

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

MARISIA

STUDII ȘI MATERIALE
XXX-XXXI
ISTORIE

2011

**MARISIA
XXX-XXXI**

REDACTOR RESPONSABIL

dr. Virgil PANĂ

Colegiul de redacție:

dr. KOVÁCS Mária-Márta, dr. Dorel MARC, dr. Ana HANCU, drd. ORBÁN János

REFERENȚI ȘTIINȚIFICI:

dr. Cornel SIGMIREAN (Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș)

dr. Vasile CIOBANU (Institutul de Cercetări Socio - Umane Sibiu al Academiei Române)

dr. Ion ZAINEA (Universitatea din Oradea)

dr. Gheorghe IANCU (Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române Cluj-Napoca)

dr. Ioan Silviu NISTOR (Universitatea Tehnică Cluj-Napoca)

dr. Gabriel MOISA (Universitatea din Oradea)

Marisia XXX-XXXI, Istorie, 2011

Orice corespondență se va adresa:

Any correspondance will be addressed to :

Toute correspondance sera envoyée à l'adresse :

Anschrift für Jedwelche Korrespondenz :

A leveleket a következő címre kérzük:

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

C.P. 85

Str. Mărăști, nr. 8/ A, 540328

Târgu-Mureș, România

e-mail: muresmuzeu@rdslink.ro

Editura *Ardealul*

acreditată C.N.C.S.I.S., cod 305/2008

Str. George Enescu, nr. 2, Târgu-Mureș

Consilier editorial: Eugeniu Nistor

Secretar de redacție: Rozalia Cotoi

Copyright©Muzeul Județean Mureș, 2011

I.S.S.N. 1016 - 9652

Coperta: *Vedere din Târgu - Mureș, 1915*

Responsabilitatea pentru conținutul materialelor și calitatea rezumatelor
revine autorilor

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

MARISIA

XXX - XXXI

STUDII ȘI MATERIALE

ISTORIE

TÂRGU - MUREȘ
2011

SUMAR / CONTENT / SUMMAIRE

ORBÁN János

Date noi despre arhitectura Târgu-Mureşului la începutul secolului al XIX-lea.

Construcţia clădirii Apollo

Neue Daten über die Architektur der Stadt Neumarkt am Mieresch vom Beginn des XIX. Jahrhunderts. Der Bau des Apollo-Palasts / 9

Milandolina Beatrice DOBOZI

Structuri confesionale pe Valea Mureşului Superior (secolul al XIX-lea)

Structures confessionnelles dans la Vallée de Haute Mures (en XIX-e siècle) / 23

KOVÁCS Mária–Márta

Inventarierea obiectelor de argintărie şi de cositor în protopopiatul istoric al Târnavelor

Oeuvres d'orfèverie et pots en étain dans le diocese de l'historique / 27

Ana HANCU

Români şi maghiari în revoluţia de la 1848-1849

Roumains et hongrois pendant la Révolution de 1848-1849 / 41

Ligia BEJAN

Aspecte privind viaţa de familie în satul românesc din comitatul Târnava la mijlocul secolului al XIX-lea

Aspects of family life in the Romanian village in the county Târnava mid nineteenth century / 61

Dorel MARC

Oraşe, târguri şi identităţi culturale în perioada interbelică a judeţului Mureş. Premise şi evoluţii ale comerţului cu lemnul prin plutărit pe Mureş (1)

Villes, foires et identité culturelle dans le comté de Mures. Les locaux et l'évolution du commerce du bois en rafting (1) / 71

Felician SUCIU

Medalion–astristul Ladislau Vasiliu baron de Popp (1819 - 1875)

Medallion- baron Ladislav Vasiliu Popp (1819 - 1875) / 83

Ioan LĂCĂTUŞU

Aspecte ale instaurării administraţiei româneşti, în oraşele din judeţul Treiscaune, în perioada 1919-1922. Contribuţii documentare.

A few characteristics of Romanian administration in the cities of Three Chairs District, between 1919-1922. Documentary contributions / 91

Ioachim LAZĂR

Dezvoltarea economico-socială a oraşului Haţeg între anii 1919-1939

The economic and social development of the Haţeg town between 1919 and 1939 / 113

Cristina PLOSCA

Evoluția edilitară a orașului Hațeg, în primele decenii ale sec. XX. Caz particular imobilul băncii Hațiegana

The evolution of town-planning of Hațeg city, in the first decades of XX-th century-the case of Hatiegana bank building / 131

Nicolae BALINT

Aspecte referitoare la activitatea unor instanțe judecătorești mureșene, în primii ani după Marea Unire de la 1918

Aspects regarding the activity of several courts from Mures county, in the first years after the Great Union in 1918 / 137

Ioan Silviu NISTOR

Regimul administrativ–factor determinant în organizarea sistemului vieții publice

Régime administratif – facteur déterminant dans l'organisation de la vie publique / 145

Marin POP

Partidul Național-Țărănesc și alegerile orășenești din Ardeal și Banat (1930). Constituirea noilor Consilii Locale

The National Peasants Party and the city elections from Ardeal and Banat (1930) / 161

Gabriela Ana JUAN

Școala și comunitățile urbane din Banatul Montan în perioada interbelică

The School and the Urban Communities in the Mountainous Banat during the Period between the Two World Wars / 171

Constantin JUAN-PETROI

Dezvoltarea urbană a unor așezări din Banatul Montan la începutul perioadei interbelice (I)

The Urban Development of Certain Settlements in the Mountainous Banat at the Beginning of the Period between the Two World Wars / 181

Ionela Simona MIRCEA

O cercetare a anilor '30. Marian Sasu, revizor școlar, despre învățământul primar din județul Alba între anii 1919-1930

A survey of the '30. Marian Sasu, school reviser, about Primary education in Alba county between 1919-1930 / 191

Cornel Constantin ILIE

Teatrul Național din Cluj în perioada interbelică

Cluj National Theatre in the interwar period/ 203

Adela HERBAN

Așezăminte și societăți de cultură hunedorene cu activitate în perioada interbelică

The settlements and the culture societies of the Hunedoara county with activity in the interwar period / 211

Virgil PANĂ

Considerații privind patrimoniul imobil al orașelor transilvănene în primul deceniu după Marea Unire. Situația orașului Târgu-Mureș

Considérations sur le patrimoine immobile des villes de Transylvanie dans la première décennie après la Grande Union. Situation de Târgu-Mures / 221

Ioan Eugen Man

Câteva edificii de interes comun în stilul național românesc la Târgu-Mureș din perioada interbelică

Public buildings in the Romanian national style in the period between the two wars, in Târgu-Mureș / 243

Virgiliu Z. TEODORESCU

Preocupări de dotare a forului public în orașele transilvănene între cele Două Războaie Mondiale

Dotation du forum public dans les villes de Transylvanie entre les deux guerres mondiales / 255

Vasile ȘANDOR, KOVÁCS Barna

Din viața economică a Municipiului Târgu-Mureș. Fabrica de Mobilă Ardeleană „Székely și Réti” S.A. în perioada interbelică

From the economic life of Targu Mures. Furniture Factory Transylvanian „Székely and Reti” in the interwar / 269

Nicolae Victor FOLA

Evoluția economică și social-politică a orașului Târnăveni în perioada interbelică

Socio-political and economic developments in the interwar period the city Târnăveni / 295

Liliana IUGA

Monument și spațiu public românesc în Clujul interbelic. Cazul Catedralei Ortodoxe

Shaping the Romanian Public Space in Interwar Cluj. The Case of the Orthodox Cathedral / 307

Alexandru PORȚEANU

Situația social-politică din Oradea imediat după eliberare (12 octombrie 1944) și problemele reîntoarcerii refugiaților, văzută de un martor ocular

Situation socio-politique à Oradea immédiatement après la libération (12 Octobre 1944) et les problèmes de retour des réfugiés, observée par un témoin oculaire / 323

Lista autorilor / 325

Date noi despre arhitectura Târgu-Mureșului la începutul secolului al XIX-lea. Construcția clădirii Apollo¹

ORBÁN János

Neue Daten über die Architektur der Stadt Neumarkt am Mieresch vom Beginn des XIX. Jahrhunderts. Der Bau des Apollo-Palasts

Zusammenfassung

Im Zentrum der Stadt Neumarkt am Mieresch (Târgu-Mureș / Marosvásárhely), am Piața Trandafirilor (Rosenplatz) Nr. 5 liegt der so genannte Apollo-Palast, den der Kanzler des Großfürstentums Siebenbürgens, der Gründer der Teleki-Bibliothek, Graf Sámuel Teleki de Szék 1804-1808 erbauen ließ. Der Baumeister war Johannes Sommer aus Klausenburg (Cluj-Napoca / Kolozsvár), das Dach wurde vom Reps (Rupea / Köhalom) Christian Schön, die Tischlerarbeiten von Molnár Ádám aus Neumarkt und die Schlosserarbeiten von Johann Hentzenberger aus Klausenburg erstellt. Die Räume des Palasts wurden vermietet, und so wurde hier eine Kneipe, eine Apotheke eingerichtet, andere Räume dienten als Mietwohnungen. Im zweiten Stockwerk wurde das „Ball-Haus“ eingerichtet, ebenso ein gemietetes Kulturzentrum, wo die berühmten Ballen und Theateraufführungen der Epoche stattfanden. Die Bewirtschaftung des Gebäudes war in enger Verbindung mit der Bibliothek, da die Einkommen des Palasts von Anfang an für die Deckung der Bibliothekskosten benutzt wurden. Das große Gebäude, wohl eine monumentale Erscheinung am Hauptplatz, hat die Architektur der Stadtmitte aus dem Barock – die nördliche Seite des heutigen Rosenplatzes - für mehrere Jahrzehnte geprägt. Der Stil dieses Hauses ist ein typisches Beispiel der einfachen Formen des klassisierenden Spätbarocks aus Siebenbürgen. Durch die Arbeit des Klausenburger Baumeisters wird Neumarkt einen Schritt zur Architektur der zur Hauptstadt des Großfürstentums heranwachsenden Klausenburg näher kommen.

Introducere

Construcția clădirii Apollo² (Piața Trandafirilor, nr. 5) este strâns legată de întemeierea și construirea primei biblioteci publice din Transilvania, *Biblioteca Teleki* din Târgu-Mureș. Începând cu anul 1799, Teleki Sámuel a construit sala impozantă a Bibliotecii prin extinderea palatului deja existent. La solicitarea lui Teleki, rezident la Viena în calitate de cancelar aulic, planurile acestei clădiri au fost realizate de Ernest Koch (1755–1825), unul dintre cei mai activi arhitecți din Viena acelor timpuri. Planurile originale au fost însă modificate parțial de antreprenorul din Târgu-Mureș, Anton Türk. Cel din urmă a decedat în 1798, lucrările de construcție fiind începute în 1799 de meșterul Ignaz Schlaff din Alba Iulia și finalizate în 1802 de Kövecsi János din Turda. Acoperișul a fost realizat de dul-

¹ Autorul dorește să mulțumească pentru suportul financiar din programul co-finanțat de Programul operațional sectorial pentru dezvoltarea resurselor umane 2007–2013, Contract POSDRU 6/1.5/s/4 – „Studii doctorale, factor major de dezvoltare al cercetărilor socio-economice și umaniste”; precum și pentru contribuția inestimabilă adusă de dl. Kocsis Francisko la traducerea și îngrijirea textului.

² Numele de *Apollo* a apărut cândva în primele decenii ale secolului al XIX-lea, la 1820, sala mare deja fiind amintită de documente ca „sala Apollo”. Izvoarele construcției însă fac referiri la clădire potrivit funcțiilor sale, numind-o „Hanul de jos al pieței”, „Hanul de călători”, „Casa balului.” Întrucât în conștiința publică s-a încetățenit sub numele de Apollo, și așa a rămas până în zilele noastre, folosim și în studiul nostru această denumire.

gherul Christian Schön din Rupea; tâmplarul din Târgu-Mureș specializat la Viena, Molnár Ádám, a executat rafturile, lucrările de tâmplărie și dușumelele. Clădirea a îndeplinit o funcție dublă: includea toate încăperile și anexele indispensabile unui palat nobiliar orășenesc, dar aproape jumătate din suprafață servea drept bibliotecă. La parter, în vecinătatea sălii mari a bibliotecii, funcționa o sală de lectură cu un orar fix de deschidere. La același nivel era amenajată și locuința bibliotecarului, angajatul instituției care se ocupa, pe lângă servirea cititorilor, și de administrarea instituției (protejarea și ordonarea cărților, copierea manuscriselor, călăuzirea vizitatorilor etc.). Cancelarul sporea colecția bibliotecii în mod constant, achiziționând cărți din capitala Imperiului și din toate centrele culturale importante ale Europei.³

Teleki Sámuel era conștient că după moartea sa, în condițiile sărăcăcioase ale Transilvaniei, întreținerea și funcționarea instituției bibliotecii se va izbi de greutate. De aceea, în testamentul din 1800 și în clauza acestuia din 1811 a separat proprietățile sale de la Târgu-Mureș care deveneau fideicomisionare în scopul funcționării și sporirii fondului bibliotecii. La vremea formulării clauzei, clădirea hanului cu două etaje din centrul orașului, devenit cunoscut mai târziu sub numele de „Apollo”, reprezenta deja parte a acestora. Ideea construirii sale s-a cristalizat în ctitorul vizionar concomitent cu fondarea bibliotecii: deja în 1800, prevedea în testament ca urmașii săi să construiască, dacă nu va reuși el însuși în timpul vieții, din suma de 12000 de forinți maghiari lăsați prin testament pentru acest scop, pe terenurile alăturate ce se aflau în centrul orașului, un han cu camere de închiriat („vendégfogadó”), ale cărui venituri să fie utilizate pentru plata salariilor personalului bibliotecii și sporirea colecției de carte. Cancelarul își făcea însă griji nejustificat: a mai trăit douăzeci și doi de ani, astfel că a avut cu prisosință timp pentru realizarea planurilor sale. Ar fi vrut să exploateze oportunitatea de obținere de venituri de care profita în perioada aceea tot mai mult aristocrația urbană posesoare de imobile, sporindu-și veniturile prin închirierea caselor, respectiv prin construirea unor locuințe de închiriat. Pentru tipul de clădire care se prefigurează pe meleagurile noastre pentru întâia oară în epoca clasicismului, ideea rezida în concepția cu privire la funcțiile clădirii „Apollo”, de *han* sau *imobil cu locuințe de închiriat* adaptat la necesitățile locale. Fenomenul generat de mutarea Tablei Regești la Târgu-Mureș (creșterea cererii de închirieri, o mai mare afluență de călători în tranzit, viață socială mai efervescentă)⁴ a creat o excepțională șansă de a exploata investițiile de această natură, de care și constructorul era pe deplin conștient.

Atenția literaturii de specialitate din Transilvania a ocolit istoria clădirii „Apollo” – împingerea ei în fundal putea să se datoreze și faptului că specificul de baroc târziu a fost, practic, anulat total de schimbările produse în anii 1920. Scrierile de istorie locală accentuau consecvent importanța ei pentru istoria culturală, neglijând aspectele arhitecturale. Pe urmele lui Fodor István, mai mulți autori – eronat și fără argumente speciale – stabilesc timpul construcției în

³ Orbán János, *Biblioteca Teleki-Bolyai, Târgu-Mureș*, în *Monumente Arhitecturale Ardelene. Enciclopedia Maghiară din România*. <http://referinte.transindex.ro/enciclopedie/monument.php?id=176>

⁴ Orbán János, *Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözése után*, în *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Red. Bányai Réka – Spielmann-Sebestyén Mihály. Târgu-Mureș, 2009, pp. 245–280.

jurul anului 1820.⁵ Despre construirea palatului furnizează însă informații realiste B. Nagy Margit care, cercetând identitatea meșterilor care au lucrat la Biblioteca Teleki, constată prezența lui Johannes Sommer la lucrările de construcții, sesizând amestecarea informațiilor referitoare la construirea bibliotecii și a clădirii Apollo.⁶ Despre construcție, informații utile a furnizat și Deé Nagy Anikó în anexa de izvoare a monografiei Teleki Sámuel.⁷ Cu ajutorul documentelor de arhivă, vom face în cele ce urmează prima tentativă de deoalare a întregului proces de construcție.

Precedențele din secolul al XVIII-lea

Viitorul fondator de bibliotecă și-a cumpărat de tânăr casă la Târgu-Mureș, la numai 20 de ani. Jurământul de cetățean l-a depus la 5 mai 1759 (acesta este unul dintre primele jurăminte cetățenești depuse în oraș de un aristocrat).⁸ În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, terenul și casa trebuie să fi fost în posesia lui Halmágyi József, căci în 1744, se afla în posesia văduvei și a copiilor săi.⁹ În 1752 se menționează deja ca proprietate a văduvei lui Trintséni István, Szij Anna.¹⁰ În anii următori, trebuie să se mai fi produs o schimbare de proprietar de scurtă durată, căci, în testamentul din 1800, Teleki își ținea în evidență achiziția ca fiind casa schimbată cu Petrityevith-Horváth Boldizsár, unde a și construit ulterior.¹¹ Într-o depozitie din 1763, martorii aminteau și această casă printre cele ale căror trepte și cerdace dinspre stradă ieșeau cu un stângen și jumătate în afara limitei de proprietate.¹²

Cu certitudine, Teleki a avut un calcul când a achiziționat acest teren: prin mama sa, Petki Nagy Zsuzsanna, avea drept de moștenire asupra proprietății dinspre nord. Această clădire, amintită și sub numele de casa Balogh, a fost pusă sub sechestru de autoritatea orașului în contul restanțelor de impozit ale lui Kováts István din Band, însă Petki Nagy Zsigmond (bunicul lui Teleki Sámuel) le-a solicitat autorităților încă din 1721, în numele dreptului de moștenire al soției sale, Kováts Judit, să i se atribue proprietatea.¹³ Acest lucru nu s-a produs însă. În 1767, nepotul, care și-a exprimat din nou pretențiile asupra casei, se arăta indignat pentru că magistratura dorea să tripleze suma de răscumpărare (1000 de forinți) stabilită în urmă cu mulți ani (ca urmare a saltului înregistrat

⁵ Fodor István, *Apolló-szála*, în Régi nevezetes épületek és intézmények, Târgu-Mureș, 1937, pp. 1–9.; Keresztes Gyula, *Marosvásárhely régi épületei*, Târgu-Mureș, 1998, p. 76; Sipos Lajos, *Marosvásárhelyi mesélő házak*, Târgu-Mureș, 1999, p. 10.

⁶ B. Nagy Margit, *Türk Antal építőmester (1750–1798)*, în Stílusok, művek, mesterek, București, 1977, p. 48.

⁷ Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Cluj-Napoca, 1997.

⁸ Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale Române, *Fond primăria Târgu-Mureș* [în continuare: *Fond primăria Târgu-Mureș*], seria Acta politica, 1725/1772, p. 9; Pál-Antal Sándor, *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnévsorai*, Târgu-Mureș, 2006, p. 118.

⁹ Certificatoria relatoria. 22. februarie 1744. *Fond primăria Târgu-Mureș*, seria Acta politica, 221C/1744, 9–11.

¹⁰ Audiere de martori, 19–21 iunie 1752. ibidem, 221C/1744, 1–9.

¹¹ „unul l-am schimbat cu răposatul Petrityevith Horváth Boldisár dând terenul (portio) meu din Voivodeni, pe care bunul meu părinte răposat mi l-a lăsat mie din propriul său acquisitum, și încă am mai plătit 1000 de forinți maghiari ca superadditio, după care le-am și construit”. Deé Nagy, op. cit. p. 442.

¹² Audiere de martori, 1763. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale-Mureș, *Fond familial Teleki din Luna*, nr. 62, 97.

¹³ Remissionalis, 11 septembrie 1797. *Fond Primăria Tg. Mureș*, seria Varia (nr. inv. 1445), nr. 241, 7. În afară de Teleki, și Nagy Boldizsár revendica terenul, și a și citat orașul în fața Guberniului în acest litigiu.

de prețul terenurilor la Târgu-Mureș, desigur).¹⁴ Atunci nu s-a ajuns încă la o înțelegere – însă chestiunea redobândirii moștenirii s-a accelerat treizeci de ani mai târziu, pe vremea când planurile de construcții ale lui Teleki erau cristalizate (și probabil și în umbra influenței aristocratului care îndeplinea funcția de cancelar al Marelui Principat). În 9 septembrie 1797, cancelarul a solicitat magistratului căderea la învoială în privința casei, în caz contrar făcând apel la instanță.¹⁵ Peste două zile s-a și luat decizia: orașul, recunoscând drepturile lui Teleki asupra imobilului, i l-au cedat în contra sumei de 1000 de forinți promiși anterior. Textul contractului se oprește în motivație și asupra faptului că imobilul a fost întotdeauna spre paguba orașului, căci nefiind sigur asupra dreptului de proprietate, nu s-a încumetat să construiască durabil pe acest teren, astfel că „conservarea, peticirea și renovarea clădirii de piatră ruinate, afundată-n pământ și arsă încă pe vremea revolutio Rakotiana, a necesitat atâta cheltuială pe an câte venituri proprietatea aceea n-a adus niciodată”.¹⁶

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, magistratura trata clădirea ca pe o anexă a sediului Tablei Regești aflată în vecinătatea ei nordică, respectiv o închiria ca parte a locuinței președintelui Tablei. Prin asta se explică de ce în recensământul locuințelor din 1778 clădirea nici nu figurează ca unitate cadastrală separată.¹⁷ Despre amplasarea (rânduirea) casei dă informații, un inventar al utilităților Tablei Regești realizat în 1796: „Lângă clădirea Tablei Regești, în partea de sus a vechii case Kováts, sunt două case, una cu două ferestre, cealaltă cu o fereastră, cu grinzi. Dincolo de ele se găsesc iarăși două case, cu câte două ferestre, cu grinzi, cu sobă fiecare, în ultima se află și o sobă de tuci. Mai sus, mai există și două closete. Mai încolo, pe partea dinspre drum, mai jos de casa Kováts, mai este o casă, sus-jos cu grinzi, cu o fereastră, cu teracotă și sobă de tuci în ea. Mai sus de ea, lângă drum, sunt două case mici cu boltă, șopron pentru lemne și grânar, cu baza hornului la mijloc; dinspre curte o casă pe grindă, șopron pentru lemne, lângă el piciorul hornului, țarc pentru orătănii”.¹⁸ Starea ei nu putea fi dăătoare de prea multă încredere, căci președintele Tablei a refuzat în 1796 să închirieze încăperile casei: „Camerele de sus ale casei numite Kováts arată că nu te încurajează să locuiești în ele, nu se pot folosi aproape la nimic; privitor la acestea și la odaia care se află sub acestea și se deschide la stradă, nu am nevoie de ele”. Între cele două terenuri învecinate trebuie să fi existat un loc de trecere liberă, căci președintele a cerut și desființarea acestora.¹⁹

Redobândirea rapidă a terenului dinspre nord în, 1797, în anul cristalizării planurilor de construire a bibliotecii cu siguranță nu-i întâmplătoare – în paralel, în cancelar e posibil să fi dospit și ideea construcției din centru. Odată cu terminarea construcției Bibliotecii Teleki, la începutul secolului totul era pregătit pen-

¹⁴ Teleki Sámuel către Haller Gábor, Sibiu, 17 martie 1767. *Ibidem*, nr. 241, 2–4.

¹⁵ Teleki Sámuel către magistratul orașului, 9 septembrie 1797. *Ibidem*, nr. 241, 5.

¹⁶ Remissionalis. 11 septembrie 1797. *Ibidem*, nr. 241, 7.

¹⁷ Conscriptia caselor din 1778. Arhivele Naționale ale Ungariei, Arhiva Guberniului Transilvaniei, *Conscriptii mixte* (F 49), fasc. 17, titlul 76, nr. 17, p. 20–21.

¹⁸ Specificația anexelor de lângă clădirea Tablei Regești, 16 martie 1796. *Fond primăria Târgu-Mureș*, seria Acta allodialia, 152/1801, 28.

¹⁹ „la colțul acelor case ograda să fie închisă așa fel ca aceia care locuiesc în acele case să nu aibă nici o comunicație cu alte curți”. *Ibidem*, 152/1801, 30.

tru începerea lucrărilor unei construcții multifuncționale de dimensiuni fără egal în oraș.

Construcțiile din timpul lui Teleki Sámuel (1804–1808)

Informațiile din materialele documentare care se pot depista în arhivele familiale trec gradat și fără sincopă de la clădirea Bibliotecii Teleki în faza de finalizare la lucrările clădirii Apollo. Nu se poate vorbi de suprapunerea lucrărilor de zidărie – din documente, excluzând orice dubiu, se vede clar că s-a început construirea hanului numai după ce lucrările de zidărie consumatoare de energie și costisitoare din preajma bibliotecii s-au încheiat definitiv, iar potențialul economic și forța de muncă a domeniului Teleki au fost capabile să suporte greutatea unei noi construcții de mare amploare.²⁰ Când, în primăvara anului 1804, s-au apucat de construirea hanului, în strada Sfântul Nicolae (Szent Miklós) mai era de executat numai o mică parte a lucrărilor interioare (lucrări de tâmplărie, zugrăveală, aurire).

Maistrul constructor Johannes Sommer din Cluj, amintit și ca „meșterul din Bonchida” (Bonțida), apare pentru prima oară în izvoare, în martie 1804.²¹ Îi trimisese, anterior, comanditarului la Viena planurile hanului, care trebuie să le fi și aprobat, pentru că mandatații săi au încheiat contract cu constructorul,²² rugându-l totodată pe cancelar, în vederea demarării cât mai rapide a lucrărilor, ca să le retrimită delineația (planurile).²³ Planurile nu s-au păstrat,²⁴ iar din do-

²⁰ Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 7 februarie 1803. Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale Române, *Fond familial Teleki din Dumbrăvioara* [în continuare: *Fond familial Teleki din Dumbrăvioara*], 833.

²¹ În decembrie 1803, documentele amintesc și de un meșter clujean pe nume Boros Pál, care „în anul 1804, în contul muncii acontate” a primit în avans 10 florini renani, dar ulterior i se pierde urma, nu putem afla nici măcar la ce fel de lucrări ar fi urmat să ia parte. V. Az erdélyi jószágokból bé vett kész pénzről való demonstratio. *Ibidem*, 833.

²² Meșterul clujean a lucrat scump, intendenții nemulțumiți ai cancelarului au încercat să compenseze acest lucru prin netocmirea sa deocamdată pentru executarea bolților, stucaturii, pervazurilor, socotind că acelea le vor executa separat și mai ieftin cu ucenici zidari. Constructorul nemulțumit n-a fost dispus în aceste condiții să încheie o înțelegere. Lăsând decizia în seama cancelarului, au încercat să târăgâneze lucrurile. Sommer a urgentat în octombrie 1806 cuprinderea în contract a lucrărilor rămase pe din afara lui în 1804. Gyujtó Sándor către Teleki Sámuel, Târgu-Mureș, 3 martie 1804. Arhivele Naționale ale Ungariei, *Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, P 661, secția Teleki Sámuel* [în continuare: *Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, secția Teleki Sámuel*], 40/678; Specificatio. Târgu-Mureș, 2 octombrie 1806. Biblioteca Documentară Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș, *Arhiva personală Teleki Sámuel*, [în continuare: *Arhiva personală Teleki Sámuel*] nr. 147.

²³ Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 2 martie 1804. *Fond familial Teleki din Dumbrăvioara*, 833. Aflăm și despre faptul că în martie se tocneau cu Sommer și pentru ridicarea în Dumbrăvioara a unei clădiri pentru birt. La pontonul de pe malul Mureșului ar fi vrut să ridice încă în 1803 un birt (astăzi nu mai există), însă lucrările au rămas pentru anul următor, zidăria fiind terminată în octombrie 1804. Se compunea din sala de consumație, locuința crâșmarului, două camere de oaspeți, bucătărie și cămară pentru vin. Probabil că Sommer a condus la Dumbrăvioara și lucrările de la *casa funcționarului*, trasată încă în 1803 de către Követsi János, dar executată numai în 1804. V. Scrisorile lui Kadácsi István către Teleki Sámuel: Dumbrăvioara, 13 mai 1803. *Ibidem*, 896; Dumbrăvioara, 16 august 1804. *Ibidem*, 833; Medieșul Aurit, 7 octombrie 1804. *Ibidem*, 896.

²⁴ În materialul documentar al Bibliotecii Teleki sub numărul II.b.691 se păstrează un plan nedat și nesemnat. Biró József considera că proiectul clădirii clasicizante cu două niveluri și 15 axe ține de bibliotecă; B. Nagy considera că sunt planurile clădirii Apollo. (Biró József, *A gernyeszegi Teleki-kastély*, Budapesta, 1938, 103; B. Nagy Margit, *Türk Antal építőmester (1750–1798)*, în *Stílusok, művek, mesterek*, București, 1977, p. 48.) În opinia noastră, proiectul nu poate fi nicidecum al bibliotecii, dar e incert și dacă frontispiciul neobișnuit de lat ar putea fi adaptat la posibilitățile dictate de raporturile spațiale concrete de la Apollo. În realizarea concretă a construcției, acest proiect nu putea juca nici un rol.

cumentele scrise nu reiese inechivoc dacă se cuvine să-l cinstim în persoana lui Sommer și pe arhitect. Însă faptul că el a trimis planurile la Viena îl indică drept autor al proiectului, și-i este validată această calitate de faptul documentabil că schimbările ulterioare de proiect îi aparțin.

În această perioadă, Johannes Sommer (Sommer János) făcea parte dintre constructorii clujeni căutați. Era originar din Arad. A lucrat, împreună cu influentul meșter clujean al epocii, Leder József, la reparațiile castelului Teleki din Luna (jud. Maramureș), și a executat, fidel stilului lui Leder, proiecte pentru două locuințe profesionale ale Colegiului Reformat din Cluj. Lucrase și pentru familia Bánffy la Răscruți (1809), la Bonțida (1809) și la Borla (1812). A decedat în jurul anului 1813.²⁵ În primul deceniu al secolului al XIX-lea a lucrat timp mai îndelungat la Târgu-Mureș și împrejurimi: în 1803 a preluat construirea aripii nordice a Colegiului Reformat din Târgu-Mureș; a proiectat, respectiv executat, locuințe profesionale în strada Ebhát (str. Kogălniceanu), precum și în Nagyköz (str. Bolyai);²⁶ în acest an este prezent și la lucrările castelului Toldalagi din Corunca,²⁷ iar din 1804 construiește clădirea Apollo pentru Teleki Sámuel. Izvoarele documentare nu confirmă să fi avut tangență decisivă cu construirea Bibliotecii Teleki.²⁸

După cum am văzut, clădirea Apollo a fost ridicată pe două terenuri alăturate.²⁹ Anterior, pe amândouă terenurile se găseau case, pe cea dinspre nord au demolat-o în martie-aprilie 1804, iar zidurile celeilalte clădiri, care funcționase până atunci ca han, constructorii și-ar fi dorit să le cuprindă în noua clădire, din spirit de economie. Pe Sommer, care și-a exprimat îngrijorarea l-au liniștit cu argumentul că nici la bibliotecă nu se poate sesiza vreo ruptură între aripa veche și cea nouă a clădirii.³⁰ Se pare însă că până la urmă maistrul constructor a avut dreptate, căci porțiunea de zidărie destinată a fi păstrată a început curând să se dărâme și a trebuit demolată, astfel că începând cu luna august toate zidurile s-au ridicat concomitent. Acest accident a frânat avântul construcției, nereușindu-se în 1804 să se ridice nici zidurile parterului. În această perioadă s-au înțeles și cu vecinul din partea de sud, baronul Bánffy János: conform acestei înțelegeri, au demolat zidul nordic al clădirii vecine, ridicând în locul lui zidul de închidere al noii case, care servea astfel, și pentru baron, de zid de închidere comun, iar Teleki a câștigat astfel circa un picior și jumătate de teren.³¹ Între

²⁵ B. Nagy Margit, *Leder József építőmester (1749–1814)*, în *Stílusok, művek, mesterek*, București, 1977, p. 51, 60; B. Nagy Margit: *Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700–1850*, în *Stílusok, művek, mesterek*, București, 1977, p. 246.

²⁶ Orbán János, *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában*. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár, în *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Új sorozat, II. (2007), 267, 282, 4. tábla; Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollégium története*, Târgu-Mureș, 1896, p. 726, 737.

²⁷ B. Nagy Margit, *ibidem*, 246.

²⁸ E sigur că lucrările de zidărie ale bibliotecii și ale palatului alăturat au fost finalizate de Követsi János în 1803, iar numele lui Sommer nu se leagă organic de construcție. Am observat că în legătură cu reparațiile hornurilor din bibliotecă apare într-adevăr provizoriu în decembrie 1803, însă izvoarele documentare trec sub tăcere dacă a avut un rol real în construirea bibliotecii. Confuziile în legătură cu acest aspect (v. Biró, *op. cit.* 1938, p. 35.) puteau fi cauzate tocmai din pricina istoricului nebulos al construirii palatului Apollo.

²⁹ Din corespondența studiată reiese, că în perioada construcției vecinul de pe latura sudică a fost baronul Bánffy János iar pe cea nordică Tabla Regească.

³⁰ Gyujtó Sándor către Teleki Sámuel, Târgu-Mureș, 16 aprilie 1804. *Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, secția Teleki Sámuel*, 40/680.

³¹ Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 16 august Sáromerberke, 1804. *Fond familial Teleki din Dumbrăvioara*, nr. 833.

timp, se derulau pregătirile pentru lucrările ce urmau, producerea de cărămizi la Dumbrăvioara și Târgu-Mureș, precum și achiziționarea de material lemnos necesar pentru structura acoperișului și pentru tâmplărie.³²

În ianuarie 1805, au intervenit schimbări în privința planurilor: Sommer a trimis două noi planuri la Viena. Izvoarele dovedesc fără dubii că acestea au fost executate de el. Nu se poate ști precis în ce consta inovația, însă în scrisorile funcționarilor locali s-a manifestat în această perioadă o pătimășă aversiune față de ideea clădirii cu două etaje: „*meșterul nostru vrea să construiască nu numai pe pământ, ci și-n nori... pentru că are cu atât mai mult câștig cu cât mai multe ziduri poate ridica*”.³³ Aici aflăm prima oară și de detaliile distribuției planului de bază: Gyujtó Sándor își făcea griji că sub sala de bal care s-ar ridica la etajul doi „*conform planului constructorului*” nu se vor putea realiza camere liniștite pentru oaspeți, totodată temându-se că la nivelul trei, lângă sala de bal, nu vor mai încăpea necesarele „*sală de biliard*”, „*sala de joc de cărți*”, „*sala de cafea*” și „*sala de masă*”. Propunerea lui era ca să se renunțe total la nivelul trei, împreună cu sala de bal, iar în locul lui să se construiască o aripă care să se întindă spre curte, care s-ar putea valorifica mult mai profitabil prin cazarea oaspeților.³⁴ Datorită puținătății informațiilor din anul 1805, nu reiese cum a evoluat ulterior situația conflictuală, în lipsa scrisorilor cancelarului nu e limpede nici ce părere avea el însuși privitor la utilitatea celui de-al doilea etaj. Cu certitudine n-a fost însă împotriva, căci clădirea, în final, a avut două etaje. Inventarul din 1815 evidențiază și faptul că și distribuția bazei și amplasarea încăperilor cu diverse funcții s-au realizat conform ideilor constructorului.

În interesul accelerării construcției, în octombrie 1805 lui Sommer i s-a pus la dispoziție cincisprezece zilieri, și-l încurajau totodată pe Teleki cu terminarea structurii acoperișului. Acoperișul a fost confecționat de meșterul numit „Xtian”. Cu siguranță, și aici e vorba de activitatea maistrului dulgher Christian Schön, executantul lucrărilor de dulgherie ale Bibliotecii Teleki.³⁵ Însă nu numai că nu s-a ajuns la montarea acoperișului în acest an,³⁶ nu s-a reușit nici terminarea zidirii pereților – rapoartele din 1806 ale prefectului informează despre îndelungatele poticneli în aprovizionarea cu materiale de construcție și necazurile întâmpinate în producerea cărămizilor și transportul varului.³⁷

Apoi în august 1806, ca urmare că Teleki se interesa tot mai insistent, au terminat zidurile și au așezat structura acoperișului terminat de aproape un an.³⁸ O scrisoare din noiembrie a lui Herbert Mihály confirmă că deja era terminat și calcanul, că „*toată clădirea frumoasă se mândrește cu cornișa frumos tencuită de pe fronton*”, mai erau de executat însă bolțile încăperilor din întreaga clădire.³⁹ O scrisoare a lui Kadácsi din toamnă informează că hanul a fost

³² Kadácsi István către Teleki Sámuel, Medieșul Aurit, 7 octombrie 1804. *Ibidem*, nr. 896.

³³ Herbert Mihály către Teleki Sámuel, Târgu-Mureș, 8 martie 1805. Deé Nagy, *op. cit.* p. 348.

³⁴ Gyujtó Sándor către Teleki Sámuel, Târgu-Mureș, 5 februarie 1805. *Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, secția Teleki Sámuel*, 40/692.

³⁵ Kadácsi István către Teleki Sámuel, Șard, 30 octombrie 1805. *Ibidem*, 41/926.

³⁶ „hanul din Târgu-Mureș din pricina vitregiei vremilor nu s-a putut pune sub acoperiș”. Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 23 decembrie 1805. *Ibidem*, 41/926.

³⁷ Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 11 aprilie 1806. *Ibidem*, 41/929. – Kadácsi István către Teleki Sámuel, Sibiu, 2 iunie 1806. *Ibidem*, 41/930. – Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 7 iulie 1806. *Ibidem*, 41/931.

³⁸ Kadácsi István către Teleki Sámuel, Dumbrăvioara, 2 august 1806. *Ibidem*, 41/932.

³⁹ Herbert Mihály către Teleki Sámuel. Târgu Mureș, 4. noiembrie 1806. *Ibidem*, 40/768.

acoperit cu țiglă, iar zidarii tencuiau deja calcanul.⁴⁰ Atunci a urgentat introducerea în contractul lui Sommer și a punctelor necuprinse în el la vremea lor (executarea bolților, așezarea țiglelor, zidirea cornişelor și a fațadei, a hornurilor, executarea scărilor și a pardoselii de cărămidă).⁴¹

După aceea s-a pus accent pe lucrările interioare. Executarea lucrărilor de tâmplărie a fost sarcina lui Molnár Ádám, care în 1806 încă lucra la Biblioteca Teleki, iar în toamna anului 1807, pentru terminarea rapidă a lucrărilor „hanului”, „s-a ajutat”⁴² și cu alți meșteri, mențiunea din 12 aprilie 1808 face dovada că până în primăvara anului următor a și reușit să încheie cea mai mare parte a lucrărilor.⁴³ Lucrările de lăcătușerie au fost acceptate de unul dintre cei mai căutați meșteri clujeni, Johannes Hentzenberger.⁴⁴ Contractul în limba germană a lui Hentzenberger pentru lucrările de la „Ball-Hauss” a fost întocmit la 25 septembrie 1807 la Cluj,⁴⁵ păstrându-se mențiunile sale din noiembrie același an și februarie 1808.⁴⁶ În noiembrie 1807, samartăul Herbert Mihály se mândrea într-o scrisoare cu încheierea cu bine a „*minunatei clădiri cu trei niveluri din piață*”, și după terminarea lucrărilor tâmplarului, lăcătușului, sobarului și sticlarului ar fi vrut să organizeze în ea un bal de fărșang; sobele au fost comandate la un meșter german din Târgu-Mureș, geamurile fiind aduse de la Cârțișoara.⁴⁷ Avansarea accelerată a lucrărilor interioare, în iarna anilor 1807–1808, precum și dispariția din documente a informațiilor privitoare la construcție întăresc, într-adevăr, verosimilitatea terminării monumentalei clădiri, în anul 1808. Sommer e prezent, însă, la Târgu-Mureș și în decembrie 1808, tot în această perioadă fiind trimisă la clădire o gratie de 282 ½ pfunzi de clujeanul Henzenberger.⁴⁸

Clădirea veche. Descriere morfologică, funcții

Fiind transformat radical în anii 1920, aspectul original al clădirii se poate reconstitui astăzi numai pe baza gravurilor, fotografiilor și ilustratelor de odinioară, imagini de arhivă care ne prezintă într-un mod veridic exteriorul „*uriaeșei și frumoasei case*” amintite și de Kazinczy Ferenc în 1816. (fig. nr. 1–3.) Era o clădire impozantă cu două etaje, fațada dispunea de nouă axe, fiind articulată de pilaștri uriași cu capiteli toscane. Portalul din piatră cioplită a gangului carosabil se deschide și astăzi în axa centrală, evocând structura portalurilor specifice barocului tardiv din Cluj: montanții laterali prin intermediul unor imposte susțin un arc semicircular cu bolțar median accentuat. Ferestrele din axele 4 și 6 ale primului etaj erau ferestre oarbe, realizate numai pentru păstrarea simetriei fațadei (după cum reiese din compararea situației planimetrice actuale cu

⁴⁰ Kadácsi István către Teleki Sámuel, nedatată (1806, toamna). *Ibidem*, 41/953.

⁴¹ V. și nota 22.

⁴² Kadácsi István către Teleki Sámuel, Sângeru de Câmpie, 18 octombrie 1807. *Ibidem*, 41/940.

⁴³ *Idem*.

⁴⁴ Specificația lucrărilor de tâmplărie ale lui Molnár Ádám, 12 aprilie 1808. *Arhiva personală Teleki Sámuel*, nr. 726.

⁴⁵ *Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, secția Teleki Sámuel*, 29/1807/3, 4.

⁴⁶ *Ibidem*, 29/1807/239. V. și *ibidem*, 29/1808/34. Biró József are cunoștință și despre un act nedatată cu acest caracter. V. Biró, *op. cit.* p. 35, 104.

⁴⁷ Herbert Mihály către Teleki Sámuel, Târgu-Mureș, 10 noiembrie 1807. Publică: Deé Nagy, *op. cit.* p. 355.

⁴⁸ Herbert Mihály către Kadácsi István. Târgu-Mureș, decembrie 1808. *Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, secția Teleki Sámuel*, 40/770.

planul de transformare a lui Radó și cu fotografiile de arhivă). La nivelul parterului, pe cele două laturi ale porții putem vedea galantare. Ferestrele etajului aveau ancadrame din tencuială, cu bolțar median marcat, porțiunea de fațadă dintre cele două etaje era ritmată de panourile din pervazul ferestrelor etajului superior, dreptunghiulare, și decorate în partea de jos cu *guttae* (des întâlnite în arhitectura barocului tardiv din Transilvania). Fațada era încoronată de o friză articulată cu triglife și de o cornișă principală bogat profilată, cu denticule. Clădirea era acoperită de o șarpantă de mari dimensiuni frântă în două ape, construită cu calcan. Aspectul fațadei dinspre curte era marcat de coridoarele deschise cu arcade semicirculare, apreciate atât în arhitectura barocă târgumureșeană, cât și în cea transilvăneană.

Despre dispunerea anumitor săli, a funcțiilor lor în secolul al XIX-lea ne informează un inventar păstrat din 1815.⁴⁹ Astfel, trecând prin gangul larg, în mijlocul curții pavate se afla o fântână, din această curte se deschide accesul spre anexele gospodărești, cele două grajduri de piatră și șopronul pentru trăsură. La parter, în partea stângă a portalului, se situa sala închiriată în care funcționa un birt, împreună cu încăperile adiacente (bucătărie, cămară), iar la dreapta au fost luate în evidență încăperile unei farmacie. Inventarul denumesc sălile celui de-al doilea nivel cu denumirile caracteristice ale apartamentelor palatelor urbane de atunci: amintește de casa fetelor, casa de dormit, palat, sufragerie, respectiv de bucătăria legată de ele. În afară de sobele cu smalt verde sau de fontă, inventarul nu consemnează alte obiecte de mobilier – explicația pentru această omisiune rezidă, cu certitudine, în caracterul de locuințe cu chirie al clădirii. La nivelul al treilea se situa sala mare, „casa de bal”. În 1815, podoaba sălii largi, cu șapte ferestre, era reprezentată de trei policandre cu frize aurite, cărora le lipseau 90 de pendante, și 9 mărgel. Dintre pendantele celor 16 lustre de sticlă, care erau agățate pe pereți, inventarul consemna ca dispărute 430. Dotarea încăperii se compunea doar din două sobe de fontă cu smalt alb așezate pe un fundament de teracotă și trei bănci de brad. În sală era amenajat un spațiu special pentru muzicanți într-o lojă („*losi*”). „*Toată sala este frumos pictată*” – consemnează, în final, realizatorul inventarului. Tot la nivelul trei, s-a amplasat și fumoarul și sala de biliard, care erau încălzite de câte o sobă de fontă, respectiv casa credenț (bufet), aici corpul de încălzire era reprezentat de o „*sobă cu smalt alb, cu vârful în formă de sicriu*”.

Sala mare a clădirii, „casa de bal” („*bálház*”), în decembrie 1809, a fost închiriată de Fekete Ignác, pe o perioadă de șase ani, pentru suma de 700 forinți pe an, o condiție fiind zălogirea și mobilarea sălii, în conformitate cu destinația ei. În condițiile inflației din perioada respectivă, însă, reprezentanții cancelarului au încercat, după numai doi ani, să rezilieze contractul și să obțină o sumă mai mare din închiriere.⁵⁰ În octombrie 1811, întreaga clădire era închiriată contelui Petki József (moșierul din Sângeorgiu de Mureș) și negustorului târgumureșean Pápai István, pentru 3000 de forinți în monedă convențională și 12 steri (cubi) de lemn de foc, administrarea sălii de bal fiind încredințată lui Hauchárd József. Contractul stipulează că „*casa pentru baluri nu poate fi folosită pentru altceva*,

⁴⁹ Inventarul clădirii. 7–9 octombrie 1815. *Arhiva personală Teleki Sámuel*, nr. 148.

⁵⁰ *Facti species. Arhiva târgumureșeană a familiei Teleki, secția Teleki Sámuel*, 29/1809, 17–22.

numai pentru baluri și comedii, sau întruniri cinstite”.⁵¹ În 1813, contractul a fost prelungit – în condiții similare – exclusiv de Petki József.⁵² Pentru 500 de florini renani în monedă convențională, Pápai István și fratele său, Márton, au închiriat de la el „bolta” folosită anterior, împreună cu o bucătărie, o cameră și pivnițe.⁵³ În 1815, majoritatea încăperilor erau închiriate de Koszta János (asesor al Tablei Regești), pentru suma anuală de 2250 florini renani, cu excepția camerelor folosite de farmacistul Kováts (cu condiția ca sala mare să i-o cedeze lui Fekete Ignác).⁵⁴ Este clar deci, că, în primele decenii ale istoriei sale, întreaga clădire era închiriată: încăperile parterului pentru farmacie, cârciumă sau prăvălie, cele de la etajul I pentru locuințe. Venituri semnificative aducea sala mare, închiriată de obicei de un întreprinzător specializat pentru organizarea evenimentelor mondene, care, cu aceste ocazii, realiza venituri și din vânzarea alcoolului – nu este deci întâmplătoare apariția „tracteurilor” Hauchárd József sau Fekete Ignác la închirierea acestei săli: în aceste decenii, ei au închiriat în mai multe rânduri și hanul orașului, practicând această activitate ca ocupație. Funcțiile încăperilor din etajul al II-lea – fumoar, sală de biliard, bufet – erau în strânsă legătură cu acest mod de folosire. Funcția de han, des amintită în documentele de construcție, era continuată în birtul situat la parter.

Clădirea în secolul al XIX-lea

Sala mare a clădirii a devenit, în cursul secolului al XIX-lea, scena predilectă a vieții culturale târgumureșene tot mai animate. Aici se desfășurau deopotrivă balurile nobiliare reanimate de prezența canceliștilor de la Tabla Regească și balurile burgheze. Totodată, în lipsa unui teatru permanent, în cursul secolului aici au susținut mai multe spectacole trupe de teatru din Cluj (în primul pătrar al secolului trupele conduse de Székely József senior, Pergő Celesztin, Láng Ádám János, mai târziu cele ale lui Fólinusz János, Huszár Károly etc).⁵⁵ Consecință a acestei necesități, în primăvara anului 1872, a început, în curtea clădirii, construirea unui încăpător teatru de vară, din lemn. Intendentul teatrului din Cluj, baronul Huszár Sándor, a încheiat cu zidarul Seidel Károly și maistrul dulgher Sófalvi József din Târgu-Mureș un contract pentru ridicarea construcției din elemente de brad, cu acoperiș de șindrilă. În fața scenei au amplasat locul orchestrei, delimitat cu balustradă, iar în spatele ei, cabinele actorilor. Tot din lemn s-au confecționat și băncile amfiteatrului, iar deasupra locurilor în picioare din spate s-a proiectat o galerie.⁵⁶ Construcția realizată a fost inaugurată în 9 mai cu spectacolul *Bánk bán*.⁵⁷ Deși consiliul orășenesc a aprobat autorizația de construcție,⁵⁸ în scurt timp au fost depuse la consiliu reclamații care cereau închiderea teatrului invocând riscul de incendiu și de accidente pe care-l pre-

⁵¹ Din contract reiese că anterior mai multe săli erau date în chirie contelui Lázár József. Contract, 1 octombrie 1811. *Ibidem*, 30/1811, 56–57. Un contract din noiembrie (concept?) ar stipula condiții diferite. V. *Ibidem*, 30/1811, 45.

⁵² Contract. 17 iunie 1813. *Ibidem*, 30/1814, 157–158.

⁵³ Contract. 1 august 1813. *Ibidem*, 30/1813, 83.

⁵⁴ Contract. 30 iunie 1815. *Ibidem*, 30/1815, 216.

⁵⁵ Fodor, *op. cit.* p. 5.

⁵⁶ Contract, 12 martie 1872. *Fond familial Teleki din Dumbrăvioara*, nr. 484, 28–29.

⁵⁷ Fodor, *op. cit.* p. 8.

⁵⁸ *Fond familial Teleki din Dumbrăvioara*, nr. 484, 16.

zenta.⁵⁹ Proprietarul, Teleki Sámuel, somat să modifice sistemul de comunicație al construcției, a parat însă acuzația de risc de incendiu, aruncându-l asupra șandramalelor vecine construite fără autorizație, arătându-se inflexibil în privința îndeplinirii modificărilor cerute.⁶⁰ Controversei i-a pus capăt incendiul din 12 aprilie 1876, care a mistuit în întregime construcția de lemn într-adevăr inflamabilă.⁶¹

Urmașii fondatorului au vândut clădirea Apollo – deși reprezenta parte integrantă a fideicomisului bibliotecii. Proprietar în perioada interbelică deja era Bürger Antal, posesorul fabricii de bere, unul dintre cei mai înstăriți întreprinzători ai orașului. Aspectul actual al clădirii (fig. nr. 4-5.) este determinat în cea mai mare parte de transformările din timpul lui Bürger. Noul proprietar a depus, pe 9 ianuarie 1924, o cerere la consiliul orașului pentru transformarea clădirii, anexând o serie de planuri întocmite de arhitectul Radó Sándor, în luna decembrie a anului 1923.⁶² Planurile au fost examinate pe 20 aprilie de Maetz Ervin, șeful Secției de edificare al orașului. Consiliul local a aprobat construcțiile la data de 16 mai 1924.⁶³ Planurile lui Radó au fost descoperite și publicate de Ioan Eugen Man: despre istoria acestor construcții aflăm mai multe în monografia arhitecturii târgumureșene din perioada interbelică.⁶⁴

Concluzii. Locul clădirii în arhitectura barocă a orașului

Clădirea Apollo este una dintre cele mai semnificative construcții realizate la Târgu-Mureș în perioada barocului tardiv clasicizant. Cronologic, este a doua construcție cu trei niveluri din oraș (prima fiind aripa de nord a colegiului reformat, construită între anii 1802–1804),⁶⁵ edificarea ei contribuind în mod semnificativ și la dezvoltarea arhitecturală a *centrului baroc* al orașului (capătul de nord al pieței Trandafirilor de astăzi), în această perioadă aspectul lui fiind deja marcat de impozanta clădire a bisericii iezuite, de primăria barocă, de primul sediu al Tablei Regești, de o serie de palate nobiliare și de o fântână arteziană construită în mijlocul pieței între 1800–1801. (fig. nr. 1.) Importanța clădirii Apollo nu era însă numai una strict arhitecturală: timp de aproape un secol, a fost și un adevărat centru a vieții sociale din oraș, găzduind evenimente mondene, baluri, spectacole de teatru etc.

Principala valoare arhitecturală a clădirii consta în monumentalitatea ei: pe baza imaginilor de arhivă, este clar că în prima parte a secolului a XIX-lea era cea mai înaltă din șirul clădirilor situate pe latura de vest a pieței centrale. Or-

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 484, 18.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 484, 24–27.

⁶¹ Fodor, *op. cit.* 9.

⁶² Cerere. 9 ianuarie 1924. *Fond Primăria Tg. Mureș*, seria Consiliul orașului, 2161/1933, 20.

⁶³ Era nevoie și de acordul vecinilor (la nord Ugron András, la sud Banca de Scont din Târgu-Mureș). Vezi declarațiile lui Ugron András (30 aprilie 1924.) și ale Băncii de Scont din Târgu-Mureș (8 mai 1924), *Ibidem*, 2161/1933, 23, 24.

⁶⁴ Ioan-Eugen Man, *Târgu-Mureș, istorie urbană – perioada interbelică*, Târgu-Mureș, Editura Nico, 2010, p. 290, 325–327.

⁶⁵ Planurile clădirii au fost proiectate de inginerul Ugrai László. Lucrările au fost începute în 1801 de Constantin Schmidt, fiul renumitului Paul Schmidt, fiind continuate din 1803 de clujeanul Sommer. V. Orbán János, *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában*. Nagyenyed, *Marosvásárhely, Kolozsvár*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat, II. (2007) 268.

namentica fațadei era una simplă, dar specifică barocului tardiv clasicizant din Transilvania, cu pilaștri monumentali, ancadrame tencuite, panouri murale etc. Aceste forme sunt des întâlnite în arhitectura contemporană a Clujului, cel mai important centru artistic al epocii în Marele Principat al Transilvaniei. După cum am văzut, și meșterul constructor era din Cluj: datorită cercetărilor lui B. Nagy Margit, numele lui Johannes Sommer este bine cunoscut în istoria arhitecturii clujene. După dispariția unei generații de meșteri târgumureșeni reputați – Paul Schmidt (†1788), Johannes Hofmann (†1793), Anton Türk (†1798) – cancelarul nu mai avea încredere, se pare, în profesionalismul celor activi în oraș: meșterii constructori angajați pe șantierele sale de construcție sunt aduși din Alba-Iulia, Turda sau Cluj. Prin stabilirea relațiilor dintre Târgu-Mureș și diferite centre arhitecturale transilvănene, comanditarul a contribuit la menținerea orașului în fluxul dezvoltării arhitecturale din provincie.

1. Centrul baroc al oraşului cu clădirea Apollo (gravură din 1827)

2. Clădirea Apollo. Vedere (cca. 1900)

3. Fațada originală. Fotografie (cca. 1910)

4. Fațada actuală (2004)

Structuri confesionale pe Valea Mureșului Superior (secolul al XIX-lea)

Milandolina Beatrice DOBOZI

Structures confessionnelles dans la Vallée de Haute Mures (en XIX-e siècle)

Résumé

Utilisant les répertoires (șematisme) réformées et catholiques et les recensements officiels de l'époque, l'auteur propose la restauration du tableau religieux qui a marqué le territoire géographique d'entre les villages Dumbrăvioara, respectivement Toplița, de la Vallée de Haute Mures, en ajoutant les villages de la vallée de Gurghiu, situés en département Mureș, au cours de la dix-neuvième siècle.

Sur la base des informations collectées ci-dessus, on est fait connu le nombre des paroisses de rite latin, respectivement catholiques et protestantes de l'orientation calviniste et luthérienne, en ajoutant quelques considérations sur la population juive qui résidait dans ces villes. On démontre avec éloquence que cette région était une Transylvanie pluriconfessionnelle en miniature dans l'époque rappelée, les roumains orthodoxes et grecs-catholiques représentant ici la pluspart dans le contexte démographiques du temps.

În contextul cercetărilor dedicate Bisericii și Școlii românești de pe Valea Mureșului Superior¹ am constatat că imaginea de ansamblu a acestei problematice nu poate fi conturată fără a ține seama de existența unor Biserici, respectiv școli aparținând altor confesiuni, alături de care instituțiile ecleziastice și educaționale ortodoxe și greco-catolice și-au împlinit misiunea. Drept urmare, o restituirea cât mai aproape de exhaustiv a istoriei acestor două construcții instituționale românești din arealul geografic menționat, necesită o contextualizare în plan demografic confesional. Este ceea ce propunem în cele ce urmează.

O constatare generală ce se constituie în punct de pornire a analizei noastre: teritoriul în discuție poate fi considerat o Transilvanie multiconfesională în miniatură. Alături de cele două Biserici românești, o altă Biserică dominantă era cea Evanghelică Reformată. Suprapus parțial spațiului juridic arondat protopopiatelor românești, se găsea organizat protopopiatul reformat al Gurghiului.² Încă din secolul al XVIII-lea, nu mai puțin de 25 de așezări de pe Valea Mureșului Superior erau parohii și filii reformate.³ Recensământul organizat de stat în Transilvania, la cumpăna deceniilor 3-4 ale veacului XIX conscrie în ace-

¹ Punctele de reper ale acestei regiuni le-am stabilit între localitățile Dumbrăvioara și Toplița, la care se adaugă toate satele aflate pe Valea Gurghiului.

² Începuturile acestui tract protopopesesc sunt presupuse a fi undeva la sfârșit de veac XVI, început de secol XVII, dar nu se cunoaște momentul în care a primit denumirea de „al Gurghiului”. Practica reședințelor mobile, în funcție de locul unde rezida protopopul, se aplica și în această Biserică. În 1804 „capitala” protopopiatului era la Pădureni, însă protopopi au fost și preoții din Beica, Voivodeni, Gurghiu și Aluniș (secolul XVII), dar și Petrilaca, Gornești, Pădureni, Glodeni și din nou Gurghiu (secolul XVIII); cf. *Șematismul Episcopiei Evanghelice Reformate din Ardeal pe 1891 (Névkönyv az Erdélyi E. Ref. Egyházkerület számára 1891)* (în continuare *Șematism Reformat...*), p. III

³ Un document de la 1722 consemnează comunități reformate în următoarele sate: Aluniș, Apalina, Beica, Breaza, Brîncovenești, Dumbrăvioara cu filia Singer, Filpișu Maghiar, Glodeni, Gornești, Gurghiu, Iara, Iernuțeni, filia Onuca (parohia Ercea Mare), Păcureni cu filia Toldal, Pădureni cu filia Ilia, Periș, Petrilaca, Reghinul Maghiar, Suseni, Toldal, Vălenii de Mureș, Voivodeni. Din 1797, o parohie reformată se organizează și în Lunca Mureșului. Cf. Idem

eași regiune existența a 22 de lăcașuri de cult reformatate.⁴ În absența precizărilor legate de confesiunea locuitorilor, existența într-un loc sau altul, într-un timp sau altul a unor comunități aparținând cultului reformat poate fi doar ipotetică în cazul acestei conșcrieri oficiale. Edificiul destinat unui cult nu reprezintă neapărat dovada că la data înregistrării lui într-o statistică, acesta (lăcașul de cult) avea enoriași. Dar *Șematismele* reformatate editate între 1891-1894, conținând micro-monografii ale comunităților calvine din protopopiatul Gurghiuului, confirmă faptul că în deceniile 3-4 exista o jurisdicție de rang protopresbiterial alcătuită din aceleași sate menționate și la 1722. S-au adăugat acestora Reghinul Săseșc și Toplița.⁵ La mijlocul secolului s-au declarat de confesiune evanghelică reformată persoane din 41 de localități de pe Mureșul Superior și Gurghiu, în 16 dintre ele reformații formând majoritatea.⁶ La următorul recensământ, în 1857, ei rămăneau majoritari în aceleași locuri.⁷ În 1880 o nouă conșcriere a populației transilvane organizată de autoritățile laice a înregistrat tot aici credincioși reformați în 53 de localități.⁸ La rândul ei, Episcopia Reformată a publicat evidența propriilor enoriași conform jurisdicțiilor protopopești. În 1879⁹, respectiv 1881¹⁰ protopresbiteriatul Gurghiu era format din 33 parohii, 8 filii și 41 diaspore.¹¹ Totalul comunităților din zonă ținute în evidență de ierarhia Bisericii reformatate era de 82, cu mult mai mare decât rezultatul recensământului laic.¹² *Șematismul* din 1900 consemnează în hotarele aceluiași protopopiat 33 de parohii, dintre care 23 pe Valea Mureșului Superior.¹³ În același spațiu geografic, alte comunități cu statut de filii erau în 18 sate.¹⁴ În total 51, număr aproape egal cu datele obținute de autorități la recensământul din același an, când s-au declarat reformați locuitori din 53 așezări.¹⁵

Și Biserica romano-catolică avea organizate comunități de credincioși în această regiune. La 1829-1830 au fost recenzate numai șapte lăcașuri de cult aparținând acestei confesiuni¹⁶, însă suflete catolice trebuie să fi fost și în alte sate de pe Mureșul Superior, așa cum o dovedesc *Șematismele* editate de Biserica romano-catolică. La 1819 cinci parohii erau arondate districtului protopo-

⁴ *Consignatio 1829-1831*.

⁵ Cf. *Șematismelor reformatate 1891-1894*, în anii '20-'30, ambele erau filii.

⁶ *Recensământul din 1850 – Transilvania*.

⁷ *Recensământul din 1857 – Transilvania*.

⁸ *Recensământul din 1880 – Transilvania*.

⁹ *Șematism reformat 1879*

¹⁰ Idem 1881

¹¹ Dacă în limba română nu există decât termenul de „filie” pentru comunități confesionale cu număr redus de enoriași arondate unei parohii, în limba maghiară filiile se numesc, în funcție de numărul sufletelor: „leányegyházközség”, cu aproximativ 100 de suflete sau „fiókegyházközség”, sau „diaspora” pentru comunități puțin numeroase, în general sub 50, uneori aflate la distanță relativ mare de parohia-mamă (anyaegyházközség); „diasporele” puteau avea chiar numai un singur membru sau nici unul; în acest din urmă caz este vorba de localități unde cândva au fost reformați, dar au dispărut, însă se spera că în viitor comunitatea va reînvia.

¹² Diferențe notabile s-au înregistrat și în privința totalului populației de confesiune reformată în protopopiat: statul a înregistrat doar 14458 persoane, în timp ce Biserica reformată avea în evidențe în aceeași zonă peste 18.000 de persoane; Idem.

¹³ *Șematismul reformat 1900*; editorul a făcut un total eronat al parohiilor din protopopiat, de numai 29.

¹⁴ *Ibidem*; filii noi erau în Adrian, Hodac, Ibănești, sate de pe valea Gurghiuului, cu număr mic de suflete, sub 10; în același timp Toldal și Ilioara continuau să fie filii, dar cu zero suflete reformatate.

¹⁵ *Recensământul din 1900 – Transilvania*.

¹⁶ *Consignatio 1829-1830*; Biserici romano-catolice erau în Călugăreni, Eremitu, Gurghiu, Iara de Mureș, Isla, Vălenii de Mureș și Periș

pesc Mureș.¹⁷ Deși în Călugăreni (Mikháza) exista o așezare monahală romano-catolică¹⁸ de prestigiu în Ardeal, localitatea nu era înregistrată ca parohie. În 1840, peste teritoriul jurisdicțional al celor două protopopiate românești și a celui reformat de care am făcut vorbire, se suprapuneau parțial și hotarele protopresbiteriatului romano-catolic Mureș.¹⁹ Erau organizate parohii în aceleași localități ca și la 1819, cu excepția satului Apalina, devenită filie a Reghinului Săsesc.²⁰ Dar filii romano-catolice erau în multe localități de pe Mureș și Gurghiu, inclusiv unele care nu aveau nici un suflet catolic.²¹ Acest model al comunităților virtuale, locuri unde în viitor se spera realizarea unei convertiri la catolicism, va fi preluat și aplicat și de către românii greco-catolici spre sfârșitul veacului. Din totalul celor 71 de localități pe care le avem în atenție, 54 erau locuite și de enoriași ai Bisericii latine. Situația parohiilor rămâne neschimbată și în anii următori.²² Potrivit datelor strânse de recenzorii statului în 1850,²³ numărul comunităților catolice de rit latin s-a redus la 39. Și de data aceasta întâlnim sate cu un singur locuitor romano-catolic, altele în care majoritatea populației o formau acești credincioși.²⁴ La începutul deceniului al nouălea parohii catolice erau organizate tot în Reghinul Săsesc, Mătrici, Eremitu și Gurghiu, arondate protopopiatului Mureș („archidiaconatus Marus”), în timp ce Toplița aparținea de protopresbiteriatul Gheorgheni („archidiaconatus Gyergio”).²⁵ În același an se declară romano-catolici locuitori din 53 de așezări.²⁶ S-a declarat de credință catolică o singură persoană la Filea respectiv la Pietriș. Două decenii mai târziu, romano-catolici au fost înregistrați în același număr de așezări.²⁷ În ceea ce privește datele publicate de autoritățile ecleziastice, neavând la dispoziție un *Șematism* din 1900, prezentăm situația existentă la 1903: parohii catolice erau în cinci sate, alte 54 erau declarate filii, deși unele nu aveau nici un credincios al acestei Biserici.²⁸

¹⁷ *Catalogus Venerabilis Cleri Dioecesis Magni Principatus Transilvaniae pro Anno Christi MDCCCXIX*, p. 16-17; este vorba despre satele Gurghiu, Mătrici, Eremitu și Apalina și orașul Reghinul Săsesc.

¹⁸ Aparținea Ordinului franciscan.

¹⁹ *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsilvaniensis pro Anno a Christo Nato MDCCCXL* (în continuare *Schematismus...*); facem precizarea că Toplița era parohie romano-catolică în cadrul protopopiatului Gheorgheni (ung. „Gyergyo”) în tot veacul XIX, având la 1880 suflete catolice în număr de 849, un deceniu mai târziu – 1165; vezi Idem

²⁰ Idem.

²¹ Ibidem; parohia Reghinul Săsesc avea nu mai puțin de 24 de filii cu 0-190 suflete; parohiei Gurghiu îi erau arondate 9 filii, cu 0-31 enoriași; alte cinci sate (Sîngeru de Pădure, Gornești, Periș, Dumbrăvioara și Chinari) erau filii la parohia Ernei; cei 7 catolici din Sidriașul Mare aparțineau de parohia Hodoșa; parohiei Sîmbriaș îi aparțineau enoriașii din patru sate (Nadășa Română, Petrilaca de Mureș, Teleac și Chiheru de Jos); în Chiheru de Sus trăia un singur catolic, el aparținând de parohia Eremitu; fiiiile Pădureni, Isla Iloara, Sidriașul Mic și Iara de Mureș aparțineau de parohia Călușeri; cei 425 de romano-catolici din Călugăreni au fost afiliați la parohia Mătrici.

²² *Schematismus...1842 sau Schematismus...1843*; în arhidiaconatul „Marusensi ” se găseau parohiile Gurghiu, Mătrici, Eremitu și Reghinul Săsesc.

²³ *Recensământul din 1850 – Transilvania*.

²⁴ Majoritari erau în Gurghiu, Eremitu, Călugăreni și Mătrici; la Călugăreni era organizată o puternică așezare monahală care patrona o școală urmată chiar și de români; asupra acestui aspect vom reveni.

²⁵ *Directorium Officii divini recitandi ac Missae celebrande juxta Ritum Breviarii Romani...in usum Almae Dioecesis Transsylvaniensis*, (A. Carolinae, 1879) p. 22-23

²⁶ *Recensământul din 1880 – Transilvania*.

²⁷ *Recensământul din 1900 – Transilvania*.

²⁸ *Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Transsylvaniensis editus pro Anno a Christo Nato 1903*, Budapest 1903; de exemplu parohia Reghinul Săsesc avea 31 de filii dintre care 12 aveau 0 suflete; Idem

Evanghelicii luterani completau tabloul confesional al regiunii. Firesc, conform toponimului, cei mai mulți erau în Reghinul Săsesc, formând majoritatea populației.²⁹ În alte 22 de sate s-au găsit luterani în 1880. În afara mării comunități din Reghin, un număr însemnat de adepți ai lui Luther se găseau în Petelea (960).³⁰ În restul regiunii numărul lor era redus, sub 20 sau chiar sub 10 (la Dea erau doar 6, la Mătrici numai 1).

Biserica Unitariană avea și ea reprezentanți, dar erau puțini, în general sub zece persoane. Excepție făcea, Isla cu o comunitate numărând 111 persoane.³¹ La sfârșit de veac au fost înregistrați enoriași ai acestei Biserici în 33 de așezări de pe Mureșul Superior.

În sfârșit, izraeliții nu puteau lipsi, având în vedere preocupările lor comerciale binecunoscute. Deși privit cu reticență, în special de către ierarhiile Bisericilor creștine, cârciumarul evreu era prezent în aproape toate satele de pe Mureș și Gurghiu. Numai în 17 sate nu au fost găsiți în 1880, an în care cei mai numeroși evrei erau instalați în Reghinul Săsesc (280).³² La 1900 în aceeași urbe trăiau 449 izraeliți și un singur sat din zonă – Gornești – nu avea locuitori aparținând acestui cult.³³ Explicații pentru expansiunea celor aparținând confesiunii mozaice există, însă nu fac obiectul discuției noastre.

Acesta era contextul eclesial și, implicit, etnic, în care cele două Biserici românești și Școala patronată de acestea și-au desfășurat activitatea pe Mureșul Superior în veacul al XIX-lea. Cu siguranță nu greșim când afirmăm că în aria geografică de interes se afla un mic Ardeal, așezări mono-confesionale nu existau, chiar dacă, întotdeauna, o Biserică era majoritară într-un loc sau altul.

²⁹ În 1880 aici erau înregistrați 2710 luterani, iar în 1900 numărul lor se redusese la 2646, rămânând totuși majoritari; cf. *Recensământul din 1880 – Transilvania*, respectiv *Idem 1900*

³⁰ *Idem 1880*

³¹ *Idem 1900*; în Suseni, Chinari, Călugăreni etc. se găseau doar câte o persoană aparținând acestei confesiuni.

³² *Recensământul din 1880 – Transilvania*.

³³ *Idem, 1900*.

Inventarierea obiectelor de argintărie și de cositor în protopopiatul istoric al Târnavelor¹

KOVÁCS Mária–Márta

Oeuvres d'orfèverie et pots en étain dans le diocèse de l'historique

Résumé

Les garnitures de cène des diocèses réformés font partie intégrale de notre patrimoine d'orfèverie. La présente recherche s'est proposé de présenter l'orfèverie transylvaine d'un aspect particulier, en étudiant les objets existants dans une unité de territoires des diocèses réformés. C'est bien important, parce que les centres d'une grande portée d'orfèverie se trouvaient dans la proximité, ainsi les diocèses de Târnava possèdent une grande quantité de pots en étain et d'orfèverie qui constituent un significatif patrimoine. Grâce aux recherches, on a réussi de découvrir des oeuvres inconnues des maitres connus, ainsi que des maitre inconnus, de plus, cet héritage objectif met en relief les processus liés entre les oeuvres d'art de l'Europe-Centrale. Parce que l'église réformée n'a jamais prescrit la matière utilisée dans la production d'un objet, dans la possession des assemblés on trouve des pots en forme et matière différentes. L'hétérogénéité se présente dans l'ornementique de l'époque, dans la multitude des maitres et des donateurs.

Cet recherche utilise trois points de vue dans le traitement du sujet: l'étude approfondie de l'apparition et le changement des garnitures de cène dans les sources des siècles 17-19., l'activité des maitres réalisant ces oeuvres d'art dans la description détaillée des objets, la relation des donateurs et de l'assemblé. La grande majorité des objets provient des dons. Les possibilités matérielles nous sont trahies par la qualité des bijoux, leurs ornements. Le nombre des dons offerts par les personnes sans grand statut social est très grand, qui au cours du 18. siècle ont offert des pots en étain et d'orfèverie.

Le patrimoine de Târnava, bien hétérogène, ramifié, provient des orfèvres de Braşov, Cluj, Sighişoara, Sibiu, Târgu-Mureş. La collection est composée des objets provenant de différentes époques (16-19. siècle), de différents maitres.

Pe teritoriul arondat Bisericii Reformate din Ardeal s-au inițiat mai multe inventarii, în urma cărora obiectele mobile aflate în posesia parohiilor sunt evidențiate integral sau parțial. Literatura de istoria artei referitoare la Transilvania nu dispune nici azi de cataloage analitice ale obiectelor de patrimoniu păstrate în proprietatea parohiilor protestante. Orice încercare de evaluare și analiză stilistică a patrimoniului mobil trebuie să pornească de la repertorierea integrală a pieselor aflate în colecțiile bisericești care au conservat majoritatea covârșitoare a pieselor, mult mai multe decât colecțiile muzeale. Inventarierea acestui patrimoniu a început datorită domeniului de interes al unui grup de cercetători tineri, care își creează astfel o posibilitate pentru efectuarea unor exper-

¹ Varianta prelucrată și detaliată a lucrării, Inventarierea obiectelor liturgice metalice și textile ale Bisericii Reformate din Ardeal apărută în volumul *Consfătuirea anuală a colecțiilor bisericești*. Alba Iulia 2009, 47-56.

tize prin intermediul unor proiecte de finanțare. Printre studiile preliminare stau cercetări individuale. Printre primii inițiatori ai programului de inventariere menționăm activitatea profesorului dr. Buzogány Dezső, care, cu ani în urmă, a început să cerceteze și să publice materialul scris al eparhiei din secolele XVII–XVIII. În această activitate s-au implicat și tineri doctoranzi, cum ar fi Ősz Sándor Előd, iar mai apoi Tóth Levente. Începând din anul 2005 cercetarea s-a lărgit cu conscripția și cercetarea obiectelor mobile contemporane. Conscripția clenodiilor, și anume a obiectelor realizate din metale prețioase și staniu sunt efectuate de către autoarea acestor rânduri, în timp ce de inventarierea materialelor textile se ocupă Horváth Iringó. Prima activitate comună efectuată de grupul amintit s-a realizat în regiunea Hunedoara-Zărand, fiind urmată de inventarierea și analiza moștenirii păstrate la parohiile reformate din Capitlul istoric de Șieu Mare.

În momentul de față, cu spijinul CNCSIS,² inventarierea se continuă în protopopiatul istoric al Târnavelor, a cărei două volume au apărut deja,³ și apariția a încă două volume se află în curs de redacție și prelucrare. Sub aspect teritorial, protopopiatul istoric al Târnavelor cuprindea parohii reformate ce se situau pe teritoriul comitatului Târnavă-Mică (se regăsește azi în județul Mureș, Alba, Sibiu: Adămuș, Bălăușeri, Bernadea, Sânmiclăuș, Bahnea, Sântămărie, Valea Izvoarelor, Ceuaș, Daia, Cipău, Ogra, Mica, Chendu Mare, Tirimia, Cucerdea, Iernut, Cornești, Seuca, Tirimia Nouă, Gănești, Păuceni, Suplac, Cetaea de Baltă, Delenii, Crăiești, Dileu Nou, Sfântu Gheorghe, Deaj, Târnaveni, Agrișteu, Dumbrăveni, Gogan, Gogan-varolea, Hărănglab, Idrifaia, Chirileu, Sânpaul, Chendu Mic, Coroi, Coroisânmartin) și câteva eclesii de pe teritoriiul fostului comitat Alba Inferior (azi în județul Alba și Mureș: Cuci, Herepea, Medveș, Sânbenedic, Șilea) și comitatului Turda-Arieș (azi în județul Mureș: Bogata, Luduș, Papiu Ilarian, Sânger).

În urma înregistrării la fața locului a moștenirii materiale – în primul rând clenodii și textile, se întocmesc fișe detaliate cu caracteristicile tehnice ale obiectelor. Această fișă este însoțită și de o documentație foto. Tuturor acestor date li se alătură referințele arhivistice și bibliografice, precum descrierea în detalii a obiectelor. Rezultatele și observațiile sunt publicate în formă de studii, care apar în același volum cu materialul arhivistic, fiind completate de un catalog foto. Studiile ilustrează arta prelucrării cositorului și a orfevrăriei sub un aspect original, prin prelucrarea dovezilor materiale păstrate în parohiile reformate aflate într-o singură unitate teritorială. Acest aspect este extrem de important, întrucât în parohiile reformate aflate în raza pieței de desfacere a unor centre importante de orfevrărie și prelucrare a cositorului, în cazul de față Sighișoara,

² Programul Național de Cercetare-Dezvoltare-Inovare, numărul proiectului: ID_491.

³ Buzogány Dezső – Kovács Mária-Márta – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere I-II. I. Cadastrul istoric a congregațiilor reformate din Protopopiatul Reformat Târnavă*. Editura Koinonia, Cluj-Napoca 2008, 2009. (În continuare: KükTK)

Mediaș, Târgu-Mureș, s-au păstrat în cantități impresionante obiecte de cositor și orfevrărie, ele reprezentând o parte importantă a moștenirii materiale păstrate. În ceea ce privește activitatea meșterilor, pe lângă puținele surse documentare, este determinantă moștenirea materială necunoscută până acum. Pe parcursul cercetării ies la lumină lucrări necunoscute ale unor meșteri renumiți, se prefigurează activitatea unor meșteri necunoscuți, moștenirea materială dezvoltând totodată procesele interne ale evoluției artei central-europene.

Transcrierea și editarea protocoalelor vizitațiilor protopopiale și a conscripțiilor de bunuri oferă date importante și legate de obiectele parohiilor. Izvoarele păstrate în regiunea Târnavelor, referitoare la toate grupurile de obiecte, prezintă caracteristici asemănătoare. Bunurile parohiilor nu au fost înregistrate în protocoalele vizitațiilor protopopiale, ci în conscripțiile întocmite special pentru acestea.⁴ În protocoalele vizitațiilor găsim doar sporadic asemenea date, și acestea sunt în primul rând ordine privind achiziționarea și păstrarea acestor bunuri mobile. La sfârșitul secolului al XVII-lea, în 1676, în câteva parohii s-au întocmit conscripții în limba latină în câteva rânduri, din care putem extrage în general doar concluzii numerice.⁵ Cu date referitoare la caracteristicile și materialele pieselor ne întâlnim doar sporadic. Pe parcursul secolului al XVIII-lea ne putem baza pe subiectele a două conscripții, care provin din 1714 și 1749, care s-au întocmit în limba maghiară și referitor la majoritatea parohiilor ne redau o imagine asupra obiectelor liturgice, pe baza acestora putem urmări schimbările care au avut loc în componența vaselor folosite la împărtășanie. Enumerarea grupată pe baza funcțiilor obiectelor, amintește din ce în ce mai des materialele de bază folosite, cu ajutorul cărora ne este mai ușoară identificarea pieselor. Ultima conscripție datează din 1816, unde ne întâlnim cu cea mai detaliată prezentare a clenodiilor. Donațiile perioadelor intermediare sunt înregistrate în documente doar în câteva cazuri. Pe parcursul secolului al XIX-lea inventarele de avere, precum noile donații și piesele lipsă au fost înregistrate în protocoalele vizitațiilor.⁶ Pe lângă procesele verbale ale vizitelor protopopiale, inventarele de avere ale parohiilor oferă informații suplimentare despre clenodiile bisericilor.

În secolul al XX-lea, cu descrieri detaliate de istoria artei avem de-a face numai în cazul vaselor de împărtășanie pe care parohiile le-au destinat vânzării. Un fenomen generalizat al primei jumătăți a secolului I-a reprezentat faptul că parohiile și-au vândut muzeelor clenodiile pe care nu le foloseau (Muzeul Național Maghiar, Muzeul Ardelean⁷ din Cluj) sau negustorilor de antichități. Contravaloarea acestor piese a fost folosită de multe ori pentru reparațiile bisericii. Aceasta s-a întâmplat de exemplu la Bălăușeri, unde parohia și-a vândut un

⁴ Arhiva Protopopiatului Reformat al Târnavelor aflată în Arhiva de Colectare al Eparhiei Reformate din Ardeal. Conscripții. 1714, 1749, 1816, fond B12.

⁵ Arhiva Protopopiatului Reformat al Târnavelor aflată în Arhiva de Colectare al Eparhiei Reformate din Ardeal. Protocoale ale vizitațiilor protopopiale. I/2. (În continuare: ArhProtTâr)

⁶ ArhProtTâr prot II/9-12.

⁷ Colecția Muzeului Ardelean astăzi aparține, azi, Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

pahar din 1635 și un pocal din secolul al XVI-lea anticarului Grünblatt Benő din Alba Iulia.⁸ Avem date referitoare la un caz asemănător la parohia din Alma,⁹ unde un pahar din secolul al XVI-lea și un potir din secolul al XVII-lea au fost cumpărate de anticarul Eisenstädter Ödön din Budapesta cu 500 de coroane. Potirul parohiei din Dumbrăveni,¹⁰ pocalul, potirul și cana de cositor a congregației din Tirimia au fost predate Muzeului Ardelean.¹¹

Alături de studierea izvoarelor, în cercetarea noastră au constituit un mare ajutor investigațiile efectuate de către Debreczeni László între anii 1928–1936. Până în zilele noastre aceasta este singura investigație, care s-a întocmit la cererea Consistoriului Suprem al Bisericii Reformate din Ardeal. Debreczeni a cercetat marea majoritate a parohiilor ardeleni, notițele sale alături de construcții conțin și desene și descrieri referitoare la obiectele amenajărilor interioare, la cărți, la clenodii și la obiectele textile. La cererea lui, s-au efectuat de către Darkó Ákos și fotografii cu o mică parte a pieselor mai valoroase.¹²

Cercetarea noastră studiază din trei perspective seturile de vase de care dispuneau bisericile pentru cuminecare: analizează amănunțit constituirea și evoluția dotărilor pentru împărtășanie în lumina izvoarelor din secolele al XVII–XIX-lea, pe parcursul descrierii obiectelor se ocupă și de activitatea meșteșugarilor care au realizat aceste creații de artă (obiecte de argintărie și de cositor), respectiv se străduiește să arunce lumină asupra relațiilor dintre donatori și parohiile pe care le-au sprijinit.

În ceea ce privește vasele de cuminecare, se poate afirma, că, marea lor parte, provin din donații din secolele XVII–XIX, deci în această regiune în liturgia reformată nu s-au păstrat vasele de cult ale bisericii catolice. Din datele inventarelor și din inscripțiile obiectelor putem cunoaște patronii regiunii, al căror nume s-au înregistrat adeseori în protocoalele vizitațiilor și în conscripții. Forța materială a parohiei se vădește cu fiecare ocazie în materialul și ornamentația clenodiilor. În rândurile donatorilor, pe lângă marea nobilime s-au înscris și micii nobili locali, dar și membrii parohiei care nu dispuneau de un statut aparte. În ceea ce-i privește pe nobili, izvoarele atestă că, în multe cazuri, și-au luat în serios obligațiile față de biserică, parohiile punându-și bazele averii mobile, pe care au sporit-o, pe obiectele de orfevrărie și cositor provenite din donațiile acestora.

Pe baza pieselor moștenite, în secolele XVII–XIX, în regiune sunt definite rii donațiile familiilor Bethlen din Beclean și Ictar, Bánffy de Losonc, Kendeffi, Pernyeszi, Szalánczi și Szentpáli, Zejk, însă, despre majoritatea donatorilor, în afara acestor inscripții despre obiecte, nu știm nimic. De la începutul secolului al

⁸ KükTK I. 414.

⁹ KükTK III. 550. În curs de apariție.

¹⁰ KükTK II. 463.

¹¹ ArhProtTâr dosarul Tirimia. Expertiza lui Szádeczky Lajos despre obiectele de artă ale parohiei Tirimia. 1904.

¹² Colecția Darkó–Debreczeni în Arhiva de Colectare a Eparhiei Reformate din Ardeal, fondul G 1.

XVIII-lea, preoții și apropiații lor constituie marea masă a donatorilor, dăruindu-le congregațiilor proprii vase de cositor și farfurii de argint. În constituirea serviciilor de cuminecare a parohiilor, pe lângă donațiile credincioșilor și a patronilor, este semnificativ și sprijinul parohiilor învecinate. Cele mai la îndemână și totodată cele mai frecvente modalități de întrajutorare sunt cele dintre biserica-mamă și filiale, adeseori vechea dotare de împărțășanie a bisericii-mamă o găsim în filială. De exemplu, cana de cositor din 1684 și platoul de aramă de la sfârșitul secolului al XVII-lea ale parohiei din Târnăveni se află, de la mijlocul secolului al XIX-lea, la filia Cuștelnic,. Numărul piesele pe care parohia le-a cumpărat sau le-a comandat din banii proprii este relativ redus. Începând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, s-a generalizat obiceiul ca materialul vaselor vechi de cositor și orfevrărie să fie utilizat la confecționarea celor noi. Potirul rococo de aztăzi din Târnăveni s-a confecționat în 1789 din materialul paharului vechi a parohiei, la fel și potirul și farfuria din Bogata. Cana din Hărănglab s-a confecționat în 1808 din materialul unor vase vechi de cositor.

Referitor la calitatea și materialul serviciului de cuminecare al bisericii reformate, nu s-au întocmit prescrieri oficiale, astfel numărul și aspectul lor a fost influențat de tradițiile locale. Acest fapt se dovedește mai ales în raportul pieselor de orfevrărie și al vaselor de cositor, dar și în prezența diferitelor tipuri de obiecte. La parohiile din Târnavă, în general potirul sau paharul de cuminecare și farfuria pentru pâine s-a executat din metal prețios, vasele de cositor reprezentând majoritatea obiectelor de tezaur, numărul lor fiind semnificativ.

Colecția se caracterizează, în general, printr-un material bogat, din secolul al XVII-lea, donațiile din secolul al XVIII-lea fiind relativ reduse. Obiectele de cositor și orfevrărie intrate în ritualul religios nu numai că sunt similare cu cele laice ale epocii lor, dar o parte a obiectelor erau folosite în viața cotidiană, ca apoi să devină obiecte liturgice, neținându-se cont de destinația lor inițială. Pe lângă izvoare, compararea inscripțiilor de pe obiecte cu sigla meșterului validează această constatare. Parte considerabilă a inscripțiilor de pe obiecte au fost executate mult mai târziu decât au fost acestea confecționate, astfel că anii care figurează în inscripții stau mărturie numai anului donației, neputându-ne oferi un reper referitor la data confecționării. Uneori, câte un obiect a devenit parte integrantă a ceremoniei de cuminecare după mai multe secole de utilizare laică. Pe parcursul secolului al XIX-lea, dotările parohiilor s-au îmbogățit cu obiecte prețioase de argint și cositor, întrucât în această vreme în sfera laică au devenit la modă porțelanul și faianța. Astfel, vechile obiecte demodate de cositor au fost frecvent donate parohiilor reformate.

Din punct de vedere al profesiei, cea mai mare importanță a inventarierii este faptul, că am găsit numeroase piese necunoscute, prevăzute cu sigla meșterilor necunoscuți până acum, mai precis cu cele ale meșterilor aurari din Sighișoara și Mediaș (Ceuaș – pahar cu pâlnie și farfurie; la Daia – farfurie din secolul al XVII-lea.). Am reușit să îmbogățim cu câteva date bibliografia de spe-

cialitate săracă referitoare la meșterii aurari din Târgu Mureș ai secolelor XVIII–XIX, siglele meșterilor le-am putut identifica pe baza datelor arhivistice.¹³ Materialul documentar complex, eterogen reprezentat de obiectele de orfevrărie păstrate în parohiile reformatate din protopopiatul Târnavelor se leagă preponderent de activitatea breslelor aurarilor din Brașov, Cluj și Sibiu. Configurarea unei ierarhizare a meșterilor e posibilă numai prin evaluarea lucrărilor lor, ceea ce face imperios necesară scoaterea la iveală a creațiilor necunoscute până acum. Doar sporadic întâlnim piese aduse din străinătate, în primul rând din Augsburg, care se exemplifică cu paharul din Deleni și cupa din Crăiești.¹⁴ În ceea ce privește tipurile obiectelor de orfevrărie putem conchide, că în folosința laică erau populare în general paharele cu talpă și cu pâlnie, pocalele, cupele și farfuriile din secolul al XVII-lea.

Din numeroasele servicii de vase de cositor din secolele XVI–XVII, s-au păstrat relativ puține în locurile lor inițiale, iar în proprietate privată practic nimic. Până în zilele noastre, bună parte din cantitatea mare de vase de cositor, care figurează în inventarele curților nobiliare, s-a distrus integral, în colecțiile muzeelor se găsesc mai ales vase ale breslelor. Cauza e că partea semnificativă a vaselor de cositor s-a distrus încă înainte de marele val al fondării de muzee în Transilvania (la cumpăna veacurilor XIX–XX, întrucât, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, vasele de faianță le-au eliminat din uzul cotidian. De aceea, colecțiile bisericești sunt absolut indeniabile pentru cercetarea artei cositorului, căci în multe din parohiile reformatate din raza pieței de desfacere a marilor centre de prelucrare a cositorului s-au păstrat numeroase obiecte de acest fel. Întrucât bisericile protestante nu prescriau materialul din care să fie executate, vasele liturgice și clenodiile bisericii reformatate provin în mare parte din donațiile credincioșilor, numărul vaselor de cositor din parohii a crescut începând cu secolul al XVII-lea. În posesia parohiilor din Târnava avem de a face cu un material foarte bogat de obiecte de cositor, deoarece întâlnim parohii care păstrează chiar și două-trei căni de staniu. Între acestea, formează un grup numeros cănille și farfuriile din secolul al XVII-lea, și putem spune, că, în nici un protopopiat, nu am găsit piese atât de timpurii. Unul dintre motive este că valea Târnaviei a fost considerată o regiune bogată în secolul XVII, iar un alt motiv este că, în această perioadă, a înflorit breasla de turnătorie de staniu din Sighișoara, iar în raza ei comercială s-au aflat și parohiile reformatate din Târnava. Numărul ridicat al vaselor din staniu, nivelul înalt de execuție și varietatea decorațiilor lor reflectă importanța atelierului din Sighișoara. Suprafețele vaselor din staniu sunt adesea decorate cu o ornamentică gravată, care ilustrează situația financiară bună a enoriașilor. În secolul al XVII-lea, cănilor de cositor din Sighișoara le este specifică o formă tronconică lină, acoperită adesea de o ornamentație gravată, vegetală și figurativă. Corpul ce se strâmtează domol fiind accentuat de margi-

¹³ KükTK II. 473.

¹⁴ KükTK III. 571. În curs de apariție.

nea răsfrântă a fundului și a gurii, pe care o înconjoară o friză de palmetă poansonată. Cămile au fost executate cu o exigentă configurare a detaliilor, până și lucrările mai modeste au fost prevăzute cu elemente plastice în amănunt modelate (plachete turnate în relief pe fundul vaselor și în capac, toartă, șarnieră, buton de capac). Despre numele și originea unor meșteri, respectiv activitatea lor, am obținut unele informații din inscripțiile pieselor datate. Alături de creațiile din Sighișoara s-au păstrat și lucrările turnătorilor de staniu din Mediaș, mai puțin cunoscuți. Deși aflate la distanțe geografice mai mari, în ținutul protopopiatului au ajuns și lucrări ale meșterilor din Sibiu, Cluj și Brașov. Asemănător pieselor de orfevrărie, prezența vaselor de staniu din străinătate este rară, doar despre două farfurii (Daia și Mica) știm că provine din Nürnberg. La parohia din Deaj se află o farfurie executată în Gdansk¹⁵, iar la Herepea, o farfurie din Breslau.¹⁶ Numărul mare al lucrărilor autohtone ce se regăsesc în colecțiile parohiilor reformate dovedește că importul masiv de cositor din secolul al XVII-lea s-a rezumat în special la materia primă, importul vaselor finite fiind nesemnificativ în raport cu importul.

Evoluția formei și ornamenticii lucrărilor de cositor și orfevrărie din Transilvania se leagă strâns de progresul central-european, în primul rând al centrelor meșteșugărești din Germania de sud. Scopul esențial al cercetării constituie descrierea morfologică a obiectelor de cositor și orfevrărie necunoscute până acum, a cercurilor meșteșugărești de proveniență, a caracteristicilor stilistice. Conspectăm informațiile cu privire la comanda clenodiilor, circulația comercială, rolul diferitelor ateliere și influențele lor reciproce, urmărim totodată activitatea personalităților care au sprijinit biserica în protopopiatul Târnavelor.

În concluzie putem spune, că obiectele de argintărie și de cositor păstrate în posesia parohiilor reformate constituie partea semnificativă a patrimoniului mobil al județului Mureș. Ele reprezintă un material în mod accentuat periclitat, deoarece majoritatea obiectelor se află în afara uzului, de aceea se întâmplă ca ele să fie triate, sau să se deterioreze ireversibil din cauza lipsei condițiilor adecvate de păstrare. Deși în ultima vreme s-au inițiat din ce în ce mai multe expertize, din punct de vedere al cercetării, studierea acestor tipuri de piese se consideră a fi un domeniu neglijat.

Izvoare scrise

- Arhiva de Colectare al Eparhiei Reformate din Ardeal, Cluj-Napoca
 B12 Arhiva Protopopiatului Târnavă
 Protocolul II/1. – vizite protopopiale din perioada 1648-1658
 Protocolul I/2. – vizite protopopiale din perioada 1676-1713
 Protocolul II/2. – vizite protopopiale din perioada 1714-1725

¹⁵ KükTK I. 439.

¹⁶ KükTK III. 587. În curs de apariție.

Protocolul II/3. – vizite protopopiale din perioada 1726-1761

Protocolul II/4. – vizite protopopiale din perioada 1762-1782

Protocolul II/5. – vizite protopopiale din perioada 1784-1797

Protocolul II/6. – vizite protopopiale din perioada 1798-1800

Protocolul II/7. – vizite protopopiale din perioada 1800-1819

Protocolul II/8. – vizite protopopiale din perioada 1820-1823

Protocolul II/9. – vizite protopopiale din perioada 1824-1830

Protocolul II/10. – vizite protopopiale din perioada 1831-1840

Protocolul II/11. – vizite protopopiale din perioada 1841-1853

Protocolul II/12. – vizite protopopiale din perioada 1854-1872

Protocolul conscripției din 1714

Protocolul conscripției din 1749

Protocolul conscripției din 1816.

G1 Colecția Darkó–Debreczeni.

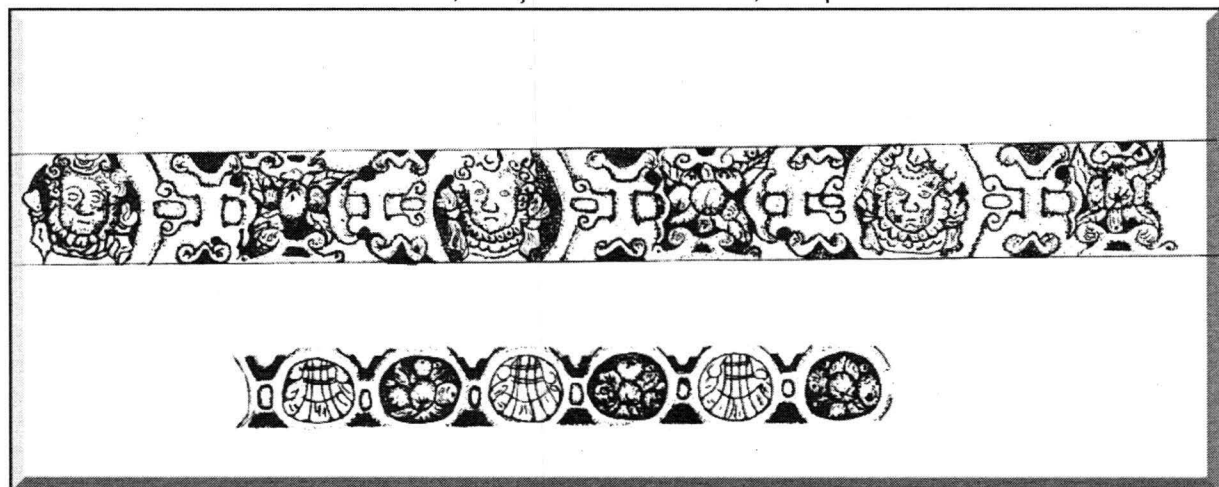
ANEXĂ

Pahar cu soclu, a doua jumătate a secolului XVII, Braşov

Platou de aramă, sfârșitul secolului XVII, începutul secolului XVIII

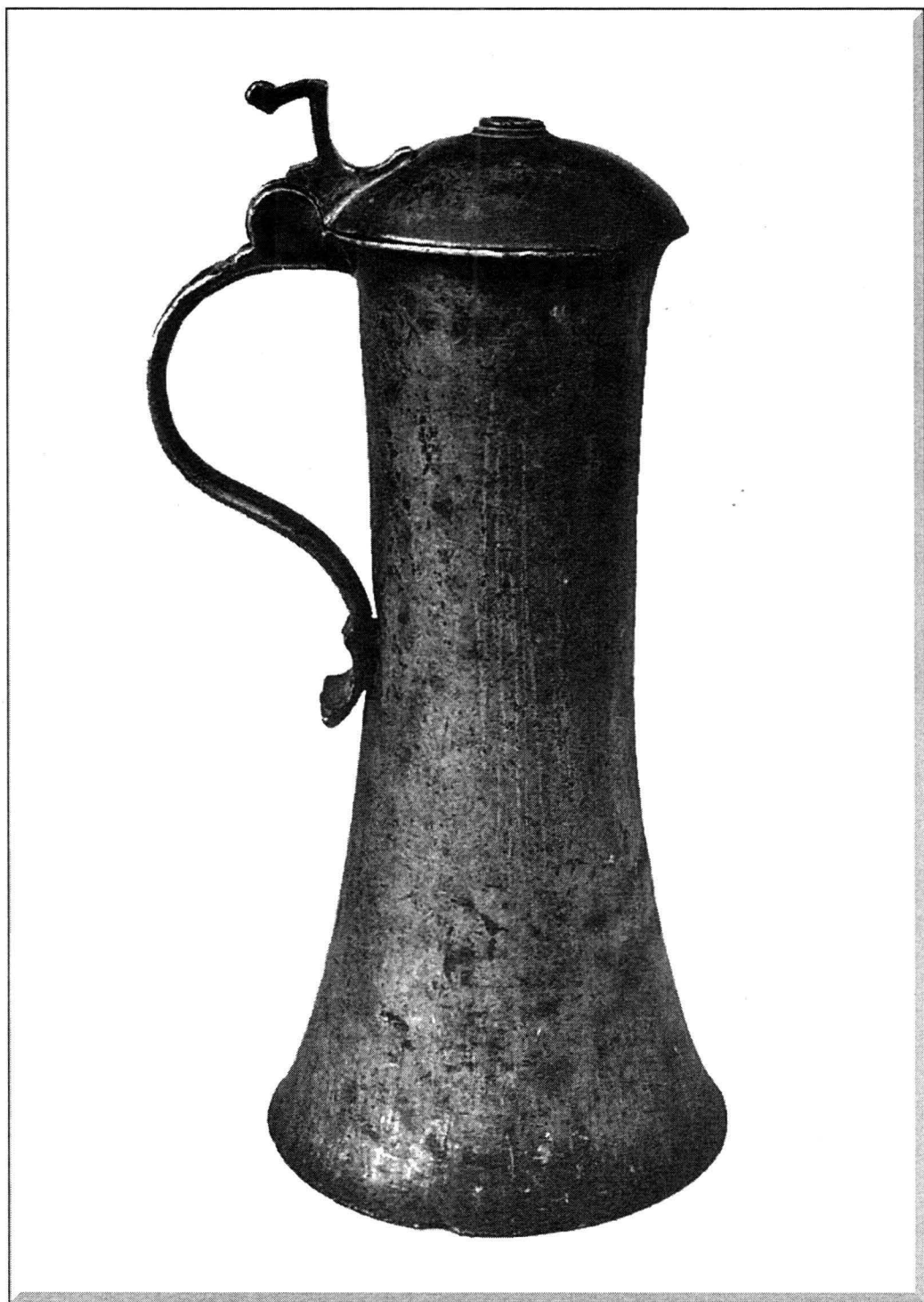
Decorul pocalului de la Idrija – desenat de Ferenczi Márton

Cană de cositor, mijlocul secolului XVIII

Cupă, prima jumătate a secolului XVII, Augsburg

Cană de cositor, sfârșitul secolului XVI, Sibiu

Farfurie decorativă de cositor, începutul secolului XVIII, Nürnberg

Români și maghiari în Revoluția de la 1848-1849

Ana HANCU

Roumains et hongrois pendant la Révolution de 1848-1849

Résumé

L'étude est basée sur des documents originaux qui mettent en lumière des informations sur le problème de la collaboration d'entre les citoyens roumains et hongrois au niveau des communautés locales, pendant la révolution de 1848-1849 en Transylvanie. À l'appui de cette idée est présentée le cas des hongrois de villages Mitrești, Iobăgeni Vargata et les idées de ceux-ci d'adhésion à la révolution roumaine, par leur serment d'allégeance au colonel Urban, le commandant du régiment II hongroise de frontière et la protection offerte aux hongrois de Berghia par l'intervention du prêtre roumain George Hodos au général Gedeon, après la conquête de la ville Târgu-Mureș.

Participarea sau solidarizarea maghiarilor cu românii în perioada desfășurării revoluției de la 1848-1849 din Transilvania este un aspect mai puțin cercetat în literatura istorică de specialitate. În abordarea acestui subiect s-a făcut referire, de cele mai multe ori, la participarea românilor la revoluția maghiară, dar în ceea ce privește participarea maghiarilor se invocă momentul colaborării canceliștilor români și maghiari din Tg. Mureș în primele zile ale izbucnirii revoluției, informațiile mult cunoscute ale participării la cele trei Adunări de la Blaj, cazul aderării maghiarilor din Budiul de Câmpie, Bogata de Mureș și alte localități transilvănene la programul revoluției române, protocoalele de colaborare încheiate la nivelul comunităților și exemplele oferite de memorialiștii mureșeni, Vasile M. Moldovan, Isaia Moldovan, Maria Șuțu, Al. Papiu Ilarian.

În abordarea acestei problematice este necesară luarea în considerație a așa ziselor „*scrisori de chezășie*” emise în favoarea românilor arestați, nu numai de către români, ci și de locuitorii de etnie maghiară din comunitățile respective, care reflectau ideea solidarizării și al bunei conviețuiri la acest nivel.

Colaborarea între cele două etnii, română și maghiară, existente în cadrul comunităților, avea ca fundament buna conviețuire, factorul social, respectiv condiția de iobagi și factorul psihologic al transformării lor în cetățeni liberi.¹

Cercetarea sistematică a fondului documentar existent în arhivele locale din Tg. Mureș aduce la lumină noi informații privind abordarea acestui subiect.

Astfel, la 2 iunie 1849, din Bălăușeri, judele plasei, Vass Sigmond, informa autoritățile comitatului Târnava despre refuzul satelor Chendu Mare, Chendu Mic și Bălăușeri de a dona clopotele bisericilor, bani și „*naturalele*” pentru întreținerea armatei în sprijinul cauzei maghiare, sprijinind în schimb tabăra română și săsească. Judele își exprima nedumerirea cu privire la atitudinea celor 3 sate, care, deși maghiare: „*au ținut cu cei mai mari reacționari și după cum văd, țin și azi. Odată cu venirea armatei maghiare, maghiarii din Chendu Mare și Chendu Mic s-au rugat lui Dumnezeu să nu-i ajute pe maghiari, căci ei sub cârmui-*

¹G.Neamțu, *Maghiari alături de revoluția română de la 1848-1849 din Transilvania*, în „Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca, XLI, 2002, p. 97-126; Unguri în revoluția română din Transilvania în 1848-1849, în *Nouvelles études d'histoire*, XI, *Publiés à l'occasion du XX-e Congrès international de science historique*, Sidney, București, 2005, p. 143-151.

rea românească trăiesc fericiți.” Pentru pedepsirea cetățenilor, Vass Sigmond propunea trimitere, pentru câteva zile, a „*execuții militare*”, unei trupe de soldați care să exercite autoritatea militară, susținută material și financiar pe seama locuitorilor.²

Atitudinea „*reacționară*” a maghiarilor, care au stat alături de români în zilele revoluției, era susținută și de preotul reformat Molnár József, din satul Chendu Mic, care „*a dus cu bucurie provizii gloatei valahe, a cinstit-o cu găini, cozonaci, iar pe armata maghiară au primit-o și au tratat-o posomorâți, blestemând și plângând.*” Preotul reformat era învinuit că întreținea relații de colaborare cu preotul român din Sânnandrei (David Paulletti -n.n) care îndeplinea funcția de tribun în tabăra română. Pentru atitudinea și comportamentul preotului reformat față de constituția și armata maghiară, proprietarul Kosma Gábor propunea pedepsirea și transferarea sa în altă parohie.³

Scrisoarea de garanție pentru acceptarea ca preot unit, acordată de cetățenii români și maghiari din Reghin-Sat (Unguresc), fostului tribun, Vasile Mare, din Legiunea XII condusă de Constantin Romanu Vivu, însoțită de actul audierii martorilor, a evidențiat protejarea maghiarilor de trupelor austriece și române. Pentru reliefaarea acestui comportament umanitar, redăm doar declarația martorului Hegyessi Sándor: „*Comunitatea satului a dat răspuns cererii într-un singur glas hotărând tocmai fiindcă ne-a salvat de ravagiile românilor și pe mulți refugiați călăreți kossuthieni într-atât i-a ocrotit încât nici unuia nu i s-a întâmplat vreun necaz în Reghinul Unguresc (e vorba de călăreții kossutieni-n.a.), dar, de cum au plecat de aici în Reghinul Săsesc, câțiva au fost omorâți. Și dacă numai pe atât s-a purtat bine în privința noastră, recunoașterea aceasta, sau a adeverei despre aceasta, nu este un păcat de moarte, iar prin aceasta, nu am complotat împreună și în privința intereselor patriei prin aceasta n-am fost potrivnici.*”⁴

Ca urmare a ordinelor comisiei de guvernare militară și ale Scaunului Mureș, cu privire la cercetarea agitatorilor, jefuitorilor, criminalilor și hoților, judele plasei Band, Antalffy Lajos, însoțit de judecătorul autorizat al Tablei Regești, Marusi Lajos, s-au deplasat în localitatea Berghia de Câmpie pentru interogarea cetățenilor. Martorii intervievați erau solicitați să răspundă la întrebarea: care au fost indivizii care au agitat și s-au împotrivit constituției maghiare, jefuitorii, hoții, criminalii, motivul plecării unor locuitori din Berghia și ce pagubă au produs maghiarilor.

Declarațiile celor 12 martori intervievați au surprins evenimentele care s-au desfășurat în satul Berghia, în intervalul de timp cuprins între toamna anului 1848 și iarna anului 1849. După cucerirea orașului Târgu-Mureș la 1 noiembrie 1848, de către armatele austro-române, cetățenii maghiari l-au rugat pe preotul român George Hodoș să intervină în favoarea lor pe lângă generalul Gedeon pentru a fi protejați de eventualele devastări și jafuri. Preotul s-a deplasat la Tg.Mureș unde, reușind să convingă autoritățile de onestitatea maghiarilor din Berghia, a obținut scrisoarea de protecție. Astfel, ca urmare a intervenției preotului, satul a fost salvat de distrugere și prădări. Acțiunea de spri-

² A.N.D.J.Mureș, fond Comitatul Târnava, Acte politico-administrative, dos. 2023, f. 62.

³ G. Neamțu, *Fața necunoscută a revoluției de la 1848-1849 din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2004, p. 331

⁴ Ioan Ranca, *Vasile Mare un „Tribunis plebis” reghinean de la 1848-1849*, în „*Reghinul cultural*”, VIII, Reghin, 2006, p. 120.

jinire și salvare a satului desfășurată de preotul român a fost recunoscută de toți martorii interogați.

Dar, cucerirea Ardealului de către trupele maghiare sub conducerea generalului Bem s-a soldat cu intervenția trupelor maghiare în satul Berghia. Ofițerul honved, Gegő János, i-a pedepsit prin împușcare pe căpitanul român Cismaș Gheorghe și pe cetățeanul Csiszer. Pentru salvarea vieții și a siguranței personale, în perioada imediat următoare, unii dintre cetățenii românii au plecat din sat, printre ei aflându-se: George Hodoș, preotul român, Hădărău Gheorghe, Dombradi Todor, Oltean Ștefan, Pepelea Crăciun și Ducu Todor. Concluzia cercetării, conform declarației martorului Nagy István, era aceea că: „în sat, nici cu prilejul sosirii taberei române, nici după aceea, nu s-a produs pagubă nici unui maghiar din sat; cu ocazia sosirii taberei române, numitul preot român s-a dus la Târgu - Mureș și în fața superiorilor a demonstrat nevinovăția întregului sat, drept urmare, satul a fost salvat de distrugere; de aceea, pe amintitul preot român îl consider și-l arăt ca pe unul care nu s-a împotrivit niciodată cauzei maghiare.”⁵

În primele zile ale lunii noiembrie ale anului 1848, comunitățile românești din Chiheru de Sus, Chiheru de Jos, Urisiul de Sus și Urisiul de Jos au încheiat cu maghiarii din Eremitu un pact de neagresiune: „Locuitorii comunității maghiare din Eremitu, scaunul Mureș, ne-au întins mâna pentru bună pace și înțelegere iar noi am acceptat-o încă anul trecut la începutul lunii noiembrie. Din acel moment între noi și ei a domnit permanent buna înțelegere și ne-am ocrotit și ajutat reciproc în momente de restriște. Aceasta a fost, de fapt, după Dumnezeu, singura noastră scăpare, căci în baza înțelegerii ne-am angajat să nu ne prezentăm în taberele și la consfăturile rudelor și fraților noștri români și să nu ne împărtășim din prăzile lor.”

Motivându-și neimplicarea în mișcarea revoluționară românească, neparticiparea la taberele și consfăturile românilor, respectând protocolul și credința față de patrie, la 22 martie 1849, comunitățile românești s-au adresat comisiei de guvernare militară cu scopul de a fi protejați de jaful și prădările efectuate de răufăcători, șantajul sau atacarea „cu braț armat”.⁶ Comunitatea din Urisiul de Jos menționează că indivizii, care le cunosc neputința de a se apăra, intrau în sat pretinzând hrană, băutură, sume mari de bani și tăiau animale după bunul lor plac.⁷

Relevant pentru abordarea colaborării dintre români și maghiari în timpul revoluției de la 1848-1849, este cazul comunităților din Mitrești, Vărgata și Iobăgeni care, în toamna anului 1848, au trimis delegați la Năsăud și Monor pentru a depune jurământul de credință față de colonelul Urban, care le-a acordat scrisoarea de liberă trecere și protecție, așa numitul „pășuș”.

Ca urmare a denunțului cetățenilor maghiari din Iobăgeni împotriva concepțiilor maghiari și români acuzați de simpatizare și pactizare cu cauza, „întovărașirea cu dușmanul și răspândirea știrilor false”, vicejudele Scaunului Mureș, Szentivány János, transmitea, la 13 martie 1849, judei plasei Iobăgeni, Kasa

⁵ A.N.D.J. Mureș, fond Scaunul Mureș, Organe revoluționare, dos. 46, f. 27-31.

⁶ Peter Moldovan, op. cit. p. 414 – 415.

⁷ A.N.D.J. Mureș, fond Scaunul Mureș, Organe revoluționare dos. 10, f. 10, 14.

Mózes, ordinul cu privire la cercetarea acestui caz.⁸ În cursul anchetei au fost interogați 39 de locuitori din satele menționate.

Se conturează, cum de altfel, era și firesc două atitudini: de susținere și aderare la revoluția maghiară sau la cea română. Evenimentele supuse cercetării se referă la perioada toamnei anului 1848, depunerea jurământului de credință față de colonelul Urban la Năsăud și Monor, stabilirea trupelor române la Reghin și ocuparea orașului Târgu-Mureș de armata generalului Gedeon.

Lumea satelor, surprinsă în diversitatea de părerii și opinii, dezvăluia o comunitate zbuciumată și înspăimântată de evenimentele care se derulau în viața ei și a țării. Din interogatoriul efectuat de autorități, aflăm că, pentru a se pune la adăpost de primejdia războiului, unii maghiari s-au refugiat în localitatea Iobăgeni, iar, la Vărgata, sătenii au arborat steagurile albe ca semn al păcii și îngăduinței. Întreaga atmosferă era caracterizată de teama de pustiire, de amenințarea cu distrugerea bisericilor care nu aveau cruce, (adică cele reformate), recurgându-se și la amenințarea preoților reformați, în cazul nostru a celui din Mitrești. Populația era liniștită de unii cetățeni maghiari și români care declarau că, prin „*scrisoarea*” primită de la colonelul Urban, ca urmare a depunerii jurământului de credință, erau protejați de primejdii și distrugeri, li se recomanda încredere, maghiarii fiind sfătuiți să treacă de partea românilor.

Se exprima nemulțumirea față de venirea maghiarilor din Țara Ungurească, dar pe de altă parte se susținea și ideea „*uniunii*” Transilvaniei la Ungaria. Faptul că maghiarii au omorât mulți români se explica prin aceea că D-zeu era „*unionist*”, altfel nu ar fi permis acest fapt.

În numele a 68 de cetățeni, adunați la casa lui Karácsoni János, în conformitate cu declarația lui Hajdu György din Vărgata, s-a luat hotărârea ca Moldovan Ioan, cantorul român, numiții Kocsis Lajos, László Gyüri din Iobăgeni, Fazakas Moji din Mitrești să se deplaseze la Năsăud, la colonelul Urban pentru a aduce „*pășușul*”, costul financiar al călătoriei fiind suportat de respectivii locuitori români și maghiari. Din depozițiile celor interogați, aflăm că Moldovan Ioan, înainte de a pleca la Urban, s-a deplasat și la Sibiu pentru a se informa și a cere sfaturi asupra atitudinii pe care trebuiau să o adopte românii în conjunctura lunii septembrie 1848, când acțiunea de recrutare a tinerilor pentru armata maghiară era în curs de desfășurare. Moldovan Gheorghe, fiul cantorului român activa în cadrul taberei române. Pentru a se informa despre atitudinea adoptată de satele vecine, Kocsis Lajos s-a deplasat în satul Moșuni, care obținuse de la Urban „*pășușul*” prin care se garanta siguranța persoanei și averii locuitorilor. Ca urmare, Kocsis Lajos a răspândit în satele din jur ideea alipirii și sprijinirii cauzei revoluției române.

Întregul ținut se afla sub influența legiunilor conduse de prefectii Vasile M. Moldovan (legiunea a III-a) și Constantin Romanu Vivu (legiunea a XII-a) care se deplasau pe Valea Mureșului Superior. Era confirmată participarea românilor din aceste zone la taberele române alături de un preot român, probabil Vasile Rotariu din Sângiorgiu de Pădure și menținerea legăturilor cu românii de pe Câmpie care, în conformitate cu declarațiile martorilor, vor veni să strângă armele de la cetățeni, cei care le vor ascunde fiind cu siguranță pedepsiți. După cucerirea orașului Târgu-Mureș, unii dintre sătenii români și maghiari au înde-

⁸ *Ibidem*, dos.46,f. 2.

plinit serviciul de pază al cetății, care se afla sub conducerea maiorului Clococeanu.

Atitudinea socială se caracteriza prin ideea egalității tuturor cetățenilor în fața legii, idee considerată în epocă drept „*comunistă*”, țăranii exprimându-și dorința de a împărți între ei pământurile și animale nemeșilor. Sub amenințarea tăierii brațelor celor care vor mai sluji la domni, era decretată încetarea efectuării robotelor din partea țăranilor. Vechea administrația locală urma să fie înlocuită de funcționari numiți de comunitatea satului.

Din mărturia soției lui Vas János, András Mária, aflăm că ei au fost nevoiți să se mute la Vărgata deoarece, odată cu cucerirea orașului Târgu-Mureș, având casa la cărămidărie, totul i s-a pustit, ghiulelele de tun trase asupra orașului distrugându-i gospodăria.

Pentru a se dezvinovății de acuzele care planau asupra comunității, cetățenii maghiari din Vărgata au transmis autorităților un memoriu prin care încercau să explice situația.⁹ Memoriul era, de fapt, o nouă confirmare dar, în același timp și o incriminare a atitudinii de sprijin, din partea unor locuitori maghiari, a revoluției române, subliniindu-se depunerea jurământului de credință față de colonelul Urban.

Informarea autorităților maghiare despre faptele concetățenilor și ale românii era motivată de datoria de a apăra constituția, limba și poporul maghiar. Se relatează faptul că, românii și maghiarii din Iobăgeni și Mitrești, au trimis, în тайнă, delegați la Năsăud și Monor pentru depunerea jurământului de credință față de colonelul Urban și cauza revoluției române. Din Iobăgeni, au fost delegați cantorul român Moldovan Ioan, cetățenii maghiari, Kocsis Lajos, László György și Fazakas Mózes din Mitrești.

Starea de teamă și neliniște a locuitorilor maghiari era intensificată de amenințările cu prădarea și incendiarea satului Vărgata, care ar fi putut avea o soartă asemănătoare Petelei, de afirmarea dreptului istoric de proprietatea asupra țării Ardealului, „*a lor este întâietatea, a lor este Țara, deja este sfârșitul pentru maghiari*” și răspândirea de știri false cu privire la iminentul atac asupra orașului Târgu-Mureș de către armata austriacă condusă de Puchner.

Adresându-se vicejudeiului Szentivány János și comisiei de guvernare militară în numele maghiarilor „*colaboratori*”, Kocsis Lajos și László Ferenc din Iobăgeni au încercat să justifice atitudinea concetățenilor care, în împrejurările tulburi, ca oameni sărmani, neștiutori, au căzut în greșeală, mergând pe urmele agitatorilor și din dorința înlăturării viitorului nesigur au luat „*pășuș*” de la primejdiosul Urban. Recunoșteau că au comis o faptă intolerabilă, dar se apărau declarând că nu au slujit lui Urban sau altei tabere dușmane, nu au provocat pagube maghiarilor, dimpotrivă, ca maghiari prin naștere și simțire, s-au achitat cu promptitudine de sarcinile ce le-au revenit pentru întreținerea armatei. Au răspuns cu toată sollicitudinea la cererile comisiei militare de recrutare, slujind ei înșiși în garda națională. Cetățenii împlicinați cereau să fie judecați cu clemență și înțelegere de către comisia de guvernare militară, ca unii care au greșit din neștiință sau teamă, avându-se în vedere că nu au provocat pierderi trupe de vânatoare sau altor trupe, devastări, furturi și bătăi.¹⁰ Pentru atitudinea lor, au fost amenințați de satele vecine cu prădarea, pustiirea și incendiarea. În numele

⁹ Idem, fond Scaunul Mureș, Vicejude Szentivány János, dos. 1867, f. 1.

¹⁰ Idem, fond Scaunul Mureș, Organe revoluționare, dos. 13, f. 27.

comunității, acceptau pedepsirea lor, dar respingeau ideea trimerii în sat a unor trupe de vânătoare „cu porniri sălbătice”, considerând inoportună această măsură.¹¹

La 14 martie, judele plasei Iobăgeni, Kása Mózes, îl informa pe vicejudele Szentivány János despre încheierea cercetării indivizilor agitatori cerându-i părerea în legătură cu cei pe care ar trebui să-i ducă la Târgu-Mureș și în ce mod. Pentru că nu dispunea de forțe militare suficiente pentru prinderea și aducerea celor vinovați la Târgu-Mureș, solicita vicejudeului să intervină pe lângă comandamentul armatei să dispună deplasarea de forțe militare suplimentare.¹² Acuzatorul public, Szentpali József, recomanda cercetarea de către tribunalul cetățenesc a următorilor cetățeni considerați vinovați: Moldovan Ioan, László György, Fazakas Mózes, Kocsis Lajos, Demeter Dániel, Kocsis Miska, soția lui Karacson Todor, Szöts Jutzi, soția lui Netz Jancsi, Kocsis József, Muica Domnica.¹³

Prin instrucțiunea vicejudeului Biró Mihály, din 13 iunie 1849, se dispunea ca cei care au fost implicați în acțiunea de depunere a jurământului față de colonelul Urban, au agitat împotriva constituției și i-au amenințat pe maghiari, să fie anunțați ca, în termen de 8 zile, să se prezinte în fața tribunalului de judecată al Scaunului Mureș. Cei vizați erau: din Iobăgeni: Moldovan Ioan, László György, László Sigmond, Ursu Iacob și Todor, Moldovan Mihai, Kocsis Lajos, Kocsis Mihály, Kocsis József, László Ferenc, Sebi Peter, László József, Fazakas György, Demeter Dániel, Karacson Todor, Netz János, László Mihály, Oltean Ioan, toți din Iobăgeni; Fazakas Móses, Áts János, Máte Mihály, jun. Moldovan Gheorghe, Kocsis Lajos, din Mitrești.¹⁴ Din Iobăgeni au fost aduși sub escortă și judecați la Tg.Mureș 25 de țărani printre care: Moldovan Ioan, László György, Kocsis Lajos etc.¹⁵

Documentele prezentate în acest studiu subliniază ideea colaborării la nivelul comunităților locale între cetățenii români și maghiari în timpul revoluției de la 1848-1849. Din nefericire, desfășurarea ulterioară a evenimentelor au dus la declanșarea unui război civil în Transilvania, care a provocat pierderi materiale și umane ambelor tabere aflate în conflict.

¹¹ *Ibidem*, dos. 46, f. 3.

¹² *Idem*, fond Scaunul Mureș, Vicejude Szentivány János, dos. 1874, f. 1.

¹³ *Idem*, fond Scaunul Mureș, Organe revoluționare, dos. 10, f. 22.

¹⁴ *Ibidem*, dos. 46, f. 80-81.

¹⁵ T. Losonczi, I. Moldovan, *Revoluția de la 1848-1849 în Scaunul Mureș și în împrejurimi*, Tg.Mureș, 1999, p. 83.

ANEXĂ

I.

Onorate domnule vice jude diriguitor!

Pe noi nu împotrivirea față de lezarea drepturilor omenești ale semenilor și ale credinței ne-a îndemnat să depunem denunțul pentru înțelegerea adevărului, - ci dimpotrivă, conduși de sentimentul libertății, constituției maghiare, limbii și națiunii suntem datori să vă înștiințăm că vara trecută, când în Năsăud sau Monor, un ofițer cătană, pe nume Urban, a început să devină renumit, atunci vecinii românii din lobăgeni și maghiarii eliberați, au umblat în secret prin delegați, la ei alăturându-se, de asemenea, cetățeni din Mitrești. Din lobăgeni, au fost delegați cantorul român Moldovan Ioan, cetățeanul maghiar, László György, din Mitrești, cetățeanul maghiar, Fazakas Mózes, cărora ceilalți le-au plătit taxă sigură și în numele mai multora au jurat împotriva constituției maghiare. Cantorul român, Moldovan Ioan, în fața multor oameni, a declarat că pe el l-a îndemnat să meargă în numele lor la Urban, cetățeanul liber maghiar, notarul satului, Kocsis Lajos, la propunerea lui László György din lobăgeni. A arătat aceea listă pe care a scris-o și a pregătit-o Kocsis Lajos în numele oamenilor de acolo.

Dar îngrijorarea noastră este că numiții se ridică împotriva consătenilor și a constituției maghiare, cetățenii români și maghiarii eliberați, de atunci și până azi au răspândit și răspândesc nemaipomenite știri. Înainte și până nu demult, au răspândit asemenea știri, că dacă un maghiar a pierit undeva, pe seama lor au vestit întreaga biruință. A lor este întâietatea, a lor este țara, pentru maghiari este deja sfârșitul. Moldovan Ioan a avut îndrăzneala să spună că el este rege în lobăgeni. Au anunțat că și Vărgata va păți la fel ca Petelea și cu astfel de zvonuri, răspândite în sat și împrejurimi, atât ne-au îngrozit că nu suntem în siguranță, anume femeile și copiii, - ne amenință și cu năvălirea.

Lăsând toate acestea, - chiar în această zi, 7 martie 1849, văduva lui Vas Pál, Orbok Cecilia din lobăgeni, a venit la Vărgata și în timpul discuțiilor a întrebat dacă nu au umblat pe acolo noaptea trecută 2 cătane cu ordine, căci ea este tare speriată deoarece Kocsis Lajos, notarul din lobăgeni, i-a spus gata cu ungurii, la el au fost noaptea 2 cătane și i-au dat vestea că în zilele acelei luni, Puchner cu toate forțele Sibiului va fi la Târgu-Mureș. Mai departe, în timpul lui Clococceanu, pentru paza cetății au rânduit numai români. Atunci Kocsis Lajos, el însuși i-a condus în cetate pe cetățenii maghiari nechemați pentru pază

Pe lângă denunțul nostru, cu respect rămânem,

Vărgata, 7 martie 1849,

Onoratului domn vice jude regesc diriguitor

Semnează: Hajdu Mihály, Szabó Sigmond, Hajdu György, Szabó György, Barta István, Sipos Mihály, Nagy István, Imre László, Incze Sigmond.

(A.N.D.J.-Mureș, fond Scaunul Mureș, Vicejude Szentivány János, dos. 1867, f.1; original limba maghiară)

II.

Onorat domnule vice jude regesc dirigitor!

De multe ori omul dorește să facă bine și sunt rele urmări după faptele sale. Noi cetățenii liberi din Iobăgeni, după experiențele noastre suntem martorii acestei dovezi. Ca urmare a presiunii primejdiei camarilei și agitatorilor, mai mulți săteni vecini au fost ademiniți să creadă că dacă, în mijlocul împrejurărilor revoluționare, obținem așa numitul „pășuș” de la Urban, comandantul militar regesc suprem, atunci, noi toți, toate animalele și întreaga noastră avere ne vom salva sigur de primejdia și distrugerile dușmanului. La aceasta, noi locuitorii, am aderat din întunericul ignoranței și greșită încredere dar niciodată ca maghiari prin naștere și simțăminte și în acest fapt, sperând că se ascunde mai degrabă binele decât răul, ne asumăm greșelile! Am trimis doi delegați la Urban și am adus „pășușul” și în aceasta constă toată greșeala noastră. De altfel, noi nu am slujit nici lui Urban, nici altei tabere române sau dușmane. Spre furt nu am făcut niciodată nici un pas. Pe seama taberei maghiare am dat toată hrana și am slujit în toate împrejurările, cei care dintre noi am fost în stare, ne-am ridicat personal, ne-am dat cu întreaga bucurie fiii la conscrierea militară, noi înșine și în prezent slujim ca membrii ai gărzii naționale Toate aceste (denunțuri-n.a.) din partea unor săteni vecini pentru că am obținut „pășușul” și am amenințat cu prădarea, pustiirea, incendierea!!! Onorate domnule vice jude regesc dirigitor! Pentru că am greșit prin aducerea „pășușului”, ne aplecăm cu respect sub pedeapsa sentinței dată de superiori, dar pentru aceasta considerăm că nu merităm să fim victimele unei trupe agitate de oameni cu porniri sălbatice. Ne rugăm, de aceea, cu umilință în fața dragostei față ordine și adevăr a onoratului domn vice jude regesc dirigitor să se îndure să-și întoarcă vigilența atenție părintească spre noi, cercetându-se greșelile noastre pe plan local în conformitate cu ordinul d-voastră. Dar deșănțatele furturi sau trimiterea trupelor de vânătoare să le îndepărtați de la noi printr-un ordin eficace.

Cei care devotați, mângâietor răspuns așteptând, cu stimă,

Onoratului domn vice jude regesc dirigitor

Semnează: Umili servi, cetățenii liberi din Iobăgeni, transmis prin Kocsis Lajos și László Ferenc

(A.N.D.J.-Mureș, fond *Scaunul Mureș*, *Organe revoluționare*, dos.46, f. 3; original limba maghiară)

III.

Stimată comisie de guvernare militară!

Ca urmare a apăsării împrejurărilor tulburi și în mod deosebit a agitatorilor, ca sărmani oameni neștiutori căzând în greșală, – din dorința de a ocoli pericolul viitorului nesigur, noi și alții care au apucat pe o cale greșită, de la periculosul Urban am luat „pășuș” și în aceasta ne mărturisim vina considerabilă, dar nu numai că nu am făcut nici un serviciu nici lui sau altei tabere dușmane, și nu am pășit spre nici un fel de furt sau pagubă împotriva credincioșilor maghiari, ba chiar, ca maghiari prin naștere, am îndeplinit cu toată promptitudinea tot ceea ce ni s-a cerut pe seama taberei maghiare. Cu toate acestea, după cum am înțeles, am fost în mare măsură acuzați după spusele câtorva bețivi și femei înapoiate! /..../ Am prezentat împrejurările sub A înaintea stimatului funcționar, domnul judecător regesc Szentivány János și de acolo, după cum se vede, ne-au îndreptat aici, cu profundă stimă apelăm deci, la stimata comisie de guvernare militară, așadar,

Cu umilință vă implorăm să vă îndurați, – să priviți cu îndurare spre noi, sărmani vinovați, care nu am îndrăznit să producem niciodată nimănui nici un fel de daună și să ne apărați părințește de devastările trupei de vânătoare sau altei trupe amenințătoare; - și dacă, poate că nu din neștiință sau din frică în ceva ne-am amestecat, – pentru aceea să dispuneți pedepsirea prin funcționari potriviți; - la care umilă cerere, așteptând răspunsul dorit, - rămânem cu veșnică stimă,

Stimatei comisii de guvernare militară,

Umili servi, trimiși ai cetățenilor liberi din Iobăgeni, Kocsis Lajos și László Ferenc (A.N.D.J.Mureș, fond *Scaunul Mureș, Organe revoluționare*, dos.13,f.27 ; original limba maghiară).

IV.

Ca urmare al ordinului domnului Vice jude Szentyváni János, din anul curgător, 8 martie, cu nr. 199, trimis mie, la 13 martie luând lângă mine ca ajutor pe judecătorul Tablei, Szász József și stabilindu-ne la locuința funcționarului din Vărgata, am dus la sfârșit cercetarea cazului acelor indivizi din Iobăgeni și Mitrești care s-au aliat cu dușmanul, au răspândit știri false pentru panicarea poporului și au agitat.

Urmează numele martorilor din Vărgata

1.Martorul, soția lui Fazakas István: 62 de ani, după depunerea jurământului răspunde: Eu în săptămâna Crăciunului, ca femeie bătrână, am plecat la Iobăgeni, la casa lui László György că să-i tratez nevasta, când László György, între toți, a spus: voi vedea că bisericile la care pe acoperiș este sferă și nu este cruce, nici una nu va rămâne; la care eu am început: iai, Dumnezeule, dar este a poporului, la care el a răspuns: nu știu, se poate că și acelea toate ușor se vor pustii; a spus că și popa din Mitrești o va păți rău, deoarece la Râtul Oii a ținut zeloasă rugăciune cu privire la constituție; la râtul din Iobăgeni, nu știu cum va rămâne cu preotul mai departe.

Știu, că după luarea Tg.Mureșului, soția lui Dumitru Dani din Iobăgeni, venind la Vărgata m-a întrebat pe mine: la ce folosesc aceste multe steaguri albe scoase la porți; eu i-am răspuns că este semnul păcii și îngăduinței; la care ea a răspuns: că aceste zdrențe nu salvează niciodată Vărgata de la pustiere.

2.Martorul, soția lui Tob Mihály, Kis Zsuzsána, 29 de ani, după depunerea jurământului răspunde: Când în toamnă, un bătrân a răspândit știrea că Urban vine înspre noi cu poporul său și va pustii totul, și eu cu cei 3 copii ai mei pentru a mă salva am fugit la Iobăgeni, la Tob János, fratele soțului meu; pe Kocsis Miska care era în poartă, l-am auzit vorbind: lăsați să vină că noi avem scrisoare de la Urban, este aici la mine, noi nu ne temem, - acestea le-a spus lui Balog György, László Ferenc și celorlalți, și a mai spus că el așa se supără pe maghiari: că dacă ar ști că în degetul mic ar fi numai un strop de sânge maghiar, pe acela l-ar tăia imediat și l-ar arunca.

Soția lui Dumitru Dani a spus, aici în Vărgata, după luarea Tg.Mureșului, că multe zdrențele de la porți nu vor salva Vărgata de la pustiere.

Soția lui Karácson Todor, Szöcs Luczi, după lovirea Sibiului, când au înștiințat că mulți önkentesi s-au pierdut, a spus să piară, căci Puchner pe toți îi omoară, de ce au venit aici, acei mulți hoți din Țara Ungurească, măcar de s-ar pustii toți, de i-ar fi mâncat dracu pe ei în Țara Ungurească, deja în mare parte, Puchner i-a și omorât.

Însă soția lui Necz János, așa a vorbit la Iobăgeni: că și Dumnezeu este unionist, căci altfel nu ar fi lăsat ca maghiarii să omoare atâția români, supărată i-a înjurat pe maghiari, și a zis că și domni ar trebui să meargă la toamnă în tabără.

3.Martorul, bătrânul Nagy József, 64 de ani, jurat al Tablei (Regești), după depunerea jurământului răspunde: Vinerea trecută, dimineața, soția lui Vas Pál, Orbok Cecilia locuitoare în Iobăgeni fugind la Vărgata și întâlnindu-se cu mine în poarta lui Sipos Mihály, m-a întrebat dacă nu am auzit că Puchner azi dimineață ar fi intrat în Tg.Mureș, - la care, am spus: nu-ți fie frică femeie, căci nu este adevărat, - ea însă, a

răspuns că în lobăgeni circulă știrea că azi l-ar lua; după aceea am auzit că mergând în casă la Sipos, a spus că a auzit de la Kocsis Lajos, notarul din lobăgeni, care a auzit vorbind despre aceasta doi curieri care au sosit noaptea și au locuit la el.

4.Martorul Pap József, 27 ani, după depunerea jurământului răspunde: În primăvară am slujit la László Gyűry din lobăgeni care în toamnă a umblat la Năsăud în numele a 32 de proprietari și când a venit acasă a arătat o scrisoare și a zis că sunt câtane, de aici înainte lor nu le mai poruncește nimeni și a arătat spre o stea dinspre Reghin, alta dinspre Sibiu și a spus că din părțile acelea vin dușmani spre maghiari și este musai ca maghiarii să piară, pentru că maghiarii sunt puțini, și să se și pustiască, - căci dacă vine dușmanul pășușul (foaia de liberă trecere) o va lipi pe lopata de copt și o va întoarce spre Vărgata ca să se pustiască, - pe dușman îl va duce peste curțile din lobăgeni cărora numai cenușa le va rămâne, îi va conduce pe români în pivnițe ca să trăiască bine, și dacă se va termina îi duce la Miercurea (Ciuc) și mai departe. Acest lucru l-a spus și atunci când s-a ascuns în pădure împreună cu Pascui lăncși și le-am dus mâncare: dacă Dumnezeu îi dă zile lui Urban, nu va rămâne nici o biserică maghiară care are sfera, ci numai la acelea care au cruce; și popa român a fost în tabăra română și s-a lăudat lui László György, diacului român și lui László Ziga spunând că: eu am fost într-o tabără mai bună decât voi doi, căci pe noi nu ne-au dus românii, între care am fost și eu, încolo și încoace, ca pe voi doi; în acele timpuri l-am auzit pe Kocsis Lajos vorbind că dacă D-zeu îl ține în viață ajunge să vadă că Vărgata se va pustii iar boii săi vor mugi pe râț. Și în lobăgeni, cu pași mari, nu de-a lungul ci de-a curmezișul vor ara pământul, după care îl vor împărți între ei.

5.Martorul Moji Ferenc, 30 ani, după depunerea jurământului răspunde:

După luarea Tg. Mureșului, într-o duminică, mai mulți oameni împreună cu Kocsis Lajos din lobăgeni au băut la mine, mi-au cerut și m-au avertizat ca armele existente în casa mea, nu cumva să le ascund, căci dinspre Câmpie vin românii și le vor strânge, cei care însă, le ascund, cu siguranță vor păți rău; Mihály András, însă cere de la Kocsis Lajos ca să le dezvăluie cum va fi lumea, vom pieri? la care el așa răspunde: nu vă fie frică, dragă vecine, căci eu răspund pentru toți din lobăgeni; și mai departe: Incze Mihály din Vărgata a venit la mine și s-a plâns că el, la începutul anului, venind acasă de la Ghindari împreună cu Kocsis József din lobăgeni, acesta și-a bătut joc de el spunând că: cei care sprijină „Unio”, numai pe p. calului au jurat căci aceia nu au rege.

6.Martorul, soția lui Maji Ferenc, Török Zsuzsána, 23 ani, după depunerea jurământului răspunde: Am auzit și eu când Kocsis Lajos l-a sfătuit pe soțul meu ca nu cumva să ascundă armele, pentru că nu trec trei săptămâni și toate armele se vor aduna; de asemenea, am auzit când i-a spus lui Mihály András: cu cei din Vărgata nu va fi bai, căci el răspunde de cei din Vărgata.

7.Martorul Nagy György, 20 ani, din lobăgeni, după depunerea jurământului răspunde: Știu că, în toamna trecută, László Gyűri și Moldovan Ioan din lobăgeni au ținut adunare la László Gyűri și ca urmare a acesteia, în numele complotiștilor s-au dus la Urban și de acolo au adus pășuș în care au fost înscrise numele celor mai buni proprietari; după aceea când s-a adunat tabăra maghiară, temându-se să rămână în sat, s-au ascuns toți în păduri și pe hotar; când au luat Tg.Mureșul, în acele săptămâni au mâncat, au băut mult și au amenințat; László Gyűri a spus: nu va rămâne nici o biserică pe care nu este cruce și biserica din Mitrești o vor pustii, curțile le vor dărâma; în special, soția lui László Ferenc, Nagy Mari, i-a spus dragei mele mame că pe tatăl meu lumea l-a plăcut, pe mine însă, pentru că stau alături de „Unio” și pe copii i-ar stârpi dacă s-ar putea, cu deosebire, pentru că și pe moară am pus steag unionist; diacul român, Moldovan Ioan, s-a dus la soția lui Vas Pál și printre înjurături, a spus că: s-a terminat cu voi toți oamenii nobili mincinoși și înșelători. - Ursui Iacob, morarul grofului Rimmán Albert și morarul meu Ursui Todor, după luarea Tg.Mureșului, când răposatul meu tată, Nagy György, fiind în pat, au venit să mă caute acolo, dar eu nefiind acasă,

au luat de la mama mea 2 cupe de vin spunând că după aceea ei vor fi domni, să se scoale tatăl meu din pat ca să se culce ei; Kocsis Mihály a spus că în el nu este atât sânge maghiar cât negru sub unghie, dacă ar fi și pe acela l-ar lăsa să curgă, căci el s-a născut complet român și când s-a desfășurat războiul a fost 5 zile, acolo la Sibiu și după aceea a anunțat că maghiarii au pierdut, nu românii, căci el a văzut aceasta cu ochii lui. László Ferko însă, mi-a spus că: dacă nemeșii maghiari și fiii acestora s-ar înrola în vreo aripă a taberei, dușmanul îi va ierta nu numai pe fiii lor, dar el însuși ar merge și dacă s-ar putea i-ar tăia pe toți. În mod deosebit Ursui Todor, morarul meu, care a venit în casa noastră, m-a căutat împreună cu unchiul său, - fiind supusul meu și în ziua de azi, - ar merita ca unchiul ca să-l spânzure; căci oameni mai răi ca cei doi și mai mari urbanști, nu este nici unul; când husarii koșutiști din Miercurea au făcut incursiune, s-au bătut și cu aceia luându-le pistoalele, neavând însă cartușe cu care să se apere pe doi dintre ei i-au dus în cetate.

8.Martorul Nagy János, 26 ani, după depunerea jurământului răspunde: Știu că László Gyűry și diacul român Moldovan Ioan au umblat la Urban pentru pășuș și au stat la români, fiul diacului român a fost în tabăra română cu urbanștii, înainte au ținut diferite adunări; după luarea Tg. Mureșului, László György a spus în adunare, că f. sfinții judei aici nu mai are ce cauta, căci noi avem deja alt funcționar.

9.Martorul, soția lui Boér Mihály, Pap Rozália, 38 ani, după depunerea jurământului răspunde: Despre diac am auzit că locuitorii l-au tocmnit împreună cu László Gyűry, - și așa au mers la Urban după scrisoare și după aceea au complotat tot împotriva maghiarilor.

10.Martorul, soția lui Balog György, Száteleki Kata, 50 ani, după depunerea jurământului răspunde: Știu că László György din Iobăgeni și diacul român au umblat la Urban după scrisoare – dar eu altceva, mai mult nu știu.

11.Martorul Tob János, 37 ani, după depunerea jurământului răspunde: Am auzit vorbindu-se că diacul român venind acasă de la Urban împreună cu László Gyűri - a spus că ei vor fi bine, vor trăi, căci pe ei îi înrolează la Ferdinand, dar cei care nu se înrolează, toți vor pieri. László György a spus în adunare, că noi nu trebuie să ne căutăm un funcționar destoinic căci noi avem funcționar.

12.Martorul Boér János, 37 ani după depunerea jurământului răspunde: Știu că László György și cantorul român au umblat la Urban pentru pășuș și de atunci au fost toți împreună. Și pe mine m-a forțat Kocsis Lajos și judele suprem de acum, László József, să stau alături de ei, deoarece cei care nu stau, toți vor pieri, căci ei stau alături de împărat; cei care s-au înrolat, toți au mers cu românii să păzească cetatea; a spus că nici jude nu trebuie să tocmim căci ei au funcționar; unul pe nume Moldovan Mihai; când au luat Tg. Mureșul s-a bucurat mult și a spus că: așa le trebuie maghiarilor dacă nu au stat alături lui Urban, căci acum pe români îi amenință cu bățul; acum sunteți rețezați (înfrânți), dar așa vă trebuie, căci fratele meu a plecat din Tofalău din cauza voastră.

13.Martorul Dera Lajos, 34 ani, după depunerea jurământului răspunde: Știu că în toamnă diacul român s-a dus la Sibiu iar după aceea împreună cu László Gyűry la Urban; și fiul diacului român a fost în tabăra română; aceștia doi, într-adevăr, nu îi suportă pe maghiari, cu deosebire pe cei care nu țin cu ei, se bucură de pierderile maghiarilor și cer lui D-zeu ca să-i ajute pe români, căci atunci ei aleg care dintre maghiari să rămână; Kocsis Lajos și toți trei sunt într-o cârdășie și îi conduc pe toți.

14.Martorul Incze Mihály, 53 ani, după depunerea jurământului răspunde: Știu că în toamnă László Gyűri împreună cu diacul român s-au dus la Mitrești la Fazakas Moji împreună cu care s-au pregătit să plece la Urban pentru a aduce scrisoare, - atunci și pe mine m-au forțat să stau alături de ei și să plătesc 20 de crețari, după aceea să nu mă tem că nu voi avea nici un necaz, căci și ei atât au plătit pentru cheltuieli de drum; dar eu nu m-am alăturat lor; aceștia și azi se întovărășesc cu dușmanul, se bucură dacă aud lucruri de bine și se supără când câștigă maghiarii; atunci când Kocsis Lajos

a fost cu ei să păzească cetatea, diacul a spus ca maghiarii să plece în Scithia, căci țara este a noastră, noi suntem cei dintâi.

15.Martorul, soția lui Incze Mihály, Szabo Mária, 42 ani, după depunerea jurământului răspunde: La această întrebare nimic sigur nu știu să răspund.

16.Martorul Fazakas János, 46 ani, după depunerea jurământului răspunde: Știu cu siguranță că în toamnă m-am dus întâmplător la diacul român și am întrebat-o pe soția lui, unde este domnul. Soția sa a răspuns că s-a dus la moara grofului să-l ajute, după aceea peste trei zile m-am dus iarăși acolo, iar am întrebat și atunci a spus că încă nu a venit acasă și încă va mai trece o săptămână până vine acasă, căci s-a dus cu László Gyüri la Năsăud, la Urban; după aceea, la revenirea acasă, am văzut că aduna, din casă în casă, câte 20 de creștari, bani de călătorie de la cei care i-au trimis să-i înscrie; altceva nu știu să răspund.

17.Martorul, Boér István, 33 ani, după depunerea jurământului răspunde: Atât știu că după luarea Tg.Mureșului, pe mine, Máthé János și tânărul Balog György m-au forțat să stau între români, cu ceilalți fii ai lui Boér și să merg cu ei să păzim cetatea, că va fi mai bine, - dar eu am răspuns că nu rămân separat de ceilalți maghiari. De altfel, László Gyüri și diacul român au fost în numele satului la Năsăud și au adus scrisoare de acolo; dar, că din poruncă, s-ar fi dus să păzească cetatea, aceea nu știu.

18.Martorul Markus Lajos, 35 ani, după depunerea jurământului răspunde: Știu că în toamnă, când la lobăgeni, în casa lui Karácsoni János, s-a ținut adunare pentru alegerea de delegați pentru Năsăud, atunci m-au chemat pe mine; dar atunci s-au ales delegați; după aceea, i-au încredințat pe László Gyüri, diacul român Moldovan și Pascu Ioan, care au și venit acasă de la Năsăud, de atunci adună banii cu Fazakas Pista și Karácsoni János; au venit și la mine, au vrut să le dau 10 creștari, dar eu nu am fost de acord, căci nu m-am învoit la aceasta; după aceea, când m-am dus ca paznic de pădure al domnului baron Bálint József, m-am întâlnit cu alți singuratici al căror nume nu îmi vin în minte; l-am oprit și l-am întrebat pe căruțașul domnului grof Rimmán Albert, care a venit acasă dinspre pădure: dar unde a fost măritul grof atât de mult timp, cum a reușit să se reîntoarcă acasă, cum nu s-a pierdut în aceste zile de război; l-am întrebat, oare care va fi soarta noastră, la care, căruțașul a răspuns: eu nu știu, pentru că groful a spus că maghiarul și-a pus bâta între picioare și a căzut, însă românii au luat bâta și au ieșit înainte; altceva nu știu să răspund.

Am continuat această cercetare în această lună, ziua 14, după cum urmează:

19.Martorul din Mitrești, soția lui Ács János, Tamási Ester, după depunerea jurământului răspunde: După luarea Tg. Mureșului, fiul lui László Ferenc, Sándor din lobăgeni a venit la mine la Mitrești să-și facă ciorapi pregătindu-se pentru păzirea cetății și i-am spus: dar acum nu vă forțează să păziți cetatea; la care mi-a răspuns: nu, acum îi lasă să se liniștească puțin, să fie domni, nu avem voie, sub amenințarea pierderii capului, să luăm pe nimeni pe lângă noi sau să salvăm pe cineva.

Fiica mea, Ács Jujika a fost la Pap Simon unde era și Kocsis Juczi din lobăgeni care a spus că maghiarii vor câștiga atunci când vor ajunge să-i oprească mai întâi pe români; să dispară protecția lui D-zeu asupra maghiarilor.

20.Martorul din Mitrești, soția lui Nagy Zsigmond, Szabó Gera, 32 ani, după depunerea jurământului răspunde: Și eu am fost la Ács János când László Sándor din lobăgeni a venit să-și facă ciorapi și am auzit că îi lasă pe cei din Vărgata și pe toți ceilalți, nu-i forțează nici un pic să păzească cetatea, ca să fie domni (să se odihnească). Însă din Mitrești, Fazakas Moji a umblat la Urban în numele a 24 de oameni. Soția lui Török Miklos mi-a spus că noaptea au ținut adunări și au chemat-o și pe ea la adunare; a spus că ea nu merge noaptea la adunări secrete; și nici nu s-a dus.

21.Martorul, soția lui Vas János, András Mária, din Vărgata, 33 ani, după depunerea jurământului răspunde: Înainte de luarea Tg.Mureșului noi am locuit în Tg.Mureș, la cărămidărie pe domeniul domnului Jakab György, nouă pe lume dușmanul ne-a pus-tiit totul; noi am venit să locuim aici căci ghiulele de tun ne-au distrus casa și nu putem

locui în ea; când, de aici, împreună cu soțul meu ne-am dus la Tg.Mureș pentru a cumpăra scândură, pe drum ne-am întâlnit cu László Gyüri Zsiga din lobăgeni, care ne-a întrebat unde mergem. Soțul a răspuns că mergem după scândură, iar eu am spus că dușmanul ne-a pustiit tot, dar poate D-zeu îi va ajuta pe maghiari. Na, f. pe Cristosul și sfinții tatălui tău, dar încă, așa ceva îndrăznești să vorbești, imediat te dau jos din căruță și te duc înăuntru, în cetate înaintea lui Gedeon, așa ne-a speriat că aproape am căzut din căruță; acestea le-a spus László Zsiga.

22.Martorul din Vărgata, Vas János, 39 ani, după depunerea jurământului răspunde: Adevărul cert este că după luarea Tg. Mureșului toate cele fiind pustiite, ne-am retras să locuim aici, de unde mergând cu căruța după scândură, la lobăgeni ne-am întâlnit cu László Gyüri Zsiga; înaintea slugii grofului m-am plâns că totul s-a pustiit, dar poate că D-zeu încă îi va mai ajuta pe maghiari; László Zsiga a răspuns: Na, f. pe Cristos și sfinții tatălui tău, dar încă așa ceva ai curajul să vorbești, nu te temi că te dau jos din căruță, te duc înaintea lui Gedeon și ajungi în temnița întunecoasă?

23.Martorul Balog György din lobăgeni, 48 de ani, după depunerea jurământului răspunde: Eu pot să răspund clar și sigur: că László Gyüri și diacul român din lobăgeni, amândoi, au umblat la Urban și au adus scrisoare de acolo, i-au înscris pe români și împreună cu Kocsis Joji au înșelat poporul din satele dimprejur ca să stea alături de români. Nu sunt nici două săptămâni de când Kocsis Lajos ne-a forțat, pe soția mea și pe mine să stăm alături de români; soției mele i-a spus că nu dorește fericirea copiilor deoarece nu am stat alături de ei. Nu peste mult timp, László Gyüri și cantorul român s-au ascuns pe câmp pentru că nu au avut curajul să stea în sat fiindu-le teamă că îi vor prinde.

În cele din urmă, după luarea Tg.Mureșului, când din sate au luat animale de tăiat și le-au adunat la lobăgeni și satul a primit ordinul cu privire la animalele de tăiat, au sosit László Gyüri și diacul român care i-au înjurat pe maghiari și au spus că ei toți sunt urbaniști, nu plătesc nici un creișar pentru animalele de tăiat, să plătească cei care au stat lângă „Unio”, căci lor nu le poruncesc funcționarii, au ei pe altcineva care să le poruncească și acela va îndrepta necazurile cu unioniștii și le va face dreptate. László Gyüri și diacul român au umblat la Mitrești, la Ács János și acolo l-au obligat în toiul nopții pe Vitális Pista să stea alături de ei, întrebându-l dacă el ar avea curajul să lupte cu astfel de oameni sau dușmani care nu se tem de nimeni; nu au reușit să-i înșele, dar au găsit destui care să stea alături de ei. Când Kocsis Lajos cu două săptămâni înainte m-a forțat pe mine în casa mea, să stau împreună cu ei, m-a chemat afară din casa mea și între mai mulți a spus că: na, stăm tare rău, maghiarii trebuie să se pustiască căci lângă Sibiu în ajutorul românilor împotriva maghiarilor au venit 10 mii de muscali și ar fi mai bine dacă stau acolo cu ei; dar eu nu am stat alături de ei.

Dar când maghiarii din lobăgeni au mers să păzească cetatea, Kocsis Mihály a vorbit și i-a speriat pe maghiari să nu meargă în cetate căci în acea noapte românii îi stârpesc, îi pustiesc pe maghiari.

24.Martorul Boér Ferenc din lobăgeni, 45 ani, după depunerea jurământului răspunde: Adevărul sigur este că din lobăgeni, László Gyüri și diacul român au umblat la Năsăud și au adus un pășuș de la Urban, ei au tulburat și au condus poporul împreună cu Kocsis Lajos, Kocsis Mihály, Fazakas István, László Zsigmond, László Ferenc; aceștia i-au chemat și în cetate cu acea nădejde că toți primesc animale și au anunțat că pe nemeși, pe toți maghiarii îi omoară, că împart animalele între ei ca înainte de primăvară să muncească pământul; au înștiințat în toate locurile că soldații regelui trebuie să învingă și când maghiarii au câștigat, au spus că au pierdut; aceștia au ținut noaptea diferite adunări; Molnár György m-a forțat să stau între ei, dar nu am acceptat; când au luat animale de tăiat și pe acelea le-au plătit unioniștii; așa și naturalele, ei într-adevăr au plătit și au dat mai puțin.

25.Martorul Török Miklos, din Mitrești, 52 ani, după depunerea jurământului răspunde: Din Mitrești, cu dușmanul ține Fazakas Moji care a umblat în numele mai multor

cețățeni la Năsăud, la Urban; pe mine m-a obligat Ambrus István să merg la adunările lor din timpul nopții și să stau alături de ei, dar eu nu am acceptat; a spus că acel ungar care nu stă alături de români, va pieri.

26.Martorul din Mitrești, Szöcs János, 36 ani, după depunerea jurământului răspunde: Din Mitrești, Ács Jánoska și tânărul Moldovan Gheorghe au fost în tovărășie cu dușmanul, ei doi, cei dintâi, au colindat satul, casă cu casă și au chemat oamenii la adunare la Fazakas Moji, care împreună cu László Gyüri din lobăgeni și cu diacul român Moldovan Ioan au umblat la Urban în numele oamenilor. Au fost cel mai bine îndrumați sub conducerea lui Kocsis Lajos. Pentru că nu am stat alături de ei, Kocsis Lajos mi-a spus: că niciodată nu am fost om cinstit, și sânmartonienii sunt supărați pe mine până în ziua de azi, că eu care am fost român, în vară am devenit maghiar, de ce nu am stat între ei, de ce țin cu maghiarii.

27.Martorul Nagy Mihály din Mitrești, 50 de ani, după depunerea jurământului răspunde: Atât știu că din Mitrești, Fazakas Moji, Ács János și Máthé Mihály sunt urbanești; când s-au strâns naturalele pentru koșutiști, ei nu au dat, - judele prim, Szöcs János, mi s-a plâns despre acest lucru; aceștia au ținut noaptea adunări secrete cu privire la trimiterea de delegați la Năsăud; în următoarele zile, Fazakas Moji, László György din lobăgeni și diacul român au și mers acolo după scrisoare.

28.Martorul Incze Mihály, din Vărgata, 47 ani, după depunerea jurământului răspunde: În Mitrești, cel mai mare dușman este Fazakas Moji pentru că a umblat la Năsăud; în Mitrești, pe drum, l-a înfruntat pe fiul meu, înjurându-l de sufletul tatălui și a spus: nu te supăra, căci mulți hoți din Vărgata vor veni la rând, - pentru că i-au înjurat pe sfinții lui Urban, - și a vrut să-l bată fără nici un motiv, eu mă neliniștesc pentru el și acum; din lobăgeni au umblat la Năsăud, la Urban, László Gyüri, Moldovan Ioan, cantorul român, conducător le-a fost Kocsis Lajos; s-au sfătuit să aprindă Vărgata pentru că au sprijinit „Unio”. La începutul noului an, când am venit acasă de la târgul de la Ghindari, Kocsis Joja din lobăgeni mi-a spus că voi aveți un rege de p. calului, pe aceea ați jurat; trebuie să plătiți multele solicitări pe care le-au făcut maghiarii; dacă aș ști că în mine este numai un strop de sânge maghiar și pe acela l-aș lăsa să curgă afară.

29.Martorul Kis István din Mitrești, 46 ani, după depunerea jurământului răspunde: După luarea Tg.Mureșului, când cantorul Moldovan Ioan din lobăgeni, l-a înmormântat pe Szöcs István din Mitrești, mergând spre casă, așezându-și șapca neagră într-o parte, l-a întrebat pe Szabó Mihály, - care pe atunci era încă fecior -: dar, tu ești maghiar, unitarian, sau calvin, sau ce fel? La care, săracul flăcău nu a răspuns nimic; mergând mai jos cantorul a spus: lăsați, nu vă supărați, căci pe rând pe toate le veți învăța.

Când a fost retragerea, am umblat la Miercurea și la venire m-am întâlnit cu diacul român din lobăgeni care m-a întrebat, dacă să-l dea pe fiul său la husarii koșutiști? - la care eu am răspuns: să-l dea acolo, bineînțeles, căci acum fiecare om trebuie să fie cătană; el a răspuns că amândoi gândesc că împotriva regelui pot să facă totul, dar din aceea nu va fi nimic, căci noi ne ținem pe lângă Ferdinand I; dar, va vedea și Vărgata ce va păți, - și popa din Mitrești.

30.Martorul Vítális István din Mitrești, 58 ani, după depunerea jurământului răspunde: László György din lobăgeni m-a silit și pe mine să stau alături de români spunând că eu, încă, l-aș putea bate pe unul dintre cei mai puternici flăcăi; ei merg cu diacul român și cu Fazakas Moses la Urban și dacă vor veni acasă de la Năsăud, nu se vor teme de nimeni, doar de D-zeu. Dar eu nu am stat alături de ei pentru că și-au bătut joc de mine, acest bine eu nu-l doresc.

31.Martorul, soția lui Sipos Mihály, Mihály Ana din Vărgata 36 ani, după depunerea jurământului răspunde: Eu despre întreg lucrul numai atât știu: chiar acum o săptămână, într-o bună dimineață, soția lui Vas Pál din lobăgeni, Orboc Cecilia aprinsă, (agitată) dă năvală în casă și întreabă de soțul meu, ca notar, unde este, la care eu răspund: să adune crengi în pădurice; am întrebat-o de ce îl caută, după care ea a

întrebat dacă nu a venit ceva ordin aici, căci ei i-a spus Kocsis Lajos din Iobăgeni, că noaptea au fost la el două cătane și i-au spus că Puchner intră azi cu toată puterea în Tg. Mureș; am trimis după soțul meu chemându-l acasă, iar soțul meu abia a convins-o că în acea noapte nu ar fi sosit ordin și că știrea nu este adevărată.

32.Martorul, soția lui Balog István, Mihály Zsuzsana, din Vărgata, 33 ani, după depunerea jurământului răspunde: Acum o săptămână și eu am văzut când soția lui Vas Pál a dat buzna la cumnatul meu, Sipos Mihály, unde mergând și eu, am auzit cu urechile mele când a afirmat că ei i-a spus Kocsis Lajos că lui i-au adus această veste două cătane: că Puchner intră azi în Tg. Mureș și a întrebat dacă nu a venit aici oarece ordin; nu am liniștit-o până când nu l-am chemat acasă pe cumnatul meu, Sipos Mihály, care abia a reușit să o convingă că întregul zvon este neadevărat, întrucât despre aceea ceva ar trebui să știe și el.

33.Martorul, Boér János, din Iobăgeni 39 de ani, după depunerea jurământului răspunde: În Iobăgeni cei mai mari dușmani sunt: László Gyüri, Kocsis Lajos și cantorul român; László și cantorul român au umblat la Năsăud, iar Kocsis László i-a pus să jure că nimeni nu va fi alături de săteni și le-a scris numele; după aceea următorii: Sebi Peti, Moldovan Mihai, Oltean Ioan, László Zsiga, László Mihály, László Ferko, László Joji, Balog Miska, Fazakas György și cei doi morari, Ursui Jacob și Todor, frați - aceștia dacă s-ar putea i-ar omori pe maghiari -; bătrâna soție a lui Nagy György s-a plâns că cei doi morari au intrat peste ea în casă, au înjurat-o de sfântul D-zeu și au cerut să le dea vin, căci altfel îi sting lumânarea și a fost nevoită să le dea; cu aceasta cei doi morari, spre auzul urechilor mele, s-au lăudat către Ursui Gyüri, morarul meu, - care a murit după aceea, - l-au întrebat dacă am vin și cum morarul meu a spus că am, au răspuns: f. sfinții și pe acela îl bem tot, i-au ocărât și i-au înjurat pe maghiari; i-am spus morarului meu, să nu încerce să vină la mine căci eu și cu trupul mort dau buzna peste ei, după aceea nu au venit la mine; László Gyüri și diacul când au auzit ceva au poposit întotdeauna la cei doi români; László Gyüri are cinci fii, 3 locuiesc acasă, încă nici unul nu este cătană, fac ceva, nu bine însă, niciodată; deși de 3 ori i-a dus înăuntru (la recrutare, n.n.), pe nici unul nu l-au luat, poate că a plătit căci sunt ca ouăle, sunt ca și un grenadier; fiul cantorului român, însă, a dezertat când a fost înscris și de atunci hoinărește; când Gedeon a lovit Tg.Mureșul el a fost primul printre cei dintâi. În Mitrești, pe Fazakas Moji îl știu ca pe cel mai mare urbanist; pe maghiarii din Iobăgeni i-au câștigat alături de ei, astfel încât atunci când Gedeon a luat Tg.Mureșul s-au dus să păzească cetatea, arătând prin cererilor lor, în mod deschis, că acum sunt tot una cu românii. Și acum, nu demult, Kocsis Lajos a anunțat că pe maghiari îi înfrâng peste tot, în toate părțile și nu este cu puțință să învingă; mi-a spus că le miroase urât maghiarilor să intre în Sibiu, căci Sibiul nu așa stă ca maghiarii să poată intra; am auzit când Kocsis Lajos, Balog Miska și László Joji l-au înjurat și pe domnul preot pentru că i-a îndemnat spre bine și au spus că nu ar fi păcat dacă i-ar rupe picioarele; nu de mult timp, Kocsis Lajos a răspândit știrea că Puchner cu întreaga sa putere vine spre Tg. Mureș; această știre i-a fost adusă prin circulară de doi husari.

34.Martorul Csizmadia Todor, din Iobăgeni 44 ani, după depunerea jurământului răspunde: Așa am auzit că din satul nostru, László Gyüri și cantorul român au umblat la Urban pentru scrisoare de libertate, dar de atunci, ce au făcut și cum s-au comportat nu știu, căci eu ca slugă de curte nu m-am învățat mult printre ei; dar îmi amintesc că după luarea Tg.Mureșului, Vas János din Vărgata s-a dus cu căruța după bunurile de îmbrăcăminte și s-a plâns căată pagubă i-a făcut tabăra română, dar poate D-zeu, încă va ajuta națiunea maghiară; fiind la crucea din capătul Iobăgeniului l-a auzit și László Zsiga, care ocărându-l a spus: ai curajul să vorbești așa ceva, nu ți-e frică că te trag jos din căruță și te conduc în cetate? - a ascultat sărmanul om dar mai multe nu a îndrăznit să spună.

35.Martorul Koppandi Zsigmond din Vărgata, 44 ani, după depunerea jurământului răspunde: În vară, când am transportat grâul domnului baron Bálint József, la

lobăgeni au fost prezenți la clacă cei din lobăgeni, Vărgata, Mitrești și Sânandrei iar eu le-am spus foștilor jeleri să întorcem și să acoperim grâul aceluia baron bun ca să nu se piardă pe câmp, pentru că eu, dacă s-aș putea într-o oră l-aș acoperi; fostul jeler din Sânandrei, Tamási János, mi-a tăiat cuvântul și a spus cu mare supărare că tocmai în acele zile, preotul român a citit în biserică ordinul prin care acelor oameni care vor mai sluji la domni li se vor tăia mâinile; toți jelerii s-au întors spre mine, așa că mai multe nu am îndrăznit să spun.

După luarea Tg. Mureșului, întorcându-se acasă de la păzirea cetății, Kocsis Lajos a intrat la mine în casă și a băut o jumătate cupă de vin; a spus că din biserica din cetate nu va mai fi niciodată biserică fiindcă vor face cazarmă, degeaba au încredere maghiarii, - în ea, mai mult nu vor intra.

36.Hajdu György din Vărgata, 61 ani, după depunerea jurământului răspunde: Cantorul român mi-a spus că Kocsis Lajos a scris numele acelor oameni care s-au înrolat la Urban - și în ea au fost 68; mi-a arătat-o cantorul român și am văzut că deja 17 oameni au și dat 10 creștari; Kocsis Lajos împreună cu cantorul și László György, toți trei, au scris lista și au adunat banii; cantorul a spus că Kocsis Lajos s-a deplasat mai întâi la Moșuni să vadă ce pășuș au adus și părăsind satul, a îndemnat locuitorii din satele dimprejur să stea alături de Urban, căci funcționarul, groful, baronul și toți oamenii împart egalitatea între ei. Cantorul mi-a spus că el nu s-ar fi pornit la acel lucru, căci a fost paznic la porumb, dar Kocsis Lajos și László György s-au dus după el și l-au chemat acasă rugându-l să meargă negreșit la Năsăud căci el știe și limba română; și astfel a mers.

37.Martorul, Szabo György, din Vărgata, 49 ani, după depunerea jurământului răspunde: Și eu știu că Kocsis Lajos a scris lista, căci într-o noapte, la mine acasă, l-am auzit pe cantorul român spunând că Kocsis a scris acea listă; László György, cantorul român și Kocsis Lajos au adunat banii de la urbaniști; a spus că Kocsis a umblat împrejurul satelor ca să vadă ce libertate au, astfel ca și ei să beneficieze la fel; el a consolat poporul să nu se supere pentru că vor fi destule animale, deoarece animalele și pământurile domnilor le vor împărți în mod egal între ei; și eu am citit lista, au fost înscrise numele a 68 de oameni, dintre care 17 au plătit deja 10 creștari pentru cheltuieli de drum; a spus că nu s-ar fi dus la Năsăud dar Kocsis Lajos și László l-au chemat acasă de la paza porumbului și a trebuit să meargă la Năsăud, - până la reîntoarcerea sa paza a îndeplinit-o fiul său.

38.Martorul, soția lui Vas Pál, Orbok Cecilia din lobăgeni, 56 ani, după depunerea jurământului răspunde: În satul nostru, mai degrabă, Kocsis Lajos, László György și cantorul român, Moldovan Ioan au înșelat și au amăgit poporul ca să stea alături de Urban, - și după aceea au răspândit știri rele.

39.Martorul Bartha István, din Vărgata, 39 ani, după depunerea jurământului răspunde: Într-o dimineață din zilele săptămânii trecute, nu-mi amintesc sigur, soția lui Vas Pál, a intrat la mine în casă și a spus că mâine îl așteaptă pe Puchner la Tg.Mureș unde ajunge cu întreaga tabără.

Confruntarea soției lui Vas Pál, soției lui Sipos Mihály, Mihály Anna și Mihály Zsuzsánna - confruntând pe scrișii indivizi: soția lui Pál Vas declară că nu de la Kocsis Lajos a auzit știrea că Puchner ar veni cu întreaga sa putere spre Tg.Mureș ci de la o româncă locuitoare în lobăgeni care este slujnică la casa domnului Bedő Sándor, al cărei nume este Domnica; după aceea a fost confruntată soția lui Sipos Mihály și soția lui Balog János, Mihály Ana în timp ce erau de față cu soția lui Vas Pál, - au spus că soția lui Vas Pál le-a transmis știrea, ca și când a auzit-o de-a dreptul de la Kocsis Lajos.

Despre această mai sus scrisă cercetare, în toate dusă la sfârșit, despre adevărul declarațiilor, cu dreaptă credință depunem mărturie și întărim cu numele propriu scris mai jos, în timpul scris,

Kása Mózes, judele plasei lobăgeni Iliei, Szász József, asesor jurat al Tablei nobilului Scaun al Mureșului

(A.N.D.J.Mureș, *fond Scaunul Mureș*, Vicejude Szentivány János, dos. 1873, f. 1-14; original limba maghiară)

V.

Ca urmare a transiterii ordinului oficial din 17 martie 1849 cu nr. 202, al onoratului nobil Scaun al Mureșului, luând cu mine ca ajutor pe judecătorul autorizat al Tablei m-am deplasat în plasa mea, la Berghia, pentru a întreprinde cercetarea împotriva agitatorilor, jefuitorilor, criminalilor și de asemenea a hoților, după depunerea jurămintelor pe indivizii interogați, i-am întrebat astfel pe rând:

1. Să declare martorul care sunt acei indivizi care au agitat împotriva constituției maghiare, care sunt jefuitorii, hoții, criminalii, să-i numească pe nume și în afară de aceștia care sunt cei care și azi se împotrivesc cauzei maghiare? Să-i numească pe aceia, indiferent din ce națiune sunt, care sunt acei indivizi care au plecat din Berghia, care este motivul care i-a îndemnat să plece, prin plecare, ce pagubă au produs maghiarilor, în ce măsură sunt vinovați; să-i numească martorul după depunerea jurământului.

2. Martorul Nagy András, 49 ani, reformat după depunerea jurământului a răspuns, astfel la întrebări:

După depunerea jurământului răspund, în general, la întrebări: nu cunosc pe nimeni în sat care ar fi agitatori, jefuitori, criminali și hoți; știu că în timp ce tabăra maghiară a intrat în Ardeal, domnul căpitan Gegő János a sosit în Berghia de Câmpie pentru a căuta agitatorii, i-a cercetat pe acei români vicleni care au umblat în tabăra română și i-a pedepsit pentru greșelile lor; văzând aceasta, mai mulți români au gândit că maghiarii îi vor omorî pe toți românii și sperându-se următorii au plecat din sat, ca și: Hădărau Gheorghe, Dombradi Todor, Oltean Ștefan, Pepelea Crăciun și preotul român, - dar că aceștia, mai sus numiții indivizi, ar fi plecat pentru greșelile lor, nu afirm, ci din auzite știu că au plecat de frică; în mod asemănător declar că, în sat nici cu prilejul sosirii taberei române, nici după aceea, nici unui maghiar din sat nu au făcut pagubă; cu ocazia sosirii taberei române, numitul preot român (George Hodoș n.n.) s-a dus la Tg.Mureș și în fața superiorilor a demonstrat nevinovăția întregului sat, drept urmare satul a fost salvat de distrugere; de aceea pe amintitul preot român îl consider și-l arăt ca pe unul care niciodată nu s-a împotrivit cauzei maghiare.

Îmi recunosc această declarație, semnează, Nagy András

3. Martorul Szabó Peter, 42 ani, reformat după depunerea jurământului a răspuns astfel la întrebări: la întrebările, că în sat ar fi agitatori, jefuitori, criminali și hoți, cu certitudine nu știu, dacă aș ști, după depunerea jurământului aș răspunde; dimpotrivă, știu că odată cu sosirea taberei maghiare mai mulți români au fugit din sat, cum sunt: Hădărau Gheorghe, Dombradi Todor, Oltean Ștefan, Pepelea Crăciun și preotul român, - acești mai sus amintiți, nu știu sigur pe unde au umblat, după știrea mea nu au provocat nici o pagubă satului; cu prilejul venirii taberei române numitul preot i-a ocrotit pe maghiari, s-a dus în Tg.Mureș și a obținut de la dușman asemenea scrisoare pentru maghiarii din Berghia că, mulțumim lui Dumnezeu, nici un rău nu s-a întâmplat. Oltean Nucu l-a înfruntat pe fiul meu spunând: na Vasi, dacă românii ajung deasupra, îți scot amândoi ochii; știu că acest om amenințător a fost în toamnă în lagărul românesc.

4. Koronka János, 30 ani, reformat după depunerea jurământului a răspuns astfel la întrebări: la întrebări, în general, pot să răspund că în sat nu știu, nu cunosc agitatori, jefuitori, criminali și hoți; atât este adevărat, că cu prilejul sosirii taberei maghiare din Țara Ungurească în Ardeal, domnul căpitan Gegő János venind în Berghia pentru prinderea răufăcătorilor, l-a pedepsit pe românul Cismaș Gheorghe care a fost un rău-

făcător în sat, românii observând acest lucru, s-au speriat și mai mulți au plecat din sat, dar că unde, nu știu; cu această ocazie au plecat următorii: Dombradi Todor, Hădărău Gheorghe, Pepelea Crăciun, Oltean Ștefan și preotul român, - dar că aceștia, înainte de plecare sau după aceea, ar fi produs pagube maghiarilor în sat, de altfel, nici de la alții nu știu și nu am auzit; la cererea noastră preotul român s-a dus la Tg.Mureș, la domnul general Gedeon și l-a anunțat că maghiarii din Berghia sunt oameni cinstiți și a obținut de acolo înscrisuri valabile pe seama noastră prin care satul nostru a fost salvat de distrugere.

Această mai sus scrisă declarație o recunosc ca fiind a mea, semnează Koronka János

5. Martorul Soos Sigmond, 43 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: că în satul nostru ar fi agitatori, jefuitori și criminali nu știu, știu un singur lucru, că a fost un căpitan român, pe nume Cismaș Gheorghe pe care domnul ofițer de honvezi Gegő János prinzându-l pentru vina sa l-a împușcat; văzând această pedepsire și ceilalți români temându-se că vor păți la fel în perioada următoare au fugit din sat, cum sunt: Hădărău Gheorghe, Dombradi Todor, Oltean Ștefan, Pepelea Crăciun și preotul român, dar că unde au fugit nu știu; știu că acești indivizi fugiți cu toate că au fost români, nu au produs nici o pagubă nici unui maghiar din sat, mai mult chiar, preotul român s-a dus la Tg.Mureș și a adus de la Gedeon un astfel de înscris care a salvat maghiarimea din Berghia de Cămpie de năvălirea și distrugerea dușmanului.

Această declarație o recunosc ca fiind a mea, semnează, Soos Sigmond

6. Martorul Monostori András, 50 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: că în satul nostru ar fi jefuitori, hoți, criminali și agitatori, nu știu nici unul, știu însă că din sat Cismaș Gheorghe, căpitan în tabăra română a fost prins și domnul ofițer de honvezi l-a împușcat; văzând acestea mai mulți români s-au speriat și au fugit cum sunt: Dombradi Todor, Oltean Ștefan, Pepelea Crăciun, preotul român, Hădărău Gheorghe, dar că unde au fugit, nu știu; că unii dintre indivizii aceștia fugiți ar fi produs ceva pagubă în sat, nu știu; doar despre Pepelea Crăciun am auzit vorbindu-se că el i-ar fi condus pe români în Berghia pentru a fura dovleci, dar și acest lucru cât este de adevărat, nu știu. Numitul preot român, văzând cât suntem de speriați noi maghiarii, s-a dus la Tg. Mureș și a adus pe seama noastră un asemenea înscris prin care maghiarimea din Berghia a fost salvat de năvălirea și distrugerea din partea dușmanului.

7. Martorul Lörinczi Sándor, 43 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: în general, la aceste întrebări pot să răspund, că din satul nostru nu pot să numesc pe nici unul că ar fi jefuitori, hoți, criminali și agitatori; în timpul sosirii românilor din sat au fost plecați mai mulți, dar au și venit acasă; nu a venit acasă nici până în ziua de azi: Ducu Todor, Hădărău Gheorghe, Pepelea Crăciun, Oltean Ștefan și preotul român, dar că unde sunt nu știu să spun. Indivizii mai sus amintiți, până acum însă, nu au adus nici o primejdie asupra satului. În timpul cât dușmanul a fost în Tg.Mureș, noi sătenii ne-am temut că ne vor ataca și din acest motiv i-am cerut numitului preot român să meargă la Tg.Mureș și să obțină promisiunea că satul va rămâne neatins; acceptând cererile sătenilor s-a dus la Tg.Mureș și pe seama noastră a adus un astfel de înscris datorită căruia care satul nu a fost atacat de dușman și nu a suferit pagube; cu privire la aceasta cu sufletul curat declar că preotul român din Berghia nu a fost dușmanul nostru.

Recunosc această declarație ca fiind a mea, semnează Lörinczi Sándor

8. Martorul Székely József, 33 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: eu în Berghia de Cămpie nu știu să fie nici un jefuitor, hoț, criminal și agitator; știu că mai mulți români din sat și azi sunt plecați, cum sunt: Hădărău Gheorghe, Dombradi Todor, Oltean Ștefan, Pepelea Crăciun și preotul român, dar în ce loc se află în prezent, nu știu; drept este că, dintre indivizii mai sus amintiți, cu prilejul venirii taberei române, Ducu Todor stând la cârciumă ne-a amenințat că vin muscalii și îi va învăța minte pe toți maghiarii, anunțând cu mare bucurie acest lucru; însă la aceste

amenințări nu i s-a răspuns deoarece satul nu a avut nici o supărare; pot să spun că, satul l-a solicitat pe preotul român din Berghia să obțină din Tg.Mureș un astfel de înscris prin care să protejeze satul. Preotul român s-a dus și a adus de la Tg.Mureș scrisoarea încât satul nu a avut nici o supărare și știu și eu că preotul român nu a fost dușmanul maghiarilor. În toamna trecută i-au prins pe Hădărău Gheorghe și Dombradi Todor, pentru a spune pe unde au umblat și ce au făcut, dar satul i-a iertat din nou de frica unor urmări rele. Despre Pepelea Crăciun i-am auzit pe preot și pe Lörinczi Sándor vorbind că în timp ce românii au trecut peste Berghia i-a încurajat să fure dovieci de la maghiari, dar cu ochii mei nu am văzut.

9. Martorul Benő József, 47 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: cu certitudine, nu știu să numesc nici un jefuitor, hoț, criminal și agitator din acest sat; știu că Hădărău Gheorghe, Pepelea Crăciun, Dombradi Todor sau Ducu Todor, Oltean Ștefan și preotul român, toți sunt plecați, dar nu știu să spun unde; că acești indivizi ar fi provocat pagube sau ar fi amenințat satul, nu știu; știu cu siguranță că sătenii i-au cerut preotului român din Berghia de Câmpie să întreprindă ceva ca satul să nu cadă în primejdie prin dușmani; preotul român a răspuns că el cu bucurie ar face totul, căci și până acum a ținut cu satul și cu maghiarii, dar nici nu știe unde să meargă și de la cine să obțină protecția satului; am auzit că a plecat de îndată la Tg.Mureș, dar acolo ce a făcut nu știu. Recunosc această declarație ca fiind a mea, semnează Benő József

10. Martorul Málnási Sándor, 48 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: că în sat ar fi jefuitori, hoți, criminali și agitatori, nu cunosc nici unul; am auzit, după cum se vorbește, că mai mulți români din sat au plecat în tabăra română și nu s-au întors încă acasă; aceștia sunt următorii: Hădărău Gheorghe, Pepelea Crăciun, Ducu Todor, Oltean Ștefan și preotul român; acești indivizi mai sus amintiți, alături de ceilalți care au fost plecați din sat, nu au făcut nici o pagubă satului. Cu prilejul luării Tg. Mureșului de către dușman, numitul preot român s-a dus la Tg.Mureș și a adus de acolo scrisoare pentru a preîntâmpina ca primejdia să nu cuprindă Berghia; cu alte cuvinte, cu sufletul drept, declar că preotul român din Berghia nu a fost dușmanul berghinenilor, ba din contră, le-a ținut parte.

11. Martorul Beretzki József, 40 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: că în sat ar fi jefuitori, hoți, criminali și agitatori, nu am auzit, nu știu să-i numesc. – știu că în toamna trecută, mai mulți dintre români au plecat, numele acestora este: Hădărău Gheorghe, Dombradi Todor, Pepelea Crăciun, Oltean Ștefan și preotul român, dar că unde au plecat și ce au făcut cu certitudine nu știu; după cum am auzit și de la ceilalți, acești indivizi plecați din sat până în prezent nu au adus nici o pagubă și primejdie. Știu că preotul român după venirea taberei maghiare în Ardeal, de teamă a plecat din sat, dar unde, nu știu; între altele, din cunoștința sufletului meu curat și bun declar că amintitul preot român a ținut întotdeauna cu maghiarii, personal sau prin alții nu a făcut nici o pagubă; cu alte cuvinte îl cunosc ca pe un om cinstit.

12. Martorul Nagy József, 45 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: nu știu că în sat ar fi jefuitori, hoți, criminali și agitatori; știu că în iarnă a plecat din sat Hădărău Gheorghe care în ziua noului an la cererea mea a venit la domnul Turoczi și l-am întrebat pe unde a umblat în timpul acesta și ne-a spus că a fost împreună cu tabăra română până la Buceș (Huedin n.n.) unde i-au și lovit pe maghiari. În afară de acesta, din sat au mai plecat, Oltean Ștefan Dombradi Todor, Pepelea Crăciun, dar că aceștia unde s-au dus și ce au făcut, nu știu; - știu că aceștia trei indivizi au plecat din sat chiar atunci când tabăra maghiară a ajuns la Tg.Mureș și cătanele maghiare au prins un om pe nume Csiszer și de asemenea pe un căpitan român pe nume Cismaș; am auzit de la alții vorbind că dintre cei trei indivizi amintiți, Pepelea Crăciun ar fi spus românilor din tabăra sosită de la Bandul de Câmpie, că lăsând în urmă două case, pot să intre (în sat) pentru că în restul caselor locuiesc maghiari și de la ei pot să ducă ceea ce le place; dar aceasta cât este de adevărat, cu siguranță nu

știu; știu că nu demult preotul român din Berghia a plecat de acasă, dar unde și de ce a plecat, nu știu; acest preot, după știința mea, nu a fost cu nimic dăunător satului, mai mult, când a dat cererea satului lui Gedeon, el însuși a dus-o și a salvat satul de vre-un atac al dușmanului.

Recunosc această declarație ca fiind a mea, semnează Nagy József

13. Martorul seniorul Sobester Ferenc, 44 ani, reformat după depunerea jurământului așa răspunde: stând la pat până acum, nu am auzit și nu știu cine ar fi în sat agitatori, criminali și hoți: am auzit că au plecat din sat Hădărău Gheorghe, Oltean Ștefan, Dombradi Todor, Pepelea Crăciun și preotul român, dar că aceștia unde au plecat și ce au făcut cu certitudine nu știu; am auzit, că cu excepția preotului român, locuitorii români nu ar fi cu adevărat oameni cinstiți; am auzit de la alții vorbindu-se că amintitul preot român, pe fiul stăpânului meu de acum, l-ar fi pălmuit la cârciumă și l-ar fi amenințat că dacă tabăra română vine la Berghia îl va învăța bine minte; dar și aceasta cât este de adevărat, - pentru că nu am auzit-o din gura preotului, să spun, nu știu.

Despre această cercetare desfășurată prin cei mai sus scriși și dusă la sfârșit, adevărim, cu dreaptă credință,

Berghia, 3 aprilie 1849

Antalfi Lajos, judele plasei,

Marusi Lajos,

judecătorul autorizat al

nobilului Scaun al Mureșului

(A.N.D.J.Mureș, fond *Scaunul Mureș*, *Organe revoluționare*, dos. 46, f.27-31; original limba maghiară)

Aspecte privind viața de familie în satul românesc din comitatul Târnava la mijlocul secolului al XIX-lea

Ligia BEJAN

Aspects of family life in the Romanian village in the county Târnava mid nineteenth century

Abstract

This topic addresses several research items about family life in the second half of the XIX century, statistics, issues related to marriage evolution , frequency during the year , age , impediments , divorce question , women status , involvement of church and state in couples life . If you put all these images together , you will see the movie of Romanian peasants life after the revolution of 1848-1849.

Problematica reconstituirii familiei ,a structurilor familiale și a universului vieții de familie la mijlocul sec. al XIX-lea, poate fi de mare interes și cu rol deosebit în ceea ce privește studiul dezvoltării, al evoluției și al transformărilor societății românești transilvănene la început de modernizare. Deși acest subiect se dovedește a fi de maximă importanță în absolut orice context istoric, totuși perioada studiată aduce în atenție o curiozitate „apetisantă” (ademenitoare) în măsura în care veacul pomenit se constituie ca marginea „de trecere” în ceea ce numim modernitate, dar în același timp descoperind o abordare îmbibată în așa măsură de formalism încât pare imposibilă o raportare sub aspectul etico-moral al omului contemporan la cel din trecut.

Cercetarea se rezumă la primele decenii de după Revoluția de la 1848-1849, când, în Comitatul Târnavelor și de altfel în întreaga Transilvanie, se constată o creștere demografică, o înmulțire a numărului de căsătorii și implicit o sporire a natalității.¹ După 1850 , desființarea relațiilor feudale în Transilvania a însemnat începutul unor alte comportamente matrimoniale și al unor noi relații morale în comunitate.² Începuturile modernizării Transilvaniei, după Revoluția de la 1848-1849, a influențat direct și modernizarea comportamentului demografic,fapt ce a presupus printre altele „difuzarea controlului nașterilor, creșterea ilegitimității, înmulțirea divorțurilor, revolta tinerilor față de aranjamentele matrimoniale operate de familie sau colectivitate”.³ Cât privește avântul matrimonial din perioadele prospere din punct de vedere economic, hotărârea pasului ce urma să fie făcut în căsătorie , dovedește tot mai multă independență relevantă și de vârsta aflată în ascendență a tinerilor ce doreau să facă acest pas.

Evoluția numărului căsătoriilor a fost influențată de condițiile social-economice manifestate într-un anumit timp. În perioadele fără mari probleme economice,când crește nivelul de trai, crește și numărul căsătoriilor, în schimb, în condiții de criză economică, de scădere a nivelului de trai, numărul căsătorii-

¹ *Istoria României. Transilvania*, volumul I, Editura „George Barițiu”, Cluj-Napoca, 1997, p.991.

² Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Familie și comportament matrimonial în Transilvania între 1850 și 1914 (între tradiție și modernizare)*, în vol. *Om și societate. Studii de istoria populației României (sec.XVII-XXI)*, Ed..Presa Universitară Clujeană, 2007, p.122.

³ *Ibidem*, p.124.

lor scade. Evoluția numărului de căsătorii putea fi condiționată și de cauze cu influență majoră cum ar fi: epidemiile de holeră, războaie (ex. holera din 1855 și războiul Crimeii) care au dus la scumpirea cerealelor și implicit la scăderea numărului mariajelor.⁴ De regulă, în întreaga Transilvanie, numărul maxim de căsătorii s-a înregistrat paralel cu producții agricole bune și prețuri scăzute la cereale.⁵

În societatea tradițională, frecvența căsătoriilor pe durata unui an calendaristic varia în funcție de normele experimentate de biserică ce interziceau căsătoriile pe parcursul posturilor religioase (cu unele situații excepționale când se acordau dispense) și ritmul muncilor agricole.⁶

Numărul mare de căsătorii repartizate pe luni corespunde toamnei târzii și sfârșitului de iarnă,⁷ adică după postul Crăciunului, înainte de Postul Paștelui și între sfârșitul lucrărilor de toamnă și începutul celor de primăvară. Un exemplu din Comitatul Târnava, în această privință, îl oferă Tabelul Cununaților din 1864, unde remarcăm frecvența cununiilor (de exemplu, pentru categoria de vârstă sub 24 de ani, în care avem 103 căsătorii în luna ianuarie, 92 în februarie sau 53 în luna noiembrie, față de luna iunie cu numai 5 căsătorii).⁸

În ce privește oficierea căsătoriilor, autoritatea preoților asupra vieții matrimoniale a determinat respectarea cu sfințenie a posturilor (lipsa totală a căsătoriilor, de exemplu în luna decembrie), în schimb, nu același lucru se poate spune despre sexualitatea populară în Transilvania în epoca modernă, reflectată fiind de sezonalitatea nașterilor și implicit a concepției.⁹ Numărul nașterilor dintr-un an, repartizat pe luni aproape în mod egal, se află în contrast cu distribuția foarte dispersată a căsătoriilor în cele 12 luni.¹⁰ Nașterile din luna septembrie, apropiate ca număr de numărul nașterilor din celelalte luni, sunt rezultatul concepției care a avut loc în luna decembrie a anului anterior, lucru care denotă oarecum starea de religiozitate a oamenilor care n-au prea respectat canoanele religioase care interzic relațiile sexuale în timpul posturilor.¹¹

Biserica, intermediar între om și divinitate, a fost nevoită să regleze momentele fundamentale din viața omului: nașterea, căsătoria, moartea. Biserica oferea țăranului un fel de spațiu de refugiu și le stabilea regulile după care să-și ghideze fiecare pas al existenței lor. Cât privește legislația bisericească, nu trebuie să trecem cu vederea realitatea profundă că până la urmă deciziile, oricât de formale păreau ele, se instaurau pe argumentul refacerii, sau a reîmpăcării cu Dumnezeu, cu principiile statornicite de Biserică, ceea ce aducea pacea și bunăstarea sub aspectul spiritual. Astfel că atitudinea greșită se considera a fi păcat care atrăgea după sine penitența, iar respectarea acestor limite presupuse de post, ca perioadă liturgică ori de castitate ca și curăție morală, alcătuiau un culoar de fond pe care (chiar și din inerție) familia creștină pășea sub strânsa oblăduire a personalului clerical.

⁴ Ioan Bolovan, *Considerații istorice și statistice privind căsătoria în Transilvania între 1851-1918*, în „*Revista Bistriței*”, nr. XII-XIII, 1999, p. 45.

⁵ *Ibidem*, p. 46.

⁶ Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Familie și comportament...*, p. 124.

⁷ *Ibidem*, p. 125.

⁸ A.N.D.J.-Mureș, Fond Comitatul Târnava, dosar 309, fila 54.

⁹ Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Familie și comportament...*, p. 127.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 128.

Dacă, până la mijlocul sec. al XIX-lea, Biserica era instituția abilitată legal să controleze și să rezolve aproape în exclusivitate problemele legate de nașterea, căsătoria sau decesul unei persoane, treptat, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, odată ce societatea se laicizează și statul se modernizează, competențele Bisericii au fost limitate în favoarea instituțiilor specializate ale Statului.¹² Biserica duce însă o politică de supraveghere a individului în care este sprijinită chiar de populație. Denunțurile și zvonurile o ajută să-i descopere pe cei căzuți în păcat. Viața de familie nu are încă ziduri, iar scandalul, prin natura sa, impune prezența celorlalți.

În concepția tradițională transilvăneană, căsătoria era o componentă a ciclului vieții, obligatorie asemenea morții. Din punct de vedere juridic, căsătoria era reglementată de regulile canonice ortodoxe. Considerată o Taină (sacramentum), căsătoria cădea sub incidența legii bisericești care, de altfel, reglementa toate raporturile familiale. Cununia este un act solemn încheiat între două persoane care își jură dragoste, până ce moartea le va despărți, iar preotul săvârșește slujba de binecuvântare a acestui act. Preotul trebuie să fie atent la mai multe aspecte, cum ar fi: dacă s-au făcut cele trei promulgări în biserică, dacă există cineva care să nu fie de acord cu încheierea cununiei dintre cei doi și dacă este, să se aducă dispensă de la jurisdicție, dacă unul dintre miri este minor sau militar, să fie adusă „licență de căsătorie” de la jurisdicția lor competentă, civilă sau militară.¹³

Referitor la acestea, întâlnim în Fondul Protopopiatului Ortodox Român Târnăveni o circulară a mitropolitului Andrei Șaguna care menționează că : „*Atîtu prin Țirculariul Cons. din 12-lea Aprilie 1856 № 302, cîtu și prin celu din 24-lea ianuarie 1857 № 76 sau fostu rînduitu , ca nimenea dintre Preoțimea noastră eparhială să nu mai cuteze a cununa vre o față minorenă, adecă nevârstnică, aflătoare încă sub tutelă, fără de învoirea Diregătoriei tutelare atîngătoare. Cu toate acestea din partea Tribunalului suprem de țeară, precum și din partea unora dintre Tribunalele preturale, sau făcutu din nou încunoștiințare Scaonului Episcopescu despre aceea că unii dintre Preoții noștri încă mai totu nu s'aru fi ținându-se de îndreptările primite, și că așea aceiași și dela pomenita ordinățiune încoace aru fi cununatu fețe minorene fără de îngăduința Diregătoriei tutelare atîngătoare....., căci nesocotindu și de acii încolo orânduiala aceasta vre unul dintre Preoți, acela să scie că fără nici o cruțare se va supune pedepsei ce o dictează legea pentru astfelu de călcări.*”¹⁴

În ce privește militarii, Andrei Șaguna dă o circulară prin care impunea ca „*persoanele militari nici întrunu chipu nu se potu cununa, fără slobozenia dregătoriei compacente militar., fiind că și după acestea sau întâmplatu de unii Parohi au cununatu prea unu individu [...], fără a fi avut acesta voie dela dregătoria sa, ca să se căsătorească și fapta aceasta sau acuzatu cu neștiința.*”¹⁵

Vârsta medie a bărbaților la prima căsătorie se situează între 24-25 de ani, datorită prevederilor militare austriece din 1858 când era strict interzisă căsătoria bărbaților sub 22 de ani „înainte de a se prezenta la cele trei trageri obli-

¹² *Ibidem*, p. 122.

¹³ Dana Emilia Burian, *Aspecte privind violența conjugală în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX*, în vol. *Om și societate*, ..., p. 280;

¹⁴ A.N.D.J.-Mureș, Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni, dosar 2, fila 141.

¹⁵ *Ibidem*, fila 119.

gatorii a sorților pentru armată”¹⁶ precum și a militarilor lăsați temporar la vatră, în condițiile în care serviciul militar activ dura 8 ani. Acest lucru a bulversat practica generală a lumii țărănești transilvănene, aceea a mariajului timpuriu, cu consecințe demografice dintre cele mai importante.¹⁷ Ca urmare, crește vârsta medie a bărbaților căsătoriți, apar așa numitele căsătorii clandestine, iar concubinajul devine o realitate. Referitor la cununile clandestine, acestea erau „*oficiate de către unii preoți pe ascuns, de cele mai multe ori noaptea, fără cele trei vestiri obligatorii, fără actele necesare, fără ceremonialul prescris de canoane, doar în prezența nașilor și oficiate ori în casele parohiale, ori în cele ale mirilor, rar în biserică și se făceau contra unei sume de bani.*”¹⁸ Vârsta medie pentru femeii era cuprinsă între 20-22 de ani. Cele mai frecvente căsătorii, în Comitatul Târnava, în 1864, de exemplu, sunt între bărbații sub 24 de ani și femeile cu vârste cuprinse între 20-24 de ani, cu un număr de 147 de căsătorii.¹⁹

Căsătoria se încheia sub influența Bisericii, de regulă pe viață. În conformitate cu învățătura creștină, doar prima cununie este o Taină, a doua și a treia sunt îngăduite pentru neputința firii omului, însă nunta cea de-a patra „*este după moravurile porcești*” (Sf. Vasile cel Mare). În cazul în care una dintre persoane, mirele sau mireasa, dacă se afla la prima căsătorie cu persoană văduvă sau divorțată, i se săvârșea în întregime Taina cununiei. Formula prescurtată se săvârșea doar în cazul în care ambele persoane ar fi avut relații precedente.

Impedimentele la căsătorie erau împrejurări a căror existență împiedica încheierea căsătoriei. Încheierea acesteia în prezența impedimentelor era sancționată cu anularea căsătoriei. Necercetarea stării viitorilor soți și a eventualelor impedimente conducea la sancționarea clericului prin normele în materie, cu o pedeapsă variabilă, în funcție de gravitatea consecințelor unei astfel de cununi, de la banala amendă, până la pedeapsa caterisirii sacerdotului: „*Parochulu e a se pedepsi pentru ținerea în secretu a impedecamentului cumva insinuat afa- ra de pedeapsa dictavăra lui din partea jurisdicțiunei sale proprie bisericesci, cu una mulpta banale până la 500 fl. și cu arestu estindiveru pînă la o jumătate de an.*”²⁰

Impedimentele la căsătorie se împart în mai multe categorii, în funcție de obiectul lor. O primă categorie are în vedere gradul de înrudire al viitorilor soți, existând, prin urma, căsătoria a patra, consimțământul părinților, religia, etnia. Rudenia naturală era impediment în linie dreaptă la infinit, iar în linie colaterală până la gradul al optulea inclusiv. În unele cazuri, se acorda dispensă bisericească: „*Dreptu aceea și noi cu puterea de la sântii Apostoli moștenită, deslegăm pedecă de rudenie ce se află între Ioannu Moldovanu și Chandealeona din Selcud în gradulu alu șiaselea de sänge, și dămu fețieloru acestoră binecuvântare de a se pute cununa în Domnulu; de sine înțielegându-se, deca nu se voru afla între densesle alte piedici canonice sau politice, și să postească zilele de Lunea în 16 septemâni. Sabiiu în 17 februarie 1869, Andreiu baron de Șaguna.*”²¹ Dispensă se acordă și Mariei Moldovan „*de legea noastră și ved. Va-*

¹⁶ Simion Retegan, *O anchetă ecleziastică din Comitatul Solnocul Inferior din 1868, privind clandestinitatea unor cununii*, în vol. „Om și societate...”, p.155.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ A.N.D.J.-Mureș, Fond Comitatul Târnava, dosar 309, fila 54.

²⁰ A.N.D.J.-Mureș, Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni, dosar 12, fila 69.

²¹ A.N.D.J.-Mureș, Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni, dosar 22, fila 6.

*siliu Vunvulea gr. catholicu în gradulu al şiasalea de sânge şi să postească zilele de Lunea în 12 septemâni. Mirele să aducă din partea jurisdicţiunei sale bisericesci dispensaţia. Sabiiu, 22 februarie 1869.*²²

Rudenia spirituală (năşia la botez sau la cununie) era privită de multe ori ca fiind mai importantă decât cea trupească. Gradele rudeniei spirituale se calculau întocmai ca şi cele ale rudeniei naturale.

Înainte de încheierea căsătoriei, putea să aibă loc logodna (numită încredinţare), care presupunea o arvună şi ritualuri specifice ce atrăgeau atenţia, asupra faptului că aceasta avea valoarea unei promisiuni de căsătorie. Ruperea logodnei determina plata unei despăgubiri pentru neîncheierea căsătoriei şi consta de cele mai multe ori în restituirea arvunei primite la încheierea logodnei. Raporturile intime erau prohibite până la dobândirea stării de căsătorit.

Cele două Biserici, cea Ortodoxă şi cea Greco-catolică au emis legi destul de apropiate, dar fac în aşa fel încât să se poată face o deosebire între cele două rituri. Biserica Catolică este mai puţin flexibilă şi tolerabilă pentru că-şi doreşte să-şi apere superioritatea în faţa Bisericii ortodoxe şi în faţa regulilor Statului, care se pare că începe să-i ştirbească din autonomie.²³ În Codul Civil Austriac din 1811, aplicat în Transilvania în 1853, statutul persoanei îşi regăseşte reglementări sistematizate şi cu caracter modern pentru acea vreme dar statutul juridic al femeii rămâne încă tributar sistemului tradiţional de sorginte feudală. Statul face referire la toţi cetăţenii, fără deosebire de sex, religie sau clasă.²⁴ Egalitatea tuturor înaintea legii este mărginită numai de ocrotirea minorilor şi a interzişilor. Referitor la instituţia căsătoriei, aceasta se întemeiază între două persoane de sex opus, prin contract de căsătorie, act ce reprezintă, în mod legal, voinţa celor doi de trăi în comuniune, de a avea copii împreună, de a-i creşte şi de a se susţine reciproc²⁵, nicidecum că aceştia ar trebui să-şi unească destinele în urma voinţei părinţilor sau a tutorilor.²⁶

Conform Codului Civil Austriac, valabilitatea căsătoriei presupunea respectarea unor obligaţii şi reguli, ambele părţi fiind obligate la îndatorirea conjugală, la fidelitate şi la tratament cuviincios.²⁷ „Legile civile consideră atacabilă o căsnicie care a fost încheiată prin constrângere, dacă un soţ a contractat-o în urma fricii întemeiate,cauzată prin ameninţare”.²⁸

Odată măritată, femeia capătă numele soţului său, se bucură de drepturile casei acestuiaşi soţia este datoare să-l ajute, astfel bărbatul este îndreptăţit să o alunge de acasă, dacă nu îşi îndeplineşte datoriile în gospodărie.²⁹

Familia era îndeobşte şi focarul tuturor tensiunilor şi încordărilor vieţii, exteriorizate prin rutină, plictiseală şi chiar agresivitate,³⁰ iar apariţia stărilor conflictuale în interiorul familiei determina de cele mai multe ori desfacerea căsătoriei.³¹ Câteva dintre motivele de divorţ din Codul Civil Austriac : „Când bărbatul va dovedi că muierea lui n-a fost fecioară, este slobod să se despartă; când

²² *Ibidem*, fila 7.

²³ Dana Emilia Burian, *Aspecte privind violenţa conjugală...*, p.281.

²⁴ Emil Cernea, Emil Molcuţ, *Istoria Statului şi Dreptului Românesc*, Editura Universul Juridic, 2006.

²⁵ Dana Emilia Burian, *Aspecte privind violenţa conjugală...*, p.278.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Familie şi comportament...*, p.129.

²⁸ Dana Emilia Burian, *Aspecte privind violenţa conjugală...*, p.278.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Familie şi comportament...*, p.129.

³¹ *Ibidem*.

*bărbatul va dovedi pre muierea lui curvă e slobod să o despartă; când bărbatul are posadnică (concubină) în casa sa, sau că ține cu cheltuială de fată aiurea este slobodă să-l despartă; când bărbatul își va defăima nevasta, cum că n-a fost fecioară, sau că e curvă și nu o va putea dovedi, este slobodă nevasta să-l lase; când bărbatul neguțătorește cinstea nevastei este slobodă nevasta să-l despartă; când nu voiaște unul pe altul și nu se vor învoi, până în trei ani.*³²

Apariția Codului Civil de la 1864, în redactarea sa inițială, nu modifica foarte mult statutul juridic al femeii și îndeosebi al femeii măritate, reflectând încă accentuatul caracter patriarhal al societății românești. Astfel bărbatul dator „protecțiune” soției iar aceasta „ascultare” soțului său. Remarcăm așadar puternicele rădăcini ale dreptului românesc în tradiția dreptului canonic creștin.³³ Se cunoaște, de altfel, Epistola Sf. Pavel către Efeseni care spune: *”Bărbaților, iubiți pe femeile voastre”, iar „femeile să se supună bărbaților lor ca Domnului”.*

Condițiile aspre de viață ale vremii (sărăcia, lupta pentru supraviețuire, epuizarea fizică), obligațiile pe care le implicau o căsătorie, apoi violența fizică sau verbală, întâlnită în cele mai multe cazuri, au constituit suficiente motive pentru anumite persoane să aleagă evadarea dintr-o viață nefericită în care iubirea nu numai că nu mai există, dar poate că nu a existat niciodată.³⁴ *„Divorțul nu este numai o problemă personală, el devine și o problemă a comunității.”*³⁵ Pacea familiei nu mai era lăsată exclusiv pe seama domeniului social, dimpotrivă, asupra ei vegheau cu mare atenție biserica, statul, tradițiile locale.

Pentru că legătura de taină dintre soți reprezenta unirea duhovnicească dintre Hristos și Biserică, odată cu pronunțarea divorțului civil, Biserica impunea și desfacerea cununiei religioase prin divorț bisericesc, acordat de episcop, care avea plenitudinea harică în Biserică.³⁶

Statisticile vremii arată că *„80% din cererile de divorț erau cele ale persoanelor care au suferit abuzuri în familie din cauza soților violenți.”*³⁷ Femeia din secolul al XIX-lea era într-un tot supusă legilor statului, dar și ale soțului. O atitudine brutală pentru mentalitatea omului contemporan o regăsim în manifestarea statului de secol XIX, manifestare de altfel indusă și părții masculine prin neglijarea, scoaterea în afara responsabilității femeii astfel încât orice decizie a ei era subminată de atitudinea neîndurătoare pe care aceștia o impuneau. Pentru o privire de principiu, omul modern înțelege tot acest hățiș al distrugerii personalității feminine ca pe un act de teroare, ne mai socotind că, până și sub aspect religios, o nesocotire a valorii feminine lipsea pe orice om de adevărul descoperit de însuși Dumnezeu.

Realitatea cruntă era că, odată măritată, femeia devenea sclava propriei locuințe și pentru că un astfel de trai devenea insuportabil, femeia cerea divorțul.³⁸

Între nenumăratele cazuri ce au provocat divorțul, în urma analizei documentelor de arhivă, se constată că cele mai dese motive întâlnite sunt: violența

³² www.portal-info.ro, *Statutul juridic al femeii în Dreptul Românesc.*

³³ Emil Cernea, Emil Molcuț, *op.cit.*

³⁴ Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Familie și comportament...*, p.130.

³⁵ *Ibidem*, p.131.

³⁶ Maria Voinea, *Familia și evoluția sa istorică*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p.69.

³⁷ Dana Emilia Burian, *Aspecte privind violența conjugală...*, p.281.

³⁸ *Ibidem*, p.278.

conjugală, infidelitatea, aranjamentele familiei în ce privește căsătoria, ura intervenită pe parcurs a unuia față de celălalt, anumite traume de ordin fizic sau psihic sau chiar tentative de omor.

De exemplu, parohul greco-oriental al Cetății de Baltă, Michailu Căpuceanu, trimite Protopopului Tractului Târnava de Jos în 1869 ,o înștiințare în care expune problema unui cuplu din parohia lui și încercările zadarnice de consiliere ale celor doi soți: *„Sau născutu unu traiu rău de căsătorie între poporenii mei R. I. și A. P., pe care după jalba loru în două rînduri mai înainte de asta de împreună cu Titori mei mamu silitu ai îndrepta cătră traiu bunu, totu deodată sfătuindu-i se se lasa de a se bajocori unulu pe altul, și totu deodată dojdănindu pe I. R. se nuși mai totu bată Muerea pentru tote nimicurile, înse tote în zedaru ca dela acestea vedu că nu încetedia A. P. se văita că numai pôte suferi bajocurile și bătăile ce le face bărbatus-o cu dânsa, ași dara astăzi în 9 aprilie a.c. de nou mi-au făcutu necaziu ambe părțile vaerându-se unulu asupra altuea, totu mai susu amintitele pricini aducându-le înainte, pentru carea pricină (cu titori și membri ai comitetului), a treia oră destulu ne-amu silitu ai sfătui ca se trăească bine unu cu altulu și se se lase de nebunii, înse tote în zedaru.”*³⁹ Astfel, A. P. vrea să „pășiască la totala despărțire”, însă plângerea este doar din partea soției , deoarece bărbatul mărturisește că „lui îi trebuie muiere”.⁴⁰

Un caz de violență conjugală la care soția răspunde cu violență extremă este expus de parohul greco-oriental , Iosefu Crisanu , din Boianu, la 7 aprilie 1869 : *„Th. T. din Parochia suscrisului în urma unei întemplieri vetămatore de vieția loru casnică nu trăesce cu socia sa Maria și anumitu spune că susu numitulu întrebuințând nenumărate piedepse asupra muierei lui, au adusolu aceia desperațiune încātu și a urātu vieția și astfelu de pusetiune ne sciindu ce face,..... la străpunsu în pânțele cu unu cucitu însă nevetământulu reu să însenătoși. După însănătoșire nu mai voesce subu nece o formă a mai primi pre socia sa Maria, ci aceia o tienu pre rându doi frați.”*⁴¹ În cazurile în care femeia era partea vătămatore, foarte rare, de altfel, „violența este folosită ca mijloc de apărare împotriva aceluiași tratament primit din partea soțului, sau ca răzbunare.”⁴² Cunoscutul calm al ardelenilor nu se ia în calcul atunci când e vorba de violența conjugală. Bărbații ardeleni deveneau foarte ingenioși în momentele de furie și aplicau "doze de corecție" pentru a-și pedepsi soțiile.⁴³ Motivele pentru care femeia "își merita pedeapsa" puteau fi dintre cele mai perfide: nu i-a plăcut ce i-a gătit, nu a găsit masa pusă când a venit de la muncă sau de la cârciumă, rufele nu sunt apretate destul, copiii plâng, etc.⁴⁴

Despărțirea cauzată de violența conjugală presupunea, însă, ca brutalitatea agresorului să depășească limitele umanului, rănilor provocate trebuind să fie în așa fel provocate încât să o pună pe victimă în incapacitatea de a se deplasa, de a se mișca , chiar de a vorbi.⁴⁵ Biserica și Statul au tratat problema violenței conjugale cu foarte mare responsabilitate, încercând să se implice,

³⁹ A.N.D.J.-Mureș, Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni, dosar 22, fila 12.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Dana Emilia Burian, *Aspecte privind violența conjugală...*, p.289.

⁴³ Ibidem, p.282.

⁴⁴ Ibidem, p.283.

⁴⁵ Ibidem, p.279.

oferind soluții de ajutor pentru părțile în cauză. Pentru acordarea divorțului era nevoie de probe clare, de jurământul martorilor. Se obișnuia acordarea despărțirii de pat și de masă, cu consimțământul ambilor soți și în prezența preotului paroh. În acest timp, soții nu erau obligați la conviețuire, iar restabilirea relațiilor trebuia adusă la cunoștința instanței care le dădea libertate să se însoțească din nou.⁴⁶

Referitor la implicarea preotului paroh în cauzele de divorț, acesta era dator să le expună de trei ori urmările păgubitoare ale despărțirii, iar în cazul în care nu exista o cale de mijloc, soților li se elibera un act în scris de la paroh prin care se arată hotărârea neschimbată a părților de a se despărți.⁴⁷

Neputința cel mai des întâlnită la cuplurile acestei perioade o constituie infidelitatea, tradusă în limbajul bisericesc dar și autohton, prin cuvântul curvie, cuvânt ce stigmatiza, așezând acest lucru sub obrocul păcatului. Superficialitatea, lăcomia uneia dintre părți, șantajul moral erau parte din "infrastructura" acestui păcat extins în comportamentul uman. Contradictorie era realitatea actului condamnat de societate în relație cu pofta nestăpânită sau alunecarea uneori fără rațiune în stricarea unei relații „puse la punct” cu toate legislațiile impuse în acea vreme.

Morala creștină, ale cărei perceptive difuzate duminică de duminică în bisericile de țară, marcau adânc mentalul popular, și chiar dacă nu reușea să rezolve definitiv anumite aspecte de cuplu adumbrea sau mai corect spus făcea să se întrezărească o posibilitate de rezolvare a lucrurilor prin revelarea sentimentului de vinovăție a acelor ce greșeau.⁴⁸

Documentele studiate demonstrează diversitatea problemelor conjugale care au cauzat nenumărate divorțuri în lumea rurală în această perioadă. De exemplu, întâlnim în 1852 "procesul de despărțire" al lui I. R. și al M. B., amândoi din Fărău, „din pricina preacurviei Inctei Înputate pornit, și prin Deliberatul forului;.....După ce în anul 847, în dulcele Crăciunului sau măritat după A., sau lăsat publice în fapta preacurviei, și acum mai bine de un annu părăsind pre Actorul, au fugit cu un țiganu neștiind unde se află.” În urma procesului, lui i se dă „liberă trecere la altă căsătorie”, „eară Incta oprindu-se dela aceasta.”⁴⁹

Un caz de infidelitate și de violență conjugală este descris de însăși partea vătămată: „Subscrisa m-amu căsătoritu în toamna anului 1869 cu I. S. dein Boianu, daru dorere că dela începutu căsătoriei nostre amu fostu selită dein zie în zie alu urî pre bărbatul meu , căci deinsulu au începutu ami lăuda pre una nevastă a lui A. C. dein Boianu pre nume Docha și de era în viația bărbatulu acestia, dein care cuvinte mamu fostu pusu pre cugete ce se fie de mine? dari murindu după unu tempu scurtu A. C. remase Docha vidua și acum iau fostu tempulu bine venitu bărbatulu meu spre rumperea și călcarea credinței conjugale pășindu cu Docha în relațiuni mai de aproape amoresc, cându au începutu ame maltrata neomenescu, ame batjocori în totu tipulu, asemănându-me cu muierile celea mai slabe și stricate, ce vezindu eu și nemai potendu suferi mamu dusu la crescători miei care mau reîntorsu la bărbatul meu îndemnându-lu pre

⁴⁶ Ibidem, p. 277.

⁴⁷ Ibidem, p. 279.

⁴⁸ Sorin Mitu, *Imagini populare ale feminității în surse ardelene de la înc. sec. al XIX-lea*, în „Revista Bistriței”, nr. XII-XIII, p. 32.

⁴⁹ A.N.D.J.-Mureș, Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni, dosar 11, fila 4.

acesta a conviețui cu mine în linisce, înse cu întorcerea la bărbatul meu nu amu dobânditu rezultatulu doritu, căci maltratările, înjurările de Dumnezeu, de Sancti, Pasci, Botezu nu mai aveau finitu amenințindume totu cu băta de morte, ce vezindu eu lamu părăsitu în doa sau trei rînduri, însă silita parte prein oficiulu Protopresbiterialu, prin oficiulu parochialu, iar eși mamu dusu la densulu, daru în zadar, că înfricoșându-mă făcându-mi gânduri că în una nocte potu să fiu omorâtă de bărbatul meu ca să se potă căsători densulu cu acea cu care viețuea și trăiesce până în zioa de astăzi în concubinatu din care concubinație încă are una pruncă cu Docha , și cu subscrisa amu fostu silită iareși alu părăsi în anulu 1870, 25 iunii și în finea acelu anu amu și născutu una pruncă pre nume Ana, și de atunci necăgiescu cu copila ca vai de mine urendulu dein sufletu ca pre un rumpătoriu și călcătoriu de credința conjugală și maltratoriu neomenosu,...⁵⁰ pentru care motive îndrăznește și roagă să i se aducă la cunoștină bărbatului ei această acuzație, iar dacă acesta neagă, ea poate dovedi cu martori „demni de credință” înainte de a fi trimiși investigatori, pentru că ea nu posedă „nici una avere mobilă sau imobilă”. De menționat este că prezența investigatorilor presupunea o taxă ,iar în acest caz, la 25.12.1874, I. S. plătește această taxă în valoare de 15 florini.

În „ședinția Consistoriului arhidiecezanu de religiunea gr.-or. ținută în 8 Maiu 1875” se hotărăște „divorțiu totale” iar „cheltuielile procesuali de 116 florini va avendu a le porta ambe părțile în mesura egale. Desființarea acestei căsătorii se aprobă din motivulu adulterului inctului, actorei se dă voia a trece la alta căsătorie , iar inctului se opresce dela acesta și se pune sub lega bisericească până cându va da dovedi îndestulitore despre îndreptarea vieței sele celei scandalose, în special se opresce de a se căsători cu femea Doca, carea fostu stricătoarea acestei căsătorii”.⁵¹

Întâlnim și cauze precum anumite traume fizice sau psihice, cum este cazul M. S. din Heria : „Nicolau Mărgineanu,văduv,...luând în anul 848 pre Incta, eară văduvă în căsătorie, au aflat pre aceasta în o stare cu totul nepotrivită și neputinciosă în privința trăirii și împărțășirei cu parte bărbătească, din care pricină trăind numai cinci până în șease săptămâni la olaltă, în care timpu I. n-au putut suferi pre A. la trupul ei, sau deosebit unul de altul, prin Deliberatul din 19 ian. a c. se hotărăște legătura căsătoriei părților litigante desființată, dând A. voie liberă a trece la altă căsătorie, eară I. ca personă nesenătosă și neharnică de bărbat să fie oprită de la aceasta. Care Deliberatu, fiind că neputința I. pricinuită prin o naștere grea în căsătoria dintîiu se constată atît prin Attestatul Doftorescu din 26 oct. 851 cât și prin mărturisirea Inctei cum că nu mai este harnică de nici un bărbat. Sibiu, 26 Aprilie 852”.⁵²

Cel mai adesea, pentru femeie , soluția divorțului presupunea un curaj teribil fiindcă, până în această perioadă, toate formele de cultură și majoritatea principiilor de ordin comportamental înmărmurea același viciu „misogin”, lipsa autorității ei. Lupta încrâncenată pe care a avut-o de asumat femeia de-a lungul vremurilor, o înțelegem și din greutatea cu care a putut să-și impună statutul firesc, să ia calea de mijloc, înfățișându-și adevărata valoare. Suprimată adesea

⁵⁰ A.N.D.J.-Mureș,Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni,dosar 32, fila 25.

⁵¹ Ibidem,fila 28.

⁵² A.N.D.J.-Mureș,Fond Protopopiatul Ortodox Român Târnăveni,dosar 11, fila 2.

În chip bestial, conștiința ei a fost silită la tăcere. Șantajul moral trăit la nivelul întregii comunități a făcut-o să rabde adesea peste măsură, peste măsura cu care femeia contemporană ar putea să-și alcătuiască viața. Între aberația patriarhală și feminism s-a consumat, de o manieră fulminantă, de-a lungul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, condiția femeii aflate cu disperare la ultima ușă ce-i deschidea o nouă libertate: divorțul.

Deși o cale nedemnă, prea tristă, pentru viața oricărui om, despărțirea, pe fondul urii și al răzbunării absurde, devine singura cale de evadare în pofida tuturor riscurilor legate de imagine, poziție socială sau relație interumană în mărunta comunitate socială.

Aceste imagini focusate, peliculă cu peliculă, întregesc un film al vieții țăranilor români. Pentru conștiința morală a omului contemporan, problematica frământărilor familiale devine o retrospectivă deosebit de utilă. Pe lângă faptul că înțelepciunea unui popor se cizelează pe libertatea de a refuza greșeli sau reacții superficiale petrecute în trecut, a scoate la lumină din sertarul prăfuit al trecutului astfel de însemnări, poate fi socotită și o terapie modernă de a dește-leni spiritul monoton și calcifiat, în care astăzi putem reacționa la aceleași dureri la care mai înainte vremea nu a putut răspunde cu fermitate.

Orașe, târguri și identități culturale în perioada interbelică a județului Mureș. Premise și evoluții ale comerțului cu lemnul prin plutărit pe Mureș (1)

Dorel MARC

**Villes, foires et identité culturelle dans le comté de Mures.
Les locaux et l'évolution du commerce du bois en rafting**

Résumé

Le travail mise en évidence aspects des phénomènes de réseaux urbains complémentaires aux celles rurales dans le transport et le commerce de marchandises par le processus traditionnel de flottage sur la rivière Mures jusqu'au développement du transport ferroviaire et routier. Basé sur des sources bibliographiques, témoignages des floteurs en vie, archives et histoires orales de Mures, le travail suit comme structure: l'établissement de la taxonomie ethnographiques des typologies de flottage, le processus de transport et d'infrastructure sur Mures et ses affluents navigables, routes de communication, méthodes, coutumes et lois concernant ces systèmes et ces réseaux de transport.

Le travail abordera aspects complexes des comportements culturelles de perspective anthropologique, concluant que les villes-foires au long de la rivière Mures ont influencé par la pratique du flottage l'évolution interculturelle de l'espace transylvain

Multă vreme, plutăritul într-adevăr făcea parte din peisajul etnografic caracteristic vieții cotidiene, a zonelor cu ape mari din țara noastră, fenomenul nefiind unic în această parte a Europei ci cunoscut și în Cehoslovacia, Ucraina, Polonia ș.a., generând forme proprii în cultura populară din țările respective.

Printre căile mai avantajoase pentru transport și comerț tradițional se numără și râurile urmărind trasee intra și extracarpătice; pe cursurile lor au fost transportate de-a lungul secolelor produse deficitare cum au fost sarea sau lemnul în unele zone, mai greu de cărat cu căruțe care sau alte mijloace de transport.

Începuturile plutăritului în Transilvania este incert, dar este sigur că acesta a servit din vremuri îndepărtate comerțului și transportului local mai întâi, apoi s-a extins pe trasee mai îndepărtate.

Mărturii arheologice ale transportului cu ambarcațiuni ușoare sunt păstrate din epoca antică, spre exemplu o plachetă votivă, la Muzeul din Alba Iulia, data-tă sec. II-III d. Hr., reprezentând un Genius Nautarium, care a fost pusă în legătură cu existența unui „colegiu” profesional, anume cel al navigatorilor, știut fiind faptul că Mureșul era navigabil în perioada romană¹.

Navigația pe râurile principale cum era și Mureșul, a fost atestată documentar mai ales în evul mediu, în legătură cu exploatarea și valorificarea numeroaselor zăcămintele de sare o adevărată bogăție, un al doilea “aur” al Bazinului Transilvaniei. Spre Panonia de exemplu, se duceau mari cantități de sare, regele Andrei al II-lea acordând cavalerilor teutoni în 1222 dreptul de a avea șase “năvi” pentru sare pe Mureș și alte șase pe Olt, care să transporte

¹ R. Ciobanu, „Le port romain d'Apulum”, în *Caesarodum*, 1999-2000, p. 271

sare în tot regatul, iar la întors alte produse. De asemenea Bella al IV-lea acordă cavalerilor ioaniți în 1247 dreptul de a duce sare spre folosința țării și a părților dinspre Bulgaria, Grecia și Cumania, din orice ocnă a Transilvaniei, iar Ladislau al IV-lea, a întărit capitlului din Alba Iulia dreptul de a lua două treimi din vama de sare de la Vințu de Jos, sare purtată pe apă, când coboară pe Mureș cu luntrea².

Reglementări privind practicarea plutăritului se regăsesc însă și în hotărârile congregațiilor, dietelor, administrației Transilvaniei de-a lungul timpului.

Importante căi de transport au devenit râurile și pentru materialul lemnos, tot mai solicitat pe piețele interne și externe, pentru construcții, foc, ca materie primă și combustibil pentru unele meșteșuguri, apoi pentru manufacturi și fabrici. Astfel apare plutăritul ca ocupație distinctă pentru mulți locuitori din diferite zone, în satele de-a lungul Mureșului, Sebeșului, Oltului, Someșului, Arieșului, Bistriței ș.a. cu afluenții lor. Apele mai mici erau folosite la plutăritul liber, mai ales pentru lemnele de foc necesare orașelor și topitoriilor de metale, până la înlocuirea lor cu cărbuni de pământ. Liber s-au plutărit în diferite zone și buștenii de conifere pentru construcții și lemnărit până în vadurile cu ape mai mari, unde se legau în plute și se transportau mai departe.

Pe apa Mureșului, caracteristic plutăritului era pe lângă bușteni și transportul caselor de bârne cioplite, care ajungeau la destinație trebuind doar a fi încheiate. În special secuii din Remetea, zona Gheorgheniului, ciopleau bârnele necesare întregii locuințe, la comandă, apoi le încărcau pe plute și le transportau pe Mureș, până la Luduș. Aici le descărcau și apoi le vindeau în satele de câmpie care duceau lipsă de lemn de construcție, ridicând uneori și casele clienților, apoi întorcându-se în satele lor.

Preocupat de istoricul cotidianului, Imreh István, arăta că plutăritul reprezenta o îndeletnicire veche de sute de ani pe Mureș „cale de apă folosită de secuii (și românii – n.n.) din Scaunul Gheorgheni, muntenii din partea superioară a comitatului Turda (zona Topliței și Defileului Deda-Toplița – n.n.), locuitori pe ambele țărmuri ale Mureșului...”. Istoricul maghiar mai preciza că plutăritul „este legat și de alte ramuri ale industriei lemnului. În 1799, locuitorii din Ciumani se ocupă și de dulgherie, pe lângă plutărit. În 1820, se afirmă despre locuitorii din Valea Strâmbă că din doi, unul este dulgher, care transportă la locul cerut materialul pentru case și execută și construcția, vânzând deci case „de gata”.

Pe lângă importanța economică, plutăritul integrându-se în activitatea comerțului, avea după cum afirma și istoricul N. Iorga, sensuri mult mai largi, „constituind schimburi de produse, dar și un schimb de cunoștințe, un fel de a uni între ele diferite națiuni”³.

Astfel, caracteristic a devenit faptul că acest sistem ocupațional cuprinde în elementele sale și o serie de aspecte etnoculturale și de identități culturale, care au interferat, ținând seama că unele întovărașiri la pădurărit și plutărit în zona Mureșului Superior, s-au realizat între români și secui - ca plutași, iar între armeni, sași, evrei – asocieri ca antreprenori finanțști ai sistemului comercial prin plutărit; specificul muncii plutașilor, caracterizat printr-un grad mare de risc și dificultăți, pericole comune de înfruntat, viața cotidiană cu încercările ei – au

² ****Documente privind istoria României, veacurile XI, XII și XIII, C. Transilvania*, vol. I, (1075-1020), București, Ed. Acad. R.S.R., 1951, p. 183-184.

³ N. Iorga, *Istoria comerțului cu Orientul*, București, 1937, p. 5.

determinat evoluția unor raporturi psiho - sociale care au dezvoltat spiritul de solidaritate, de sacrificiu, a întărit coeziunea grupurilor, realizându-se o comunicare și o înțelegere care depășea barierele de limbă, tradiții, obiceiuri și chiar unele sensibilități de moștenire istorică.

Zona Gheorgheni - Toplița a reprezentat pentru comerțul lemnului pe Mureș, punctul de pornire esențial al plutelor la care s-au adăugat cele din Defileu până la Deda și zona Gurghiu, centre ale practicării acestui sistem specializat de transport, fiind pomenite nu doar în documentele medievale, ci și premoderne și moderne, așa cum rezultă, de pildă, și din Conscripțiile Urbariale din 1785. După unii cercetători, plutăritul pe Mureș în zona Gheorghenilor este atestat documentar de la 1638 ⁴, însă o serie de alte surse indirecte, precizate după cum aminteam și în hotărârile congregațiilor și dietelor Transilvaniei, dovedesc practicarea acestui sistem de transport și comerț. Károly Veszely, în *Contribuții la istoricul bisericii din Transilvania*,⁵ amintește după notițele lui Ferenczy György din Gheorgheni de transportul lemnului prin plutărit pe Mureș în 1638 „deoarece turnul bisericii a catolicilor din Alba Iulia s-a prăbușit”.

Amintim de asemenea că prin pacea de la Karlowitz din 1699 s-a statuat ca o bună parte a cursului Dunării de Sus până la confluența Tisei să fie trecută de la Turcia la Austria. Articolele 14 și 15 din acest tratat reeditează principiul libertății de navigație pe Dunăre, prevăzându-se interdicția oricărui regim discriminator față de vasele austriece navigând fie pe Mureș spre Tisa, fie de pe Tisa spre Dunăre.

Articolul 19 al Dietei din anul 1714 stabilea că fiecare morar putea încasa o poltură cu prilejul trecerii plutelor prin iazuri⁶.

În lucrarea *Viața plutașilor din Remetea în secolul al XIX-lea*⁷, Garda Dezső evidențiază diviziunea socială a muncii în cadrul plutăritului, care a dus la schimbări importante în structura socială a satului. Ca urmare a dezvoltării considerabile a plutăritului, autorul face o împărțire a categoriilor sociale: constructori de plute, plutași, intermediari între plutași și negustori, negustori. Această categorizare era în raport cu situația lor economică din sat. Cei mai săraci erau considerați plutașii (dar recunoscuți mai curajoși), iar cei mijlocași construiau plutele; intermediarii erau văzuți ca mică burghezie în formare; negustorii din sat erau cei mai înstăriți, dar cele mai puternice poziții le dețineau negustorii din Reghin, Arad, Lipova, care erau constituiți în monopoli.

În prima jumătate a secolului XIX, statul austriac permitea și plutăritul, încurajând înființarea unor asociații, transportul fiind concesionat în majoritatea cazurilor particularilor dornici de câștig într-o așa afacere destul de riscantă. Sporesc pe apa Mureșului numărul plutelor, care coborau înspre Reghin, cu lemn provenit din Munții Giurgeu, Călimani sau Gurghiu. Pădurile cu suprafețe mai întinse de unde se obțineau plutele, din partea stângă a Mureșului erau ale

⁴ Cf. Tarisznyas Marton, *Despre plutărit în zona Gheorgheni*, în anuarul *Marisia*, Tg. Mureș, vol. IX, 1979, p. 581

⁵ *Ibidem*, apud Károly Veszely, *Erdély egyháztörténelmi adatok*, Cluj, 1860

⁶ *Ibidem*, p. 580

⁷ Garda Dezső, *Viața plutașilor din Remetea în secolul XIX –lea*, în *Acta Hargitensia*, Miercurea – Ciuc, 1980, p. 94-95; *Idem*, *Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma* (*Lucrători forestieri de la Remetea*), în vol. *Változó valóság* (*Realitatea în transformare*), București, 1978, p. 133-138

comunității secuiești, iar cele din dreapta aparțineau compozitoratelor nobiliare.⁸

Deși s-a practicat din evul mediu, dezvoltarea plutăritului și comerțului pe Mureș au fost favorizate mai ales după 1867, în sistemul dualist austro-ungar, de încheierea mai multor tratate comerciale de reformare a sistemului vamal și al comerțului interior, de reorganizarea camerelor de comerț și industrie.

Începând cu anul 1853, mai mulți negustori cu plute din Reghinul Săsesc, au format o asociație, de scurtă durată, însă în 1859, au constituit alta care a durat șase ani, numită „*Wermescher Fliß – Compagnie*” („*Compania de plute Wermescher*”) . Membrii acestei companii erau câțiva din Reghin, unul din Gurghiu, doi din Toplița și șase lipoveni. Această societate a falimentat însă la 1865. Un alt grup format din 19 bărbați de încredere deplină, în care intrau membri din Reghinul Săsesc, unul din Gurghiu și unul din Toplița vor forma o societate importantă. Comerțul se extindea astfel, an de an, și va câștiga noi clienți din Mureșul Superior, Inferior al Tisei și de la Dunărea de Jos⁹. În timp, „*Prima Societate de plutărit din Reghinul Săsesc*” va ajunge să domine în zonă, deținând aproximativ 400.000 – 600.000 fl., la sfârșitul secolului XIX, controlând jumătate din comerțul cu lemn pe Mureș.

La 1890, societatea dădea 32 mii jugăre de pădure, însemnând peste 18 mii ha, între Toplița și Deda, și transporta pe apa Mureșului, aproximativ 65-70 mii m³ pe an¹⁰. Începutul secolului XX, a însemnat o perioadă de regres al acestui sistem de transport și comerț tradițional care a reprezentat plutăritul. După construirea căii ferate și a șoselei naționale, dacă transportul buștenilor la distanță mare se realiza cu mai puține plute, totuși a sporit plutăritul local pentru aprovizionarea cu lemne a fabricilor de cherestea de la Gălăuțaș, Toplița, Lunca Bradului, Răstolița, Deda-Bistra, Deda și Reghin, iar mai târziu Hodoșa. Spre exemplificare, amintim că în 1903, la Toplița funcționau 64 de joagăre, iar în anii '30 ai secolului XX, au rămas doar 29, totalul acestora în defileul Mureșului fiind de 51, producând anual, aproximativ 413.338 m³ material de scânduri.

După construirea căii ferate industriale de la Toplița în 1909, lemnele mari se vor transporta însă în continuare cu plutele pe Mureș, deoarece costul uneori era mai ieftin. Defileul Mureșului era „un emporiu (târg mare) al comerțului cu lemne”. La sfârșitul secolului al XIX-lea, numai fosta „Societate săsească de plutărit”, vânduse păduri în valoare de aproximativ 19 milioane coroane¹¹.

Plutăritul a scăzut în pondere pe durata primului război mondial, după cum era firesc, forța tânără de muncă fiind recrutată pe front, dar va cunoaște un reviriment important în perioada interbelică. Asupra acestei ultime perioade am dori să insistăm și să scoaterea în evidență prin acest studiu - față de altele anterioare de care ne-am preocupat din perspectivă mai ales etnografică¹² - preo-

⁸ N. Gociman, *Industria și comerțul lemnului în bazinul Mureșului superior*, Cluj, 1929, p. 34 – 35.

⁹ Vezi D. I. Rus, *Din activitatea Societății de plutărit din Reghinul Săsesc (1853-1908)*, în *Revista Bistriței*, XIV, Bistrița, 2000, p. 91-96 , apud E. Philippi, W. Wigan, *SÄCHSISCH-REGEN: DIE STADT AM BERGE: Lebensbilder auf der Vergangenheit einer kleinen Stadt im Siebenbürgen*, Bochum, 1991, p.200

¹⁰ *Ibidem* , p. 58

¹¹ N. Dunăre, *Semnificații etnologice ale pădurăritului tradițional în Munții Giurgeu și Harghita*, în *Acta Hargitensia*, Miercurea-Ciuc, 1980, p.190

¹² Vezi Dorel Marc, *Sisteme de transport și comerț tradițional în zona Mureșului Superior: plutăritul*, în *Angvstia* , nr. 9, 2005, Sf. Gheorghe, p.231- 243;Idem, *Coordonate etnologice ale unor ocupații străvechi. Interferențe privind plutăritul în zona Mureșului și Oltului Superior*, în *Revista ASER*, Asociația de Științe

cuparea administrației mureșene, a consiliului orășenesc Tg. Mureș, diferitelor organisme implicate în acest sistem de transport specializat și comerț cu lemnul. Cadrele schimburilor comerciale au fost însă depășite prin confluentele, interferențele, uneori divergențele care țin și de unele resorturi ale manifestărilor identitare culturale.

O abordare mai amplă a demersului științific, valorificând izvoare documentare, arhivistice, statistici, memorialistică, culegeri de folclor ș.a., precum și înregistrarea mărturiilor altor participanți cuprinși în acest sistem arhaic de transport și comerț, după cum aminteam și în alte lucrări, ar putea întregii imaginea în legătură cu aspectele de cultură materială și civilizație manifestate în zona Mureșului Superior.

I.

ROMÂNIA
MINISTERUL LUCRĂRILOR PUBLICE
DIRECȚIUNEA APELOR
Serviciul Apelor Regiunea VIII

Nr. 179/ 927

CĂTRĂ,
Primăria Orașului TÂRGU MURĂȘ

Alăturat am onoare a Vă trimite 27 buc cereri despre plutirea pe râul Mureș din anul curent împreună cu 1 buc. Publicațiune rugându-Vă să binevoiți a le pune spre vedere publică la casa orașului în sensul art. 67 din Legea regimului apelor, respective, art. 67 § 34 din Regulamentul pentru aplicarea legii regimului apelor, pe termen de 15 zile, adică de la 21 februarie a.c. până la 7 luna Martie a.c.

După termenul de expunere spre vedere publică Vă rog să binevoiți despre aceasta a ne trimite un certificat oficios și eventualele observări ce se vor face împreună cu cele 27 buc cereri, cel mai târziu până la 10 Martie a.c. ca să putem elibera la timp autorizările de plutire.

Aiud, la 16 februarie 1927

p. Șeful serviciului
inginer șef:
s.s.

L.S.

Nr. 3829/18 feb 1927¹³

II.

Nr. 3829-1927

Copie

Proces Verbal

Azi, anul 1927, luna februarie, ziua 21

Noi, Tătar Ioan, expeditorul Primăriei municipiului Tg. Mureș, având în vedere adresa Nr. 179 din 16 Februarie a.c. a Serviciului Apelor Regiunea a VIII-a Aiud, am procedat la afișarea publicațiunei referitoare la autorizările de plutărire pe Mureș în anul 1927, la vedere publicului pe timp de 15 zile.

Drept pentru care am dresat prezentul proces verbal care se va înainta suszsisului serviciu spre cele legale.

Expeditor,

s.s.¹⁴

III.

Serviciul Apelor Regiunea VIII

Nr. 179/ 927

Publicațiune

În cauza autorizării plutirei pe râul Mureș în anul 1927, dela Gălăuțaș până la Arad a membrilor numiți pe tabloul de mai jos a Societății pentru promovarea plutăritului pe Mureș (re-

¹³ Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Mureș (în continuare SJAN Mureș), fond *Primăria Tg. Mureș-Consiliu orășenesc*, dos. 3829/1927, fila 1

¹⁴ SJAN Mureș, Idem, dos. 3829/1927, fila 2

ședința Târgu Mureș), statorindu-se că transportul de lemne cerut pe Mureș nu necesită lucrări speciale, pentru aceea în sensul Art 67 din Legea Regimului Apelor respectiv Art 67 § 3-4 din Regulamentul pentru aplicarea Legei Regimului Apelor, punem tate cererile (27 buc.) pe termen de 15 zile spre vedere publică la Casa orașului Târgu Mureș dela 27 februarie a.c. și invităm interesații să se prezinte până la 7 martie a.c. și invităm interersații să-și prezinte serviciul apelor Regiunea VIII-a Aiud observările eventual în scris cu atât mai vârtos că ulterior nu se vor mai lua în seamă astfel de întâmpinări (vezi taboul din documentul următor).

Publicațiunea prezentă se înmânează pe lângă filiere de înmânare, următorilor:

1. Societatea pentru promovarea plutăritului pe Mureș din Târgu Mureș și
2. Tuturor membrilor ei
3. Tuturor comunelor riverane pe lângă Mureș între Gălăuțaș și frontieră.
4. Tuturor proprietarilor de baraje de pe Mureș.
5. Tuturor proprietarilor de poduri umblătoare de pe Mureș
6. Tuturor proprietarilor de moară plutitoare de pe Mureș
7. Societatea Anonimă Valea Mureșului
8. Societatea Anonimă „Zenta-Roskanyi” Toplița
9. Domeniul Gödeamesterhaza Lunca Bradului
10. Direcțiunea de exploatare CFR Cluj și Arad
11. Serviciul de Poduri și Șosele Târgu Mureș, Târnava-Sânmartin și Deva, Arad
12. Servicul Apelor, Regiunea VII Arad

Se invită primăriile comunelor riverane de lângă Mureș, conform Art 67 § 4 din Regulamentul de aplicarea a Legei regimului Apelor să înainteze Serviciul apelor să înainteze Serviciul Apelor Regiunea VIII-a Aiud după expirarea termenului fixat în publicațiunea de față în termen de 5 zile adevă până la 12 Martie 1927 dovezile despre afișarea publicațiunii precum și observațiunile sau pretențiunile părților interesante.

Aiud, la 8 februarie 1927

Șeful serviciului,
Inginerul șef
Bela Ráskai m.p.

Nr. 3829/972

Afișat dela 21/II-7/III 927

s.s.¹⁵

Serviciul Apelor Regiunea VIII –a Aiud

Nr.352 – 1927

Conform cererii Soc. (ietății) pentru promovarea plutăritului pe Murăș din Tg. Mureș în cauza plutasilor pe râul Mureș ale membrilor Soc. (ietății) pentru promovarea plutăritului pe Mureș. Serviciul Apelor Regiunea VIII- Aiud aduce următorul

DECIS FINAL

a) Conform Cap.IV art. 67 & 5 a Legii Reformei Apelor adică a Regulamentului pentru aprobarea Legei Reformelor Apelor se permite firmelor și locuitorilor înșirați în tabloul de sub II.) ca în anul 1927 să poată transporta pe râul Mureș lemne de brad legate în plute în cantitate m³ și pe distanța cuprinsă în tablou cu condițiunea că se vor păstra dispozițiunile de plutire cosemnate în Cap. II Art. 11, §. 1-9 și anume dispozițiunile înșirate mai jos.

b) Plutele vor fi prevăzute cu un număr curent și fiecare buștean legat în plută va fi marcat cu inițialele proprietarului;

c) Plutașul, (coducătorul plutei) trebuie să aibă o legitimație personală eliberată de primăria unde domiciliază, și un „Livret de plută” eliberat de proprietarul plutei.

d) Plecarea plutei se va face numai după ce agentul poliției de plutire al Serviciului Apelor Regiunea a VIII-a Aiud a verificat și contrasemnat cantitatea datelor introduse în livret.

e) Nu se permite pornirea plutelor, decât în caz de apă mai mare ca nivelul de apă notat cu + 60 cm pe mira hydrometrică de Stat din Stânceni. Nive-

¹⁵ SJAN Mureș , Idem, dos. 3829/1927, fila 3 și 3 verso

lul de apă corespunzător cotei de mai sus este însemnat cu afişul „apa minimă de plutărit” şi cu o linie roşie, atât pe pilonul stâng (piciorul) din mijloc al podului de peste Murăş din Topliţa, cât şi pe partea din aval a pilonului stâng de la podul din beton-armat de la Sălard. La înălţimea exactă de 1 m peste acest nivel s-a aşezat pe ambele poduri câte o linie roşie cu notaţie „1 m de la minimă de plutire”.

f) Ajungând pluta la locul de destinaţie, plutăşul este obligat să se prezinte cu livretul plutei la agentul de plutire al Serviciului Apelor Regiunea a VIII-a Aiud, care după verificare şi contrasemnare a livretului, autoriză scoaterea şi desfăcerea plutei.

g) Această concesiune nu poate fi predată altei persoane fără învoiala Serviciului subsemnat.

h) La preluarea prezentului decis final concesionatul este obligat să depună la Soc(ietatea) pentru promovarea plutăritului pe Murăş din Târgu-Mureş taxele arătate în tabloul No. II. în dreptul numelui concesionatului şi calculate conform Cap. IV. Art. 72. §.1., punctul i) a Regulamentului pentru aplicarea Legii Regimului Apelor după numărul de metri cubi, pentru care concesionatul a solicitat concesiunea de plutire.

Despre aceste sume Soc(ietatea) pentru promovarea plutăritului este obligată a da recepise concesionaţilor, a căror număr concesionaţii sunt obligaţi a le introduce în fiecare „Livret de plută”.

Societatea pentru promovarea plutăritului este obligată a manipula aceste sume depuse şi a achita lunar la casa Serviciului Apelor Regiunea VIII-a Aiud taxele de plută după plutirea făcută, sumele rămase eventual disponibile din aceste depuneri, iar după terminarea plutăritului să le restituie concesionaţilor.

i) Pe baza Art. 71 §.1. punctul b) a Regulamentului pentru aprobarea Legii Regimului Apelor se obligă Societatea pentru promovarea plutăritului pe Murăş din Târgu-Mureş să achite 1960 de Lei la casa Serviciului Apelor Regiunea VIII-a Aiud în termen de 15 zile, socotite de la înmânarea acestui decis final pentru cheltuielile efective de tipărire a publicaţiunii sub No. 179-1927 şi acestui final¹⁶.

II. TABLOU

despre cantităţile de lemne concesionale ce se vor plutări pe Mureş în anul 1927 şi taxele de plată pentru transport¹⁷

Nr. crt.	Numele firmelor cari plutăresc în anul 1927	Reşedinţa	Cant.de plutărit (în m ³)	Plutăreşte		Distanţa de transport (în km)	Taxa de plată pentru transport (în lei)
				de unde	unde		
1	„Patria” S.A.	Sărmaş	2500	Sărmaş	Arad	580	50000
	-/-	-/-	11000	Gălăuţaş	-/-	580	22500
	-/-	-/-	2000	Stânceni	-/-	570	40000
2	S.A.p.Com. de Lemne R.S	Sălard	5000	Topliţa	Reghin	80	40000
	-/-	-/-	4150	Stânceni	-/-	80	32000
	-/-	-/-	1000	Răstoşnea	Tg. Mureş	80	8000
3	Succesorii Schwarc Mendel	Reghin	6000	Stânceni	-/-	100	60000
	-/-	-/-	6000	Stânceni	Arad	570	120000
4	Fraţii Kornis	Topliţa	10000	Răstoşnea	-/-	550	200000

¹⁶ SJAN Mureş, Idem , dos. 3829/1927, fila 6

¹⁷ SJAN Mureş, Idem , dos. 3829/1927, fila 6 verso

5	Ludovic Bustya	Tg. Mureș	250	Lunca Bradului	Tg. Mureș	90	2250
6	Ștef Ioan I. Vasile	Filea	40	Toplița	-/-	110	440
7	Gavril Stoica	-/-	35	Toplița	-/-	110	385
8	Branea Alexadru	-/-	40	-/-	-/-	110	440
9	Palko Andreiu	Aluniș	100	-/-	-/-	110	1100
10	Oltean Gavril	Aluniș	50	Toplița	Tg. Mureș	110	550
11	Râncu Ștefan	-/-	60	-/-	Reghin	80	480
12	Râncu Petru	-/-	80	-/-	-/-	80	640
13	Oltean Mihăilă lui George	-/-	80	-/-	-/-	80	640
14	Cadar Grigore I. Mihăilă	Filea	30	-/-	Tg. Mureș	110	330
15	Băndilă Ioan I. Todor	-/-	50	-/-	-/-	110	550
16	Băndilă Andreiu	-/-	20	-/-	-/-	110	220
17	Băndilă Ilie I. Todor	-/-	25	-/-	-/-	110	275
18	Bădilă Grigore I. Ioan	-/-	20	-/-	-/-	110	250
19	Bădilă Zeovie	-/-	30	-/-	-/-	110	330
20	Băndilă Zaharie	-/-	40	-/-	-/-	110	440
21	Băndilă Ioan lui Gavril	-/-	40	-/-	-/-	110	440
22	Cadar Iosf	-/-	45	-/-	-/-	110	495
23	Ștef Gavril I. Ioan	-/-	50	-/-	-/-	110	220
24	Branea Zaharie	-/-	20	-/-	-/-	110	220
25	Rus Ioan	Porcești	100	Sărmaș	Reghin	80	800
26	Andrei Sandor	Filea	40	-/-	Sânpaul	135	480
27	Băndilă David	-/-	38	Toplița	Tg. Mureș	110	418
28	Băndilă Grigore I. Maxim	-/-	50	-/-	-/-	110	550

III. a) Părțile nemulțumite cu acest decis final vor putea înainta Serviciului Apelor Aiud în termen de 20 zile libere de la data comunicării, o întâmpinar, adresată Ministerului Lucrărilor Publice.

b) După preluarea prezentului decis final, întrucât concesionatul va îndeplini obligațiunile înșirate mai sus, va putea începe plutăritul, dacă condițiunea sub I.d) referitoare la nivelul de apă prescris, este împlinită fără considerația, dacă s-au înaintat apeluri sau nu, rămânând însă concesionatul răspunzător de urmări eventuale.

MOTIVARE

Soc.(ietatea) pentru promovarea plutăritului pe Mureș din Târgu-Mureș a înaintat cererile despre cesionarea plutăritului în anul curent la Serviciul Apelor Regiunea VIII-a Aiud . Conform descretului Regal No. 3379 din 22 Oct. 1926, publicat în Monitorul Oficial No. 243 din 30 Oct. 1926, râul Mureș a fost declarat ca aparținând acelei categorii de râuri, pe care transportul de lemne cu plute pe întreaga lungime se va face numai în baza autorizațiunei obținute conform Legei Regimului Apelor și Regulamentului de aplicare al acestei legi, deci în sensul art. 67 din Legea Regimului Apelor s-au pus pe termen de 15 zile spre vedere publică la casa orașului Tg. Mureș și despre aceasta toți interesații au fost încunoștințați prin publicațiunea sub No. 179-1927 cu invitarea, ca să-și prezinte la serviciul Apelor Reg. VIII-a Aiud observările eventuale în scris.

Fiindcă contra editării autorizațiilor de plutărit nu s-au ivit observații din oficiu și apeluri din partea interesaților, a trebuit să eliberăm permisele pentru plutărit, conform art. 11 § 9. și Art. 12. §. 1. și §.5. și ART. 67. §.5. a Regulamentului pentru aplicarea Legei Regimului Apelor.

Părțile nemulțumite cu acest decis final vor putea înainta o întâmpinare conform cap. IV. Art. 67. §. 6. a Regulamentului pentru aplicarea Legei Regimului Apelor.

Luând în considerare, că plutirea se va putea începe numai în timpul favorabil și deci nu se poate aștepta sosirea apelor eventuale și rezolvarea acestora, drepturile de apel au fost declarate afară de posesiune, totuși concesionații sunt răspunzători despre urmările eventuale.

Acest decis final se trimite cu filere de înmânare:

1. Soc.(ietății) pentru promovarea plutăritului pe Murăș din Târgu Murăș. 2. Tuturor autorizațiilor înșiruiți în tabloul Nr. II. prin intermedierea a Soc. Pentru promovarea plutăritului pe Murăș. 3. Tuturor comunelor riverane de lângă Murăș între Gălăuș și frontieră. 4. Tuturor proprietarilor de pe Murăș. 5. Tuturor proprietarilor de poduri umblătoare de pe Mureș. 6. Tuturor proprietarilor de moară plutitoare de pe Mureș. 7. Soc. Anonimă Valea Mureșului Toplița. 8. Societatea Anonimă „Zenta-Roskanyi” Toplița. 9. Domeniul Gode-meșterhaza Lunca Bradului. 10. Direcțiunea de Exploatare C.F.R. Cluj și Arad. 11. Serviciul de Poduri și Șosele Târgu-Mureș, Turda, Aiud, Târnava-Sânmartin, Deva și Arad. 12. Serviciul Apelor Regiunea VII-a Arad.

Aiud, la 11 Martie 1927

Șeful serviciului, inginer șef:

L.S.

Bela Raskai m.p. ¹⁹

¹⁹ SJAN Mureș, Idem , dos. 3829/1927, fila 7

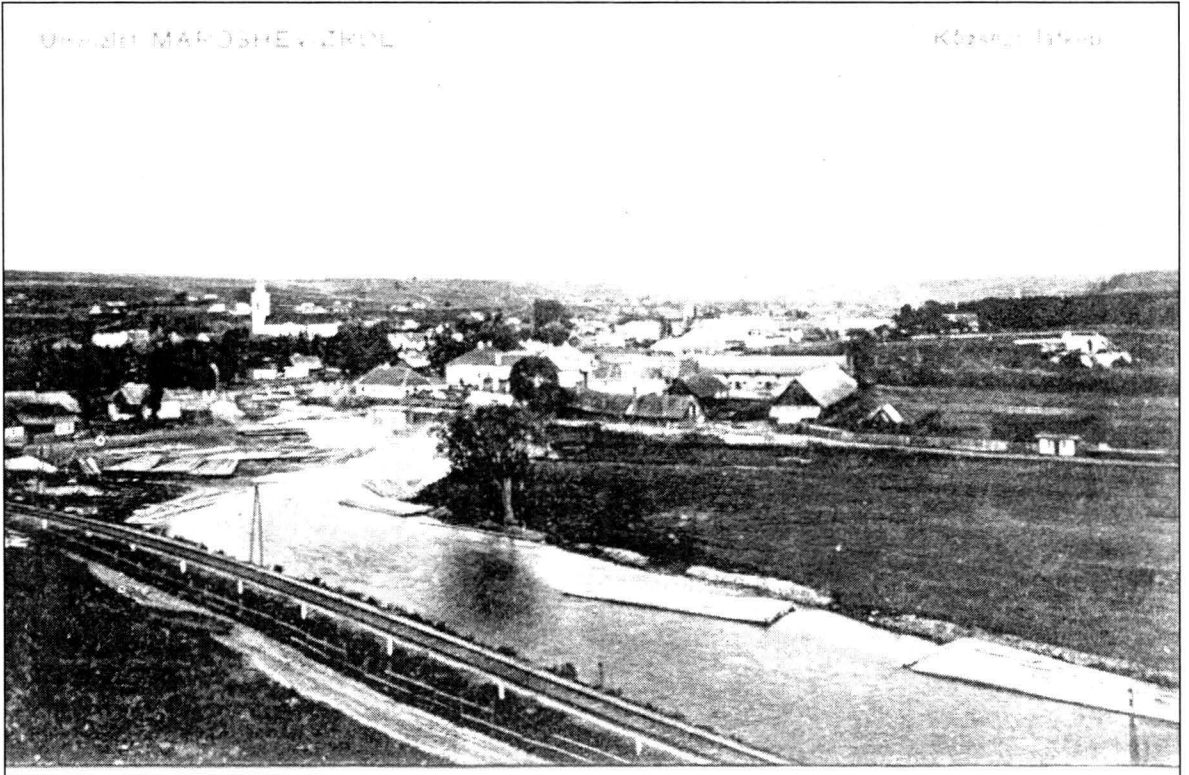

Foto 1. Plute la intrarea în Toplița (1924)
(după o ilustrată din colecția K. Cziryak)

Foto 3. Plutași pe râul Mureș (1930)
(foto col. Muzeul Județean Mureș, Secția Istorie)

Medalion–astristul Ladislau Vasiliu baron de Popp (1819 - 1875)

Felician SUCIU

Medallion- Baron Ladislaus Vasiliu Popp

Summary

During its existence (1861- 1950), ASTRA or „Asociația transilvană pentru literatura și cultura poporului român” (in English, The Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People) has been lead by 12 chairmen. Ladislau Vasile Pop has been the second to run ASTRA from 1867 to 1875. He was born on January 6th 1819 as the son of priest Anania Pop from Berind, which was situated somewhere around the town of Cluj. He graduated the primary school, the highschool and the Law University in Cluj between 1825-1838. He also studied theology at Blaj and Wien. In 1842 he returned to Blaj as a mathematics and geometry teacher and became the first Romanian teacher in the entire Transylvania to teach in Romanian. This is why he is forced to go away, heading for Târgu-Mureș, where he worked at „Tabla regească”. In 1847 or 1848, with Ioan P. Maior’s help, he moved to Reghin. Here he was hired by baron Bornemisza. He married Elena Olteanu, daughter of merchant Ioan Olteanu. After the 1848-1849 revolution he was named district commissar in the Kingdom and then in Bistrița, where he worked as an advisor for the „criminal court of law” and then as a „supreme court criminal”. He carried on as an advisor at The Supreme Court in Sibiu begining in 1852 and two years later he was becoming an office worker at The Transylvanian Town Appeal Forum in the same city. 1860 brought him a new position as an advisor in The Transylvanian Hall Office in Wien and just an year later he was reaching the highest function a Romanian ever had before in the Austrian monarchy: vice-chairman of the territory of Transylvania, Judicial Senate’s chairman and leader of justice in Transylvania. His target was to obtain political and national equality for the Romanian nation by its political regognition. The Supreme Court of Transylvania was founded in 1865, by the time when the leading circles of Wien and Budapest were already starting to negociate the creation of the Compromise and L.V. Pop was being given the chairman position of the brand-new created institution. Two years later, The Supreme Court of Transylvania became just a section of The Hungarian Supreme Court, but L.V. Pop kept his leading position; meantime, he was the vice-chairman of the Supreme Court. 1867 is the year of the actual realisation of the Austro-Hungarian Compromise. For the Romanians it meant the begining of a severe Magyarization process, but ASTRA fought against it through culture. L.V. Pop’s leadership period brought two major achievements: the publication of the „Transylvania” magazine, which was the press mouthpiece of the central leadership point in Sibiu and its specific territorial organisation in units called in Romanian „despărțăminte”, also divided in so-called „cercuri” or „agenturi” placed in villages which were grouped together around the most important towns or cities in the area. L.V. Pop has became a knight of The Iron Crown Order II in 1863 and a baron in 1872. He passed away in 1875 in Budapest, where from his body was brought right away to Reghin. Once here, he was burried in the Greek-Catholic church’s cemetery.

În șirul de doisprezece președinți ai venerabilei Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român (ASTRA), din intervalul de timp al existenței acesteia (1861-1950), cronologic vorbind, cel de-al doilea președinte a fost Ladislau Vasiliu baron de Popp. El a fost precedat de Andrei Șaguna – președinte între anii 1861-1867 – și i-a urmat de Iacob Bologa 1875-1877).¹

¹ Pamfil Matei, ASTRA, 1861-1950, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 326.

Ladislau Vasiliu baron de Popp (vezi fig. 1 din anexă) a fost o personalitate politică, culturală și juridică proeminentă a românilor transilvăneni. El s-a născut la 6 ianuarie 1819 în familia modestului preot Anania Pop din Berind. La pîrîștii din Cluj și-a început studiile, urmînd clasele primare, liceul și cursurile de drept între anii 1825-1838. A continuat cu teologia la Blaj și la Seminarul „Sf. Barbara” din Viena. Se reîntoarce la Blaj în noiembrie 1842 și va fi numit profesor de matematică și geometrie, el fiind primul dascăl care a predat exclusiv în limba română. Dintre elevii săi, mulți aveau să facă cinste nu doar dascălului lor ci și întregii națiuni române: Al. Papiu Ilarian, Iosif Hodoș sunt cei mai reprezentativi. Ca adept al „partidei naționale” și apropiat lui Simion Bărnuțiu, în 1845, în urma unui scandal ivit la Blaj, a fost nevoit să plece; s-a îndreptat spre Târgu-Mureș, angajându-se la Tabla regească. După doi sau trei ani de practică aici – sursele diferă, una vorbind despre anul 1847 iar alta 1848 – a depus censura de avocat. În același an s-a stabilit la Reghin, unde sprijinit de Ioan P. Maior, a fost angajat al baronului Bornemisza. În zilele de 15-17 mai 1848 a participat la Marea Adunare de la Blaj, prilej cu care a fost ales membru în deputația care urma să prezinte împăratului revendicările națiunii. În luna octombrie a aceluiași an s-a căsătorit cu Elena Olteanu, fiica unui cunoscut comerciant reghinean, Ioan Olteanu. În chiar noaptea nunții lor, orașul a fost atacat de insurgenții secui și incendiat. Situația periculoasă l-a obligat să se refugieze la Bistrița. După acest episod nefericit, revine la Reghin unde găsește casa goală, iar el avea să fie arestat și deținut la Târgu-Mureș pentru puțin timp.

Cunoscută fiindu-i pregătirea temeinică, frunțașii români îl recomandă după revoluție pentru ocuparea unui post în aparatul de stat. La 5 octombrie a fost numit comisar districtual în Regat. În 1850 a ocupat succesiv posturile de consilier la „judecătoria criminală” din Bistrița, apoi a devenit consilier la Tribunalul „criminal de apel”. Din 1852 avea să primească postul de consilier la Curtea de apel din Sibiu, iar doi ani mai târziu (1854) se instalează în funcția de consilier la Judecătoria superioară a Transilvaniei, apoi peste încă trei ani (1857) devenea funcționar la forul de apel urbarial al Transilvaniei din același oraș, iar în 1859, consilier de secțiune în Ministerul de justiție. Anul 1860 îi aduce o nouă funcție, cea de consilier la Cancelaria aulică a Transilvaniei din Viena, iar în 24 noiembrie 1861 ajunge să ocupe cea mai înaltă funcție nu doar a sa, ci chiar a vreunui român din Monarhia habsburgică, anume cea de vicepreședinte a Guberniului Transilvaniei, și totodată mai era și președintele Senatului judecătoresc, șeful justiției din Transilvania.

Pe plan politic, în anii „regimului liberal” a avut ca obiectiv major realizarea egalității politico-naționale în Transilvania, prin recunoașterea politică a națiunii române. „Votul separat” din 1861 al consiliului aulic român care cere în acest scop întrunirea unei diete la Alba Iulia și acordarea dreptului de vot contra unui cens de 8 florini, care să includă și capitația, pune în lumină sensul strădaniei sale și atașamentul față de națiunea căreia-i aparținea. Rescriptul împăărătesc din 19 septembrie 1861 va include și propunerile sale. Din poziția înaltă pe care o deținea, oferă sfaturi politicienilor conaționali. A participat la conferința națională din aprilie 1863, apoi la istorica Dietă de la Sibiu din 1863-1864, unde s-a votat alături de alte legi și aceea prin care făcea dreptate națiunii române și confesiunilor ei.

În 1865 avea să se constituie Tribunalul suprem al Transilvaniei, iar Vasiliu L. Popp avea să primească funcția supremă de conducere a acestuia, o concesie făcută românilor acum când deja se duceau negocieri între cercurile conducătoare de la Viena și cele budapestane în vederea realizării pactului dualist. Această înaltă instituție, la 9 decembrie 1867 va deveni doar un despărțământ al Curții supreme pentru Ungaria, iar ilustrul Vasiliu Popp rămânea conducătorul secției speciale pentru Transilvania și totodată vicepreședinte al Curții supreme.²

„Alianței austro-ungare” i-a urmat un proces de deznaționalizare a românilor, obiectiv pentru care guvernul de la Budapesta nu avea să precupească nici un efort și nici un mijloc. Se dorea transformarea statului multietnic, românii fiind majoritari în Ardeal, într-un stat al unei singure națiuni – cea maghiară. Cu eforturi și sacrificii, românii din Transilvania au rezistat acestui proces. În paranteză fie spus, 30 de ani mai târziu (1897), dintr-un raport întocmit de preotul ortodox din G[yergyő] Hodac, Zaharia Lupu, către Oficiul Protopopesesc din Reghin, încunoștințează despre acțiunea întreprinsă de primarul comunei, Isidor Lupu, la ordinul dat de subprefectul comitatului Mureș-Turda, pentru a elimina cuvântul „română”, aflat în denumirea școlii din localitate.³

În acest context transilvan mai larg, adunarea generală de la Cluj ținută în zilele de 26/14 august – 28/16 august 1867, Iacob Bologa avea să prezideze în locul lui Andrei Șaguna a cărei sănătate era precară, dar și în locul vicepreședintelui Timotei Cipariu care era plecat la ședința Societății literare din București. Este și momentul în care s-a luat decizia tipăririi revistei Transilvania, dar și cel al alegerii lui Vasiliu L. Popp președinte iar a lui Ioan Harșia ca vicepreședinte al Asociațiunii. De menționat este faptul că revista a cărei apariție a fost în acest an, s-a editat până în anul 1946.⁴

Adunarea generală din 1868 s-a ținut la Gherla în perioada 25/13 august – 26/14 august și a fost condusă de noul președinte – V. L. Popp; Șoncuta Mare avea să găzduiască următoarea adunare generală, în zilele de 10-11 august 1869. Anul 1869 a fost marcat și de înființarea despărțămintelor, care au devenit treptat cele mai importante organisme ale Asociațiunii.⁵ Născutul a fost gazda adunării generale din 8-10 august 1870. Și aceste ultime două adunări generale s-au desfășurat tot sub autoritatea președintelui V. L. Popp. Adunarea generală din anul următor (7-8 august 1871) a avut loc la Făgăraș sub conducerea lui Iacob Bologa. Sebeșul a găzduit adunarea generală din 1872, la care a participat V. L. Popp, care în cuvântul de deschidere a făcut o amplă retrospectivă a Asociațiunii, apreciind inițiativele de până atunci. În 11-12 august 1873 adunarea generală trebuia să aibă loc la Deva, dar în ședința extraordinară a Asociațiunii din 18 iulie 1873 s-a hotărât amânarea „pe timp nedeterminat” din cauza epidemiei de holeră din această localitate. Totuși, în 1874 în zilele de 10-11

² Grigore Ploșteanu, *Vasile Ladislau Pop*, în *Reghinul cultural II, Studii și articole*, 1990, pp. 201-204.

³ Beatrice Dobozi, *Un cuvânt interzis – român(ă)*, în *Reghinul cultural VI, Studii și articole*, Reghin, 2002, p. 173-174.

⁴ Pamfil Matei, *Asociațiunea în lumina documentelor (1861-1950)*, Sibiu, Editura Universității Lucian Blaga, 2005, p. 202

⁵ Pamfil Matei, *Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (ASTRA) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 283.

august, adunarea generală s-a ținut la Deva, aceasta fiind ce-a de-a XIII-a. În-suși Vasiliu Ladislau Popp o prezida.⁶

O implicare deosebită a președintelui astrist, ca personalitate a vieții publice, a fost în elaborarea de lucrări pe tema comasării, asemenea unor economiști și publiciști ca Ion Blaga și Elia Dopp, prin prisma avantajelor oferite de această operațiune economică, dar și prin optica efectelor social-economice negative rezultate din aplicarea în practică a măsurilor legislative, în acest caz în satele transilvănene.⁷

La Alba Iulia, în ziua 6/17 iulie 1875 a avut loc o următoarea adunare generală extraordinară a Asociațiunii, condusă de vicepreședintele Iacob Bologa. Cu acest prilej s-a stabilit că adunarea generală ordinară să nu mai aibă loc la Lugoj, ci așa cum propusese Axente Sever, la Reghin.

Motivul acestei schimbări la constituit întristătorul eveniment, și anume, decesul președintelui Asociațiunii Ladislau Vasiliu baron de Popp, în data de 17 februarie 1875, orele 20⁰⁰. Așa după cum se menționează în necrologul publicat în numărul din 1 martie a acestui an în revista Transilvania, pe 20 februarie avea să se țină ceremonia de înmormântare la Budapesta, urmând ca osemintele să-i fie transportate în Reghinul săsesc [vezi fig. 2 din anexă], în inima Transilvaniei pe care a iubit-o atât de mult. Anunțul era făcut de familia sa: „baroneasa Elena Popp, născută Olteanu, în numele ei și al fiilor și fiicelor sale Aurelia măritată Vasiliu Iurca deputat, Elena Aureliu, Iuliu și Alessandrina, a cumnaților și cumnatelor sale Avram, Ana, Veronica, Elisabeta Popp, precum și în numele mamei sale Ana Olteanu născută Popu-Maioru, a unchiului său Ioan Pop Maior, a fratelui Constantin Olteanu, a surorilor sale Amalia măritată George Filip, Ana măritată Nicolau Șandor de Viștea și a fiilor acestora, cu inima frântă...” [vezi fig. 2 din anexă].

În procesul verbal nr. 52/1875, se arată că a avut loc o ședință extraordinară a comitetului asociațiunii transilvane și a fost prezidată de vicepreședintele Iacob Bologa. Au participat: P. Dunca, E. Măcelariu, I. Hannia, I. Tulbasiu, Const. Stezariu, I. V. Russu, I. Boiu, Vis. Roman, Dr. Dem. Racuciu, I. Crețiu, Dr. Aur. Brote și I. Candrea.

La paragraful 25 se aducea spre cunoștința tuturor celor prezenți conținutul telegramei „primate astăzi după 8 ore antemeridian, de la d(omnul, n.n.) Alexandru Roman”. În linii mari cuprinsul telegramei se referă la decesul președintelui asociațiunii, precizând locul unde se va ține slujba, și locul (Reghin, n.n.) care îl va găzdui pe defunct.

Pe mai departe, tot aici se face cunoscut că vicepreședintele și deopotrivă toți membrii prezenți „suntu petrunși de durere” și au rugat comitetul ca să stabilească ce ar putea face pentru a-și manifesta și „depune tributul celei mai intime recunoscintie și pietăți” față de nemuritoarele merite ale „repausatului”. Ca o consecință a cererii astfel formulate, s-a stabilit: să fie întocmit acest proces verbal în care V. L. Baron de Popp să fie menționat, act peren și încărcat de pietate și recunoștință față de „nemuritoarele fapte ale acestuia”; să fie încunoștințată telegrafic familia îndoliată de acest fapt; publicarea unui necrolog, împre-

⁶ Pamfil Matei, *Asociațiunea în lumina documentelor (1861-1950)*, Sibiu, Editura Universității Lucian Blaga, 2005, p. 33-40

⁷ Vasile Dobrescu, *Elita românească în lumea satului transilvan 1867-1918*, Târgu-Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 1996, pp. 81-82.

ună cu procesul verbal într-un număr separat „alu foiei asoc. (iațiunii, n.n.) îmbracate în colore de doliu (negru)”; participarea din partea asociațiunii a unei „deputațiuni” (delegații) de patru reprezentanți dintre membrii fondatori și ordinari la înmormântare, persoanele acestea fiind domnii Augustin Ladai, Ioane cav.(aler- n.n.) de Pușcariu, Alexandru Roman și Alexandru Nedelcu. Din partea comitetului, pentru a „asista la solenitatea astrecarei în Reghinul săsesc”, au fost numiți doi delegați, respectiv Iacob Bologa în calitate de vicepreședinte și David bar.(on, n.n.) Ursu.

În același număr al revistei Transilvania, George Barițiu îi dedică un articol președintelui „unui senatu la înalt’a curte de revisiune și casațiune, consiliariu intimu alu Maiestatei Sale, distinsu și decoratu (Cavaler al Ordinului Coroanei de fier cl. II în 1863, și baron în 1872, n.n.)” drept recunoștință a marilor sale merite personale câștigate pentru tron, stat, patrie, națiune și mai cu seamă – autorul subliniază acest lucru – celui care până de curând a fost „presedintele” Astei. O caracterizare creionată în câteva cuvinte, ni-l înfățișează ca un părinte de familie duios și iubitor; amic sincer și prompt în a se sacrifica pentru adevărații săi prieteni; om născut să reprezinte patria și națiunea oriunde; un venerabil atlet când era vorba să apere dreptul și dreptatea. Tot aici, ni se precizează că este descendentul unei străvechi și nobile familii românești, dar și continuatorul în funcții și demnități ale unor români precum consilierii de curte Mehesiu la Viena, Budai (Deleanu, n.n.) la Leopole cancelarii Costea și Nopcea, apoi a mitropoliților Alecsandri și Andrei (Șaguna, n.n.) și nu în cele din urmă „le-a urmat în funcții înalte și unor colegi ai săi: Emanuil și Ioan”. Cât privește suferințele acestuia, Barițiu afirmă doar că a fost vorba de suferințe fizice și psihice. Încheie exprimându-și durerea și „torenții de lacrimi” pentru cel de-a pururi dispărut.⁸

Cu ocazia înmormântării lui Ladislau Vasiliu Popp, la Budapesta, Iustin Papfiu a rostit „orațiunea funebrală”. Ea a fost reprodusă parțial în paginile revistei Transilvania din mai 1875.⁹ Copleșit de personalitatea celui plecat dintre cei vii, își face cunoscută ezitarea de a găsi un început potrivit, neștiind dacă mai întâi ar trebui să prezinte „icoana gloriei și eminenței lui” sau să „zugrăvească durerea pierderii care apasă ca o stâncă grea sufletele” celor care l-au cunoscut. Pe mai departe, autorul cuvântării cheamă în ajutorul său divinitatea supremă pentru a desluși „tainele înălțării și căderii, ale puterii și slăbiciunii, ale gloriei și infamiei națiunilor și a împăraților”, ceea ce nu a putut înțelege în cugătărilor sale străbătând „șirurile secolelor și scrutând paginile istoriei popoarelor”. Mai conjură geniile popoarelor apuse să-i deslușească izvorul și fundamentul acestor șiruri de întâmplări. Tot el concluzionează că izvorul și fundamentul lor îl constituie „cultura împreună cu moralitatea religioasă, creștină, care prin lumina și producțiunile sale de abundentă binecuvântare formează punctul vertical în soarta popoarelor, din moarte la viață, din barbarism la civilizație, din împărăția forței la înălțimea suveranității spirituale”. În același spirit, aduce vorba despre propria-i „națiune iubită, națiunea română” pe care „o soartă amară a ținut-o secole întregi captivă în întuneric, sărăcie, umilință” și „schilăvită în sufletul său, îngenunchiată pe ruinele gloriei sale de odinioară”. Prin cuvintele magice ale apostolilor trimiși de Dumnezeu – mai spune același autor – „se deșteap-

⁸ „Transilvania”, anul VIII, nr. 5, 1 martie 1875, Brașov, p. 49-51.

⁹ *Ibidem*, nr. 9, 1 mai 1875, p. 49-51.

tă la o nouă viață și speriată de rămânerea sa, (înapoiere, n.n.) cauzată prin fatalitatea timpurilor, apucă unicul mijloc de mântuire al vieții: pași pe calea culturii, pe calea civilizației, ca să-și reclame parte din gloria popoarelor de a-și asigura dreptul la coexistență și memorie”, iar acest fapt data de „abia un secol”, iar acum cu mândrie se putea constata că „o vedem în cununa națiunilor culte ale lumii, sacrificând la altarul științelor în bisericile muzelor”.

Accentele puse pe cultură și știință îl indică pe autor ca fiind părtaș al spiritului Astrei și aștristilor, și complementar acestei laturi laice, el îl include și pe Dumnezeu, indispensabil în acest binom căruia i se datora revitalizarea oricărui neam, iar în speță a celui românesc.

Făcând trimiteri la cel „atât de iute răpit dintre noi”, îl citează pe Sfântul Augustin: „la lucrurile mari se cer oameni mari”. Considerația sa îl împinge să mai afirme chiar că „splendoarea meritelor și virtuților lui străbat până la înălțimea tronului împărătesc; și în scurt timp îl vom privi la treptele tronului regal, în șirul strălucit al aleșilor coroanei, ai consilierilor int. secr. (intimi secretari, n.n.) ai domnitorului și împăratului nostru”.

În luna noiembrie a aceluiași an – 1875 – în sumarul revistei Transilvania se anunța: „Elogiu, rostit la mormântul fericitului cândva br. (baron, n.n.) Lad. (Ladislau, n.n.) Popu. (Fine)”.

Acest ultim „Elogiu” publicat acum avea să fie semnat la Cluj în luna august 1875 de către Dr. Greg. (Gregorie, n.n.) Silasi, care aducea la cunoștința „onoratei adunări” participante „după parastasul celebrat cu ocazia adunării generale a asociațiunii române transilvane în Reghin, la mormântul...” celui care fusese președintele Astrei centrale, aprecierile autorului care sunt cât se poate de elogioase și îndreptățite dacă avem în vedere realele calități personale, rezultatele și poziția ierarhică supremă deținută în cadrul Astrei de către L. V. P. dar și ocaziei de maximă solemnitate când erau adresate aceste cuvinte și care impuneau o abordare pe măsură. Din primele cuvinte, îl încadrează printre zeloșii „profesori blăjeni”, tineri înflăcărați și plini de cutezanță absolut necesară, căci, cine observă destinul nostru fatal – spune autorul – nu se poate aștepta la lucruri mărețe fără prețul sacrificiului: internări în mănăstiri, destituiri din funcția de profesor, ieșirea din funcția de protopop, eliminarea din seminar, etc. Cei loviți asemenea pedepse – se arată pe mai departe – nimicesc deseori speranțele acestora pentru tot restul vieții. Un asemenea exemplu era și cazul „a vre-o șaisprezece clerici, a câtorva profesori și a arhiereului”, iar printre ei și a lui L. V. P., care au fost siliți să părăsească Blajul și „să-și ia lumea în cap”. Era perioada „cea mai grea și mai încurcată” a poporului, a „tregerii din moarte la viață (a eternizării, n.n.)” a conducătorilor de frunte predestinați a fi folositori cu credința și convingerile românești întărite de nedorita întâmplare. Așa au învățat cum trebuie folosite întorsăturile capricioasei Fortuna (zeița norocului la romani, n.n.). În șirul acestor întâmplări, verticalitatea vieții morale L. V. Pop a ieșit în evidență.

Pe mai departe este desfășurat „ghemul vieții” celui în discuție, reperele mai importante ale vieții sale, deja arătate anterior.

„Iată cine a fost neuitatul baron L. V. Pop ! Iată maiestuoasa figură, figură adevărat romană antică, demn model de frumusețe bărbătească pentru toate timpurile ! Ornamentele-i nepieritoare sunt: virtuțile onestității, afabilității, amicitiei, sincerității, a justiției incoruptibile, a omagialei fidelități față de monarh; vir-

tuțile înflăcăratei dragoste față de națiunea și patria sa”. Este comparat și alăturat unor nume ale antichității romane, remarcabili prin virtuțile lor: „I. Brutu (Marcus Iunius Brutus, 85-42 î.Hr., n.n.), C. Fabiu (Fabius Cunctator, n.n.) și Catone Censoriu (sic!)(Quintus Fabius Maximus – c. 275-203 î.Hr., n.n.)”.

Asemenea caractere, se arată pe mai departe, trebuie prețuite cu atât mai mult cu cât în epocă sunt rare. Dispariția acestui bărbat nu trebuie să înmoaie inimile nimănui și nici să-i înlăcrimeze, ci din contra „cu inimile înălțate asistam la acest festin de celebrare memoriei marelui nostru bărbat”, iar virtuțile și meritele sale „nici ascunse, nici adăugate” ale rangului și stării sale sociale „deșteaptă în noi justa admirație”. Era socotit demn de admirație pentru „ferma alipire de naționalitatea noastră, către dulcea limbă română”.

În final, conchide că ținta spre care trebuie tins din răspuțeri să le fie tuturor „fraților și surorilor” români modelul oferit de L. V. Pop. Abia atunci vor putea arăta că reprezintă o națiune care putea pune cu demnitate laurii memoriei „pe creștetul demnului său fiu”.¹⁰

În cartea sa din 1939 intitulată „Sub stindardul «Astrei»”¹¹, Vasile Netea relatează un episod petrecut în 1874, an al înființării despărțământului Reghin (3/14 aprilie): Ioan P. Maior, director al acestui despărțământ cercual al Reghinului săsesc (XVII), încunoștința comitetul că vice-comitele din Csik-Somlyo, Puscas Ferencz, a dat pe 7 iulie dispoziția nr. 944, prin care interzicea desfășurarea adunării generale – deja stabilită – a acestui despărțământ la Borsec. La intervenția președintelui Astrei, baronul Vasile L. Pop, dispozițiunea dată de Puscas Ferencz a fost anulată, iar adunarea s-a putut ține la Borsec, la locul și data stabilite inițial (18 iulie).

¹⁰ *Ibidem* nr. 22, 15 noiembrie 1875, p. 245-249.

¹¹ Vasile Netea, *Sub stindardul „Astrei”*, s.l., s.n., 1939, p. 11.

Fig. 1 – Ladislau Vasiliu baron de Popp

Baroness'a Elen'a Popp, nascuta Olteanu, in numele sau si alu filioru si fiiciloru sale **Aurelia** maritata **Vasiliu Iurca** deputatu, **Elen'a, Aurelia, Iulia si Alessandrina,** a cunatiloru si cunateloru sale **Avramu, Anna, Veronica si Elisabeta Popp,** precum si in numele mamei sale **Anna Olteanu** nasc. **Popu-Maioru,** a urmasulu sau **Ioane Popu-Maioru,** a fratelui sau **Constantin Olteanu,** a soreriloru sale **Amalia** maritata **Giorgiu Filipu, Anna** maritata **Nicolau Slandoru** de Vistea si a filioru acestoru-a, cu anima infranta de dorere laca cunoscutu, ca neuitatulu sociu, respectiv parinte, frate, socru, ginere si cunastu

LADISLAU VASILIU baronu de POPP,

Presedinte de senatu la suprem'a curte judecatoreasca din B.-Pest'a, cavalleriu ord. coron'a de feru class. II., consiliariu act. intinu de statu ala M. Sale imp. reg., presedinte asociatiunei transile. pentru cultura poporului rom., presedinte onor. societatii liter. rom. din Bucovina etc.

dupa unu morbu greu de mai multa zile, isi dade sufletulu in mainile Creatorului in 17 februaru 1875 la 8 ore se'ra. in anulu vietii 56 si ala preferitei sale casatorii ala 26-le.

Ceremonia funebre dupa ritulu bisericii greco-catolice se va tiene in 20 februaru a. e. la 3 ore d. m. la locuint'a din stratu Morariloru Nr. 8.

Osmamentele repausatulu se voru transporta la Region in Transilvania, unde se voru depune spre sterculu repausu in cripta familiare.

Buda-Pesta, 18 februaru 1875.

Fia-i tierin'a usiora si memori'a binecuvantata!

Nr. 52—1875.

Anunciu prea tristu.

Comitetulu asociatiunei transilvane, petrunu de cea mai profunda durere, vine a anunta prea trist'a seire, ca adeveratulu patriotu, devotatulu si ilustrulu barbatu ala natiunei romane, presedintele de senatu la s. cur'a regie, presedintele si membrulu fundatore ala asociatiunei transilvane pentru literatur'a si cultura poporului romanu etc. etc.

Escelen'ia Sa LADISLAU BASILIU baronu de POPP,

a adormitu in Domnulu in 17 februaru c. n., se'ra la 8 ore. In 20 februaru se va scria ceremon'a inmemorantei in Buda-Pesta, dupa care osmentelu ilustrulu repausatu se voru transporta la Reghinulu sasescu in Transilvania, spre a se asedia la locul de repausu eternu.

Numele acestui rari barbatu s'a eternizat in annalele natiunei prin faptele si meritele sale nemuritoare. Memori'a lui va fi bine cuvanta de in generatiune in generatiune si pastrata cu respectu in anitele posteritatii romane. Fia-i tierin'a usiora si amintirea eterna!!!

Dein sicin'ia estordinaria a comitetulu asociatiunei transilvane.

Tenuta la Sibiu in 18 februaru c. n. 1875.

Iacobu Bolega, Ioane V. Ruse,
v. presedinte, secret. II.

Fig. 2

Aspecte ale instaurării administrației românești, în orașele din județul Treiscaune, în perioada 1919-1922. Contribuții documentare.

Ioan LĂCĂTUȘU

A few characteristics of Romanian administration in the cities of Three Chairs District, between 1919-1922. Documentary contributions

Abstract

After the Great Unification from December the 1st 1918, apart from the efforts of Romanian diplomacy for validating the unification, at the international level, there was a complex and durable process of implementing the Romanian administration into „annexed territories,.. In this study are pointed out the main aspects of putting into service the Romanian administration's law in cities like Sfântu Gheorghe and Târgu Secuiesc (towns from Three Chairs District) , between 1919-1922.

In this paper are presented documents held by the National Archives of Covasna District; they are revealing the operations initiated by the government and local administration for bringing together at the same level the laws and institutions, to approve the organization scheme of the cities, to form local administration; also, this paper points out the constant work for employing public servants which faced a continuous professional education for a better integration of the individual local administration into the reunited system of Romanian administration.

După Unirea de la 1 Decembrie 1918, în paralel cu eforturile depuse de către diplomația românească pentru recunoașterea internațională a unirii, a început procesul complex și anevoios al instaurării administrației românești în „teritoriile alipite”. În acest context, vom aborda câteva aspecte punctuale ale instaurării administrației românești, în orașele Sf.Gheorghe și Tg. Secuiesc, din județul Treiscaune, în perioada 1919 -1922.

Orașul Sfântu Gheorghe, reședința județului Treiscaune, azi a județului Covasna, este situat la marginea de vest a Câmpului Frumos, pe ambele maluri ale Oltului, pe marginea căii ferate și a drumului național, care leagă Brașovul cu Miercurea-Ciuc, la o altitudine de 525-550 m. Din punct de vedere administrativ, de Sfântu Gheorghe aparțin două sate: Chilieni și Coșeni, precum și Băile Sugaș. orașul s-a format la intersecția mai multor drumuri importante. Prima atestare documentară datează din anul 1332,când localitatea apare sub denumirea de *Sacerdos Sancto Georgio*.Condițiile de relief și climă de pe terasele Oltului au oferit cadrul favorabil pentru dezvoltarea localității. Importanța așezării, situată la confluența drumurilor care fac legătura dintre Transilvania și Moldova, va crește în perioada de după secolul al XV-lea, este ridicat la rangul de târg în 1461. Din această perioadă se cunoaște sigiliul târgului cu bustul Sfântului Gheorghe și inscripția-crez aferentă *“Cristus spes mea”*. Încă din secolul al XVI-lea conducerea orașului a dus o luptă susținută pentru asigurarea dreptului de a organiza târguri, la concurență cu orașul vecin și rival, Brașovul. Începând cu anul 1808 meseriașii din oraș au început să se organizeze în bresle.¹

¹ Ioan Lăcătușu, Vasile Lechințan, Violeta Pătrunjel, *Românii din Covasna și Harghita. Istorie, Biserică, Școală. Cultură*, Editura Grai Românesc, Miercurea-Ciuc, 2003, p.360.

Între anii 1850 -1920, populația orașului Sf. Gheorghe a cunoscut o evoluție ascendentă, pusă în evidență de recensămintele vremii, după cum urmează: 1850 – 3861 persoane, din care 487 români (578 ortodocși și greco-catolici), 3189 maghiari și 317 alte naționalități; 1910 – 9588 persoane, din care 117 români (568 ortodocși și greco-catolici), 9263 maghiari, 598 alte naționalități; în 1920 – 12 195 persoane, din care 1364 (12 %) români, 10317 (85%) maghiari și 794 (3%) alte naționalități.²

La recensământul din 1910, orașul Sf. Gheorghe (împreună cu satele Chileni și Coșeni) avea o suprafață de 12 086 iugăre (1 iugăr = 0,57 ha) și 1751 de case. Din totalul caselor, 1370 (72%) aveau pereții din lemn sau altceva asemănător, 369 (21%) din piatră sau cărămidă și 12 din piatră și pământ. Majoritatea caselor erau acoperite cu șindrilă – 1090 (63%), cu țiglă – 656 (38%) și 5 cu trestie sau paie. Din totalul populației de 9588 persoane, 6810 (71%) știau să scrie și să citească și 9478 (98,8%) știau ungurește. Structura pe vârste a populației orașului era următoarea: 4341 persoane aveau vârsta între 0 -19 ani (45,3%), 4464 persoane între 20 și 59 de ani (46,5%) și 782(8%) persoane peste 60 de ani. După sex, din totalul populației, 4736 (49,4%) erau bărbați și 4852(50,6%) femei. După starea civilă, situația se prezenta astfel:5562(58 %) - necăsătoriți, 3346 (35 %)– căsătoriți, 648 (7%) – văduvi și 32 divorțați.³

Orașul Târgu Secuiesc este situat în câmpia Râului Negru, pe pârâul Turia, la o altitudine de 570 m, la 35 km de Sfântu Gheorghe și la 66 km de Brașov. Prima atestare documentară datează din anul 1407, când localitatea apărea sub denumirea de *Toriawasare*. Prin situarea lui în centrul depresiunii Brețcului, la intersecția unor importante drumuri comerciale, municipiul Târgu Secuiesc s-a format ca loc de târg în sec. al XIV-lea, cunoscând o rapidă dezvoltare economică, determinată de contribuția importantă adusă la derularea schimburilor comerciale și culturale dintre Transilvania, Moldova și Muntenia. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în oraș s-au format breslele pe meserii, care funcționau grupat în așa numitele "*curți*". *Canta "Vașarheiului"*, nume purtat până în anul 1850, era cartierul nordic al orașului, unde locuiau majoritatea românilor.⁴

Evoluția populației orașului Tg. Secuiesc, în perioada 1850-1920, a fost următoarea: 1850 – 5667 persoane, din care 24 români (29 ortodocși și greco-catolici), 5409 maghiari, 328 alte naționalități; 1910 – 8338 persoane, din care 62 de români (136 ortodocși și greco-catolici), ...maghiari (%), ...alte naționalități ; 1920 – 7008 persoane, din care 81 (1,2%) români, 6830 (97,5) maghiari și 166 alte naționalități.⁵

La recensământul din 1910, orașul Tg. Secuiesc (împreună cu satele componente ale comunei Lunga) avea o suprafață 6370 iugăre (1 iugăr = 0,57 ha) și 1670 de case. Din totalul caselor, 1364 (82 %) aveau pereții din lemn sau altceva asemănător, 285 (17 %) din piatră sau cărămidă, 17 din piatră și pământ și 4 din chirpici sau pământ. Majoritatea caselor erau acoperite cu șindrilă

²Varga E. Arpad, *Erdely etnikai es feltkezei statisztika*, Editura Pro Print, Budapesta –Miercurea Ciuc, 1996, p.67 și 123.

³ Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, *Transilvania, Recensământul din 1910*, Editura Staff, Cluj-Napoca, 2000, 1910, p. 284 -287.

⁴ Ioan Lăcătușu, Vasile Lechințan, Violeta Pătrunjel, *op. cit.*, p.395.

⁵ Varga E. Arpad, *op. cit.* p.74 și 127

– 1350 (81 %), cu țiglă – 318 (19 %) și 2 cu trestie sau paie. Din totalul populației de 8338 persoane, 6071 (73%) știau să scrie și să citească și 8289(99,4%) știau ungurește. Structura pe vârste a populației orașului era următoarea: 3664 persoane aveau vârsta între 0 -19 ani (44 %), 3928 persoane între 20 și 59 de ani (47%) și 744 persoane peste 60 de ani(9 %). După sex, din totalul populației, 4411 erau bărbați(53 %) și 3927 femei(47%). După starea civilă, situația se prezenta astfel: 5012(60%) - necăsătoriți, 2736(33%) – căsătoriți, 557 – văduvi (7%) și 33 divorțați.⁶

O succintă prezentarea generală a județului Treiscaune, inclusiv a celor două orașe - Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc- este redactată de prefectul județului menționat, în anul 1920, la solicitarea Băncii Naționale a României, după cum rezultă din următorul document: *„Domnului Prefect al județului Treiscaune, În dorința de a contribui cu toții cât mai mult la ridicarea țării noastre, atât pe tărâm economic, industrial și financiar, îmi permit a Vă ruga să binevoiți a face o expunere a situațiunii orașului și județului DV, atât din punct de vedere comercial și economic, cât și al afacerilor ce s-ar putea face. Vă rog a-mi comunica situațiunea generală a județului, (...) dacă comerțul a reînceput să-și ia avântul din trecut. Care sunt culturile mai răspândite în județul Dv. și ce întinderi ocupă aceste culturi? Câte fabrici există în județul Dv.; ale cui sunt, cât produc și unde desfac produsele? Ce importanță comercială și economică are orașul DV? În ce branșe se lucrează mai mult; care sunt ramurile de comerț mai dezvoltate? Ce anume industrii s-ar mai putea crea în județul Dv; ce îmbunătățiri s-ar putea aduce agriculturii și, în fine, orice veți crede ca ar fi folositor pentru ridicarea economică a județului Dv. Răspunsurile vă rog să binevoiți a le adresa la Banca Națională a României Brașov, cât mai curând posibil. Mulțumindu-Vă anticipat, Vă rog a primi Domnule Prefect, asigurarea distinsei mele considerațiuni”.*⁷

Răspunsul Prefectului județului Treiscaune este următorul: *„ Capitala județului n-a avut în trecut un rol conducător pe teren comercial și industrial, căci Brașovul fiind aproape, a atras o mare parte a intereselor. Fertilitatea pământului, nivelul înalt al agriculturii din jurul orașului, a condus la funcționarea a două fabrici de spirt în oraș și altele 27 în județ, Fabrica de țesătorie „Klinger”, Fabrica de tutun și alte întreprinderi industriale mai mici ...au gravitat toți către un centru mai dezvoltat: către Brașov. Altfel stă situația orașului Tg. Secuiesc, care având o împrăjmuire mai bogată, având și legături comerciale cu vechiul regat, a putut să dezvolte o viață mult mai intensivă în toate privințele.(...)Proprietari, arendași, ca și agricultori mici luptă cu greutăți enorme, și anume cu procurarea cerealelor necesare pentru însămânțat și pentru hrană. Comerțul a început, nu este însă normal din cauza abuzurilor la CFR. Sunt multe case comerciale foarte solide, ale căror afaceri însă stagnează, din cauza nesiguranței monetare ce a fost până acum cu coroanele.*

Nivelul înalt al creșterii vitelor, stocul mare de vite, 160 000 jugăre arătură, 70 000 jugăre fâneață, 400 000 jugăre pădure, două exploatări carbonifere, industria spirtului, a postavului, patru stațiuni balneare, mai multe izvoare renumite de ape minerale, mulțimea elementului românesc, realizarea liniei ferate directe prin Nehoiș cu vechiul regat – sunt elemente care asigură o perspectivă frumoasă a dezvoltării economice și financiare. Băncile existente sunt toate

⁶ Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, op. cit., p. 284 -287.

⁷ Arhivele Naționale Covasna, Fond Prefectura jud. Treiscaune, dos. 1416/1920, f.1.

creațiunile băncilor mari din Budapesta. Se impune imperativ necesitatea înființării unei bănci cu capital românesc.... Prin înființarea Școalei de Tragere și Aplicațiuni a Infanteriei, populația se va înmulți simțitor. Clădirea caselor de locuit, punerea în funcțiune a unei instalații de baie cu aburi, permite de asemenea obținerea de succese financiare”⁸

Printre primele măsuri întreprinse de către Consiliu Dirigent, pentru instaurarea administrației românești în Ardeal, au fost cele privind actualizarea nomenclatorului localităților din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș și stabilirea denumirilor oficiale românești ale acestora.

În acest sens, Consiliul Dirigent, în data de 16/29 ianuarie 1919, transmitea tuturor prefecturilor, o circulară, în care se solicita trimiterea unui „*conspect al tuturor comunelor din județe, grupate după naționalități: separat comunele românești, separat cele ungurești, cele germane și separat comunele mixte*”. La fiecare comună trebuia menționată „*numirea veche, corectă românească, apoi numirea nouă ungurească și cea germană*” și urma să se indice oficiul poștal. În funcție de compoziția etnică a fiecărei localități, urma să se trimită „*Gazeta oficială,*” tipărită în limba „*populațiunii din comună...sau, după caz, „ în ambele limbi vorbite în comune*”.⁹ Asemenea tabele au fost solicitate și de instituțiile militare și celelalte resorturi din cadrul Consiliului Dirigent.

Deoarece s-au constatat multe inartverțențe, Resortul Organizării din Cadrul Consiliului Dirigent, în 13 mai 1919, revine cu următorul ordin circular, transmis tuturor prefecturilor: „*Alăturat avem onoarea a vă transpune nomenclatura comunelor din județul Dumneavoastră ca să binevoiți a o revidia, completa și întrucât numele unor comune s-au tradus rău din ungurește, să scurtați prin oameni competenți numele cel original (legat de vreun eveniment istoric, moment etnografic, geografic etc.) ca astfel să avem nume curat românesc al satelor și orașelor noastre. Unde numirea românească a locului este o simplă imitare a numirii ungurești ori săsești, Vă rog să propuneți o numire românească potrivită, ori o conformare mai norocoasă. La comunele cu nume german rog a expune pretutindeni și acest nume. (...) Fiind chestia aceasta de mare importanță în jurul reformei electorale, Vă rugăm să ne retrimite, conspectul revidiat și completat cât se poate de conștiincios, în cel mult 8 zile de la data primirii lui*”.¹⁰

În ianuarie 1920, Resortul Afacerilor, din cadrul Consiliului Dirigent, trimite tuturor prefecturilor din Ardeal următoarea circulară: „*Asociațiunea pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, Vă va trimite prin tipografia „Libertatea” din Orăștie dicționarele numirilor de localități cu denumirea română, necesare pentru întreg județul, și anume:*” urmează consemnarea celor 24 de județe ardelenice, cu menționarea numărului de exemplare, pentru fiecare județ în parte. Pentru județele din sus-estul Transilvaniei sunt cuprinse următoarele informații: Brașov-31 expl, Ciuc -56 expl., Odorhei – 63, Sibiu -92, Mureș –Turd -70, Treiscaune – 69”.¹¹

S-a trecut apoi la aprobarea statutelor de organizare ale județelor, orașelor și comunelor. Resortul afacerilor interne, din cadrul Consiliului Dirigent, transmite din Sibiu, subprefectului județului Treiscaune, în Sepsisângiorgiu, la 4 fe-

⁸ *Ibidem*, dos. 1416/1920, f. 2-3.

⁹ *Ibidem*, dos. 71/1922, f. 1.

¹⁰ *Ibidem*, dos. 71/1922, f. 12.

¹¹ *Ibidem*, dos. 129/1920, f. 1.

bruarie 1919, următorul ordin: „*Binevoîți a ne trimite cu proximul curier un exemplar din statutul de organizare al județului, iar în timpul cel mai scurt câte un exemplar autentic, cât și din celelalte statute și regulamente în vigoare ale județului*”.¹²

Un alt pas a fost constituirea primăriilor comunelor urbane și rurale. Astfel, de la Prefectura județului Treiscaune, în 17 februarie 1919, s-a transmis, dlui dr. Victor O. Roman, vicecomitelui girant al județului Treiscaune, un ordin circular semnat de prefectul Dr. Vecerde, prin care se dispunea „*distribuirea „Gazetei oficiale” nr. 87/1919 din 31 ianuarie 1919, privitoare la constituirea primăriilor comunale. Executarea acestor ordine – se preciza în documentul menționat - o veți efectua așa cum este posibil în situația dată a județului nostru*”.¹³

Demersurile pentru angajarea funcționarilor publici, în administrația publică locală din județul Treiscaune, respectiv din orașele Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc, localități în care ponderea populației de etnie maghiară era, în 1920, de 85%, în Sf. Gheorghe și de 97% în Tg. Secuiesc, întâmpinau o serie de greutăți obiective cauzate de necunoașterea limbii române și mai ales de neacceptarea condiției de minoritari. În majoritatea instituțiilor de stat au loc numiri în funcțiile de conducere, prin hotărâri ale Consiliului Dirigent și în cele de execuție, prin ordine ale prefectului. Astfel, la data de 2 mai 1919, revizorul școlar Eugen Popescu, a tipărit o publicație, în limbile română și maghiară, cu următorul conținut: „*Domnul Șef al resortului de culte și instrucțiune publică al Consiliului Dirigent Român din Sibiu, prin rezoluțiunea no. 2893, din 16 aprilie a.c., m-a denumit de revizor școlar al județului Treiscaune, care oficiu l-am și ocupat cu ziua de astăzi și am preluat cancelaria fostului inspectorat școlar unguresc. Am ocupat acest oficiu cu dorul și voința tare de a contribui la înaintarea afacerilor școlare din acest județ, ceea ce numai așa îmi va succede, dacă toți factorii competenți îmi vor da binevoitorul concurs. Din parte-mi promit ca și în acest oficiu plin de răspundere, îmi voi da toată silința, ca să corespund pe deplin așteptărilor depuse în mine și glasului vremii, care ne chiamă pe toți la muncă fără preget pentru prosperarea scumpei noastre Români*”.¹⁴

După instalarea prefectului român, s-a solicitat primăriilor și celorlalte instituții ale administrației publice locale, „*tabloul funcționarilor publici, care în decursul revoluției și-au părăsit posturile și până azi (2 mai 1919 – n.n.) încă nu s-au reînapoiat*”.¹⁵ După obținerea informațiilor, în 13 mai 1919, Prefectura jud. Treiscaune, publică în „Gazeta oficială”, numele funcționarilor „care și-au părăsit posturile” și următoarea „somare”: „În baza circularului no.1460/1919 al Resortului Internelor (din cadrul Consiliului Dirigent – n.n.) somez pe funcționarii publici jos notați, ca în termen de 8 zile, socotite de la ziua publicării acestei somări, să ocupe posturile părăsite, pentru că din contră se vor aplica măsurile legii”.¹⁶

În fondul Prefecturii Treiscaune, din anii 1919 -1922, se află o bogată corespondență, ordine și decizii privind încadrarea, sau după caz, pensionarea funcționarilor publici de altă naționalitate decât cea română. Potrivit ordinului

¹² *Ibidem*, dos. 70/1919, f.1.

¹³ *Ibidem*, dos. 71/1919, f.10.

¹⁴ *Ibidem*, dos. 125/1919, f.12.

¹⁵ *Ibidem*, dos. 351/1919, f.9.

¹⁶ *Ibidem*, dos.351/1919, f.7.

circular al Ministerului de Interne, Secretariatul general din Cluj, din 4 iulie 1920, pentru a putea fi încadrați, în funcțiile pe care le-au deținut, sau în alte funcții publice, funcționarii “de naționalitate străină” trebuiau să renunțe la “supușenia străină” și să depună jurământul de fidelitate față de statul român. Un caz deosebit s-a înregistrat la Sf. Gheorghe, unde în anul 1919, Consiliul Dirigent, a numit provizoriu, în funcția de primar al orașului pe dr. Zaharie Crișan, iar în 1920, fostul primar Balint Deneș, ales în timpul administrației austro-ungare, a renunțat la cetățenia maghiară și a depus jurământul de fidelitate. Pentru soluționarea cazului, Prefectura a solicitat consiliere de la Ministerul de Interne.¹⁷

Jurământul funcționarilor de stat, avea următorul conținut: „*Eu....jur credință și supunere Maiestății Sale Regelui Ferdinand I al României și Consiliului Dirigent Român, voi ține legile și ordonanțele, voi apăra cinstea, demnitatea și interesele țării și ale cetățenilor ei, voi păstra secretul oficial. Așa să-mi ajute Dumnezeu.*” – În cazul pădurarului Ștefan Kondor, pe exemplarul jurământului este menționat: „*Jurământul s-a depus înaintea mea în limba română și paralel s-a tradus și s-a depus și în limba maghiară. Sf. Gheorghe, 26 ianuarie 1920, Director regional, inspector silvic, Baiu Crăciun*”.¹⁸

Despre refuzul funcționarilor maghiari de a depune jurământul de fidelitate aflăm indirect, din referirile făcute în cererea de participare la concursul pentru funcția de primnotar al județului Treiscaune a juristului Vituș.....: „*Domnule Subprefect! În baza concursului Dv. publicat în “Gazeta Oficială” a județului Treiscaune sub no. 11204/1922, privitor la postul de primnotar I județean, la subprefectura județului Treiscaune, vă rog cu onoare să prezentați și cererea mea dl Ministru de Interne. Motive: 1. Posed limba statului în grai, cât și în scris în mod perfect, despre care împrejurare v-ați convins atât Dvs. cât și toți superiorii mei. Nimeni din județul acesta – de naționalitate maghiară – nu posedă limba română, în așa măsură ca mine, deoarece eu nu din silă, ci din dragostea limbii am învățat limba română, încă în regimul unguresc, pe când nimeni din unguri nu s-a folosit de limba română. 2. Posed o calificatie ...Sunt doctor în drept și în științele de stat; 3. am serviciul de stat, 8 ani; 4. Pe când s-a preluat Imperiul Român, eu singur am fost dintre funcționarii maghiari, care nu am refuzat depunerea jurământului de fidelitate față de Statul Român, ci de la sine m-am prezentat și am depus jurământul, rămânând în serviciul României Mari; 5 Sunt de 45 de ani....; 6. Deși sunt de naționalitate secu, nu numai cu populația secuiească, ci și cu populația română am o cunoștință foarte favorabilă, în acest județ, astfel încât cunoscând viața și situația poporului, mai în mod avantajos le – aș putea rezolva cauzele ivite....8. În fine mă provoc la suferințele mele, pe care le-am purtat în vremurile pe când s-a clădit România Mare, și pe care am fost silit a le suporta din partea ungarimeii de aici, pentru că n-am refuzat depunerea jurământului, ci am rămas și mai departe în serviciul statului nou...*”¹⁹

În Ordinul circular nr. 13170/1919, pentru “regularea salarizării funcționarilor județeni și orășenești” se spune: “*Consiliul Dirigent în ședințele sale din 26, 27 iunie și 1 iulie 1919 a stabilit normele de salarizarea, numirea, încadrarea, înaintarea și pensionarea funcționarilor de stat*”. Urmează detalii despre funcții-

¹⁷ Ibidem, dos. 31/1921, f.18 -22.

¹⁸ Ibidem, dos. 82/1920, f.1.

¹⁹ Ibidem, dos.1102/1922, f.1.

onarii "care fac serviciu în baza dreptului de război, cei care au depus jurământul de fidelitate și cei care de facto funcționează".²⁰

Zvonurile că ar fi existat și funcționari români care au refuzat să depună jurământul de fidelitate, sunt infirmate, așa cum rezultă din următorul document: "Către Direcțiunea Siguranței Generale, Serviciul Special Brașov. Cu privire la faptul că funcționarii români, secretari sau primari comunali n-au depus jurământul de fidelitate, observ că acest fapt se explică că aceștia n-au fost încă provocați spre acest lucru și nici cum că ar fi vorba de un refuz. Sf. Gheorghe, 27 II 1920, Subprefect...."²¹

S-au căutat soluții pentru pensionarea celor care aveau condiții și pentru angajarea unor noi funcționari, pe posturile rămase vacante. Stau mărturie în acest sens, corespondența și "tabele nominale referitoare la funcționarii de naționalitate străină, cu peste 10 ani vechime în muncă, care au depus jurământul de fidelitate și cei care nu au depus acest jurământ".²² În 15/28 martie 1919, prefectul jud. Treiscaune dr. Vecerdeea, a transmis subprefectului județului, următorul ordin: "Am onoarea a Vă aduce la cunoștință că în conformitatea cu recomandarea D-voastră, înaintată mie prin nr. 125/1919, am luat act despre angajarea personalului auxiliar la subprefectură, la pretura din localitate (Sf. Gheorghe –n.n.) și la cea din Aita Mare, cu salariile stabilite de D-voastră, pe timp provizoriu. Decretele de numire se transpun sub semnătură celor interesați".²³

La rândul său, Secția Siguranței Publice, Poliției și Jandarmeriei, din cadrul Consiliului Dirigent, în 14 martie 1919, transmite către toți prefectii „ordinul circular despre conspectul amploiaților de poliție, prin care „prefecții de județ și municipii sunt invitați: 1) a trimite cu urgența conspectele anunțate despre toți cei aplicați în serviciul poliției, funcționari superiori și inferiori și oameni de serviciu extern (despre toți nominativ), adunate după orașe și comune și cuprinzând următoarele date: numele și prenumele, locul și anul nașterii, funcțiunea și gradul, calificația, clasa de plată, salariul (fundamental și cu adaosuri), limba maternă, ce limbi străine vorbește, anii de serviciu; 2) să se comunice dacă oficiul e instalat în casa proprie a comunei, sau în casă cu chirie; 3) să se trimită un inventar precis despre instalare, mobilier, rechizite de birou, arhivă etc; 4) bugetul anual cuprinzând salariul funcționarilor și a oamenilor de serviciu, spese de birou, chirie etc. ; proiect la întregirea personalului conform cerințelor de azi.”²⁴

Pentru a stopa practica înaintării unor propuneri de aprobarea încadrării de funcționari publici de conducere și de execuție, pe funcții ocupate sau nebugetate, în anul 1922, Ministerul de Interne, transmite în teritoriu, un ordin circular referitor la formularea acestor propuneri, numai în limita posturilor prevăzute în organigramele aprobate: "Domnule Subprefect, Pentru ca Ministerul să se poată pronunța asupra propunerilor de numiri sau înaintări în cazul personalului orașelor cu municipiul sau cu consiliul, vă rugăm să nu mai faceți recomandări decât normativului de salarizare publicat în Gazeta Oficială no.

²⁰ Ibidem, dos.209/1920, f.2.

²¹ Ibidem, dos. nr.85/1920, f.5.

²² Ibidem, dos.123/1922, f.1.

²³ Ibidem, dos.125/1919, f.10.

²⁴ Ibidem, dos. 226/1919, f.3.

69/70 din 25 noiembrie 1919, arătându-se în același timp dacă postul este prevăzut în bugetul definitiv, la ce articol bugetar și cu ce salariu”.²⁵

Încadrarea unui număr mare de funcționari publici, care aveau condiții de studii, dar nu aveau experiența practică și expertiza specifică administrației publice, a determinat Consiliul Dirigent de a organiza o serie de cursuri de pregătire profesională, pentru principalele domenii ale administrației locale. Astfel, Resortul Finanțelor, din cadrul Consiliului Dirigent, publică din Sibiu, la 6 februarie 1919, următorul Apel: *”Consiliul Dirigent Român aduce la cunoștința tuturor, că începând cu ziua de 1 martie stil nou, vor începe în Sibiu cursuri financiare pentru concipiști financiari și funcționari de contabilitate și perceptorat de stat. La cursurile de concipiști vor fi admiși toți aceia care au absolvit facultatea de drept, sau cel puțin opt clase medii, cursul de notar ori alte calificații corespunzătoare, depunând examenul de maturitate, iar la cursurile de contabilitate și perceptorate de stat, se vor admite toți aceia care au absolvit cel puțin patru clase medii. La aceste cursuri se admit și femeile care au pregătirile susamintite. Durata cursului se fixează pe 8 săptămâni. Toți ascultătorii cursurilor vor beneficia de cvartir (cazare –n.n.) gratuit pe durata cursurilor, iar acelor ascultători despre care se va convinge Consiliul Dirigent Român că sunt lipsiți de mijloace de susținere, li se va asigura un stipendiu lunar de 400 Cor., care se vor sista în momentul când se va face raport din partea directorului cursului, că respectivul e neglijent. Consiliul Dirigent Român va încerca să înființeze o popotă pentru alimentarea mai ieftină a ascultătorilor de curs. Înscrierile se pot face verbal, sau în scris, cel mult până la 20 februarie a.c. pe adresa Consiliul Dirigent Român, Resortul Finanțelor, Strada Cîsnădiei 4-6, etaj II, odaia 110”.*²⁶

În martie 1919, Resortul Ocrotirilor Sociale, din cadrul Consiliului Dirigent, publică din Sibiu, următorul anunț de concurs: *”În 10 mai 1919 stil nou, se va deschide câte un curs de câte 5 luni pentru surori de ocrotire în Sibiu, Târgul Murășului și Cluj. Scopul acestor cursuri este de a crește surori cu menirea de a se îngriji de gravide, lăuze, nou născuți, de orfani părăsiți și de tineri (...) de a crește poporul prin sfat și fapt la un trai trupesc și sufletesc sănătos. Elevele vor fi întreținute pe spesele statului și vor fi, după absolvirea cu succes a cursului, funcționare de stat, cu toate favorurile și datorințele corespunzătoare. Condițiile pentru primire sunt: absolvirea a patru clase civile; etatea între 20 și 40 de ani; devotament în mod serios și exclusiv surorilor de ocrotire; antecedente morale nepătate; atestat medical. Rugărilor, ajustate cu documentele necesare, sunt a se înainta Consiliului Dirigent, Resortul Ocrotirilor Sociale, până la data de 15 aprilie st.n.”*²⁷

În anul 1921, Ministerul de interne organizează un curs administrativ pentru pregătirea candidaților de notar comunal: *”Domnule Prefect, Dl Ministru de Interne din București a admis, ca în teritoriul administrat de noi să se înființeze cu începere de la 1 septembrie (eventual 1 octombrie) 1921 un curs administrativ pentru pregătirea candidaților de notar comunal. Având în vedere nevoia de unele date necesare cu înființarea cursului amintit Vă invităm să publicați imediat în Gazeta Județului cât și în jurnalele ce eventual apar în județul Dv., astfel: ”Tinerii, care doresc a se decide carierei notariale comunale și a-și însuși califi-*

²⁵ Ibidem, dos. 775/192, f. 1 -2.

²⁶ Ibidem, dos. 52/1919, f.1.

²⁷ Ibidem, dos. 290/1919, f.3.

cația necesară, vor înainta până la 20 august 1921 cererile instruite cu următoarele documente: certificate școlar; certificate comunal despre: moralitate, cetățenie, naționalitate, limbi vorbite, situația militară, situația materială; certificate despre practica administrativă. Cursul va dura 9 luni. Indivizii cu etate de peste 40 de ani nu se primesc la curs”.²⁸

Pentru marea majoritate a localităților urbane și rurale din județul Treiscaune, localități în care populația de etnie maghiară ocupa ponderi însemnate, o problemă deosebită a constituit-o cunoașterea limbii române de către funcționarii publici. În condițiile specifice locale, această problemă va rămâne de actualitate, în întreaga perioadă interbelică. În general s-a manifestat înțelegerea, în organizarea și desfășurarea examenelor de cunoașterea limbii române, de către funcționarii „minoritari”. Fondurile administrative deținute de Arhivele Naționale Covasna cuprind o numeroasă corespondență și decizii privind organizarea unor cursuri de învățare a limbii române pentru funcționarii publici din Sf. Gheorghe. În anul 1920, subprefectul județului Treiscaune, Marvay Andrei, face demersuri, în acest sens, la conducerea Ministerului de Interne: „Domnule Secretar General, Sunt în deplină conștiință că noi funcționarii de naționalitate maghiară ai statului român avem datoria de a învăța limba statului (...) De aceea Vă rog, Domnule Secretar general, să binevoiți a înființa în Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc, sau cel puțin într-unul din aceste orașe, cursuri gratuite de limbă română, a ajuta astfel materialicește pe cursanți, ca apoi aceștia la rândul lor să-și poată îndeplini îndatoririle, cu atât mai intensiv și mai ușor”.²⁹ Nu întotdeauna participarea la asemenea cursuri era cea dorită, așa cum rezultă din adresa Direcțiunii Școlii Medii de Stat de Fete, din Sf. Gheorghe, din anul 1922, prin care solicită participarea funcționarilor Prefecturii, la cursurile de învățare a limbii române.³⁰

Cei interesați au posibilitatea să achiziționeze dicționare și alte lucrări de specialitate. În anul 1922, funcționarii din Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc, primesc oferta de cumpărare a cărților “Curs de gramatică metodică” și a manualului de “Conversației maghiaro – română”, întocmite de Dr. Gh. Ioanovici și apărute la “Minerva”, Institut de Literatură și Tipografie. Societate pe Acții din Cluj...” *Conținutul acestor manuale – se menționează în oferta transmisă - este foarte bogat și la scrierea lor s-a utilizat numai limba literară română. Ambele sunt necesare pentru toți funcționarii unguri, rămași în serviciul Statului roman și pentru toți care doresc a învăța limba literară română*”.³¹

O altă ofertă propune achiziționarea volumului “Dicționarul juridic”, român – maghiar și maghiar – român, de dr. Trăian Pop, profesor la Universitatea din Cluj. *“Fiecare funcționar transilvănean a simțit lipsa unei terminologii juridice românești. La autoritățile superioare unde ajungeau lucrările autorităților inferioare se vedea zilnic câtă muncă, trudă și spargere de cap le-a cauzat conceperea unei sentințe, unei hotărâri sau altor lucrări. Se foloseau pentru același lucru câte 2.3.4 poate mai multe noțiuni, care aveau toate diferite înțelesuri și în definiții nici una nu era corespunzătoare. Funcționarul supraîncărcat de lucru se*

²⁸ *Ibidem*, dos. 997/1922, f.2.

²⁹ *Ibidem*, dos. 61/1920, f.1-2.

³⁰ *Ibidem*, dos 273/1922, f.1.

³¹ *Ibidem*, dos. 818/1922, f.1.

izbea la tot pasul de acestea mari greutăți pierzându-și timpul în căutarea termenelor corespunzător”.³²

Aceluiași scop îi corespunde și oferta de cumpărare a lucrării “Colecțiunea în modeluri pentru secretarii urbani, comunali și cercuali”.... “*Domnule Subprefect! Pe titlul de “Colecțiunea în modeluri pentru secretarii urbani, comunali și cercuali”, dr. Szaboet, președinte de tribunal în pensie și dr. Koșa J., profesor de colegiu, vor da în curând în tipar o operă în limba română și ungară, care va umple un gol în administrația noastră. Am examinat și am cercetat manuscrisul acestei opere și m-am convins că aceasta surprinde în sine modelurile privitoare la toate lucrările oficiale și private ale secretarilor, referitoare la cauzele comunale, urbane, de reprezentanță, administrarea averii, contabilitate, poliție de câmp, serviciul sanitar – veterinar, de tutelă, spital, pașaport, matricolă, procedură judiciară comună, matrimoniale, de monopol, industriale, de adopțiuni, succesoriale, financiare și toate actele judiciare aparținătoare la lucrările private.*”³³

Polițiștilor din cele două orașe li s-a oferit posibilitatea abonării la revista “Poliția”, “*singura revistă românească de specialitate din întreg Ardealul și Banatul, care tratează chestii de administrație și organizație polițienească, atât ca teorie cât și ca practică... revista având ca scop unificarea administrației, în aceste zile grele care bat la ușile tuturor românilor*”.³⁴

O inițiativă laudabilă o reprezintă editarea unei reviste de drept administrativ și finanțe publice, de către specialiștii clujeni, în domeniile respective: “*Stimate Coleg! Advocații și magistrații din Ardeal și Banat nu au nici un organ care să apere interesele lor și care să le dea informațiunile de care au nevoie. În starea haotică a dreptului nostru, cu drept cuvânt avocații și magistrații se plâng de o generală nesiguranță de drept. Sunt în vigoare o mulțime de legi din vechiul Regat, extinse asupra Ardealului și Banatului dar nepublicate și necunoscute aici; legile noi nu țin socoteală de cele vechi; sunt în vigoare multe ordonanțe și deciziuni ministeriale pe care aproape nimeni nu le cunoaște; nici chiar cele publicate zilnic nu pot fi cunoscute, pentru că “Monitorul Oficial” este redactat așa că s-ar cere zilnic ceasuri întregi pentru al citi numai. În astfel de împrejurări am hotărât să scoatem cu începere de la finele lui August 1922 o revistă juridică cu totul practică, al cărui scop este: 1. să fie un indicator practice pentru toate chestiunile juridice; 2. să dea rezumate regulate asupra tuturor legilor și ordonanțelor noi; 3. să publice articole cu totul practice; 4. să publice toate plângerile obiective și subiective ale avocaților și magistraților și să apere interesele lor; 5. să dea rezumate asupra practicei judecătorești. Revista va avea un contact viu și continuu cu cititorii și se va orienta numai după trebuințele și interesele lor....Revista va avea trei părți. Revista de drept, redactată de Ștefan Laday, consilier; Revista avocaților și magistraților, redactată exclusiv de avocați; Revista de Finanțe, redactată de C. Simionescu, director general de finanțe, Cluj. Revista va purta titlul comun Revista de drept și finanțe și va apărea bilunar. Avem de gând să scoatem o ediție română și una maghiară*”.

³⁵

³² Ibidem, dos. 294/1921, f.1-2.

³³ Ibidem, dos. 729/1922, f.1.

³⁴ Ibidem, dos. 1092/192, f. 3.

³⁵ Ibidem, dos. 936/1922, f.1-2

În anul 1922, în administrația județeană lucrau 71 funcționari, după cum urmează: 25 la Prefectura jud. Treiscaune, 13 la Sedria orfanală, 11 la Pretura Sf. Gheorghe, 10 la cea de la Tg. Secuiesc, 7 la Covasna și 5 la Aita Mare. Murvai Andrei era subprefect, Grigore Păltineanu, primnotar I, Poparadu Ioan conducea Sedria orfanală, Dr. Vicențiu Rauca era pretor la Sf. Gheorghe, Andraș Albert la Tg. Secuiesc, Baternay Alexandru la Covasna și Nicolae Râmbețiu la Aita Seacă. Condiția funcționarului roman din fostele scaune secuiești, nu era una de loc ușoară. De aceea apar primele solicitări de acordarea unor stimulente funcționarilor publici, pentru desfășurarea activității într-un mediu specific. În acest sens, în anul 1921, Prefectul județului Ciuc, înaintează Ministrului de Interne, următoarea solicitare, având ca obiect "acordarea unui adaos special pentru funcționarii români din Secuime". *"Starea deplorabilă și miseria în care se află azi funcționarii publici – se spune în documentul menționat – este în general cunoscută și nu trebuie din nou ilustrată cu exemple: Salariile nu ajung nici pentru trebuințele alimentării, nu-i rămâne funcționarului altceva de făcut, decât sau să nu se hrănească corespunzător, ca să se poată îmbrăca, sau să se îmbrace corespunzător și să nu se poată hrăni. Mai există și a treia posibilitate: funcționarii plătiți necorespunzător sunt expuși a căuta câștiguri incompatibile cu oficiul și direct contrare intereselor de serviciu. Făcând aceste constatări care se referă la funcționari publici de pretutindeni, cad greu în cumpănă când privesc pe funcționari români din județele cu populație străină. Dacă nu sunt în stare a se îmbrăca corespunzător, sunt expuși disprețului publicului străin, care și așa este aplicat a batjocori tot ce e român. Iar dacă recurg la câștiguri incompatibile cu serviciu, sau chiar la câștiguri nepermise, nu se compromit numai pe sine însuși da compromit prestigiul tuturor funcționarilor români. Funcționarii români din județele cu populație străină în special în județul nostru, pe lângă misiunea de funcționar cinstit, mai au și altă chemare și anume de a câștiga prin ținuta socială autoritatea funcționarului roman, prin aceasta autoritatea statului roman, cu atât mai vărtos, fiind că populația străină este aplicată a judeca funcționari români de inferiori față de funcționarii statului maghiar, care în urma atribuțiunilor ce aveau duceau rol conducător în societate. Luând în considerare expunerile înșirate, consider pe deplin justificată cererea ce o adresez prin aceasta, și anume să binevoiți a veni întrajutor acestor funcționari prin acordarea unui adaos special după salariu dându-le astfel posibilitatea, de a trăi în mod cinstit din salariu și de a păstra cinstea și demnitatea de funcționari români".*³⁶

În cererea înaintată Ministrul Industriei și Comerțului, de către Prefectura județului Treiscaune, prin care se solicită, piele, pânză și postav, pentru îmbrăcăminte și încălțăminte funcționarilor județului Trei Scaune, printre altele se spune: *"Nu exagerez când amintim că deși suntem în număr foarte redus între streini care formal ne boicotează numai unde li se dă ocaziunea, am fost și suntem neglijăți de sprijinul material cel merităm pentru activitatea și serviciile cele prestăm cu devotament"*³⁷. Într-un memoriu, din anul 1921, al funcționarilor județeni din Sf. Gheorghe, se solicită sprijin în aprovizionarea cu alimente: *"Astăzi însă în orașul nostru negustorii (evrei) posibil că au ascuns aceste articole deoarece și mai cu seamă făina aproape numai pe ascuns se poate căpăta și cu*

³⁶ Ibidem, dos. 634/1922, f.13.

³⁷ Ibidem, dos.701/1920, f.1.

un preț oribil așa că suntem siliți a da cât cere ovreiu numai ca să ne putem asigura subsistența".³⁸ Pe baza hotărârii Consiliului Dirigent, funcționarii din administrația publică locală, beneficiau de "ajutor de veșminte", sumă primită și de soțiile funcționarilor care nu aveau alt serviciu.³⁹

Angajarea unui număr mare de funcționari publici, într-o perioadă relativ scurtă de timp, a condus inevitabil și la situații de neintegrare a unora dintre aceștia, în activitatea instituțiilor administrative. Elocventă este în acest sens, telegrama Prefecturii Treiscaune transmisă Ministerului de Interne, în anul 1920, privind starea disciplinară a funcționarilor publici din județul Treiscaune: *"Domnului Const. Bucșan, Secretar General al Ministerului de Interne, București, La ocuparea postului de subprefect al jud. Treiscaune am primit ordin strict de la DV. ca să fac ordine în acest județ. Condițiunea principală a facerii ordinei este acum ca administrația județeană să fie pusă în mâinile unor funcționari cinstiți, dreți și bazați pe lege. În baza mai multor plângeri din partea populației am început cercetarea disciplinară contra mai multor funcționari, așa de ex: președintele Sedriei Orfanale Aron Poparadu, primarul orașului Sf. Gheorghe, dr. Zaharia Crișan, primpretorului pl. Sf. Gheorghe Ioan Vodă, celui din Aita Mare Nicolae Râmbețiu și celui din Covasna Octavian Poparadu. ... Domnii susnumiți, în urma suspendărilor făcute și în teama celor ce vor mai urma, au început o groaznică campanie contra funcționarilor județeni, nepătați încă și contra mea, acuzându-mă în Parlament și în gazete în continuu, că persecut funcționari români".* În consecință, subprefectul Murvay solicită să-i fie controlată activitatea de către un funcționar guvernamental *"corespunzător și de încredere"*.⁴⁰

Încă din această perioadă, Ministrul de Interne reglementează situațiile de incompatibilitate ale funcționarilor publici: *"Către toți domnii prefecți, subprefecți și primarii orașelor cu drept de municipiu, Cu ordinul nostru nr. 18942/1921 am atras atențiunea asupra dispozițiilor în vigoare care reglementează cazurile când poate sau nu poate exercita funcționarul Statului ocupații care ar fi în contrazicere cu cinstea, reputația exterioară a funcției ce ocupă s-au l-ar împiedica în îndeplinirea datoriei sale. Cum funcționarii județeni ca funcționari publici încă nu pot să exercite ocupații liberale, care ar fi incompatibile cu prestigiul funcției ce ocupă, cu interesele Statului sau obștești și în fine care ar împiedica îndeplinirea datoriei, Vă atragem atențiunea asupra obligativității respectării prevederilor actelor respective"*.⁴¹

Mai multe ordine circulare transmise de conducerea Ministerului de Interne, se referă la "reducerea cheltuielilor inutile" din instituțiile publice: *"...Cunoașteți greaua situație financiară în care se găsește Statul roman. Este necesar ca toți factorii responsabili să cumpănească în mod serios orice angajare de cheltuieli. Salariile funcționarilor care sunt destul de reduse nu pot fi plătite la timp în unele locuri, din cauza lipsei de fonduri. Pentru a se evita în viitor asemenea situațiuni trebuie ca bugetele să fie cât mai studiate pentru a se scoate orice cheltuială inutilă. ..."*⁴²

³⁸ *Ibidem*, dos. 485/1921, f.2-3.

³⁹ *Ibidem*, dos. 853/1920, f. 1.

⁴⁰ *Ibidem*, dos. 1650/1920, f. 1.

⁴¹ *Ibidem*, dos.216/1922, f. 2.

⁴² *Ibidem*, dos. 159/1922, f.1.

Tot pe linia reducerii cheltuielilor publice se înscrie și ordinul circular al Ministerului de Interne, referitor la încetarea tuturor detașărilor funcționarilor polițiști: *“Am onoarea a vă încunoștiința că Ministerul, în urma controalelor efectuate a constatat că, multiplele detașări de personal polițienesc, dintr-o localitate în alta necesită cheltuieli de transport și diurnă, cheltuieli ce se urcă la o sumă considerabilă pe seama Ministerului de Interne. În consecință, a hotărât ca pe ziua de 15 iunie 1922 să revină asupra tuturor detașărilor, urmând ca fiecare funcționar polițienesc, să treacă la postul unde este titular.”*⁴³

Greutățile financiare nu au afectat angajarea personalului strict necesar gestionării problemelor curente. Astfel, Poliția din Sf. Gheorghe, în anul 1922, înștiințează Prefectura județului Treiscaune, despre scoaterea la concurs a 10 posturi vacante de sergenți de oraș. Iată și condițiile de înscriere la concurs: acte de stare civilă (certificate de naștere, căsătorie), certificate “de bună purtare în comună”, de demobilizare, de patru clase și certificat medical; etatea între 23 și 32 de ani, talia cel puțin 1,70 m; cunoașterea limbii române “în graiu, scris și cetit”. Erau preferați cei care au fost subofițeri în Jandarmerie, sau care au urmat școli speciale de sergenți. Cei admiși trebuiau să semneze un angajament de trei ani.⁴⁴

O serie de ordine circulare ale Ministerului de interne vizau neamestecul organelor administrative în “afacerile bisericești”, în urma “constatării că au survenit cazuri când organele administrative s-au amestecat incompetent în afacerile bisericești, provocând astfel revolte între credincioși și preoțime”,⁴⁵ și să evite orice ingerință în luptele politice, a administrației locale⁴⁶

Pornind de la semnalele din teritoriu, conducerea Ministerului de Interne, era preocupată de perfecționarea colaborării tuturor instituțiilor administrației locale. O astfel de reglementare o constituie circulară trimisă de ministru C. Argentoianu, prefectilor din Transilvania referitoare la relațiile funcționale dintre administrația locală și unitățile din teritoriu ale Poliției de stat și ale Siguranței Generale, în care, printre altele, se precizează: *“Una dintre cauzele pentru care administrația se face în condițiuni grele, este lipsa de acord între administrație pe de o parte și poliția de stat și serviciile de siguranță de alta.”*⁴⁷ În același context, menționăm și memoriul șefului Brigăzii de Siguranță Sf. Gheorghe adresat Prefecturii jud. Treiscane, prin care solicită îmbunătățirea colaborării informative cu Compania de Jandarmi locală. *“...Asemenea a se da ordin autorităților de jandarmerie să delege delegați la adunările ungurești din județ și a comunica nouă cele constatate, căci s-a întâmplat ca în comuna Baraolt sub forma de adunare bisericească s-a făcut propagandă antinațională, atacând școlile de stat și cultura noastră.”*⁴⁸

O modalitate eficientă de integrare în specificul muncii de administrație și de perfecționare a pregătirii profesionale a constituit-o detașarea periodică a unor funcționari publici din județe, în aparatul Ministerului de Interne... *“Domnule Prefect, Pentru continuitatea și rezolvarea lucrărilor administrative privitoare la Ardeal, în spiritual legilor de care se guvernează în această parte a Regatului,*

⁴³ *Ibidem*, dos. 728/1922, f.1.

⁴⁴ *Ibidem*, dos. 179/1922, f. 1-2.

⁴⁵ *Ibidem*, dos. 1286/1920, f. 3.

⁴⁶ *Ibidem*, dos. 661/1920, f.1

⁴⁷ *Ibidem*, dos. 72/1921, f.2.

⁴⁸ *Ibidem*, dos. 221/1922, f.1.

cum și pentru inițierea în mai de aproape a funcționarilor din Administrația Centrală, însărcinați cu rezolvarea acestor lucrări, în complexul legilor ce sunt chemați a aplica, ca și rezolvarea urgentă a lucrărilor, Ministerul a hotărât ca să detașeze în Administrația Centrală, cu titlul de referenți, în serii de câte 3 sau 4, pe timp de câte două luni de zile, subprefecții și prim notarii județeni. Aceste detașări vor începe cu data de 1 august 1922. Comunicându-vă cele ce preced, avem onoarea a vă ruga să binevoiți a pune în vedere funcționarilor menționați din acea prefectură, ca atunci când li se vor anunța detașarea în Minister, să se prezinte la post. Ministerul va îngriji ca pe timpul detașării lor, să li se acorde indemnizările legale, cum și înlesniri de încartiruire.”⁴⁹

Se înregistrează primele acțiuni pe linia organizării formelor asociative profesionale. Într-o adresă din 1920, Prefectura jud. Treiscaune este înștiințată de înființarea Reuniunii Funcționarilor Administrativi și Comunali, cu sediul la Sibiu, asociație care are ca scopul, “ridicarea nivelului administrației pe teren theoretic și practic; îngrijirea intereselor economice și social politice a funcționarilor județeni și comunali și reprezentarea lor; sprijinirea năzuințelor legate de dezvoltarea județelor și comunelor ș.a.”⁵⁰

Greutățile economice pricinuite de războiul de reîntregire națională, au influențat negativ asigurarea fondurilor necesare achitării pensiilor. Pentru rezolvarea acestei situații, prefectul pensionar din Bistrița, Leon Scridon, în 10 septembrie 1922, întocmește un “Memoriu în chestia rezolvării cererilor de pensii a funcționarilor publici din Ardeal”, pe care îl înaintează Ministerului de Interne, dar și tuturor prefecturilor din Ardeal: “Dată fiind situațiunea hotărât imposibilă în care se află foștii funcționari publici, văduvele și orfanii, care și-au înaintat cererile pentru stabilirea dreptului de pensie la Directoratul General de Finanțe din Cluj și convinși fiind, că Domnia Voastră aveți toată sollicitudinea pentru cauza noastră cât se poate de dreaptă, ne luăm voia a vă expune în cele ce urmează justele noastre doleanțe. Ținem înaintea de toate să menționăm, că în urma unei ordonanțe a Ministerului de Finanțe dată la începutul anului 1922, prin care până la noi dispoziții s-a suspendat rezolvarea tuturor cererilor pentru stabilirea pensiunilor, toate cererile înscrise – la număr de peste 2000 – zac de luni de zile, ba unele de ani de zile nerezolvate în cartioanele Directoratul General de Finanțe din Cluj. (...) Având în sfârșit în vedere, că pensiile sunt în raport cu greutatea de trai astăzi insuportabile, atât de modeste încât nu pot asigura pensionarilor nici măcar un minim de existență, Vă rugăm a interveni ca și acestora să li se acorde un spor de scumpete corespunzător mărimii pensiei și sarcinilor familiale”.⁵¹

Un capitol distinct îl reprezintă preocupările Consiliului Dirigent și apoi ale Ministerului de Interne pentru unificarea legislativă și instituțională a administrației din “provinciile alipite”, cu cea din vechiul regat.

Despre aceste preocupări vorbește și ordinul circular al Președinției Consiliului de Miniștri, prin care se transmite pentru studiu, broșura intitulată “Referat asupra cercetărilor făcute cu privire la unificarea guvernamentală a Regatului Italian”. Autorii, Hilderbrand Frolo și Patruș Radu, în Prefața referatului subliniază: “Subsemnații, însărcinați de a studia modul în care s-a făcut unificarea

⁴⁹ Ibidem, dos. 812/1922, f.1.

⁵⁰ Ibidem, dos. 1056/1920, f.1

⁵¹ Ibidem, dos. 1037/1922, f.1-3.

guvernamentală a Italiei, ca urmare a unificării politice de la 1859 -1961, de la primele cercetări făcute în acest sens, ne-am dat seama de complexitatea chestiunii și de necesitatea unor studii îndelungate ...Socotind însă că guvernul român are nevoie de rezultate pozitive grabnice, pentru a putea prezenta proiectele de legi odată cu convocarea noului Parlament, am fost siliți să renunțăm la o parte a studiilor ce ne propusesem să facem și să ne mulțumim a ne urmări numai partea pur legislativă”.⁵²

Conducerea Ministerului de Interne, prin intermediul prefecturilor, consultă funcționarii publici cu privire la elaborarea unui proiect de statut unic al funcționarilor publici: *“Ministerul de Interne, Domnule Prefect, în vederea elaborării unui proiect de statut unic al funcționarilor publici din România întregită (funcționarii Statului, județelor, comunelor și așezămintele de binefacere sub controlul statului), avem onoarea a vă ruga să binevoiți a da ordine serviciilor depinzând de Dvs., să completeze cât mai repede și cu perfectă exactitate, formularele ce vă trimitem odată cu prezenta. Formularele sunt atât de clar alcătuite, încât cu cea mai mare ușurință se pot completa, fără a da naștere la vre-o interpretare greșită. Vă invităm deci ca datele ce ne vor fi trimise să fie supuse unui control riguros și să se ia măsuri ca să nu se lipsească nici o autoritate netrecută în formular.”*⁵³

În rândul acestor preocupări se înscrie și scrisoarea președintele Adunării Reprezentanților Zemstvelor Județene din Basarabia, transmisă tuturor prefecturilor din țară, în 30 iunie 1922. *“Domnule Director General, Toate guvernele care s-au perindat la cârma țării în ultimii ani după unirea Transilvaniei, Basarabiei și Bucovinei cu restul țării, n-au încetat de a-și pune toate eforturile în a uni cât mai mult noile regiuni ale României la făgașul ei de bază. Dar aceste măsuri, cu regret, în cea mai mare parte au fost de caracter exterior. Cu ocazia proiectului de lege al fostului Ministru de Interne d. Argentoianu privitor la împărțirea României pe regiuni și județe, Zemstvele din Basarabia printr-un raport special adresat Ministrului Delegat al Basarabiei, au protestat contra acestui proiect în următorul sens: “Persoanele care se străduiesc să unească pe toți românii la un loc, trebuie să nu uite, că unirea sufletească trebuie să premerge celei exterioare. Acolo unde s-a făcut unirea sufletească și culturală, nu va întârșia să se arate și cea exterioară. Și din contra, dacă unirea exterioară premerge unirii interne, făcându-se încă pe lângă toate și pe cale artificială, fără să se țină seama de condițiunile naturale, apoi aceste măsuri, menite să aducă unirea dorită, să simt ca o forță și în consecință destrămarea sufletească se accentuează și mai mult.*

Zemstvele din Basarabia sunt asemenea îngrijite de așezarea unor legături sufletești între populațiunile provinciilor României. Ele consideră că această măsură nu se poate amâna din cauză că guvernul lucrează la un proiect de lege de reformă administrativă. În conformitatea cu punctul de vedere ce la-u exprimat anterior, Zemstvele țin de necesar ca unirea sufletească concepută de ele să premerge unirii exterioare, care se proiectează de Guvern. Prima unire după părerea Zemstvei, s-ar putea obține pe calea convocării unui congres al Reprezentanților tuturor Județelor din România, în București. Pentru a putea

⁵² Ibidem, dos. 1769/1920, f.1.

⁵³ Ibidem, dos. 801/1922, f.1.

face această nouă organizare tare și pentru a-l încadra activitatea ei în margini legale, e necesar să se întocmească un statut al acestei organizațiuni. Examinarea acestui statut ar putea fi obiectul discuției primului Congres al Reprezentanților tuturor Județelor. Acest Congres va trebui să delibereze și asupra chestiunii care constituie răul zilei, atingând interesele tuturor județelor. Această chestiune este viitoarea și apropiata reformă administrativă. E necesar ca această chestiune să se lămurească și din punct de vedere practic și nu numai politic și de partid, după cum ne putem aștepta că vor face Camera și Senatul din punct de vedere al ideologiei diferitelor partide politice. Această lumină la chestiunea ce o tratăm ar putea-o aduce tocmai congresul proiectat de Zemstve, dacă condițiunile vor permite și nu vor apăsa din nici o parte.

Având în vedere cele mai de sus și în baza hotărârei Adunării Reprezentanților Zemstvelor Județene din Basarabia din 16 iunie a.c. avem onoarea a Vă ruga să binevoiți a interveni la cei în drept pentru a se aproba convocarea unui Congres al Reprezentanților tuturor județelor din România, în scopul arătat mai sus. Acest congres trebuie convocat cât mai repede. Originalul e prevăzut cu semnăturile cuvenite. Pentru conformitate, Secretar” Răspunsul Prefecturii Treiscaune: “Cu bucurie vă aducem la cunoștință, că am luat cu plăcere act de adresa Dv. Nr. 268 din 6 I.c. propunând și susținând și din partea noastră convocarea unui congres în chestia de mai sus, care să se ocupe de: 1. Statutul unic al funcționarilor; 2 Reforma administrativă; 3 O nouă arondare a județelor și plășilor în vederea reformei administrative. Sf. Gheorghe, 13 iulie 1922, D. Păltineanu, Subprefect”.⁵⁴

În octombrie 1922, printr-o circulară, Prefectul județului Treiscaune este înștiințat că împreună cu, legea contabilității publice care se aplică începând cu data de 1 decembrie 1920, cu data de 24 iunie 1921 au intrat în vigoare în întreaga țară și legea sanitară și regulamentele ei.⁵⁵

Alte dimensiuni ale instalării administrației românești sunt evidențiate de generalizarea însemnelor heraldice ale României Mari, marcarea în spațiu public a unor evenimente din istoria națională și redenumirea străzilor și instituțiilor publice. Printr-un ordin circular, din anul 1921, Ministerul de Interne dispune „fixarea stemei Regatului României întregite”: „Domnule prefect, În Monitorul Oficial din 29 iulie 1921, s-a publicat Legea pentru fixarea stemei Regatului României întregit cu țările surori unite. Deoarece este de dorit ca în timpul cel mai scurt posibil să se înlocuiască vechea stemă, am onoarea a vă ruga să binevoiți a lua măsuri să se procedeze la această operațiune”.⁵⁶ Printr-un alt ordin circular, din vara aceluiași an, se dispune aniversarea bătăliei de la Mărășești: “Domnule Prefect, Ziua de 19 August fiind aniversarea bătăliei de la Mărășești, zi în care fiii Neamului au scris cu sângele lor o pagină glorioasă în istoria Țării, avem onoarea a Vă ruga să dați cuvenitele ordine, atât în comunele urbane cât și în cele rurale să se facă ceremonialul obișnuit sărbătorilor naționale”.⁵⁷ Extrasul din procesul verbal, luat în ședința extraordinară a reprezentanței comunale Covasna, la 19 septembrie 1922, cuprinde hotărârea referitoare la schimbarea denumirii celor 40 de străzi din Covasna. Toate străzile au fost denumite cu

⁵⁴ Ibidem, dos. 859/1922, f.2.

⁵⁵ Ibidem, dos. 1148/1922, f.1.

⁵⁶ Ibidem, dos.4/1921, p.25, f.1

⁵⁷ Ibidem, dos. 961/1922, f.1.

personalități ale istoriei naționale românești: Dragoș, Mihai Viteazul, Vasile Lupu, Matei Basarab, Șaguna, Cuza Vodă, Gheorghe Lazăr, Titu Maiorescu, Regele Ferdinand, Regina Maria, Regele Carol, Regina Elisabeta, Prințul Carol, I.C. Brătianu, General Averescu, General Moșoiu, Nicolae Iorga, Regală, Lăpușneanu, Grigore Alexandrescu, Plevnei ș.a. S-au păstrat doar câteva denumiri maghiare: Timar, Toth, sau denumiri comune precum: Gării, Băilor, Baia Frumoasă, Baia de piatră, Morilor, Strâmtă ș.a.⁵⁸

O serie de reglementări prevăd, obligația folosirii limbii române, în corespondența oficială și a căilor diplomatice în relația cu Ungaria și interzic comunicarea directă cu autoritățile publice de la Budapesta. Astfel, în 25 martie 1919, prefect al județului Treiscaune, dr. Vecerdea, transmite primăriilor din subordine, următoarea circulară: „În conformitate cu comunicatul no. 1180/1919 al d-lui Ministru de Interne, am onoarea a vă înștiința că autoritățile de pe teritoriul administrat de On. Consiliu Dirigent, prin urmare și de pe teritoriul județului Treiscaune, le este cu desăvârșire interzis a se pune în orice formă (de telegrame, petiții, delegațiuni ș.a.) în contact direct cu guvernul maghiar din Budapest și că în toate cazurile, care reclamă intervenția la acel guvern, au să se adreseze Consiliului Dirigent din Sibiu. Tot asemenea este interzis fiecărui funcționar, ca să dea autorizație ori sigiliu sau stampile pe telegrame, petiții etc. cu destinația de mai sus. Vă rog să înștiințați fără amânare despre această interdicție pe toate organele inferioare cu adaosul, că orice procedură contrară se va considera ca act de nesupunere față de Consiliu Dirigent și se va pedepsi aspru”.⁵⁹ Ordinul circular emis de Resortul Afacerilor Interne din cadrul Consiliului Dirigent din Cluj transmis către prefectii, subprefecții și primarii orașelor cu drept de municipiu, în 17 ianuarie 1920, conține indicații referitoare la modul de înregistrare a adreselor și ordonanțelor guvernului maghiar. “Guvernul ungar – se spune în documentul menționat – și în prezent dă ordonanțe și ia dispoziții (hotărâri – nn.) referitor la teritoriu administrat de Consiliul Dirigent. Corespondența acelui guvern – trecând prin cenzură – a fost înmănată de organele poștale autorităților adresante, iar din partea acestora și înregistrată. Considerând că suveranitatea statului roman nu admite o astfel de procedură, ordonăm ca adresele guvernului ungar să nu fie înregistrate...ci trimise în plicul original resortului afacerilor interne”.⁶⁰

Documentele consemnează anumite cazuri de rezistență din partea unor funcționari publici de etnie maghiară, față de folosirea limbii române și a simbolurilor statului român, în activitatea instituțiilor publice locale. Astfel, pe baza unor semnale primite din vechiul regat, Secretariatul General din Cluj al Ministerului de Interne, dispune prefectului județului Treiscaune să ia măsuri de eliminare a cazurilor de purtare a “corespondenței în limba ungurească cu autoritățile din vechiul Regat”: “Înțelegem că funcționarii acestora (comunelor urbane și rurale din jud. Treascaune – n.n.) nu și-au însușit limba română, într-atâta ca să poarte corespondență în limba statului, dar nu înțelegem îndrăzneala d-lor să se adreseze autorităților din vechiul regat în limba maghiară, bineștiind că acolo nici o autoritate nu cunoaște această limbă. Binevoii a dispune ca pe viitor să

⁵⁸ Ibidem, dos. 1199/1922, f.4.

⁵⁹ Ibidem, dos. 245/1919, f. 3.

⁶⁰ Ibidem, dos. 93/1920, f.1-2.

se răspundă autorităților din vechiul regat, numai în limba statului”.⁶¹ La rândul său, Direcția Poliției și Siguranței Naționale, din cadrul Consiliului Dirigent, prin Resortul de Interne, informează Prefectura jud. Treisacune, despre faptul că, “21 de funcționarii de la primăria din Târgu Secuiesc, nu au depus Jurământul de fidelitate și folosesc în continuare ștampile ungurești”, solicitând Prefecturii să ia măsuri pentru intrarea în legalitate, potrivit prevederilor Ordonanței M.I. nr. 19789, publicată în Gazeta Oficială nr. 98/1920.⁶² În anul 1920, șeful Poliției locale din “Târgul Secuilor”, sesizează Prefectura județului Treiscaune despre faptul că “Primăria orașului Târgul Săcuilor are numai inscripție simplă fără emblema statului roman, și solicită sprijin pentru ca firma cu denumirea instituției să fie confecționată conform prevederilor legale, “ca cel puțin în formă să se vadă că Târgul săcuilor încă aparține României Mari”.⁶³ În raportul șefului Poliției de Stat Sfântu Gheorghe, din 10 martie 1920, adresat subprefectului jud. Treiscaune, este semnalată “nearborarea stindardului românesc pe clădirea Gimnaziului Reformat din localitate, în zilele de 6 februarie și 9 martie. În finalul raportului se spune: “Vă comunic aceasta ca în viitor dacă Direcțiunea și corpul profesional se va mai întoarce către Dvoastră pentru alimente, să binevoiți a-i trata în felul și chipul pe cum ei recunosc statul roman”.⁶⁴

Avocatul Ioan Fenechiu din Tg. Secuiesc, într-un memoriu redactat în anul 1921, reclamă comportamentul șovin și antirromânesc al primarului orașului Tg. Secuiesc, Molnar Deneș... “Un alt exemplu este că a venit în localitate parohul Nicolae Dima, care este și confesorul armatei din localitate. Nici acestuia nu i s-a dat locuință, așa că a fost nevoit să se mute la unul din parohienii săi, Constantin Matei. (...) Cu un cuvânt orice roman ar veni în localitate i se pune tot felul de piedici numai ca să fie silit a părăsi orașul”.⁶⁵

Din corespondența referitoare la depistarea cazurilor în care librării sași, unguri și ruși refuză vânzarea cărților și publicațiilor românești., rezultă că asemenea aspecte s-au semnalat și în alte localități din cadrul “provinciilor alipite”. Prin ordinul circular al Ministerului de Interne, din vara anului 1922, se comunică următoarele informații: “Societatea Scriitorilor Români, prin adresa nr. 1664/1922 ne aduce la cunoștință că, în provinciile liberate, cărțile românești, care au alcătuit cea dintâi armată de cucerire a sufletului românesc împilat, sunt astăzi prigonite. Atât în Ardeal, cât și în Bucovina și Basarabia, librării sași, unguri și ruși refuză vânzarea cărților și revistelor noastre literare. Unii le ascund în fundul magaziiilor, alții le trimit înapoi așa cum le-au primit”. În finalul documentului, se dispune efectuarea unor controale și, după caz, luarea măsurilor de remediere. În răspunsul Prefecturii, se raportează că în județul Treiscaune, nu au fost depistate asemenea cazuri.⁶⁶

Documentele consemnează și acțiunea de constituire a organizației locale a Partidului Maghiar din România, informațiile fiind preluate din cererea comunității maghiare din județul Treiscaune, adresată Garnizoanei militare Sf. Gheorghe, în luna februarie 1921, prin care se solicită aprobarea organizării de “conșfătuiri în vederea constituirii unei organizații proprii”: “Domnule colonel, Locui-

⁶¹ *Ibidem*, dos. 1401/1920, f.2.

⁶² *Ibidem*, dos. 856/1920, f.1.

⁶³ *Ibidem*, dos. Nr. 157/1920, f. 1.

⁶⁴ *Ibidem*, dos. 389/1920, f.1.

⁶⁵ *Ibidem*, dos. 384/1921, p.7.

⁶⁶ *Ibidem*, dos. 443/1922, f.1-2.

torii de naționalitate maghiară, care formează o minoritate pe teritoriile alipite în baza tratatului de la Trianon, simt necesitatea, ca în baza legilor existente și în cadrele statului să creeze organizația lor de minoritate, cu scopul „ca print-o colaborare deschisă și cinstită să ia partea lor activă din obligațiile și îndatoririle cetățenilor, și în acelaș ordin de idee să beneficieze și de drepturile ce se cuvin fiecărui cetățean. În ziua de 9 ianuarie a.c., a avut loc la Cluj – în urma consimțământului autorităților militare și civile – o consfătuire pregătitoare. La această consfătuire, s-a scos în relief scopul acestei organizațiuni, care nu servește nici de cum scopuri ascunse sau inadmisibile.

Subsemnații doresc în consecință, cu intențiuni analoage, să convoace o consfătuire a locuitorilor de naționalitate maghiară a acestui județ, rugând prin aceasta, respectos consimțământul și permisul Dumneavoastră. Ne având alt scop, decât pe acel mai sus menționat – referindu-ne la precedentul din Cluj – insistăm cu tot respectul prețiosul Domniei voastre consimțământ. Programul consfătuirii este: deschiderea consfătuirii; alegerea unui președinte și a unui secretar; explicarea scopului organizării; alegerea delegaților pentru comitetul central. Numărul participanților va fi aproximativ de 250 -300, iar consfătuirea dorim să o ținem în sala cea mare a primăriei (sala cinematografului), în ziua de 23 februarie 1921. Primiți vă rog domnule Colonel încredințarea înaltei noastre considerațiuni. Sf. Gheorghe, 31 ianuarie 1921”. Scrisoarea poartă 25 de semnături indescifrabile, în frunte cu cea a baronului Szentkereszty. Cu avizul Ministerului de Interne, cererea a fost aprobată.⁶⁷

În documente, sunt consemnate și primele vizite ale unor înalți demnitari români, în județul Treiscaune. Regele „Ferdinand cel loial”, sau „Marele Rege Ferdinand I”, a vizitat orașul Sf. Gheorghe în 21 iulie 1920. Cu această ocazie, regele a fost oaspetele nou înființatului Centru de Instrucție al Infanteriei și a „hotărât ca acesta să rămână aici pentru totdeauna”⁶⁸ și „Muzeul săcuiesc”, unde a constatat că acesta „se prezintă azi în condițiile unei instituții bine organizate, condusă cu multă pricepere și tragere de inimă de prof. dr. Laszlo”.⁶⁹

În 19 mai 1920, Prefectul județului Treiscaune, Vasile Pop, transmite subprefectului Victor Roman, următorul ordin: „Prin telegrama de astăzi nr. 83/163 a secretarului general de la Ministerul de Interne, suntem avizați că Dl General Averescu Prim Ministrul al României Mari și Ministrul de Interne va sosi în orașul nostrum la 25 Mai a.c. la ora 10 a.m. În vederea primirii Înaltului oaspete, Vă invit să ordonați de urgență ca primarii orașelor, primpretorii, secretarii comunali și cercuali, cu câte doi delegați dintre săteni și alți funcționari subordonați administrație Dv. să se prezinte în ținută de sărbătoare. Primirea va fi la poarta de triumf ridicată înaintea primăriei orașului.”⁷⁰ În aprilie 1922, primarul orașului Sf. Gheorghe, transmite tuturor instituțiilor publice, următoarea invitație: „Avem onoarea a Vă face cunoscut, că potrivit avizului telefonic al Domnului Prefect al județului, mâine 25 aprilie 1922, la orele 8,37 sosește în localitate Dl. Subsecretar de Stat la Interne Dr. Constantin Bucșan. Comunicându -Vă acest lucru, Vă invităm a lua parte in corpore la primirea ce se va face la arcul de triumf din col-

⁶⁷ Ibidem, Dos. 137/1921, f.1-2.

⁶⁸ Buletinul Societății Culturale „ASTRA”, Despărțământul Treiscaune, Sf. Gheorghe, Anul III, nr. 13/1939, p. 12.

⁶⁹ Buletinul Societății Culturale „ASTRA”, Despărțământul Treiscaune, Sf. Gheorghe, Anul I, nr./1929, p.6.

⁷⁰ Arhivele Naționale Covasna, Fond Prefectura jud. Treiscaune, dos. 739/1920, f.1.

țul de la Liceul Reformat și farmacia Stănescu, la orele 8. Localul fiecărei corporațiuni se va delega la fața locului. Primar..”⁷¹

Pentru reliefarea raporturilor dintre administrația publică centrată și cea locală, am reținut și telegramă de mulțumire adresată subprefectului jud. Trei Scaune și corpului funcționarilor din subordine de către Președintele Consiliului de Miniștri și Ministru secretar de stat, Generalul Averescu, la retragerea sa din Ministerul de Interne, *“pentru felul cum v-ați îndeplinit îndatoririle atât de anevoioase, în vremurile grele prin care trecem”*.⁷²

În studiul de față, am redat câteva contribuții documentare referitoare la instaurării administrației românești, în orașele din județul Treiscaune, în perioada 1919 -1922. Documentele existente în fondurile administrative aflate în păstrarea Arhivelor Naționale Covasna, se referă la întreaga problematică a gestionării de către administrația locală a vieții economice, sociale din culturale din comunele urbane și rurale ale județului menționat, dintre care amintim: inventarierea și valorificarea materialelor rămase după retragerea armatelor austro-ungară și germană; ajutorarea invalizilor, orfanilor și văduvelor de război; refacerea infrastructurii de transport și comunicații; sprijinirea activității din agricultură, industrie și comerț; asigurarea aprovizionării cu alimente a populației și a consumurilor colective (spitalele, armata, cantinele studențești și școlare); combaterea speculei și fixarea prețurilor maxime; activitatea de stare civilă și de soluționare a problemelor vizând mișcarea migratorie a populației; prezervarea patrimoniului cultural național; reglementare problemelor referitoare la asistența socială și „asigurarea muncitorească pentru caz de morb și accident” și multe altele.

Surprinderea mutațiilor demografice intervenite în numărul și structura pe vârstă, sex, naționalități și confesiuni a populației, necesită un studiu distinct. Acum vom prezenta doar o situație comparativă între cifrele evidențiate de recensământul populației din anul 1910 și cele înregistrate de recensământul făcut de administrația locală, în anul 1920. În această perioadă de timp, au avut loc evenimente care au influențat dramatic populația localităților județului Treiscaune, respectiv luptele din primul război mondial și schimbările teritoriale intervenite după terminarea războiului. Mutațiile care au avut loc în cadrul mișcării naturale și a celei migratorii a populației orașelor Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc, între anii 1910 -1920, sunt redată de cifrele recensămintelor menționate:

Tabel nr. 1

Situația demografică a orașului Sf. Gheorghe

Nr. crt.	Anul	Total populație	Români (ortodocși+ gr. catolici)	Maghiari	Alte naționalități
1	1910	9588	568	9263	598
2	1920	12 195	1364	10 317	794
3	1920/1910	+2607(127%)	+796(240%)	+1054 (110%)	+196 (132%)

⁷¹ Arhivele Naționale Covasna, *Fond Primăria orașului Sf. Gheorghe*, dos. 86/1926, f.4.

⁷² Arhivele Naționale Covasna, *Fond Prefectura jud. Treiscaune*, dos.923/1920, f. 1.

Tabel nr. 2

Situația demografică a orașului Tg. Secuiesc

Nr.crt.	Anul	Total populație	Români (ortodocși + gr. catolici)	Maghiari	Alte naționalități
1	1910	8338	136	8211	65
2	1920	7008	81	6830	166
3	1920/1910	-1330(84%)	- 55 (60%)	-1381 (83%)	+101 (255%)

Sursa: Varga E. Arpad, *Erdely etnikai es feltkezeti statisztika*, Editura Pro Print, Budapesta –Miercurea Ciuc, 1996, p.67, 74, 123, 127.

Din cifrele prezentate, se poate observa o evoluție diferențiată a populației celor două orașe. Cu toate pierderile naturale din timpul războiului și a celor cauzate de repatrierea în Ungaria, sau de stabilirea în alte țări, a unor cetățeni de etnie maghiară, care nu au acceptat să locuiască în cadrul statului roman, între anii 1910 și 1920, populația orașului Sf. Gheorghe a crescut cu 2607 persoane (127%), creșterea populației de naționalitate română fiind de 204%, iar cea a populației maghiare numai de 110%.. În aceeași perioadă, populația orașului Tg. Secuiesc, a cunoscut o scădere de 1330 persoane (84%), majoritatea absolută a pierderilor fiind din rândul populației de etnie maghiară, respectiv 1381 persoane.

În anii care au urmat, respectiv în perioada 1923 -1940, au sporit preocupările pentru *profesionalizarea gestionării administrației și a patrimoniului cultural național*⁷³ și a *problemelor economice, sociale, culturale și de dezvoltare urbanistică a localității, înfăptuirea reformei agrare, depășirea consecințelor crizei economice, asigurarea unui climat normal de conviețuire interetnică*.⁷⁴ A avut loc o amplă acțiune de renaștere a vieții naționale românești și readucerea la normalitate a condiției de român pe aceste meleaguri, unde timp de secole statutul acestuia a fost privit fie cu aroganță, fie cu ignoranță, sau prejudecăți. În același timp au crescut frustrările liderilor populației maghiare, și s-au intensificat manifestările revizioniste. Din perspectivă românească, cursul firesc al istoriei a fost dramatic întrerupt de evenimentele ce au urmat Dictatului de la Viena, din 30 august 1940.

⁷³ Ioan Lăcătușu, *Înapoi, la document!* "Profesionalizarea gestionării administrației și a patrimoniului cultural național (1920-1935)", în volumul „Ana Grama la 70 de ani”, Editura Eurocarpatica, Sf. Gheorghe, 2010, p. 259-272.

⁷⁴ Ioan Lăcătușu, *Din preocupările administrației publice a orașului Sf. Gheorghe, jud. Covasna, pentru gestionarea problemelor economice, sociale, culturale și de dezvoltare urbanistică a localității, în perioada 1930-1935. Contribuții documentare*, în „Acta Bacoviensia”, nr. VI/2010 (în curs de editare).

Dezvoltarea economico-socială a orașului Hațeg între anii 1919-1939

Ioachim LAZĂR

The economic and social development of the Hațeg town between 1919 and 1939

Abstract

For the Romanian administration of the Hațeg town, after the Great Union, the problem was the reimplementation of the institutions, schools, banks and economical units, because of the the refusal of the old two-tier system officials for taking the oath of fidelity to the Roman state. For example, in March 1919, in a full school year, five teachers of the Civil Scool of Hațeg, headed by the Director Tolcsnai Nagy Geza, have refused the oath-taking and have left their jobs being replaced by emergency with teachers from other localities. But, an important part of the Hungarian officials have taken the oath and have continued the activity, as for example, Iosif Negrenyi, a manufacturer of telephones. The city hall, led by Mayor Iosif Hana, will take a series of measures to combat speculation, for refreshing the commerce and for practicing of the occupations. Also, they have taken measures for extending of the electrification, upgrading streets, city beautification and the embankment of the Galbena River. In 1939, The Hațeg town became an important economic, commercial and cultural center which attracts many tourists and businessmen from home and abroad.

După 1918, problema cea mai acută, care se ridica, era organizarea administrației orașului, înlocuirea vechilor funcționari maghiari, care au refuzat să depună jurământul de credință către statul român. La 24 ianuarie 1919, Iuliu Maniu, președintele Consiliului Dirigent, semnează decretul nr. 2, referitor la funcționare serviciilor publice, care prevedea următoarele: *În fruntea comitatului va fi un prefect cu atribuțiile comitelui suprem. Ceilalți funcționari vor funcționa conform legii din 1886. Ca noi funcționari pot fi numiți numai acei candidați, care cunosc în vorbă și în scris limba oficială a serviciilor publice și a popoarelor din circumscriptia respectivă, iar actualii funcționari sunt datori în termen de un an să-și însușească aceste limbi în vorbă și în scris*¹.

În anul 1919, de pildă, Ioan Vlad este autorizat de către Primăria Hațegului să-și continue meseria de tâmplar pe teritoriul orașului. În cererea sa, tâmplarul Ioan Vlad scrie: „Sunt român, fost de asemenea meserie aproape 40 de ani în Sântămărie și domiciliindu-mă de 6 luni în orașul Hațeg, doresc a-mi începe aici activitatea de tâmplar”².

Unor foști funcționari, care au refuzat să depună jurământul de credință, primăria le acordă documente de bună purtare pentru a le servi acolo unde urmau să se stabilească. Un asemenea act i-a fost eliberat și lui Iuliu Szabo din Hațeg, al cărui conținut îl redăm: „CERTIFICAT DE CONDUITĂ Subscrisa primărie prin aceasta documentează cum că Iuliu Szabo junior fost oficianț la judecătoria maghiară din Hațeg, care a denegat depunerea jurământului de fidelitate, după știrea noastră, așa în trecut cât și în prezent a avut și are o purtare

¹ DJHAN, Fond Primăria orașului Hațeg, dosar 8/1919.

² Ibidem.

bună. Despre ce, la cererea susnumitului se dă atestatul prezent pentru a putea căpăta permis de a se depărta. Hațeg la 29 august 1919 Nicolae Oprea³.

La rândul său, solicitantul trebuia să de o declarație, care avea următorul conținut : „DECLARAȚIUNE Subscrisul prin aceasta declar cum că voiesc împreună cu toată familia mea a mă depărta din România Mare pentru totdeauna și nu reflectez la cetățenia română”⁴.

La 13/26 martie 1919, Tolcsnai Nagy Geza, directorul Școlii civile comunale din Hațeg, declară că depunerea jurământului de fidelitate, conștiu de negările următoare îl deneagă. La fel procedează și ceilalți profesori de la această școală : Tolcsnai Nagy Geza născută Pechy Berta, Nagy Rozalia, Vesmai Roza Bochkor, Erzebet și Vildt Ilonca”⁵.

Și totuși, unii dintre funcționarii unguri sau oameni de afaceri preferă să rămână, și să depună jurământul cum e cazul constructorului de telefoane Iosif Negrenyi. La depunerea jurământului de fidelitate se încheie următorul act : PROCES VERBAL, din 2 august 1920 de depunerea jurământului de către Iosif Negrenyi, constructor de telefoane „Jur în numele lui Dumnezeu, pe onoare și conștiință că voi îndeplini datoriile mele cu credință și că voi respecta cu sfințenie legile și Constituția României, noua mea patrie. Jur că nu voi împărtăși nimănui secretul și cuprinderea corespondenței de tot felul. Jur credință Regelui Ferdinand I și Dinastiei Sale. Așa să-mi ajute Dumnezeu”⁶.

Contele Gavril Kendeffy solicita orașului Hațeg o „concesiune comercială în temeiul căreia să poată vinde articli mixte precum și zarzavaturi și poame, în casa de sub nr. – din piața Hațegului”⁷.

Pentru a obține permisiunea de a face comerț în Hațeg el aduce și un certificat eliberat de primăria din Sântămăria Orlea: „CERTIFICAT. Autoritatea comunală din Sântămăria Orlea adeverește, în mod oficios cum că Dl. Conte Gavrilă Kendeffy, proprietar mare, în etate de 44 de ani, de religie reformată, atât în trecut cât și în prezent a avut purtare morală exemplară, pentru delictе și alte transgresiuni pedepsit n-a fost. În urmare neexistând nici o piedică, din partea noastră se recomandă extrădarea concesiunii cerute. Sântămăria Orlea la 25 martie 1920..Vasilie Dragoș, primar ,Cacea Simeon, Secretar”⁸.

Una dintre cele mai importante sarcini ale Primăriei orașului Hațeg era stabilirea taxelor pentru diferite servicii. În baza ordinului 20.579 ,din 15 decembrie 1920, a Președintelui Consiliului de Miniștri, se fixează prețurile maxime pentru măcinarea cerealelor. Pe teritoriul orașului Hațeg aceste prețuri se stabilesc la: 18 bani suta de kg la morile cu instalații sistematice; 14 bani suta de kg la morile care extrag numai tărațele; 12 bani la suta de kg la morile ce nu extrag tărațele ; 10 bani la suta de kg huruială la toate cele trei categorii de mori⁹.

Se oprește cu desăvârșire plata măcinișului prin vamă. Morarii, care refuză se pedepsesc, conform decretului nr. 2.969 din 10 iulie 1919. În anul 1919, Prefectura Hunedoara trimite o circulară către primpretorii și primarii din județ , cerând a se lua „declarații despre tratamentul în captivitate și abaterile de la

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, dosar 9/1920.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

convențiile internaționale de la: 1. Foștii prizonieri, actualmente nemobilizați sau invalizi; 2. Foștii prizonieri acum mobilizați pe loc. 3. Foștii prizonieri care nu intră la punctele 2 și 3. 4. Tabel cu prizonierii care nu sunt repatriați¹⁰.

Primăria orașului Hațeg a întocmit lista cetățenilor care au fost implicați în războiul mondial: Lupaș Alexa, Oancea Victor, Novac George, Chiriac Aron, Popescu Avram, Muntean Ludovic, Timar George, Candin Serafim, Doboii Marcu, Contoș Nicolae, Blejan Nicolae, Streițariu Nicolae, Ivașc Nicolae, Todosie George, Todosie Marcu, Ban Lesoi Pascu Aron, Șofron Negulescu, Streițariu Nicolae Piparcă în R. 108, Jeledințan Iuliu în R. 108, George Costa în Rusia, Sandru Nicolae în Italia, Molnar Geza în Rusia, Nemet Carol în Rusia, Lescoi Iosif în Rusia, Todosie Nicolae în Italia, Morar Ion în Rusia, Szekely Matyas în Italia, Novac Ionos în Rusia, Creciun Iosca în Italia, Samfir Nicolae în Rusia, Valter Teodor în Rusia, Doboii Marcu în Rusia, Ardelean Romulus în Rusia, Bokor Ludovic în Rusia¹¹.

Din partea prefecturii județului Hunedoara, se cerea primarului din Hațeg o situație cât mai corectă „având în vedere, pe de o parte scopul atât de uman și nobil, dar de altă parte, făcând apel la cele petrecute în '918, din cauza nemulțumirilor provocate în populație de executarea incorectă a ordinelor de felul acesta, să purcedeți cu toată severitatea întru executarea corectă și urgentă a acestui ordin pedepsind orice indolență”¹². Ministerul de război reclama faptul că mari „întâmpină greutăți cu stabilirea drepturilor de pensii la invalizi, văduve și orfani de război din cauza primăriilor care neglijează întocmirea acestor acte.”¹³

La 4 mai 1920, primarul Hațegului era anunțat despre aplicarea reformei agrare, cerându-i-se să întocmească tablourile ce se vor afișa pe ușa primăriei și la secretariatul respectiv¹⁴. Prefectura județului Hunedoara dorea să aibă o situație exactă a tuturor celor mobilizați în război și care nu s-au mai întors acasă.

În acest sens cere, la 20 mai 1920, ca posturile de jandarmi să facă un tablou despre toți oamenii din comunele rurale care au plecat la război, în campania 1916-1918 și nu s-au mai întors la domiciliul lor, întrucât acești oameni se vor considera ca dispăruți și vor beneficia de ajutorul legal¹⁵.

Același prefect al județului atrăgea atenția primarului din Hațeg că, din partea comandantului trupelor de uscat, a sosit o adresă, din 27 iulie 1920, care menționa că s-a „observat că o mulțime de agenți străini îmbrăcați în uniforme militare ale statelor aliate circulă prin teritoriul României Mari, amăgesc tineri peste graniță pentru a-i angaja la întreprinderi economice și pentru a-i înrola în formațiuni militare organizate. Să se ia măsuri pentru a se pune stavilă acestui rău”¹⁶.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, dosar 8/1919.

¹² Ibidem, dosar 9/1920.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

Conform unui chestionar completat de către Primărie, la 31 ianuarie 1919, întocmit pentru pregătirea reformei agrare, rezultă următoarea situație a Hațegului, datată cu 31 august 1919 și semnată de primarul Iancu Hana:¹⁷

Tabel nr. 1

Nr. crt	Întrebare	Răspuns
1	Numărul total al locuitorilor din comună	3.312
2	Naționalitatea locuitorilor:	
	Români	1.686
	Nemți (sași)	133
	Unguri	1.045
	Evrei	394
	Altă naționalitate	54
3	Religiunea	
	Greco-orientală	1.032
	Greco-catolică	654
	Romano-catolică	704
	Luterani	72
	Reformați	435
	Unitari	21
	Mozaici	394
	Altă religie	-
4	Câți locuitori au fost soldați în cursul războiului:	
	a) În armata austro-ungară sau alte armate de partea Puterilor Centrale	356
	b) În armata română sau alte armate de a aliaților (Antantei)	2
5	Câți dintre aceia care au făcut serviciul militar în război sunt invalizi ?	23
6	Numărul locuitorilor care se ocupă cu agricultura	1.500
7	Câți proprietari și arendatori sunt în comună ?	
	Mari proprietari peste 1.000 iugăre cadastrale	1
	Proprietari mijlocii de la 100 până la 1.000 iugăre	6
	Arendatori cu arenze de peste 100 iugăre	1
	Mici proprietari și arendatori de la 50 la 100 iugăre	1
	Mici proprietari și arendatori de la 10 la 50 iugăre	43
	Mici proprietari și arendatori de la 5 la 10 iugăre	69
	Mici proprietari și arendatori sub 5 iugăre	435
	Servitori și zilieri agricoli fără pământ	112
8	Numele singuraticilor proprietari cu moșii mai mari de 100 iugăre și extensiune moșiilor lor	
	Composesoratul grănicerilor	2.045 iug.
	Zoltan Bernat	159 iug.
	Biserica reformată	132 iug.
	Biserica romano-catolică	109 iug.
	Fiscul erarial de pădure	697 iug.
	Orașul Hațeg	548 iug.
9	Numele singuraticilor arendatori cu arenze mai mari de 100 de iugăre	
	Coloman Elekes	132 iug.
10	Extensiunea hotarului comunei în iugăre cadastrale	4.413 iug.
11	Câte iugăre din hotarul comunei sunt:	
	Arător	1.265 iug.

¹⁷ DJHAN, Fond Primăria orașului Hațeg, dosar 8/1919

	Fânaț	282 iug.
	Pășune privată	60 iugăre
	Pășune comunală	77 iugăre
	Pășunea composesorilor	123 iug.
	Pădure privată	1.048 iug.
	Pădure comunală	364 iug.
	Pădurea composesorilor	912 iug.
12	Cât loc s-a semănat în toamna anului 1918	150 iug.
13	Cât loc se va putea semăna în primăvara anului 1919 ?	400 iug.
14	Este destulă sămânță pentru semănăturile de primăvară ?	Nu
15	Câte iugăre din hotarul comunei s-a cultivat înainte de 1914 ?	1.200 iug.
16	Câte vite cornute (boi, vaci, viței) sunt în comună ?	398
17	Câte oi și capre sunt în comună ?	4
18	Câți cai sunt în comună ?	64
19	Câți porci sunt în comună ?	259
20	Câți meseriași sunt în comună ?	102
	Câți dintre aceștia sunt români ?	58
21	Câte întreprinderi industriale (fabrici) sunt în comună ?	2
	Câte dinte acestea sunt românești ?	1
22	Câți comercianți (negustori) sunt în comună ?	46
	Câți din aceștia sunt români ?	11
23	Câte întreprinderi comerciale sunt în comună ?	15
	Dintre acestea sunt bănci	4
	Dintre acestea sunt românești	1 bancă

Analizând situația de mai sus, se pot trage câteva concluzii interesante despre localitatea Hațeg.

Statutul ei este de comună urbană cu o mărime de peste 3.000 locuitori. Trebuie să menționăm că și alte localități, cum ar fi Petroșani, Brad aveau același statut și abia în perioada interbelică vor fi declarate orașe. Hațegul este o localitate majoritar românească. Alături de români, trăiesc aici unguri nemți și evrei, la care se mai adaugă un număr nesemnificativ de alte minorități. Un număr important de locuitori cresc animale, în special cornute. De asemenea, un număr important de locuitori ai orașului cultivă cereale în terenurile din jurul localității. Dintre cei 102 meseriași, 58 sunt români. Aceștia se ocupă mai ales cu fierăritul, prelucrarea pieilor de animale (pielari, jocari) și olăritul. Întreprinderi comerciale sunt în mâna străinilor, din 2 bănci, una este românească.

În anul 1924, în cele 68 de localități din zona Hațegului, se consemnează următorul efectiv de animale:

- Cabaline: 26 armăsari, 778 cai, 635 iepe, 277 tineret, în total 1.516.
- Bovine: 61 tauri, 6.242 boi, 7.570 vaci cu lapte, 22.23 vaci sterpe, 7.840 tineret, total 23.936.
- Bivoli: 1 taur, 62 bivolițe cu lapte, 28 sterpe, 52 tineret, total 149.
- Ovine: 2.419 berbeci, 47.311 oi, 22.178 tineret, total 71.908.
- Caprine: 397 țapi, 15.590 capre, 1810 tineret, total 17.797.
- Porcine: 53 vieri, 2.646 scroafe, 3.629 tineret, total 6.328.
- Măgari: 14 în total¹⁸.

Din acest efectiv de animale, locuitorilor orașului Hațeg le aparțineau:

- Cabaline: 53 armăsari, 53 iepe, 7 tineret, total 113 cai.

¹⁸ Ibidem, dosar 14/1924.

- Bovine: 2 tauri, 70 boi, 120 vaci cu lapte, 41 vaci sterpe, 71 tineret, total 304.
- Ovine: 3 berbeci, 51 oi, 33 tineret, total 87.
- Porcine: 2 vieri, 127 scroafe, 281 tineret, total 408¹⁹.

Numărul mare de animale au făcut cunoscute târgurile ce se țineau aici și care erau frecventate de numeroși crescători de vite și comercianți din întreg județul Hunedoara.

Probleme deosebite ridică în activitatea primăriei din Hațeg aplicarea reformei agrare. La 8 august 1924 au fost convocați în ședință toți „*locuitorii îndreptățiți la împrumut prin baterea tobei*”²⁰.

În vederea bunei administrări a orașului și mai ales pentru paza ordinii și a avutului cetățenilor, la 18 ianuarie 1923, Consiliul orașenesc acordă un ajutor de 5.000 lei poliției. Banii sunt puși la „*dispoziția șefului de poliție ca apoi acesta să o împartă după buna chibzuială către cei competenți*”²¹.

Conducerea localității întocmește tabloul celor pe care îi socotește îndreptățiți a fi împrumutați. În primul rând se au în vedere mici funcționari din oraș care vor fi împrumutați cu loturi de casă. După o analiză amănunțită se întocmește lista celor îndreptățiți a primi pământ:

Tabel nr. 2

Nr. crt.	Numele și prenumele celui îndreptățit	Domiciliul	Funcția sau meseria	Etatea
1	Andrei Frischoltz	Hațeg	Oficiant CFR	31
2	Simion Chirilă	"	Învățător	40
3	Ing. Erdős Eugen	"	Inginer CFR	40
4	Văduva Aurel Eliu	"	Economă	46
5	Chinci Nicolae	"	Cantonier CFR	38
6	Văd. Ioachim Cerbiceanu	"	Văd. de preot	42
7	Dănilă Szekely	"	Econom	39
8	Ștefan Daniel	"	Grădinar	60
9	Elena Nemeș	"	Funcționară	23
10	Matei Bela	"	Hengher	42
11	Lucreția Muntean	"	Funcț. la judecătorie	24
12	Gherzan Rudolf	"	Căraș	40
13	Roman VasIU	"	Oficiant la primărie	24
14	Sofia Tirinescu	"	Oficiant la primărie	24
15	Orfani, Mina, Fira, și I. Murariu	"	-	-
16	Avram Dumbravă	"	Cantonier	54
17	Radu Petre	"	Șef gară	30
18	Bertha Ioan	"	Impiegat de mișcare	23
19	Nicolae Salanțiu	"	Impiegat de mișcare	23
20	Avram Murariu	"	Servitor la poliție	50
21	Ștefan Gherman	"	Profesor	42
22	Lăsconi Solomon	"	Servitor	28

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, dosar 17/1924.

²¹ Ibidem, dosar 11/1922.

23	Sora Iosif	"	Plutonier major	29
24	Onici Maria	"	Servitoare	33
25	Barbu Toma	"	Plugar	56
26	Toderesc Alexandru	"	Zidar	32
27	Petre Ilie Lazăr	"	Judecător	26
28	Alexandru Băieș	"	Lt. col. în rezervă	59
29	Sigismund Bolea	"	Pretor	37
30	Gheorghe Părău	"	Institutor	38
31	Colcer Ștefan	"	Muncitor cu ziua	37
32	Ioan Vasiiu	"	Zidar	36
33	Simion Jentele	"	Funcționar	31
34	Carol Indrea	"	Zidar	56
35	Anton Valter	"	Olar	26
36	Carol Tapu	"	Zidar	35
37	Oancea Simion	"	Dulgher	56
38	Ludovic Baloș	"	Tăbăcar	32
39	Carol Nagy	"	Tâmplar	48
40	Radu Ilasie	"	Tăbăcar	25
41	Rozvan Georghe	"	Pantofar	28
42	Laslo Carol	"	Cojocar	46
43	Murar Avram	"	Pantofar	26
44	Francisc Batori	"	Căraș	31
45	Iosif Fester	"	Curelar	40
46	Alexndru Teodosie	"	Cojocar	30
47	Nuț Sebastian	"	Pantofar	27
48	Iosif Dima	"	Pantofar	33
49	Petru Sâmbătean	"	Dogar	37
50	Nicolae Suntămărescu	"	Fierar	41
51	Ioan Toma	"	Pantofar	31
52	Copandi Mihai	"	Mecanic	30
53	Marcu Goldstein	"	Cojocar	50
54	Ștefan Eperjesi	"	Croitor	27
55	Văd. Berta Schönfeld	"	Comerț în mic	39
56	Murariu Ludovic	"	Comerciant	38
57	Ambrosiu Șelariu	"	Com. angajat	49
58	Nicolae Nemeș	"	Comerciant	36
59	Iuliu Munteanu	"	Funcționar comunal	41
60	Alexandru Ignat	"	Inspector general	-
61	Francisc Lur	"	Curelar	38

În data de 17 septembrie 1924, încep lucrările comisiei de împrumut pentru locuitorii din orașul Hațeg. Aurel Tămășescu, președintele comisiei, Ioan Danciu, agronom, delegatul Casei Centrale de Împrumut, Carol Frențoi, delegatul Ministerului Domeniilor și Pompei Neustadter, constituiți în comisie, conform art. 61 din Legea agrară, constată „că s-au făcut cereri din partea unor locuitori netrecuți în primul tablou de împrumut, s-a făcut un tablou suplimentar. Deoarece în concepția legiuitorului a fost ideea de a se distribui pământ pentru a-și clădi case și a-și crea mici gospodării, funcționarii, muncitorii mărgi-

nași de la orașe, muncitorii din centrele miniere, industriale, a căror principală ocupație nu este plugăria”²².

Locuitorilor din orașul Hațeg, Bertha Schönfeld, Morariu Ludovic, Ambrosie Șelariu, Nicu Comes, Iuliu Munteanu și Alexandru Ignat s-a hotărât cu majoritate de voturi, președintele comisiei având opinie separată, respingerea acestor cereri²³.

Pentru locuitorii de mai jos, comisia, în unanimitate, a respins cererile pentru motivele indicate la fiecare categorie :

1. Cererile aparținând lui Sofron Negulescu, Dr. E. Șelariu și Alexandru Eromnimon, întrucât au teritorii proprii pentru construcții de case.

2. Ion Doboï, care are casă în Hațeg, cu folosința trecută asupra mamei sale.

3. Ioan Penț și Nicolae Brad că au case.

4. Iustin Țarina, Ioan Socaciu, Hinteș Ludovic, Iosif Kristai și Marcu Theodosie deoarece sunt plugari și înlăturați de la astfel de împroprietări.

5. Mic Petru, Clein Farcaș și Clein Herman, fiind negustori ambulanți și Grama fiind crâșmar.

6. Dr. Anton Schaum nu funcționează la stat fiind profesionist. Lui Ioan Copil fiind bătrân și fără familie și nu i se poate da lot. Pavel Papoea, deoarece a mai fost luat odată în evidență și în primul tablou²⁴.

După analiza fiecărei cereri în parte comisia de împroprietărire hotărăște următoarele:

„Stabilește cu unanimitate dreptul la împroprietărire pentru un sfert loc de case și una jumătate iugăr loc cultivabil pentru a-și crea mici gospodării în orașul Hațeg, la 55 de locuitori indicați în tablou, și cu majoritate pentru locuitorii, văd. Berta Schönfeld, Morariu Ludovic, Ambrosie Șelariu, Nicolae Nemeș, Iuliu și Alexandru Ignat.

Respinge în unanimitate cererile de împroprietărire ale solicitanților Sofron Negulescu, Dr. Eugen Șelariu, Alexandru Eromnimon, Ioan Doboï, Ioan Henț, Nicolae Brad, Iustin Țarina, Ioan Socaci, Hiretea Ludovic, Iosif Cristoi, Marcu Theodosie, Mic Petru, Clein Farcaș, Clein Herman, Ioan Grama, Dr. Antoniu Schaum, Ioan Copil și Pavel Popoea”²⁵.

Comisia prezintă și opinia președintelui care în câteva cazuri a fost opusă celei exprimate de majoritatea membrilor comisiei: „Opiniune. Președintele are altă părere asupra cererilor locuitorilor Berta Schönfeld, Morariu Ludovic, Ambrosie Șelariu, Nicolae Nemeș și Iuliu Munteanu, deoarece toți acești locuitori sunt comercianți și nu pot fi considerați printre locuitori a căror ocupațiune o preconizează legea în art. 199. Opinează pentru respingerea cererii lui Alexandru Ignat deoarece nu poate lua în serios dorința ce o manifestă de a se stabili în Hațeg”²⁶.

²² Ibidem, dosar 17/1924.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

În final tabelul cuprinde 61 de locuitori ai Hațegului care au dreptul la împroprietărire. Au fost respinși „comercianții, cei care au locuri de casă, cei care sunt plugari și bătrânii fără moștenitori”²⁷. În Raportul agronomului regional întocmit la 11 iunie 1924, se preciza că din regiunea agricolă Hațeg erau îndreptățiți la împroprietărire 6.237 români, 67 de unguri și 3 evrei. Se menționează în același raport că proprietari români cu peste 50 iugăre de pământ nu sunt²⁸. Până la data de 1 noiembrie 1924 a fost expropriată o suprafață de 11.773 iugăre, 1.067 stânjini pătrați și au fost împroprietăriți 546 țărani²⁹.

Agronomul regional informa Consilieratul agricol al județului Hunedoara că hotărârea referitoare la moșia Kendeffy din Sântămăria Orlea nu s-a executat deoarece de la „comitet a sosit prea târziu, însă țăranii nu sunt scutiți în dreptul lor, ei folosind o suprafață de 198 iugăre”³⁰. Totodată el mai informa Consilieratul agricol al județului Hunedoara că în „regiunea agricolă Hațeg amatori de a fi colonizați sunt, fapt constatat din declarațiile îndreptățiților făcute la procesele verbale individuale”³¹.

Autoritățile române cer primăriei orașului Hațeg să întocmească și un tablou cu averile foștilor inamici, unguri, germani, austrieci, bulgari și turci. În 12 mai 1923, băncile din orașul Hațeg comunicau următorul răspuns:

Prima Casă de păstrare din județul Hunedoara, în Hațeg: „*La institutul nostru nu se află nici acțiuni, nici depuneri ale supușilor unguri, germani, austrieci, bulgari și turci*”³².

Banca Poporală, Societate pe acțiuni, Sucursala Hațeg: „*La Banca Poporală, filiala Hațeg nu sunt acțiuni, depuneri sau pretensiuni ale supușilor unguri, austrieci, turci și bulgari*”³³.

Creditul Comercial S.A. Hațeg: „*Cetățeni străini la Institutul nostru nici la un caz nu sunt interesați*”³⁴. Același răspuns este dat și de către Însoțirea Regnicolă de Credit din Hațeg³⁵.

Orașul Hațeg avea un număr impresionant de industriași și comercianți care prin activitatea lor impulsiau economia localității. La activitatea acestora se mai adăugau locuitorii care se ocupau cu agricultura și creșterea vitelor. Prezentăm mai jos documentul întocmit de către Primăria și Consiliul Hațeg referitor la industriași :

Tabel nr. 3

Tabloul tuturor meseriașilor din orașul Hațeg

Nr. crt.	Numele și prenumele	Domiciliul	Felul meseriei	De când practică meseria ?
1	Bercoviciu Henric	Hațeg	Restaurant, hotel, crâșmă	16.07.1897
2	Popescu Marcu	"	Măcelar	30.12.1899

²⁷ Ibidem, f. 59-63.

²⁸ Ibidem. dosar 14/1924.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, dosar 17/1924, f. 185-188.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

3	Popescu Teodor	"	Cojocar	19.11.1890
4	Popescu Gheorghe		Cojocar	19.11.1890
4	Teodosie Alexandru	"	Tăbăcar	15.11.1891
5	Văd. Nicoară Gheorghe	"	Croitor	06.03.1893
6	Eperjesi Ioan	"	Croitor	04.08.1897
7	Jan Alexandru	"	Tăbăcar	20.10.1897
8	Văd. Popescu Nicolae	"	Tăbăcar	20.04.1898
9	Bercoviciu Adolf	"	Pantofar	30.08.1899
10	Nemeș Nicolae	"	Faur	31.10.1900
11	Petrescu Vasilie	"	Olar	30.09.1901
12	Kalabisz Iosif	"	Zidar	23.10.1901
13	Indra Carol	"	Zidar	22.08.1902
14	Eperjesi Gheorghe	"	Pantofar	01.07.1902
15	Boszörmenyi Adalbert	"	Pantofar	05.12.1902
16	Almagyi Emanoil	"	Croitor	29.03.1903
17	Fleischer Wilhelm	"	Zugrav și pictor	05.09.1903
18	Schuszter Francisc	"	Tapițer și șelar	08.05.1904
19	Doboiu Ioan	"	Cojocar	23.11.1904
20	Stan Tanasie	"	Cojocar	09.11.1905
21	Jan Marcu	"	Tăbăcar	16.02.1906
22	Grün Ioan	"	Zidar	31.08.1906
23	Crișan Ștefan	"	Pantofar	13.07.1907
24	Fenyvesy Iosif	"	Pantofar	28.05.1908
25	Iacob Todor	"	Rotar	24.05.1908
26	Ivașcu Ioan	"	Cojocar	24.08.1908
27	Doboiu Todor Nacu	"	Tăbăcar	05.09.1908
28	Văd. Hermann Fridric	"	Croitor	26.03.1909
29	Laslo Carol	"	Cojocar	14.05.1909
30	Drumner Adalbert	"	Ceasornicar	13.10.1909
31	Hirsch Zaller	"	Brutar	10.03.1910
32	Homan Iosif	"	Măsar	16.03.1910
33	Müller Filip	"	Ceasornicar și bijutier	22.10.1910
34	Wesmas Carol	"	Curelar	02.03.1911
35	Iszak Ignatie	"	Zugrav	02.03.1911
36	Murar Marcu	"	Pantofar	04.05.1911
37	Benczelits Gh. Junior	"	Măsar	15.11.1911
38	Crejter Nicolae	"	Bărbier	14.01.1912
39	Mahalek Gheorghe	"	Măcelar	05.06.1912
40	Kuhr Francisc	"	Curelar	27.08.1912
41	Ratkov Francisc	"	Măsar	02.10.1912
42	Paisz Andreas	"	Pantofar	02.05.1913
43	Nickel Antoniu	"	Hornar	02.05.1913
44	Soția I Vințan Petru		Croitor	25.02.1914
45	Deak Dezideriu	"	Bărbier	22.04.1914
46	Kilnadi Ioan	"	Lăcătuș	26.06.1914
47	Strățariu Alexandru	"	Rotar	09.05.1916
48	Nagy Alexandru	"	Pantofar	09.05.1916
49	Nagy Balint	"	Tipograf, papetărie, compactor	20.03.1917

50	Străitariu Nicolae	"	Olar	10.10.1917
51	Străitariu Ioan	"	Olar	10.10.1917
52	Walter Iosif	"	Olar	09.10.1917
53	Văd. Blejan Marcu	"	Olar	01.01.1918
54	Bicsikovszki Ioan	"	Faur	07.05.1918
55	Pop Petru	"	Cojocar	11.10.1918
56	Bonhofer Cornel	"	Fotograf	12.10.1918
57	Doboiu Romul	"	Tăbăcar	25.03.1919
58	Stoian Gheorghe	"	Brutar	25.03.1919
59	Cisare Consuiti	"	Măsar	21.05.1919
60	Pömör Francisc	"	Croitor	17.06.1919
61	Domșa Victor	"	Masar	13.08.1919
62	Krausz Fridric sen.	"	Curelar	29.09.1919
63	Sânzian Ioan	"	Birjar	01.06.1921
64	Muntean Petru Gliga	"	Birjar	11.10.1921
65	Balea Mingarel	"	Pantofar	24.01.1922
66	Petruș Simion	"	Cofetar	22.02.1922
67	Hauber Otto	"	Lăcătuș	17.02.1922
68	Vlad Alexandru	"	Olar	12.04.1922
69	Ivașc Marcu	"	Croitor	01.12.1922
70	Klein Dezideriu	"	Pantofar	19.05.1922
71	Doboiu Nicolae	"	Măcelar	19.10.1922
72	Herban Gheorghe	"	Măcelar	29.11.1922
73	Obernauer Herman	"	Rotar și fierar	29.11.1922
74	Petreu Iosif	"	Căldărar	07.12.1922
75	Delazero Ioachim	"	Tăiat lemne cu forță motrică	20.12.1922
76	Salamon Mauritiu	"	Brutar	17.01.1923
77	Benczelits Gh. sen	"	Măsar	1890

În cadrul orașului predomină meseriile de pantofar, cojocar, croitor, tăbăcar, măsar, olar. Numărul meseriașilor din orașul Hațeg era însă mult mai mare după cum rezultă dintr-o a doua listă anexată la cea prezentată mai sus:

Tabel nr.4

Nr. crt.	Numele și prenumele	Meseria practică	Data
1	Hitsch Francisc	Bărbier	29.11.1919
2	Bordi Ioan	Blănar	20.09.1919
3	Alexandru Aurel	Tăbăcar	18.10.1919
4	Vasiu Alexandru	Croitor	20.10.1919
5	Buru Ioan	Pantofar	04.11.1919
6	Ivașcu Nicolae	Tăbăcar	11.11.1919
7	Lecher Abraham	Ceasornicar	31.01.1920
8	Goldstein Marcu	Cojocar	17.03.1920
9	Sur Petru	Măcelar	21.04.1920
10	Puti Gavrilă	Cofetar	18.05.1920
11	Abraham Henric	Îmblătit cu forță motrice, lăcătuș	30.06.1920
12	Jeledințan Iuliu	Dulgher	01.07.1920
13	Pazsitka Hermann	Șelar și lustruitor de trăsuri	08.06.1920
14	Abraham Aladar	Măsar	01.07.1920

15	? Nicolae	Croitor	15.09.1920
16	Abraham Alexandru	Fabricant de oțet din spirt	24.09.1920
17	Siladi Ioan	Olar	24.09.1920
18	Copil Ioan	Olar	24.09.1920
19	Rata Petruț	Olar	24.09.1920
20	Murar Avram senior	Olar	24.09.1920
21	Strățariu Nicolae II	Olar	24.09.1920
22	Costa Moise	Olar	24.09.1920
23	Vasiu Gheorghe	Olar	24.09.1920
24	Balaj Ludovic	Tăbăcar	11.08.1920
25	Copil Marcu	Olar	05.10.1920
26	Banciu Victor	Pantofar	19.10.1920
27	Pamfir Gheorghe	Olar	19.10.1920
28	Șandru Nicolae	Olar	19.10.1920
29	Weszter Iosif	Curelar	19.10.1920
30	Rosenfeld Adolf	Pantofar	19.10.1920
31	Părau Iacob	Olar	27.10.1920
32	Străițar Nicolae Vâju	Olar	27.10.1920
33	Angheluț Sebastian	Pantofar	20.12.1920
34	Weil Ludovic	Hotel și restaurant	10.11.1909
35	Gersohn Rudolf	Birjar	02.03.1911
36	Forster Irma văd.Cseh Bertalan	Cafenea, birjar	25.02.1911
37	Iosica Dănilă	Birjar	25.02.1919
38	Bercoviciu Iosif	Birjar	22.05.1919
39	Bucher Cadar	Cărauș	21.04.1920
40	Frații Jan	Îmblătit cu forță de aburi	27.07.1920
41	Munerant Constantin	Îmblătit cu forță motrică benzină	27.07.1920
42	Rozenstein Rudolf	Birjar	02.12.1920
43	Rozenfeld Isak	Adunător de fier, vase și zdrențe	11.08.1920
44	Clein Pepi	Cărauș și birjar	18.11.1920
45	Nasta Spiridon	Olar	04.12.1920
46	Aron Izidor	Faur	22.03.1898
47	Kucserak Ioan	Birjar	17.05.1907
48	Lörincz Martin	Birjar	07.11.1907
49	Zaharie Gheorghe	Bodegă	14.01.1912
50	Gottlieb Eugen	Dentotehnic	27.11.1919
51	Sindicatul cârciumarilor din Hațeg și jur	Fabricarea apei de sodă	04.05.1921
52	Eclesia romano-catolică	Moară cu apă	27.03.1903
53	Bernad Zoltan	Moară cu apă	27.03.1903
54	Dugaciu Mihai	Moară de apă	27.03.1903
55	Hirsch Ignatie	Fabricarea apei de sodă	22.03.1922
56	Bauer Iuliu	Fabrică de piele	03.01.1923
57	Doboiu Alexandru	Olar	21.04.1921
58	Morar Avram jun.	Pantofar	01.06.1921
58	Bociog Iosif	Olar	-
59	Perian Traian	Bărbier	-
60	Clein Izidor	Hotel și cafenea	-

61	Penț Ioan	Birjar	-
62	Kuhn Alexandru	Căraș	-
63	Grama Ioan	Căraș	-

Pe lângă numărul mare de meseriași și fabricanți în orașul Hațeg, în perioada interbelică, activau și un număr considerabil de comercianți. La 21 ianuarie 1924, primăria Hațegului întocmea un tablou al tuturor comercianților din orașul Hațeg, care cuprindea un număr de 101 comercianți din diverse ramuri: bănci, magazine mixte, băcănii, comercianți de cereale și animale, vânzări de lemn, piei de animale, vinuri etc.³⁶

Diferitele meserii se învățau în cadrul unui stagiu de ucenicie la comercianții sau meseriași din oraș. Iată condițiile în care se încheia un contract de ucenicie între un patron, în cazul nostru, Hamat Nicolae și tânărul Lațcu Ioan din Hațeg: „*CONTRACT DE UCENIC. Încheiat în locul și ziua mai jos indicată, între Hamat Nicolae, locuitor în Hațeg, ca maestru cabaniceriu și Lațcu Ioan locuitor în Hațeg.*

1. *Maestrul Hamat Nicolae ia la sine de ucenic pe Lațcu Ioan, fiul lui Lațcu Nicolae, născut în comuna Glimboca, în ziua de 26, luna aprilie, anul 1900, îl învață la meseria de cabaniceriu sub condițiunile și pe timpul notat mai jos.*

2. *Lațcu Ioan intră în serviciu sub condițiunile și pe timpul notat mai jos, de ucenic maestrului Nicolae Hamat.*

3. *Condițiunile de învățământ se stabilesc: durata 2 ani, începutul, 1924, aprilie 1, sfârșitul aprilie, 1, 1926.*

4. *Pentru susținerea și prevederea ucenicului numit s-a făcut următoarea învoială: Maestrul Hamat Nicolae este obligat a prevedea pe ucenic cu locuință corespunzătoare, mai departe a-l prevedea cu toate cele, afară de îmbrăcăminte, de a solvi toate taxele.*

5. *În fine se constată prin prezentul contract cazul când ucenicul va cauza sistarea învățământului, precum și în cazul dacă ucenicul trecând la alt ram de industrie, va abdice, este obligat părintele ucenicului a solvi maestrului...lei despăgubire.*

După citire și explicare contractul s-a primit încheiat și subscris în fața martorilor rugați a fi prezenți în decursul contractului.

Hațeg la 20 mai 1924³⁷.

În decembrie 1920, în orașul Hațeg³⁸ învățau diverse meserii un număr de 17 ucenici, care învățau meseriile de frizer, dentist, pantofar, mecanic, zugrav, comerciant, franzelar și măsur.

La 26 septembrie 1924, profesorul Martinovici, inspector general la Academia de Agricultură din Cluj cerea primăriei orașului Hațeg să răspundă la următoarele întrebări:

1. Care este întinderea arăturilor? 2. Care este întinderea grădinilor (zarzavat, pomi fructiferi)? 3. Care este întinderea fânașelor? 4. Care este întinderea viilor? 5. Care este întinderea pășunilor? 6. Care este întinderea pădurilor? 7. Care este întinderea apelor? 8. Care este întinderea terenului neproductiv (vatra orașului, drumuri pietruite, parcuri)? 9. Care este numărul agricultorilor

³⁶ Ibidem, dosar 17/1924, f. 294-295.

³⁷ Ibidem, f. 251.

³⁸ Ibidem, dosar 9/1920.

care au mai mult de 200 iugăre și care mai puțin de 200 iugăre. Categoria proprietății ?

În răspunsul din 30 septembrie, primăria orașului Hațeg comunică următoarele date: Teren arător 1.264 iug, 119 stj². Grădini 118 iug. 1.565 stj². Fânețe, 281 iugăre, 1.316 stj². Vii, 14 iugăre, 1.525 stj². Pășuni, 200 iugăre, 1.332 stj². Păduri, 2.323 iugăre, 1.465 stj². Ape, 7 iugăre, 605 stj². Loc neproductiv, 190 iugăre, 400 stj³⁹. Agricultori cu peste 200 iugăre sunt numai 1, persoane juridice morale sunt 2, orașul și foștii grăniceri⁴⁰.

În anul 1925 prin județul Hunedoara se desfășoară un important concurs de automobilism. La 24 mai 1925, subprefectul județului Hunedoara ordona primăriilor să ia măsuri pentru „repararea și curățirea șoselelor, paza și ordinea în timpul circulației de automobile”⁴¹. Pe teritoriul județului urmau să se desfășoare etapele a IV-a, a V-a și a VI-a. Prin Țara Hațegului, raliul de automobile trecea în ziua de 7 iunie 1925. Etapa care atinge și Țara Hațegului urmărea ruta Reșița, Caransebeș, Bouțar, Bucova, Zeicani, Grădiște, Totești, Hațeg, Sântămăria Orlea, Ohaba de sub Piatră, Băiești, Galați, Pui, Livadia, Baru Mare, Crivadia, Merișor, Bănița, Petroșani, Livezeni, Bărbăteni de Jos, Bumbești, Tg. Jiu, Filiași, Craiova, Slatina, Pitești, București în lungime de 612 km⁴².

Primăria constată că podul de peste pâraul Cârlete, de pe șoseaua Hațeg-Petroșani e slab și trebuie refăcut și cere subprefectului să dea dispoziții pentru refacerea lui⁴³. La 4 iunie 1925, Primăria orașului Hațeg atenționa toți șefii oficiilor publice că în data de 7 iunie va trece prin orașul Hațeg Alteța Sa Prințul Carol luând parte la concursul de automobile. Este de dorit să i se facă o primire corespunzătoare. În acest sens s-a făcut o poartă triumfală în piața Huniadi spre strada Sântămăria⁴⁴. Se cere de asemenea să se participe cu toți subalternii la primirea Alteței Sale Regale.

În anul 1924 are loc în Țara Hațegului vizita unui oaspete de seamă, generalul Berthelot. La 14 februarie 1924 agronomul Ioan Danciu informa Consilieratul agricol al județului Hunedoara următoarele: „Cu ocazia primirii generalului Berthelot s-au cheltuit 28.695 lei și 80 bani, din care sumă d-l director general Petru a plătit 15.000 lei, prefectul Dubleșiu 6.550, rămânând 7.145 și 80 bani neachitați din partea Ministerului”⁴⁵.

În ianuarie 1934, primarul orașului Hațeg, Victor Savu, informa membri delegației consiliului orașului Hațeg următoarele: „Cu ocazia sărbătorilor Crăciunului, copiilor săraci li s-au distribuit 60 perechi de ghete”⁴⁶. Membrii Consiliului orașului Hațeg, în frunte cu primarul Victor Savu, aprobă proiectul de buget al orașului pe anul 1934⁴⁷, care cuprindea bugetul primăriei (2.154.896 lei venituri ordinare), ale abatorului (42.000 lei) și ale uzinei electrice (415.960 lei).

Consiliul orașului Hațeg respinge cererea lui Weill Ludovic pentru scutirea de chiria de 900 lei pentru sala de cinematograf pe care, motiva acesta, o pune

³⁹ *Ibidem*, f. 19-20.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, dosar 17/1924.

⁴² *Ibidem*, f. 37-38.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 51.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar 14/1924.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

la dispoziție gratuit pentru teatre, serbări școlare și recrutări⁴⁸. La 4 martie 1938, colonelul Ioan Alexandru a luat jurământul pe constituție lui Victor Baiu, ajutor mecanic la Uzina electrică comunală Hațeg, conform următoarei formule :

„Eu Victor Baiu jur credință regelui Carol al II-lea, jur să respect constituțiunea și legile țării. Jur să-mi îndeplinesc cu onoare și conștiință funcțiunea ce-mi este încredințată și să păstrez secretele serviciului.

*Așa să-mi ajute Dumnezeu”*⁴⁹

Primăria orașului Hațeg a desfășurat o activitate importantă pentru dezvoltarea urbanistică a localității Hațeg. Trebuie să menționăm că în anul 1864, atunci când avea loc Adunarea Generală a Astrei, orașelul Hațeg avea aspectul unei localități rurale.

O descriere interesantă asupra aspectului orașului din acel timp ne-a lăsat-o Aron Densușianu. *„Hațegul din apropiere, dar mai mult din ceva depărtare nu te prea face a presupune în el un oraș. Edificiile, în afară de patru biserici, sunt cea mai mare parte ascunse printre pomi și sălci, ce acoperă grădinile, care nu lipsesc la nici o casă. Grădinile, fiind totodată puțin îngrijite, dau orașului un aer rustic... Stradele în loc de nisip și piatră, de care geme râul ce curge chiar prin oraș, erau acoperite cu bruși mari de tină, pe jumătate uscată și cu ogașe afunde. Pe alte locuri erau bălți, în care apa era verde, prin urmare infectată și plină de miasme. Gardurile și palanurile de pe laturi erau mare parte îngropate în nămol... Piața era pardosită binișor”*⁵⁰.

Era nevoie să mai treacă încă mult timp până când Hațegul va lua aspectul unei așezări urbane. Se va pune ordine în construcțiile din oraș, stabilindu-se locul, aspectul fațadelor și suprafață construibilă pentru o nouă locuință. În primul rând era necesară dezvoltarea căilor de comunicație pentru stabilirea unor legături ușor accesibile cu celelalte centre urbane din Banat și Transilvania. La 5 august 1902, magistratul orașului Hațeg a votat suma de 40.000 coroane contribuție la calea ferată Hațeg-Caransebeș.⁵¹ La 15 aprilie 1914 este convocată ședința membrilor comitetului opidan, care va dezbate o serie de probleme ale orașului între care amintim: Cumpărarea stabilimentului electric, aprobarea contractului referitor la ținerea taurilor, rugarea lui Kendeffy Gabor pentru mărirea procentelor ce are orașul a le plăti după prețul de cumpărare a târgului din Sântămăria Orlea⁵². Trebuie menționat că încă la data de 10 aprilie 1921, 237 de locuitori din Hațeg beneficiau de curent electric⁵³. Nicolae Todosie, cerea Consiliului orașenesc să-i aprobe „a edifica la planul meu de lângă vii, la o distanță de cca 15-20 m de la drumul țării o casă de lemn, acoperită cu țiglă pentru păzitorul moșiei mele”⁵⁴. Cetățeanul Neidoni Dumitru din Lunca Cerni de Jos cere autorizație de construcție pentru a-și face casa pe o parcelă de lângă pădurea grănicerilor. Casa va fi din lemn, acoperită cu țiglă și

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ioachim Lazăr, *Județul Hunedoara în descrierile de călătorie ale lui Aron Densușianu (1864)*, în „Sargetia”, XXXII, 2004, p. 188-189.

⁵¹ „Libertatea”, anul I, nr. 45 din 19 octombrie/1 noiembrie 1902, p. 3.

⁵² Ibidem, dosar 1/1914-1917.

⁵³ Ibidem, dosar 17/1924, f. 251.

⁵⁴ Ibidem, dosar 12/1923.

constă dintr-o chilie și 1 culină. Casa va avea 7 ½ m lungă, 5 ½ de lată și 2,80 m înaltă. Ferestrele vor fi de 1 m înalte și 80 cm late⁵⁵.

Pe teritoriul orașului Hațeg se aflau 5 biserici cu parohiile respective: greco-orientală română, greco-catolică română, romano-catolică, evreiască ortodoxă (casă de rugăciuni) și evreiască neologă⁵⁶. Alături de biserici se aflau casele parohiale. În orașul Hațeg existau, în anul 1920, un număr de 5 hoteluri: „Mielul de Aur”, „Leul Bătrân”, „Hotel Solomon”, „Hotel Central” și „Hotel Coroana”⁵⁷. Primăria orașului Hațeg își continuă demersurile pentru realizarea altor utilități necesare orașului. Se preocupă pentru ridicarea abatorului, a stabilirii locului de târg și a unui teren de sport pentru oraș. În 28 martie 1924, s-a ieșit la fața locului, în hotarul comunei Nalați-Vad, cu ocazia predării locului de târg, abator și sport pe seama orașului Hațeg. Prezenți: I. Danciu, agronom regional, inginerul operator, Oliver Pogatanic, primarul, Amos Gligor, prim notarul, Ioan Crișan. Cu acest prilej s-au predat orașului Hațeg 8 iugăre teren pentru abator, 385 stânjini pentru cale de acces, 10 iugăre pentru locul târgului și 3 iugăre pentru locul de sport⁵⁸. La 13 aprilie 1933, primăria și Consiliul Hațeg hotărăsc mutarea pieței de cereale în târgul de vite. S-a mutat din piața Ferdinand pe locul târgului de vite, lângă intravilanul școlilor secundare.⁵⁹ Iuliu Ritz propune instalarea unei popicării în centrul orașului. După analizarea propunerii ea se respinge motivându-se că ea „nu prezintă nici o rentabilitate, apoi că locul pe care se face popicăria este prea expus publicului”⁶⁰. La 23 mai 1933, Nenkov Decsev, grădinar bulgar, cere prelungirea firului electric cu încă un stâlp, în strada Florilor, ca să poată lucra și noaptea⁶¹. Se aprobă cererea grădinarului bulgar dar lucrarea se va face pe spesele proprii. Deseori râul Galbena surpa malurile afectând loturile unor orașeni care sunt nevoiți să le întărească cu stâlpi și împletituri din crengi de copac. Pentru asemenea lucrări Horvath Aladar și ortacii săi cer 15 care de „cloambe pentru facerea unei întărituri pe râul Galbena”⁶². Pentru același scop, Kemeny Simion cere 10 care⁶³. Pentru înfrumusețarea orașului, la 9 iunie 1933, primăria angajează provizoriu în postul de grădinar al orașului pe Gaspar Eugen din Deva⁶⁴. Protopopul Ieronim Ciocan se plânge primăriei contra lui Samoilă Grîn pentru folosirea unui edificiu din vecinătatea locuinței sale ca grajd, din care se scurge în pereții și pivnițele edificiilor Bisericii ortodoxe, zeamă de gunoi⁶⁵.

În anul 1933, în orașul Hațeg erau următoarele piețe și străzi: „Piața Ferdinand”, „Piața Huniade Corvin”, „Strada 10 Vânători”, „Mihai Viteazul”, „Regina Maria”, „Principesa Elena”, „Sântămăria”, „Ion I. C. Brătianu”, „Grecilor”, „Uzinei Electrice”, „Prundului”, „Aurel Vlaicu”, „Băiaș”, „Viilor”, „Strada Lungă”, „Grâniceri”, „Decebal”, „Suseni”, „Traian”, „Florilor”, „Cimitirului”, „Câmpului”, „Strada

⁵⁵ *Ibidem*, dosar 1/1918

⁵⁶ *Ibidem*, dosar 17/1924, f. 171.

⁵⁷ *Ibidem*, dosar 9/1920.

⁵⁸ *Ibidem*, dosar 14/1924.

⁵⁹ *Ibidem*, dosar 1/1918.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

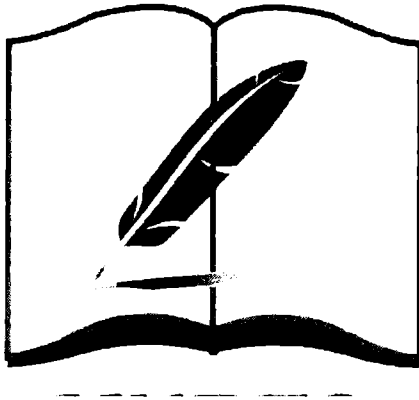
⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

Nouă”, „Maier”, și „Țigătime”⁶⁶. Numele acestor străzi se va păstra în toată perioada interbelică, până la instaurarea regimului comunist, când numele lor va fi schimbat în cea mai mare parte.

⁶⁶ *Ibidem.*

Evoluția edilitară a orașului Hațeg, în primele decenii ale sec. XX. Caz particular imobilul băncii Hațiegana

Cristina PLOSCA

**The evolution of town-planning of Hațeg city, in the first decades of XX-th
century - the case of Hatiegana bank building**

Abstract

The first documentary mention of Hațeg have appeared in a diploma from 1247. În 1404, Hațeg has become a capital of this district. 1764 was established a company of frontier guards and Hațeg became a military city.

The last decades of XIXth century found Hațeg in developement-new streets, a Central Square, the appearance of new buildings with shops at the ground floor. The building is the type of trade building who has at ground floor a space fitting for shops. the building belongs to Neo-Classic style characterized to a turning back to Greek-Roman shapes. The style is noble but austere.

The building has an double opening to the streets and had as previous destination Hațiegana Bank, granted by the existence of beehive decoration. Beehive in decorations means toil, hard work and zeal, and tells us that the building destination was to be a bank and it was placed at first floor.

Hațiegana bank was established in 1888 in a period of great developement for Romanian banks in Transylvania.

Depresiunea Hațeg (310-350m altitudine) situată în sudul Transilvaniei și în S-V județului Hunedoara se află la întâlnirea a trei drumuri: primul spre Deva-capitala județului, altul spre Petroșani, iar celălalt spre Timișoara, acestea legând principalele regiuni din Sud - Vestul Transilvaniei. Cadrul natural este deluros-muntos, cu Munții Orăștiei la est, Parâng la Sud, Retezat la Vest, Poiana Ruscă la nord dar și cu o rețea hidrografică foarte densă. Dintre resursele zonei se evidențiază: cariere de piatră, minereuri feroase, lemn, talc; apoi pădurile, importantă bogăție a zonei-rășinoase. Agricultură este reprezentată printrucultivarea pomilor fructiferi dar și creșterea animalelor - cai și porci. Pitorescul zonei aduce beneficii turismului, existând și facilitățile ajungerii rapide la importante monumente istorice de la Ulpia Traiana, Densuș.

Orașul Hațeg, păstrează farmecul montan de provincie, al unei localități de 12000 locuitori și este așezat în centrul Țării Hațegului. Despre localitatea Hațeg, Hațeg prima mențiune documentară apare în diploma regelui Bela al IV-lea în 1247. În 1404 deja Hațegul este capitală a districtului și castrului fiind organizat pe baza unui sistem militar. Districtul era împărțit în mai multe cnezațe conduse de către un cneaz, care avea calitatea dublă de administrator și șef militar¹. În Hațeg își aveau sediul castelanul, șeful suprem care, ajutat de 12 jurați ai provinciei, cu cnezii și nobilii, constituiau instanța de judecată (cu puteri asupra întregului district) pentru rezolvarea litigiilor dintre nobili și restul populației².

¹ Octavian Floca, *Regiunea Hunedoara*, Ghid turistic cu 174 ilustrații și 3 hărți, 1957, p. 326.

² Idem

La 1669, Hațegul este investit cu magistratură autonomă, supusă numai guvernului, cu dreptul de a trimite doi deputați în Dietă.

În timpul incursiunilor turcești, fiind așezat la poarta drumului din Banat spre nord, Hațegul a suferit mult, cea mai grozavă năvălire a fost cea din 1648 când ținutul a fost distrus.

La 1764, prin înființarea unei companii de grăniceri, Hațegul a devenit un oraș militar. Compania încartiruită aici, a II-a ținea de regimentul românesc care își avea sediul la Orlat. Crearea acestor centre grănicerești a avut o mare importanță pentru localitățile în care acestea au existat³.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Hațegul era o așezare rustică cu câteva edificii publice, patru biserici, cu reprezentarea fiecărei confesiuni. Însă edificiile, câte erau stăteau ascunse printre sălcii și pomi. Străzile nu erau pavate, doar Piața Centrală era, după cum spun sursele vremii, „pardosită binișor”. Astfel la recensământul din 1857 Hațegul avea 1483 locuitori și 259 case. Recensământul din 1880 arată că populația era în creștere și ajunsese la 1805 locuitori și 379 case.

Ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, găsim micul oraș Hațeg în dezvoltare - pavarea străzilor, decorarea pieței centrale prin construirea unei fântâni, dar și construcția imobilelor cu spații comerciale la parter. Acest gen de edificii sunt caracteristice sfârșitului de secol XIX, ele apărând ca urmare a dezvoltării vieții comerciale și a creșterii numărului locuitorilor. Tipul predominant de clădire de comerț era compusă dintr-un șir de magazine combinate cu locuințe, aveau la parter spre stradă un spațiu amenajat pentru comerț-prăvălii și un gang boltit care conducea într-o curte adâncă, mărginită pe două sau trei laturi de construcții. Pentru o mai bună evidențiere a evoluției urbanistice am exemplificat aceasta prin descrierea ansamblului urban din strada Bisericilor 2-6 existent în Lista Monumentelor Istorice cu numărul HD-II-aB-0332508, dar și sediul de Bancă, actual hotel Ferdinand, din Strada Bisericilor 2, numărul HD-II-mB-03328⁴ (foto1) se înscrie acest tip de clădire descris mai sus adică imobil cu destinație comercială-parter spațiu comercial amenajat dar și etaj pentru locuințe sau birouri. Acesta aparține stilului Neo - Clasic, caracterizat prin întoarcerea la formele greco-romane și presupune dezvoltarea de noi principii: claritatea expunerii, simplitatea structurii prin intermediul ordinii, simetria proporțiilor, măreția sobră. Stilul este nobil, caracterizat prin ordine, austeritate, elevație, cult spre distant.

Imobilul cu deschidere dublă la două străzi, a avut pentru fațada dreaptă ca destinație Banca Hațegana, acest lucru fiind atestat de existența ornamentului cu stup, semnificând hărnicia, truda, se află la etajul întâi al imobilului. Primul institut de credit românesc propriu-zis, s-a înființat în 1872, „Albina”, conform dispozițiilor codului civil austriac introdus în Ardeal prin Patenta Imperială din septembrie 1853⁵. Pe baza acestui cod se cerea la înființarea unei societăți de credit o aprobare specială printr-un rescript imperial dat în urma unui referat al ministerului de industrie și comerț. Cererea de autorizație de funcționare trebuia înaintată împreună cu statutele băncii ministerului care avea dreptul să ceară modificări în statute. Au urmat apoi „Aurora”, 1873, „Reuniunea din Feldru” Bis-

³ Ibidem.

⁴ Monitorul Oficial al României, nr.646 bis/2004, p.1384.

⁵ Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, Cartea Românească, 1936, p.7.

trița Năsăud-1879, „Furnica” din Făgăraș-1883 creată cu ajutorul Albinei. În acest climat propice dezvoltării institutelor de credit a fost înființată în 1888, Banca Hațiegana ca „asociațiune de anticipațiune și credit în Hațeg”, cu un capital de 13600 florini-format din cote de 50 florini; apoi transformată în societate pe acțiuni ajunge la un capital social de 100000 coroane⁶. „Hațiegana” a avut legături cu mai bine cunoscuta bancă Albina din Sibiu, aceasta acordându-i credite ca și altor tinere bănci românești, a căror sporire numerică după 1883, înregistrează un ritm accelerat. A acordat stipendii cunoscutei organizații feminine „Reuniunea de femei din Comitatul Hunedoara”. Își continuă dezvoltarea astfel că la 1900, apar informații în presă, în „Gazeta Transilvaniei” sub numele de Institutul Hațiegana, astfel direcțiunea acestuia asigurată de Mihai Bontescu (director executiv) și Ioan Munteanu(contabil), adresau acționarilor un comunicat referitor la acțiunile deținute de populație, este menționat faptul că societatea pe acții „Hațiegana” este înscrisă în registrul comerțului din Deva⁷.

Imobilul, situat în centrul Hațegului - numită în perioada din timpul administrației austro-ungare „Piața Centrală” - are parter, etaj și pod ce inițial avea lucarne (foto 2). Clădirea este construită în ultimul deceniu, stil Neo - Clasic. Parterul avea cinci uși de acces, în formă de semicerc, existente și azi constituind accesul în spațiile comerciale contemporane. La etaj existau ferestre în număr de cinci dintre care 3 simple și două duble, cu ancadrament care se păstrează și azi în aceeași formă (foto3).

Ulterior, după trecerea Transilvaniei sub administrația românească, după anul 1918 apar mai multe modificări în fațada dreaptă a clădirii. Firmele diverselor spații comerciale sunt scrise în limba română, imobilul continuă să fie sediul al băncii „Hațiegana” (foto 3). Parterul se modifică prin apariția unei farmaciei existentă și azi, dispar lucarnele, iar în zidul din deschiderea dublă la cele două străzi se construiește o ușă de acces, care asigură intrarea într-un nou spațiu comercial (foto 4,5). Deasupra acesteia era o fereastră cu ancadrament existentă și azi (foto 6).

Fațada din stânga nu a avut un rol atât de important ca și precedenta. Imobilul avea același parter, etaj și pod cu posibilități de mansardare. La parter existau și sunt și acum de actualitate două ferestre de fațadă, de formă semi-sferică, dar care nu sunt la același nivel cu cele din dreapta. Accesul se făcea printr-o ușă cu deschidere dublă din lemn decorată cu feronerie. Motivul este comun compus din curbe și contracurbe. Prin această ușă se intra într-un hol boltit, apoi se ajungea într-un imobil - parter, etaj, pod. Scara interioară este spiralată, din marmură roșie, presupunem că de la cariera Rușchița, cu balustradă din feronerie, ornamentată cu motiv comun întâlnit în multe din imobilele datând de la sfârșitul secolului XIX, din Deva-exemplu clădirea Palatului Administrativ.

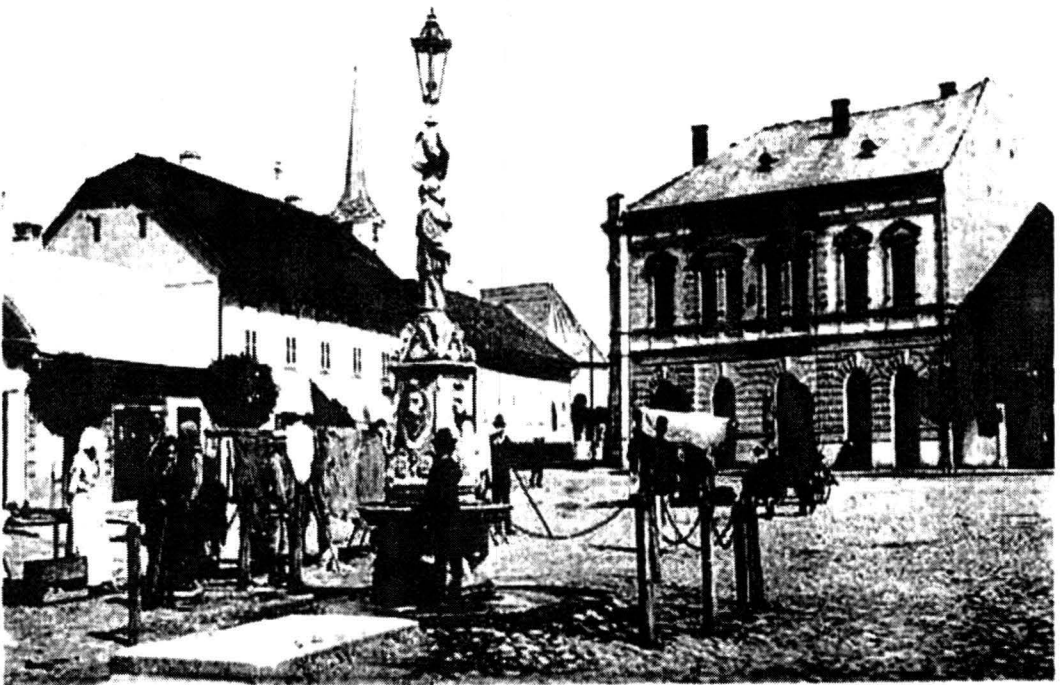
Băncile înființate în Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea au reprezentat o realitate istorică și o necesitate economică. Sistemul natural de dezvoltare a fost cel în cadrul unui efort comun, de colaborare, de a ajuta comerțul și industria românească.

⁶ Idem, p.27

⁷ „Gazeta Transilvaniei”, nr.118/1900.

Foto1 - Imobilul băncii în 2008.

Üdvözlét Hátszegről

Főtér a diszkuttal

Foto. 2 - Piața centrală din Hațeg din timpul administrației Austro - Ungare

Foto 3 - Banca Hațiegana

Foto 4 – Imobilul băncii în perioada interbelică.

Foto 5 - Vedere cu Piața Ferdinand, fosta Piață Centrală și Banca Hațiegana,

Foto 6 - Piața Ferdinand și clădirea băncii în perioada interbelică.

Aspecte referitoare la activitatea unor instanțe judecătorești mureșene, în primii ani după Marea Unire de la 1918

Nicolae BALINT

**Aspects regarding the activity of several courts from Mures county,
in the first years after the Great Union in 1918**

Abstract

The end of the First World War marked the end of three great empires, as well as the beginning of an era of significant political, economic and cultural-scientific changes, including for Romania. The Peace Conference in Paris (1919 – 1920) did not equitably solve the issues generated by the war, created frustrations among small states, but it also created complexes for the defeated countries. One of the problems dealt with there was the issue of minorities. The Great Powers imposed juridical rules which had superconstitutional status, which the signatory states were obliged to regulate by their own laws, which was obviously a serious breaking of national sovereignty. As far as implementing the Romanian legislation in Transylvania is concerned, as one can see from the documents of the instances in Tg. Mures, this was a gradual process linked to certain particularities, so that, for a rather long time, certain laws of the Hungarian state were kept in office, but they were first translated into Romanian, revised, completed and some articles were annulled. We are talking, for example, about Law XXI/1886 regarding municipalities, Law XXII/1886 regarding the administration of communes, Law XX/1901 regarding the simplifying of administrative procedure, the laws referring to usage (utility) and interest, as well as Law XXV/1883, Law VIII/1887, Law XXXI/1868, Law XXXV/1895 and Law XXXVI/1895. Consequently, one can say that the inter-war Romanian state, as regards the implementation of its own legislation, handled it tactfully, taking into account the necessities of the moment, as well as the need to elaborate long-term long-lasting well-fundamented law, which would correspond to the interests of the Romanian State, and to the best interests of its citizens of other ethnicities.

1.Considerații generale

Sfârșitul Primului Război Mondial a marcat și sfârșitul a trei mari imperii, dar în același timp începutul unei epoci de mari prefaceri politice, economice și cultural-științifice.

Conferința de Pace de la Paris (1919-1920), n-a rezolvat însă în mod echitabil problemele determinate de război, a creat frustrări pentru statele mici, dar a creat și complexe pentru statele învinse, complexe care peste puțin timp aveau să alimenteze și să însuflețească mișcări extremiste, revizioniste¹ și revanșarde. De altfel, chiar și între Marile Puteri - *cele care organizaseră Conferința* - au apărut divergențe de opinii și chiar anumite animozități de la începutul lucrărilor², dar din ce în ce mai evidente pe parcursul desfășurării Conferinței.

Statele admise la Conferința de Pace au fost împărțite în mod discriminatoriu în state cu „interese generale” și „state cu interese speciale”³, urmare a

¹ A se vedea în acest sens Ciolan, I.N., și colectivul, *Transilvania – istorie și dăruire românească*, Editura Sirius, București, 1996, p. 217-237.

² Bold, E., *De la Versailles la Lausanne (1919-1932)*, Editura Junimea, Iași, 1976, p. 3-5.

³ Botoran, C., și colectivul, *România și Conferința de Pace de la Paris (1918-1920) - Triumful principiului naționalităților*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, p. 280.

propriilor interese promovate de Marile Puteri, iar acest fapt a creat o stare de tensiune încă de la debutul Conferinței.

Participantă la război de partea Antantei și aflată în rândul statelor învingătoare la sfârșitul acestuia, la Conferința de la Paris, România s-a văzut confruntată cu o serie de probleme și atitudini adverse, vis-a-vis de propriile ei aspirații și revendicări.

Drept justificare a acestei atitudini, României i se imputa Tratatul de la Buftea-București⁴, tratat încheiat în mod forțat, un tratat care-i fusese practic impus în condițiile de după Brest-Litovsk⁵, dar pe care statul român nu-l ratificase și drept urmare acesta nu produsese consecințe în plan juridic și economic.

Ori știut este și faptul că nici Marile Puteri nu-și respectaseră angajamentele asumate față de România, mai precis cele referitoare la deschiderea unui nou front în sudul Greciei și care ar fi susținut astfel acțiunile militare desfășurate de armata română pe frontul transilvănean în fața unui atac dinspre sud, conjugat cu contraofensiva austro-ungară dinspre vest.

Pe lângă cuantumul reparațiilor de război ce i se datorau, pentru partea română, dar nu numai pentru ea, o problemă foarte delicată abordată în cadrul Conferinței de Pace de la Paris s-a dovedit a fi și problema minorităților. În acest sens trebuie menționat și faptul deloc lipsit de importanță, că România s-a lovit la Paris în mod constant de atitudinea partizană pro maghiară a Angliei.

Prin tratatele de pace încheiate acolo, Marile Puteri au impus norme juridice cu caracter supra constituțional și pe care statele semnatare erau obligate să le consacre prin propriile lor legi, ceea ce era în mod evident o gravă încălcare a suveranității naționale pentru că ele ofereau cercurilor apusene posibilitatea de a se amesteca în treburile interne ale statelor cărora li se impuseseră asemenea prevederi⁶.

Ion I. C. Brătianu, cel ce a condus într-o primă fază delegația României la Conferința de Pace de la Paris, s-a dovedit a fi foarte intransigent în problema minorităților, atitudine adoptată și cu ocazia Conferinței de la Genua din 1922 când delegația maghiară a ridicat din nou problema minorităților, cu trimitere directă la minoritatea maghiară din Transilvania căreia, chipurile, nu i s-ar fi respectat drepturile consacrate în plan internațional și ca o consecință a acestei situații, această minoritate nu ar fi avut un statut de egalitate cu națiunea majoritară.

Presiunea exercitată de Marile Puteri asupra României prin abordarea ne-realistă a chestiunii minorităților în cadrul Conferinței de la Paris a fost în parte contracarată de atitudinea mult mai flexibilă și abilă a lui Alexandru Vaida Voevod⁷, membru al delegației române și ulterior, după demisia lui Brătianu, chiar șef al acestei delegații.

Așa cum vom vedea în continuare, problema minorităților era în fapt o falsă problemă, iar unul din argumente îl constituie consider eu, chiar faptul că și după realizarea *de facto*, dar și *de jure* a Marii Uniri de la 1918, în legislația Regatului român - *mă refer doar la provincia Transilvania, parte a acestui regat* - s-

⁴ *Ibidem*, p. 299.

⁵ Pascu, V., *Istoria modernă a românilor (1821-1918)*, Editura "CLIO NOVA", București, 1996, p. 239.

⁶ Bold, E., *op.cit.*, p. 7-10

⁷ A se vedea în acest sens Racovițan, M., *Alexandru Vaida Voevod între Memorandum și Trianon (1892-1920)*, Editura Tipotrib, Sibiu, 2000, pp. 166-167.

au menținut mult timp norme și chiar legi maghiare în întregul lor, precum și multe din prevederile Codului civil austriac⁸.

De asemenea, funcționarii etnici maghiari au putut să lucreze în continuare în instituțiile statului român, cu singura condiție de a învăța limba română și de a depune jurământul de credință față de statul român, gest pe care mulți dintre aceștia l-au refuzat în mod ostentativ.

Unificarea legislativă - *prin extinderea legislației civile din România și asupra Transilvaniei* - s-a făcut abia în 1943⁹ (evident, fără NV Transilvaniei, parte cedată Ungariei prin Dictatul de la Viena din 1940).

2. Organizarea judecătorească în Transilvania până la 1918

Potrivit Legii XXI din 1871, în Transilvania funcționau ca primă instanță judecătoria de plasă și tribunalele.

Judecătoriile de plasă aveau în componența lor un judecător de plasă plin și unul sau mai mulți judecători de plasă supleanți.

Aceste judecătorii aveau o competență limitată. Spre exemplu, în materie civilă ele judecau litigiile care nu depășeau ca valoare 500 de florini¹⁰, precum și cauze penale de mică importanță.

Tribunalele de primă instanță erau instanțele de prim grad pentru hotărârile instanțelor inferioare în ceea ce privește cauzele civile și comerciale.

În materie penală erau instanțe de prim grad pentru toate crimele și delictele. Tribunalele erau formate dintr-un președinte și un număr de judecători stabiliți și numiți de ministrul de Justiție.

Țin să precizez faptul că în cazul delictelor de presă¹¹, judecătorii încadrați în aceste tribunale erau asistați de un juriu compus din 12 membri și hotărârile erau luate în ultimă instanță¹².

Asemenea tribunale de primă instanță funcționau la Sighetul Marmăției, Satu Mare și Zalău (intrau în circumscripția Curții de Apel de la Debrețin), Bistrița, Dej, Deva, Alba-Iulia, Cluj, Sibiu și Turda (se aflau în circumscripția Curții de Apel din Cluj), Brașov, Miercurea Ciuc, Dumbrăveni, Târgu-Mureș și Odorhei (se aflau în circumscripția Curții de Apel din Târgu-Mureș, ce funcționase până în 1890 ca Tablă regească), Arad și Oradea (în circumscripția Curții de Apel din Oradea), Caransebeș, Lugoj și Timișoara (în circumscripția Curții de Apel din Timișoara).

Prin Legea XXV din 1890 s-au înființat Curțile de Apel la Cluj, Târgu-Mureș, Oradea și Timișoara, iar acestea funcționau ca instanțe de apel pentru cauzele judecate în prima instanță de tribunale și ca instanțe de recurs pentru cauzele judecate de judecătorii.

Curțile de Apel erau alcătuite dintr-un președinte, președinți de complet, judecători și funcționari și erau organizate în 2 secții, civilă și penală..

⁸ Firoiu, D., *Istoria statului și dreptului românesc*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1976, p. 237.

⁹ Legea nr. 389, din 22 iunie 1943, a extins legislația civilă și comercială a României și asupra Transilvaniei.

¹⁰ Ioan Ranca, *Instituțiile din Transilvania până la 1918*, ANDJM, fond Colecția de manuscrise, f. 79.

¹¹ Delictelor de presă sunt tratate pe larg, cu exemple concludente, de Neamțu, G., în lucrarea *Procese politice de presă antiromânești din epoca dualismului austro-ungar, 1868-1890*, Editura Societății Culturale Pro Maramureș "Dragoș Vodă", Cluj-Napoca, 2004.

¹² Firoiu, D., *op. cit.*, p. 229-230.

Hotărârile Curților de Apel puteau fi atacate la Curtea de Casație și Justiție de la Budapesta, aceasta fiind organul suprem de judecată cu competență generală în recurs, dar numai pentru vicii de formă în procedură și pentru neкомпетенță.

Pe lângă fiecare tribunal funcționa câte un Parchet, iar pe lângă fiecare Curte de Apel câte un Parchet general. Ambele Parchete erau subordonate Ministerului Justiției de la Budapesta.

Pentru centrul și estul Transilvaniei, inclusiv părțile bănățene, izvorul principal de drept a fost Codul civil austriac din 1811. Acest cod a fost introdus în Ungaria și Transilvania în 1853. După 1867, odată cu realizarea dualismului, Ungaria a obținut dreptul propriu de legiferare, iar Codul civil austriac a fost completat și modificat de o serie de legi, decrete și ordonanțe date de statul maghiar între anii 1867-1917.

În restul Transilvaniei, dreptul maghiar a dominat, el având ca izvoare: cutuma, legile maghiare date între 1867-1917, ordonanțele regale și ministeriale și Codul civil austriac (acesta din urmă numai în materia Cărilor funciare)¹³.

Trebuie precizat faptul că aplicarea dreptului cutumiar maghiar a fost recunoscută expres de lege. În acest sens, art. 19 din Legea IV, din 1869, a statuat obiceiul ca având putere de lege.

3. Implementarea legislației românești în Transilvania după 1918

În conformitate cu prevederile Marii Adunări Naționale de la Alba-Iulia de la 1 Decembrie 1918, pentru o perioadă de timp, până ce aveau să fie pregătite toate condițiile necesare unificării depline din punct de vedere instituțional și legislativ, teritoriile Transilvaniei rămăneau autonome fiind conduse de Marele Sfat Național (cu rol de Parlament autonom) și de Consiliul Dirigent (cu atribuțiile unui guvern)¹⁴.

Marele Sfat Național s-a întrunit pentru prima dată pe data de 2 decembrie 1918, în sala Tribunalului din Alba Iulia și se va mai întruni o singură dată în anul 1919, pentru a se pronunța asupra reformelor agrară și electorală.

Consiliul Dirigent a fost desființat pe data de 2 aprilie 1920, dar nu s-a putut trece imediat la o conducere centralizată.

Drept urmare, toate actele care emanau de la puterea centrală erau rezolvate la Cluj prin intermediul Secretariatelor Generale ale ministerelor de resort. Aceste Secretariate Generale nu aveau competență proprie, ci doar una delegată de ministerul tutelar.

Pe data de 24 martie 1921, Consiliul de Miniștri a hotărât să transforme Secretariatele Generale existente la Cluj în Direcții Generale, iar funcționarii numiți la conducerea lor aveau prerogativele, drepturile și obligațiile direcțiilor similare din ministerele de resort.

Miniștrii au primit dreptul de a reduce treptat atribuțiile pe care le aveau aceste Direcții Generale, până la completa lor suprimare.

Pe lângă fiecare Direcție Generală era detașat de către ministerul de resort câte un funcționar superior, care împreună cu directorii generali formau o

¹³ Firoiu, D., *op.cit.*, p. 230-321.

¹⁴ Un spațiu amplu desfășurării Marii Adunări Naționale de la Alba-Iulia și primei întruniri a Marelui Sfat Național, îl acordă Pascu, V., în *op.cit.*, pp. 259-260.

comisie regională de unificare, ce avea în frunte un președinte ce era delegat de guvernul central.

Odată cu adoptarea Constituției din 1923 și a Legii unificării administrative din 1925, s-a încheiat practic vastul proces al unificării instituționale a Transilvaniei cu România.

Trebuie menționat faptul că acest proces a fost unul cât se poate de anevoios, care a presupus două direcții principale de acțiune: încadrarea cu personal român a instituțiilor și implementarea legislației statului român în această provincie.

La un an după Marea Unire, multe dintre simbolurile statului maghiar nu fuseseră încă înlăturate de pe frontispiciul instituțiilor românești din Târgu-Mureș, încă se mai foloseau imprimate cu antetul statului maghiar, la fel ca și în cazul timbrelor judiciare și se redactau acte oficiale în limba maghiară¹⁵, deși dispozițiile date în acest sens erau cât se poate de clare și nu lăsau loc de interpretări.

Cu toate acestea diferite autorități judiciare, dar îndeosebi notarii, mai foloseau încă sigilii cu inscripții maghiare¹⁶.

De altfel, chiar comandantul Garnizoanei militare Târgu-Mureș, care în noiembrie 1919 îndeplinea și atribuții de poliție pentru asigurarea ordinii publice și siguranței cetățenilor, cerea printr-o circulară ca inscripțiile din cadrul Judecătoriei de ocol „să fie scrise numai în limba română....”¹⁷ și asta pentru că mulți funcționari de etnie maghiară aflați în fruntea unor instituții nu se conformaseră dispozițiilor primite anterior.

În Transilvania - *am în vedere în mod deosebit justiția și administrația* - lipsa elementului românesc calificat era o realitate cu consecințe dramatice și care ne arată în același timp și o realitate crudă: situația românilor din Transilvania care, deși majoritari în provincie, nu au putut accede anterior anului 1918 - *decât cu foarte rare excepții* - în slujbe din administrație și justiție.

Drept urmare, au trebuit aduși un număr important de funcționari cu calificare juridică din vechiul Regat al României, care însă aveau o mare lipsă, nu cunoșteau realitățile acestui spațiu geografic dominat instituțional până atunci de o funcționărimă maghiară ce se opunea din răspuțeri - *e vorba de o rezistență pasivă, în principal* - elementului românesc și limbii române.

Totodată, acești funcționari români aduși din vechiul Regat al României se acomodau cu greu în noile instituții din Transilvania. Un alt inconvenient pentru ei era necunoașterea limbii maghiare, fapt care le-ar fi dat posibilitatea să contracareze unele acțiuni ale funcționarilor recalcitranți de etnie maghiară și care, deși aveau uneori o evidentă atitudine sfidătoare în desfășurarea atribuțiilor de serviciu, cel puțin în primii ani după Marea Unire nu au putut fi îndepărtați din sistem.

Spre exemplu, la Judecătoria de ocol din Târgu-Mureș, în mai 1919 erau încadrate 23 de persoane (magistrați și funcționari), din care doar 2 erau ro-

¹⁵ Ordinul circular nr. 363 din 1919 al Consiliului Dirigent - Resortul Justiției, Ordinul circular nr. 8182 din 29 august 1919 al Consiliului Dirigent - Resortul Justiției, Ordinul circular nr. 7924 din 3 septembrie 1919.

¹⁶ ANDJM, fond *Judecătoria mixtă Târgu-Mureș*, dosar 62/1919-1921, f. 107.

¹⁷ ANDJM, fond *citat*, dosar 62/1919-1921, f. 172.

mâni, iar la Cartea funciară, în octombrie 1919 erau încadrate 18 persoane, niciunul dintre aceștia nu era român¹⁸.

Patru ani mai târziu, adică în 1923, la aceeași instituție menționată anterior - *Judecătoria de ocol Târgu-Mureș* - erau încadrate 20 de persoane (magistrați și funcționari), din care doar 6 erau români deși, e drept primii trei ca importanță în instituție erau români¹⁹. De asemenea, dacă urmărim cu atenție statele de salarizare ale Judecătoriei de ocol Târgu-Mureș, pentru perioada 1919-1921, vom putea constata cu ușurință, o mare fluctuație de personal în cadrul acestei instituții, iar această stare de fapt nu era nici ea în beneficiul consolidării instituționale a statului român în provincia recent alipită Regatului României.

La 6 ani de la Marea Unire, adică în 1924, dezinteresul și chiar opoziția tacită sau evidentă față de învățarea limbii oficiale a statului - *limba română* - rezultă din foarte multe note interne de control, atât ale Judecătoriei de ocol Târgu-Mureș, cât și ale Tribunalului Târgu-Mureș, dar și ale Parchetului de pe lângă Curtea de Apel din Târgu-Mureș²⁰.

Astfel, într-o notă internă de serviciu a Președintelui Tribunalului Târgu-Mureș, urmare a unui control tematic efectuat de acesta la Judecătoria de ocol Târgu-Mureș, se consemna: „*Funcționarii neromâni ai acestei judecătoriai, de la inspecția trecută (1923 - n.a.), nu au făcut niciun progres în limba română...*”²¹

Pe data de 15 august a fost dată circulara cu nr. 24081/1924 E, de către Directoratul General din Cluj, instituție subordonată Ministerului Justiției, circulară prin care se comunica instanțelor judecătorești mureșene faptul că urmează să intre în vigoare Regulamentul pentru aplicarea statutului funcționarilor publici.

În cuprinsul circularei se menționa, citez: „*Funcționarul este obligat a cunoaște limba oficială a statului...Funcționarii care se găsesc în serviciu la data publicării regulamentului vor fi supuși în cursul anului 1924, pe baza unor dispozițiuni ministeriale, la un examen de cunoaștere a limbii oficiale, acei care vor reuși la examen, vor fi menținuți în funcțiune, iar aceia care nu au reușit vor fi îndepărtați*”²².

În ceea ce privește implementarea legislației românești în Transilvania, așa cum de altfel am mai spus în cuprinsul lucrării, acesta a fost un proces gradual care a ținut seama de anumite particularități, astfel încât un timp destul de îndelungat au mai fost menținute legi ale statului maghiar, care însă au fost mai întâi traduse în limba română, revizuite, completate, iar unele articole abrogate.

Este vorba aici, spre exemplu, de Legea XXI/1886 privind municipiile, Legea XXII/1886 privind administrarea comunelor, Legea XX/1901 asupra simplificării procedurii administrative, legile referitoare la uzură (folosință) și dobândă, precum Legea XXV/1883, Legea VIII/1877, Legea XXXI/1868, Legea XXXV/1895 și Legea XXXVI/1895²³.

¹⁸ ANDJM, *fond citat*, dosar 62/1919-1921, ff. 14-15.

¹⁹ ANDJM, *fond citat*, dosar 70/1923, f. 159.

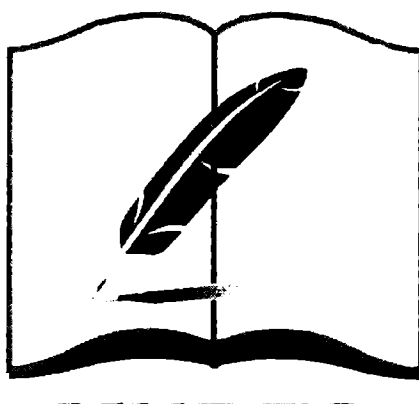
²⁰ Relevante sunt în acest sens dosarul 73/1924, f. 147, din fondul *Judecătoria mixtă Târgu-Mureș*, precum și dosarul 78/1924-1933, f. 40, din fondul *Tribunalul Târgu-Mureș*, ambele fonduri aflate în custodia ANDJM.

²¹ ANDJM, *fond Tribunalul Târgu-Mureș*, dosar 78/1924-1933, f. 40.

²² ANDJM, *fond Judecătoria mixtă Târgu-Mureș*, dosar 73/1924, fila 147.

²³ ANDJM, *fond citat*, dosar 73/1924, f. 145.

Acest ultim aspect relevat se poate constitui și el într-o dovadă a faptului că statul român interbelic, în implementarea propriei legislații, a procedat cu mult tact ținând seama de imperativele momentului, dar și de necesitatea elaborării unor legi trainice pe termen lung, bine fundamentate și care să corespundă atât intereselor statului român, cât și intereselor cetățenilor săi indiferent de naționalitatea acestora.

Regimul administrativ – factor determinant în organizarea sistemului vieții publice

Ioan Silviu NISTOR

Régime administratif – facteur déterminant dans l'organisation de la vie publique

Résumé

L'auteur de l'étude, après avoir fait des considérations sur l'évolution administratif de l'actuelle département Mures au fil du temps, traite en détail le développement de Târgu- Mures dans l'entre deux guerres, en concluant qu'il a apporté des changements radicaux en termes de structures institutionnelles, le développement de configuration urbain, économique, industrielle et sociale, qui a créé une civilisation et une culture différentes spécificités locales, les roumains prouvant un temps très court leurs compétences organisationnelles et créatives. Municipalité a reçu en seulement deux décennies une apparence très différente, gagne de plus en plus la marque d'une vie équilibrée, reposant sur des principes de tolérance et de coexistence interethnique harmonieuse.

1. Formarea și trăsăturile administrației locale în secolele XVIII – XIX, în zona Mureșului

Scaunul secuiesc al Mureșului apare în documente la anul 1409, până atunci teritoriul fiind integrat scaunului Ciuc. Accentuarea transformărilor economico-sociale care au avut loc în societatea secuiască, amplificarea procesului de feudalizare, disoluția organizării tradiționale gentilico-tribale, au efecte directe asupra restructurării organizării social-politice. Au contribuit la aceasta și modificarea statutului internațional al Transilvaniei, prin trecerea de sub dominația Regatului maghiar, sub suzeranitatea Imperiului otoman în 1541, cât și începutul Reformei religioase în Transilvania la 1550. În aceste condiții, autoritățile maghiare caută să strângă alianța cu fruntașii secuilor, ajutându-i să-și consolideze pozițiile. Urmarea a fost izbucnirea răscoalei secuilor din aprilie-iunie 1562, împotriva abuzurilor fruntașilor comunității. După reprimarea răscoalei, fruntașii secuilor – *primores și primipilii* – au fost trecuți în rândul nobililor, iar țăranii de pe domeniile lor au fost trecuți în rândul iobagilor. Toate aceste prefaceri au determinat și reorganizarea administrativă a zonei locuite de secui. Numărul scaunelor este redus de la 7 la 5, ca expresie a tendințelor de centralizare administrativă și de dominație a noii aristocrații comunitare.¹ Cele 5 scaune organizate au fost: Odorheiu Secuiesc, Ciuc, Târgu-Mureș, Trei Scaune și Arieș.²

Scaunul Târgu-Mureș s-a constituit ca un centru important al secuimii – diferența dintre unguri și secui, din punct de vedere etnic, lingvistic și etnografic fiind tranșantă. Abia în epoca modernă s-a produs o mai mare apropiere, ca

1 Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Ediția a II-a, vol. I, Cluj, 1972, p. 112-114, 218-219.

2 Ioan Silviu Nistor, *Comuna și județul. Factori ai civilizației românești unitare. Evoluția istorică*. Cluj-Napoca, 2000, p. 93.

urmare a politicii naționaliste și exclusiviste practică de către nobilimea maghiară.

În statistica din 1760-1762 scaunul Mureșului este trecut cu 122 de comune, iar în 1766 avea 29.216 locuitori, românii care formau circa o treime din populația scaunului nu erau cuprinși. Orașul Târgu-Mureș cunoaște, la începutul epocii moderne, o dezvoltare mai intensă, fiind centrul administrativ al scaunului care avea în 1779 un număr de 128 de comune, grupate în două cercuri: de sus cu 61 de localități și de jos cu 67 de localități.³

Împăratul reformator Iosif al II-lea, pentru a preîntâmpina tulburările sociale, a procedat la o reorganizare administrativ-teritorială a Transilvaniei, desființând teritoriile autonome, fără să mai țină seama de invocata stare excepțională a "națiunilor" privilegiate și de vechile teritorii "naționale" ale ungarilor, sașilor și secuilor, împărțire bazată pe "legile patriei". Astfel, prin rescriptul din 13 iulie 1784 s-a procedat la constituirea a 11 comitate, care au fost astfel croite, încât să li se ia privilegiaților dreptul de a mai uza de vechile autonomii. Între noile comitate constituite se numărau și comitatul Turda, cu reședința la Reghin și Târnava, cu reședința mai întâi la Târnăveni și apoi la Târgu-Mureș.⁴ Pe lângă cele 11 jurisdicții, rescriptul imperial mai stabilește constituirea a 9 cetăți libere, cu statut de sine stătător, între care și Târgu-Mureș, a căror magistratură (consiliu) se subordona direct guvernului.⁵

Dar împrejurări nefavorabile și puternica opoziție a stărilor privilegiate, constituită într-o veritabilă reacțiune nobiliară, au anulat reformele împăratului luminat și, prin rescriptul din 28 ianuarie 1790, s-a revenit la vechea împărțire administrativ-teritorială, formată din comitate, scaune și districte.

Recrudescența măsurilor reacționare i-a determinat pe români să ceară, în *Supplex Libellus Valachorum* ca, în comitate, scaune, districte și orașe, să fie numiți în slujbe publice și români, în număr proporțional cu ponderea acestei națiuni, iar unitățile teritoriale unde românii sunt majoritari, să poarte denumiri românești.⁶

Perioada de aproape șase decenii care s-a scurs până la Revoluția de la 1848 a agravat în mod considerabil contradicțiile dintre cele trei națiuni privilegiate și națiunea română, unul din temeiurile discriminării fiind dominația exclusivă și dură a privilegiaților în așa numitele teritorii naționale, în vreme ce românii – deși formau populația băștinașă, cea mai numeroasă a provinciei –, nu aveau recunoscute asemenea teritorii naționale. De aceea, una din revendicările formulate chiar la începutul revoluției, se referea la această problemă.⁷

Astfel *Manifestul* românilor din Transilvania, redactat la sfârșitul lunii martie 1848, prevedea la punctul 12 următoarele: "[...] se vor declara șterse toate cele trei constituțiuni, a nemeșilor, secuilor și sașilor, cu toate legile lor, câte nu suferă proba dreptului filozofic; toate diplomele nemeșilor din Ungaria și Transilvania să se ardă; numirea naționalităților istorice-juridice să înceteze cu totul; noi nu mai recunoaștem decât numai transilvani patrioți, cu drepturi egale. Toa-

³ V. Meruțiu, *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat. Evoluția teritorială*, Cluj, 1929, p. 96.

⁴ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 93-94.

⁵ Ioan Pușcariu, *Disertațiune despre împărțirea politică a Ardealului*, Sibiu, 1864, p. 38-39.

⁶ Joh. Georg Schaser, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal*, Hermannstadt, 1848, p. 100-108; D. Prodan *Supplex Libellus Valachorum*. Ediție nouă, refăcută, București, 1967, p. 508.

⁷ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 95.

te numirile de comitate, scaune și districturi se vor șterge, să va face o nouă împărțire și rotunjire a ținuturilor, cari pe viitoriu să vor numi cantoane. La împărțire se va observa pozițiunea topografică, numărul locuitorilor, câte 80 sau 100 de mii de suflete de un canton și naționalitățile genetice”. Cantoanele trebuiau să fie în așa fel configurate, încât într-un canton să intre câte o naționalitate, “pentru ca administrația internă a cantoanelor să fie de tot independentă, ca în Nord America și Helveția, ținându-și de limbă oficială, limba genetică proprie”.⁸

Organizarea provizorie introdusă de către guvernatorul civil și militar al Transilvaniei, baronul Ludovic Wohlgemuth în districte civile și militare a fost de scurtă durată, întrucât nu a fost agreată de către cercurile aulice. Astfel că, prin rezoluția imperială din 30 decembrie 1852, s-a decis împărțirea “definitivă” a țării în prefecturi și preturi. Comisia încredințată cu întocmirea proiectului și-a exprimat opinia că înlăturându-se sistemul de cercuri și subcercuri, țara va putea fi împărțită în 6 prefecturi: Bistrița, Brașov, Cluj, Orăștie, Sibiu și Târgu-Mureș, iar acestea să se subîmpartă în 79 de preturi și magistrature orășenești. Proiectul a fost aprobat prin rezoluția imperială din 17 februarie 1854, cu modificarea ca, pentru o mai mare înlesnire a acțiunii administrative, numărul prefecturilor să crească la 10: Alba cu 6 preturi, Bistrița cu 10 preturi, Brașov cu 10 preturi, Cluj cu 6 preturi, Dej cu 8 preturi, Odorhei cu 6 preturi, Orăștie cu 9 preturi, Sălaj cu 6 preturi, Sibiu cu 11 preturi și Târgu-Mureș cu 6 preturi.⁹

Un alt moment de reper și de regres este cel din 1860, când s-a revenit la sistemul teritorial al celor trei națiuni privilegiate. Totuși, cu tot ultraconservatorismul aristocrației maghiare, politica liberală promovată de către Curtea de la Viena și-a spus cuvântul. Cele două proiecte trimise de către Guvernul Transilvaniei, ca variante ale reformei administrativ-teritoriale, primul propunând constituirea a 10 comitate, iar cel de al doilea a 15 comitate, au fost respinse.

Un reviriment de cea mai mare însemnătate a avut loc o dată cu deschiderea Dietei Transilvaniei, la 15 iulie 1863, în care, pentru prima dată, românii trimit cei mai mulți deputați – 48, față de 44 ai ungarilor și 33 ai sașilor. La aceștia s-au adăugat 11 regaliști români, 12 regaliști maghiari și 11 regaliști sași – adică oameni de încredere ai suveranului, numiți pentru statutul dobândit și funcția pe care o îndeplineau în stat. Deputații și regaliștii unguri au refuzat, în semn de protest, să participe pe lucrările adunării legislative.¹⁰

Una din cele mai grele sarcini, a cărei rezolvare revenea Dietei românești a Transilvaniei, a fost aceea a reîmpărțirii administrativ-politice. Ea făcea parte, după cum s-a văzut, din categoria chestiunilor foarte vechi și foarte critice, datorită implicațiilor politice pe care le comporta. Unitățile administrativ-teritoriale reprezentau temelia întregului sistem constituțional, cadru ce asigura exercitarea privilegiilor celor trei națiuni politice. Anacronismul structurii administrative a Transilvaniei se oglindea în harta sa administrativ-teritorială care, mai mult decât a oricărei alte provincii, purta amprente aspre ale istoriei. Astfel, uriașe unități teritoriale, precum erau comitatele Alba de Jos și Hunedoara, fiecare având o populație ce atingea 180.000 de locuitori, coexistau cu unele scaune

⁸ .*Revoluția de la 1848/1849 din Transilvania. Documente*. Vol. I. Sub redacția Acad Ștefan Pascu și Victor Chereșteșiu, București, 1977, p. 230.

⁹ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 96-97.

¹⁰ Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1862-1864)*, Cluj/Napoca, 1979, p.78/82: 242-244.

săsești, cum erau Miercurea, Rupea, Cincu Mare sau Nocrîh, a căror populație nu depășea 15.000 de locuitori, și totuși beneficiau de aceleași drepturi. Pe de altă parte erau comitatele Turda și Dăbâca care tăiau Transilvania de-a lungul de la est la vest, ca niște balauri, sau comitatul Alba de Sus format din 13 enclave, unele îngrămădite între comitatele Alba de Jos și Târnava, altele împrăștiate în secuime, în districtul Făgărașului și pe Pământul crăiesc până în scaunul Sibiului.. În cuprinsul Transilvaniei se întâlneau atunci, pe lângă cele 8 comitate, cele 9 scaune și 2 districte săsești, cele 5 scaune secuiești și cele două districte românești (Făgăraș și Năsăud), și cetățile libere regești, opidele privilegiate, orașele nobiliare, toate cu rădăcini adânci în istorie și asigurând baza discriminărilor. Existau, astfel, în total, 186 de jurisdicții administrative și politice de prima instanță.¹¹ O administrație atât de stufoasă și de eterogenă nu putea fi decât absurdă, greoaie și costisitoare.

Sosise, în sfârșit, vremea ca situația să fie îndreptată. În acest scop, guvernul Transilvaniei a înaintat în 1864, un proiect de organizare, spre a fi aprobat de către Dietă. Se propunea ca 4 din cele 12 comitate istorice ardelenne să fie desființate, adică: Alba Superioară, Cetatea de Baltă, Dăbâca și Turda, și să se înființeze un singur comitat – cel al Reghinului. S-a formulat totodată propunerea ca să se ia de bază și să se respecte un principiu: arondarea comitatelor să se facă în jurul principalelor municipii și a zonei în care acestea își exercita forța gravitațională. Prin urmare, teritoriul Marelui Principal al Transilvaniei urma să fie organizat, având la bază prestigiul și personalitatea următoarelor municipii:

1. Municipiul Alba Iulia	= comitatul Alba,
2. Municipiul Cluj	= comitatul Cluj
3. Municipiul Dej	= comitatul Solnoc
4. Municipiul Deva	= comitatul Hunedoara
5. Municipiul Odorhei	= comitatul Odorhei,
6. Municipiul Reghin	= comitatul Reghin,
7. Municipiul Sibiu	= comitatul Sibiu,
8. Municipiul Făgăraș	= districtul Făgăraș,
9. Municipiul Năsăud	= districtul Năsăud

Comitatele astfel constituite urmau să fie împărțite în subdiviziuni (vicecomitate, vicecăpitănate, scaune, scaune filiale).¹²

Între minusurile acestui proiect, era acela că sașii sunt foarte favorizați, jurisdicția Sibiului fiind fixată la întinderea sa maximă, cuprinzând în plus și enclavale Brașovului și Bistriței, ceea ce era o gravă abatere de la principiul concentrării naționale – pe care și-l propunea reforma administrației – întrucât cea mai mare parte a populației acestei jurisdicții o formau românii. După multe controverse, majoritatea comisiei dietale își dă acordul, cu rezerva posibilității cuprinderii sau desprinderii unor comune românești într-o configurație mai judicioasă. Modificarea cea mai însemnată pe care comisia o aduce proiectului guvernamental, era mărirea numărului comitatelor de la 9 la 12, prin împărțirea jurisdicției Odorheiului în 4 unități distincte: Ciuc, Odorhei, Târgu-Mureș și Trei Scaune. Dieta nu va mai putea intra însă în dezbaterile acestui proiect de lege, din cau-

¹¹ *Ibidem*.

¹² Ioan Pușcariu, *op. cit.*, p. 51.

za prorogării, apoi a dizolvării sale, ultima ședință având loc la 17/29 octombrie 1864.

Referentul comisiei Dietei românești a Transilvaniei, pentru proiectul împărțirii administrativ-teritoriale, Ioan Pușcariu, apreciază că în situația de atunci a administrației Transilvaniei, trebuia renunțat definitiv la vechea practică de a se căuta “preponderența unei naționalități cu stricarea celeilalte și a unui municipiu cu deranjarea celuilalt”. Condiția oricărui sistem administrativ – socotește Ioan Pușcariu – este să țină seama de situația locală, de diversitatea etnografică a locuitorilor, care imprimă o direcție de apropiere în jurul unui centru natural, ce exercită și întreține o acțiune de comunicare, de grupare, de consolidare și de întărire a dorinței rămânerii laolaltă.¹³

Se cuvine remarcat faptul că în anul în care Cuza Vodă promulga legile moderne ale administrației publice, Ioan Pușcariu, istoric și jurist, bun cunoscător a istoriei politice a Transilvaniei și a administrației provinciale, propunea stabilirea și respectarea unor principii judicioase. Dar, această perioadă - unică în felul ei în întreaga istorie a Transilvaniei de până la 1918 – în care românii au fost chemați la exercitarea actului legislativ, iar specialiștii ridicați din rândul lor au putut să-și formuleze opiniile și să propună norme și principii transpuse în proiecte, se încheie brusc și brutal, odată cu încheierea în 1867, a acordului dualist austro-ungar, în urma căruia s-a constituit Imperiul austro-ungar. A fost o construcție politică ce și-a bazat existența și supraviețuirea, pe dominația popoarelor oprimate. Va începe astfel pentru români, sârbi și slovaci, cea mai grea perioadă de existență, sub raportul exprimării și afirmării individualității naționale, caracterizată prin politica dură de asimilare forțată practică de către guvernanții unguri. Autonomia Transilvaniei a fost anulată, provincia românească intracarpatică fiind încorporată Ungariei.¹⁴

În anii următori încheierii compromisului dualist, autoritățile statului maghiar au întreprins o suită de acte legislative, prin care urmăreau să limiteze, în mod excesiv, exercitarea de către români a drepturilor lor cetățenești și naționale. Astfel, legea administrativă din 1870 decide ca în consiliul comitatului (congregația comitatensă) să nu mai intre numai membri aleși, ca mai înainte, ci jumătate din membrii consiliului să fie membri de drept – viriliști – selecționați dintre cei care plătesc cele mai mari impozite directe, adică dintre cei mai bogați cetățeni. Viriliștii erau, așadar, mari moșieri sau industriași unguri, apărători înverșunați ai exclusivismului politic ungar. Prin introducerea virilismului, măsură aplicată și în comune (urbane sau rurale), guvernul controla în mod strict viața publică, numind după criterii etnice funcționarii publici, prin care era aplicată voința guvernului. Deputații români din Parlamentul Ungariei, mai ales Alexandru Mocioni, au luptat energic împotriva instituirii virilismului, ca fiind contrar principiilor vieții publice democratice.¹⁵

Regimul dualist austro-ungar și-a impus teza discriminatorie prin legea din 1876, completată în 1877, prin care este desființată orice fel de autonomie locală pentru români și sași (districte și scaune), și se revine parțial la situația din epoca feudală ce asigura, în mod discreționar, dominația elementului unguresc și sprijinea politica asimilatoare a guvernului maghiar. Au fost constituite urmă-

¹³ *Ibidem*, p. 51-54.

¹⁴ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 100

¹⁵ *Ibidem*, p. 101.

toarele comitate: Alba Inferioară, Arad, Bichiș, Bihor, Bistrița-Năsăud, Brașov, Caraș-Severin, Cenad, Ciuc, Cojocna, Făgăraș, Hunedoara, Maramureș, Mureș-Turda, Odorhei, Sălaj, Sătmăr, Sibiu, Solnoc-Dăbâca, Timiș, Târnava Mare, Târnava Mică, Torontal, Trei Scaune, Turda-Arieș, Ugocea, care erau circumscrise integral, sau în cea mai mare parte, vechiului teritoriu al Transilvaniei. Această organizare administrativ-teritorială se va menține, cu unele modificări nesemnificative, până în 1918. Comitatele erau împărțite, ca și cu un secol înainte, în cercuri administrative.¹⁶

Rolul prevalent deznaționalizator și asimilator pe care administrația regimului dualist austro-ungar l-a îndeplinit, va fi subliniat în mod concludent, fără echivoc, în *Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria*, act politic de cea mai mare însemnătate, concludent pentru situația insuportabilă la care se ajunsese. *“În Transilvania trăiesc abia vreo 200.000 de maghiari, risipiți prin fostele comitate, prin o poporațiune de peste 1.500.000 de români. Legiuitorii au purtat de grijă ca prin caricarea (configurarea) cercurilor electorale, să asigure acestei infime minorități maghiare, majoritatea voturilor la urnă”*. Peste 60.000 dintre alegătorii din Transilvania se folosesc de acest drept, în virtutea originii lor nobiliare, ori a drepturilor acordate secuilor care au avut un statut privilegiat. Ceilalți locuitori ai țării care își exercită dreptul la vot în virtutea censului se reduc la 15-20.000. Datele procesului electoral arată că *“în comitatele cu poporațiune română, un deputat cade pe 50-60000 de locuitori, pe când secuimea trimite câte un deputat pentru 4-5.000 de locuitori”*. În comitatele ardelenene *“românii sunt în majoritate precumpănitori, ba aproape singura poporațiune”*, în nici într-unul din aceste 23 de comitate, guvernul a procedat atât de nedrept, încât nu există *“nici un comite suprem (prefect), ba chiar nici un vicecomite luat dintre români. Și nu va susține nimeni că între 3 milioane de suflete nu e nici un om calificat”*.¹⁷

Un truism este faptul că orașele transilvănene, unde s-a concentrat puterea aristocrației maghiare, au reprezentat bastioanele exercitării dominației și oprimării, în multe din acestea românilor le era interzis să dețină proprietăți, constituindu-se în citadele închise și amenințătoare. Municipiul Târgu-Mureș era, prin excelență, un centru urban care purta cu trufie aceste caracteristici. În Transilvania, orașul cu drept de municipiu era o unitate administrativă de același rang cu comitatul, fiind subordonată direct puterii executive centrale. Centrele urbane care aveau drept de municipiu erau următoarele: Arad, Cluj, Oradea, Satu Mare, Timișoara și Târgu-Mureș. Autoritatea se exercita prin organe deliberative și organe executive. Organul deliberativ era Comitetul municipal, format din membri aleși și din viriliști. În afara celor două categorii, din comitet mai făceau parte, din oficiu, funcționarii superiori, în frunte cu vicecomitele. În cadrul comitetului municipal funcționau mai multe comisii, care pregăteau rapoarte pentru chestiunile ce urmau să se dezbată în comitet. În fruntea comitatelor și a orașelor cu drept municipal echivalate stătea comiteul suprem (prefectul), care era numit de către rege, la propunerea ministrului de Interne. El era om politic, reprezentantul guvernului și nu făcea parte din organismul municipal. Comiteul suprem avea dreptul de a controla orice organ de stat de pe teritorii

¹⁶ *Ibidem*, p. 105.

¹⁷ *Memorandul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească*. Ediția a II-a, București, 1994, p. 311-312, 316-317.

comitatului, cu excepția instanțelor judecătorești. El era consultat la numirea sau avansarea funcționarilor. Din Comitetul municipal făceau parte, din oficiu, funcționarii orașului: primarul, prim-notarul, consilierii, primul jurisconsult, căpitănelul poliției etc. Pe teritoriul fiecărui municipiu funcționa totodată câte un Comitet administrativ, ca organ de armonizare a intereselor și problemelor administrative, avându-l ca președinte pe comitele suprem. Toate organele administrative de pe teritoriul comitatelor și al orașelor cu drept de municipiu erau obligate să se supună dispozițiilor emise de către Comitetul administrativ și să contribuie la executarea lor.¹⁸ Această structură instituțională administrativă, aparent firească și coerentă, avea ca principală misiune aplicarea minuțioasă și rigidă a legilor și dispozițiilor segregacioniste ce trebuiau să asigure preeminența absolută a elementului etnic maghiar în detrimentul celui românesc.

2. Municipiul Târgu-Mureș – prefaceri structurale după Marea Unire

Târgu-Mureș s-a constituit ca așezare urbană, situată pe malul stâng al Mureșului, în așa-numitul "Bazin ardelenesc". El constituia, din punct de vedere strategic, cheia arterelor de comunicație și de comerț: peste Câmpie cu municipiul Cluj, prin valea Mureșului cu Alba Iulia și, prin valea Târnavelor cu Sibiu. Această așezare, cât și zona înconjurătoare deosebit de fertilă, pe vatra Mureșului, la care s-au adăugat o seamă de alte resurse, au făcut ca locul să atragă atenția și pofta de stăpânire a nobililor venetici, iar urbea să devină o citadelă a elementului unguresc, spiritul exclusivist al aristocrației maghiare impunând caracterul ungaro-secuiesc al acestuia.

În noiembrie 1918 se constituie la Târgu-Mureș Consiliul Național Român cercual (pretorial), avându-l ca președinte pe protopopul ortodox Ștefan Rusu - care a fost arestat de către autoritățile maghiare la 9 septembrie 1916, pentru activitatea sa națională, legat în lanțuri și ținut la închisoarea din Târgu-Mureș, după care a fost expedit la lagărul din Șopron, în vestul Ungariei, unde a stat până la 19 aprilie 1917 când, îmbolnăvindându-se, a fost internat în spital și operat, întorcându-se acasă de abia în iulie 1918. Notarul consiliului a fost Ion Chinezu, student în litere, viitorul publicist și critic literar, animatorul revistei "Gând românesc" de la Cluj, autor de eseuri, cronici, antologii, traduceri. Chinezu s-a numărat printre conducătorii Societății studențești "Petru Maior" din Budapesta, aducându-și o contribuție importantă la reușita acțiunilor organizate sub egida acesteia. Este tânărul înflăcărat care, în ședința din 22 octombrie 1918 afirma: "*Vrem să ne desfășurăm toate forțele, tot tezaurul etnic de care dispunem (...) vrem independență, libertate, vrem viață*".¹⁹

Consiliul Național Român din Târgu-Mureș a preluat și atribuțiile Consiliului cercual Acățari, exercitând cu autoritate competențele de coordonare a acțiunilor pentru Unire. A fost constituit din 24 de persoane, fruntași ai luptei naționale: preoți, avocați, ofițeri, învățători, directori, contabili și casieri de bancă, comercianți etc. Raporturile și comunicarea cu toate consiliile naționale comunale din sfera sa de competență s-au desfășurat firesc, realizându-se o strânsă

¹⁸ Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1920)*, Cluj/Napoca, 1985, p.90-92.

¹⁹ Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918*, Cluj-Napoca, 1981, p. 59.

legătură, antrenând populația românească din oraș și zona aferentă, care a participat prin manifestări vibrante de susținere a cauzei unității politice.²⁰

S-a creat astfel o atmosferă entuziastă, de încredere, ceea ce a făcut ca, la 1 decembrie 1918, convingându-se de realitatea situației, gărzile secuiești să părăsească localitatea. O zi mai târziu, la 2 decembrie, Armata Română a intrat, prin strada Sfântu Gheorghe, în Târgu-Mureș, sub comanda colonelului Gherescu. *"Entuziasmul cu care Brigada română a fost primită de Consiliul Național Român și de numeroasa adunare a sătenilor din jur, a putut convinge stăpânirea din trecut, cât de zadarnică a fost nădejdea de a putea deznaționaliza ținutul acesta".*²¹

După Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, de la 1 Decembrie 1918, și instalarea instituțiilor statalității românești, transpunerea efectivă în practică a acestei mari împliniri s-a făcut cu greutate și cu poticneli, datorită împotrivirii înverșunate a forțelor retrograde.

Un reviriment se produce la sfârșitul anului 1922, odată cu instalarea ca primar a Dr. Emil Aurel Dandea, moș, combatant pe front și invalid de război, fost consilier la Primăria municipiului Cluj, personalitate aflată la o vârstă foarte tânără, care nu împlinise încă 30 de ani. Emil A. Dandea s-a remarcat ca un factor deosebit de activ la Cluj, în diferite domenii ale administrației municipale și urbanismului, contribuind, totodată, în mod decisiv, la crearea Uniunii Orașelor din România. La instalarea sa în demnitatea de primar al municipiului Târgu-Mureș, Emil A. Dandea a spus: "Azi pot promite solemn, că tot timpul cât îmi va fi dat să stau în fruntea acestui oraș al României, ținta vieții mele va fi prosperarea lui și acomodarea lui cât mai armonică în noile cadre care i le-a hărăzit Dumnezeu în România Mare".²²

Rezultatele activității lui la Târgu-Mureș și prestigiul de care s-a bucurat au fost atât de mari încât, după numai un an de activitate ca primar la Târgu-Mureș, el a fost prezentat într-o lucrare de referință din epocă: *"Primar al Târgului Mureșului, un excelent edil, în cea mai bună accepție a cuvântului, care de la venirea sa în fruntea Primăriei acestui oraș, a reușit să naționalizeze totul, înconjurându-se numai de elemente românești capabile. Bun gospodar al comunei, primarul din Târgu-Mureș a știut să întreprindă, cu același succes, și opera de înfrumusețare a acestui centru important".*²³

Într-adevăr, ajuns la Târgu-Mureș, Dandea găsește o administrație municipală care nu era, încă, adaptată cerințelor și exigențelor statului național unitar român, suveran și independent. Primăria avea peste 400 de angajați, necunosători ai limbii române, cei mai mulți din aceștia sfidând realitățile și desconsiderând statul român, fiind pe deasupra neglijenți în serviciu și necorespunzători în funcțiile pe care le ocupau. Concludent este și faptul că, deși trecuseră patru ani de la Marea Unire, actele oficiale ale administrației se întocmeau în limba maghiară, iar limba vorbită în Primărie era cea a trufașilor nemeși. Așa se face că primul proces verbal de ședință a Consiliului municipal, redactat în limba română, a fost scris de către noul primar însuși, în cea dintâi ședință pe care acesta a prezidat-o. Iată cum descrie Dandea acest fapt. *"Oricine, care cunoaș-*

²⁰ Arhivele Naționale Cluj-Napoca, Colecția "Anul 1918", document nr. 992.

²¹ Vasile Netea, *O zi din istoria Transilvaniei – 1 Decembrie 1918*, București, 1970, p. 195.

²² "Administrația", (Cluj), 1923, II, nr. 2, 15 ianuarie, p. 2-4.

²³ *Figuri politice și administrative din vremea consolidării*. București, 1924, p. 125.

te starea rușinoasă, din punctul de vedere al prestigiului românesc, în care am găsit noi această Primărie, cu un singur funcționar român - și acesta simplu translator - dintre cei 400, la care primul proces verbal în limba statului a rămas să-l redactăm noi, la finea lui decembrie 1922, unde înainte nici nu se putea vorbi cu funcționarii în limba română, necum să fi fost limba statului și limba oficială".²⁴

Noul primar va lua, totodată, măsuri grabnice de îndreptare a acestei situații, reorganizând instituția prin stabilirea unei scheme organizatorice mai restrânse și mai judicioase, eliminând funcțiile parazitare și angajând personal nou, corespunzător. Au fost numiți în diferite posturi și funcții, într-o perioadă relativ scurtă, 115 funcționari români, înlocuind vechea administrație ungurească, cu una nouă românească. El a cerut ca toți funcționarii Primăriei să cunoască limba română, iar actele emise de instituție să fie redactate în limba statului. A luat, de asemenea, măsura îndepărtării monumentelor și plăcilor comemorative, ridicate în memoria unor false personalități, care nu au avut nimic de a face cu spiritul democratic, dimpotrivă, s-au situat în fruntea acțiunilor opresive anti-românești (Kossuth, Bem, Rákóczi etc.).

Ca și la Cluj, prima grijă a primarului Emil Dandea a fost afirmarea spiritului național românesc, atât de multă vreme înăbușit, exprimat în ridicarea unor monumente evocatoare. Astfel, la 1 Decembrie 1923 a fost inaugurat Monumentul Ostașului Român, iar la 10 mai 1924 Monumentul Latinității, așezat în fața Primăriei, Lupa Capitolina fiind înălțată pe un soclu, având în partea superioară o friză cu decorațiuni, susținută de zece pilaștri cu capiteluri.

Centenarul nașterii lui Avram Iancu, moment asociat cu rolul important pe care l-a avut marele erou în revoluția de la 1848 la Târgu-Mureș, au accentuat fervoarea acțiunii de ridicare a Monumentului ecvestru al lui Avram Iancu. Emil A. Dandea fusese sufletul acțiunii similare de la Cluj, el inițiind, la 19 septembrie 1924, demersul respectiv la Târgu-Mureș. A arătat, cu acea ocazie că, "la glorioasele serbări aniversare care au ținut de la 31 august până la 2 septembrie, la Baia de Criș, Țebea, Câmpeni, Muntele Găina și Vidra, cărora li s-a dat o mare amploare, s-au rostit atâtea cuvântări însuflețite și luminate", de către regele Ferdinand, mitropolitul primat Miron Cristea, primul ministru Ion I.C. Brătianu și alți bărbați de seamă ai vieții publice. Monumentul ecvestru al lui Avram Iancu de la Târgu-Mureș a fost dezvelit în 1930, fiind strămutat apoi la Câmpeni în 1940, spre a nu fi profanat și batjocorit de către ocupația ungaro-horthystă. De o atenție deosebită s-au bucurat și tribunii lui Avram Iancu, care au luptat în zona Mureșului superior. Monumentul tribunului erou Vasile Pop din Nazna, executat la 16 octombrie 1848 de către nemeșii unguri, a fost dezvelit în 1935. De asemenea, Monumentul lui Constantin Romanu-Vivu, prefectul Legiunii a XII-a cu sediul la Reghin, asasinat în martie 1849, împreună cu subprefectul Ștefan Moldovan, în hotarul localității Sângeorgiu de Mureș, de către o mulțime fanatizată, manevrată de către nemeșii unguri, a fost dezvelit în 1936, în apropierea locului unde cei doi au fost lapidați. O mărturie din epocă a consemnat astfel acest moment. În hotarul comunei Sângeorgiu de Mureș a fost dezvelit "*Monumentul de onoare și recunoștință față de martirii eroi Constantin Romanu-*

²⁴ Emil Dandea, *Iubiți colegi*, în "*Orașul*", (Târgu-Mureș), 1926, IV, nr. 7, 15 martie, p. 53.

*Vivu și Ștefan Moldovan, fiind de față toți primarii din județ și doi miniștri în numele Guvernului".*²⁵

O problemă de mare importanță, care se cerea rezolvată cât mai grabnic, era cea a lăcașelor de cult românești. În acea vreme, locuitorii români din Târgu-Mureș aveau doar două biserici mici: una Ortodoxă (greco-orientală) și una Unită cu Roma (greco-catolică), ridicate în anii 1793 - 1794. Faptul se impunea cu atât mai mult cu cât situația fusese agravată, în această privință, în ultimii ani ai regimului austro-ungar, când autoritățile ungurești erau pe punctul de a organiza o episcopie ortodoxă maghiară la Târgu-Mureș, în scopul deznaționalizării prin biserică. Dar, odată cu înlăturarea măsurilor restrictive, exclusiviste, privind dreptul românilor de stabilire în oraș, situația începe să se normalizeze, numărul acestora crescând simțitor. Piatra fundamentală a Catedralei ortodoxe s-a pus la 10/23 mai 1925, iar inaugurarea ei s-a făcut în 1934, evenimentul prilejuind o veritabilă sărbătoare românească.

Catedrala Bisericii Române Unită cu Roma greco-catolică a fost inaugurată în 1936, în prezența mitropolitului de Blaj, Dr. Alexandru Nicolescu și a lui Valeriu Pop, ministrul Industriei și Comerțului și, totodată, președintele AGRU-lui. În cuvântarea rostită cu acea ocazie, primarul Emil A. Dandea a spus: "Pentru repararea nedreptăților, conducerea de azi a crezut de a sa datorie să solicite, atât Înalțului Guvern, cât și celor două biserici românești, înființarea a câte unui vicariat aici, pentru care oferă tot concursul său, întocmai cum a făcut-o acest municipiu și înainte de Unire, pentru interesele naționale ale statului din care făcea parte atunci".²⁶ Urbanistica cu multiplele ei aspecte se bucură de o atenție deosebită, din partea noilor autorități ale administrației municipale. Un document din epocă subliniază necesitatea întocmirii unui plan de sistematizare și dezvoltare, arătându-se lipsa arterelor mari de circulație, a piețelor descentralizate, lipsa parcurilor suficiente și a străzilor de legătură. Deși nu exista, încă, o legislație specifică (legea avea să apară în ianuarie 1926), primarul Dandea dispune, la 4 iunie 1923, Serviciului tehnic al Primăriei, întocmirea unui plan de sistematizare. Construirea de noi locuințe și asanarea celor insalubre a constituit o preocupare permanentă. Referindu-se la această problemă, primarul arăta: *"Avem deja prea multe clădiri nelalocul lor și necorespunzătoare nici din punct de vedere tehnic, nici estetic, și prea multe străzi fără soare și fără aer (...) Plătim azi lipsa de prevedere a predecesorilor."* Încă în 1923 el pregătește un plan-memoriu pentru rezolvarea, prin edificare, a crizei de locuințe și a împrumietării cu case a funcționarilor, invalizilor, muncitorilor. Pornind de la aceste necesități, primarul Emil Dandea solicită Serviciului tehnic al Primăriei, asigurarea de noi loturi de casă, prin sistematizarea, în primul rând a locurilor virane, care constituiau proprietatea orașului, dar și altele, prin trasarea de noi străzi și deschiderea de fronturi construibile, cât și prin restructurarea unor zone construite cu o densitate mai redusă. Concomitent, se trece la extinderea zonei locuite, prin realizarea de noi cartiere, astfel încât, între anii 1923 - 1937 s-au format sau extins cartierele: cel din zona străzii Libertății, cel din perimetrul străzilor Gh. Doja - Budiului, se extinde cartierul Dâmbul Pietros și se lărgește perimetrul construit în cartierul Remetea - Voiniceni, de pe malul drept al râului Mureș.

²⁵ "Orașul", 1936, XIV, nr. 19, 1 octombrie, p. 1-2.

²⁶ Idem, nr. 18, 15 septembrie, p. 3.

În ceea ce privește obiectivele edilitare importante care sunt edificate acum, între acestea se numără: noul Spital orășenesc (str. Gh. Marinescu, nr. 1), Palatul Prefecturii, în stil neobrâncovenesc (ale cărui traforaje au fost zidite în timpul Dictatului de la Viena, spre a înlătura aspectul specific de artă românească a clădirii, situație care s-a menținut aproape 50 de ani), după proiectul lui Eugen Grosu. Dintre lucrările de interes public mai trebuie menționate: modernizările și amplificările la Abatorul municipal, la Uzina Electrică și la Uzina de Apă, construirea Spitalului de Boli Contagioase, a Pavilionului de la Platoul Cornești, amenajarea tribunei la Arena Sportivă din Parcul Municipal etc.

Referindu-se la atmosfera de efervescentă constructivă din Transilvania, de după 1918, Dr. Eugen Nicoară din Reghin, viitorul prefect, formulează niște considerații interesante. *"Mii și mii de brațe eliberate s-au încleștat pe uneltele cari cioplesc și clădesc piatra unghiulară, pentru a înălța cetatea Neamului, pentru a clădi Veacul cel Nou, pentru a zidi Țara Nouă [...] Grandoarea înfăptuirilor este atât de măreață, numărul lor este atât de copleșitor, încât ele cu dreptate constituie certificatul cel mai strălucit al vredniciei înfăptuitorilor și al puterii de creație plină de vigoare a Neamului întreg [...] Înăptuirile mureșene constituie cel mai puternic criteriu prin care poate judeca oricine, ritmul plin de elan care a însuflețit românii acestor mândre plaiuri [...] Un exemplu: nici nu ne putem imagina că s-ar fi admis vreodată, în era antebelică, de sub dominație străină și vrășmașă, să se înalțe în inima orașului Târgu-Mureș, două impunătoare catedrale, Biserici naționale românești. Noi știm doar că în acele timpuri, era primejduită existența modestelor bisericuțe de lemn, situate cu totul în afara cetății trufașe. Iar azi, în piața orașului se înalță, față în față, două Bazilici care se întrec între ele în frumusețe de artă și în grandoare arhitectonică".* Faptul este cu atât mai relevant, cu cât *"mereu am fost acuzați, și ni se aduce și azi învinuirea că nu suntem un popor creator de cultură, că nu suntem factor de civilizație, că nu suntem elemente de construcție."*²⁷

Era evident că realitatea a invalidat, în cel mai convingător mod, toate aceste teorii dușmănoase, demonstrând falsitatea lor. După Marea Unire s-a adevărit și afirmat, odată mai mult, forța de creație și construcție a românilor care și-au dirijat energiile creatoare pentru a înălța și edifica biserici, edificii administrative, școli și spitale, umplând golurile veacurilor de beznă și oprimare.

Una din marile realizări edilitar-gospodărești din oraș a fost introducerea gazului metan - ce devenise o necesitate primordială pentru viața economică și socială a acestui important centru urban. Gazul metan era socotit de către administrația municipală, "combustibilul cel mai practic, igienic, comod și ieftin." Lucrările de aducțiune a gazului demarează în anul 1924, ca la sfârșitul anului 1925 să fie realizați primii 14 km. de conducte (pornind de la hotarul orașului).

Un domeniu de mare importanță care trebuia reconstruit integral a fost cel al învățământului, al culturii în general. În această privință trebuie subliniat că, dintre toate domeniile mult vitregite în timpul dualismului austro-ungar, învățământul românesc s-a situat pe treapta cea mai defavorizată. Multe aspirații își așteptau împlinirea, iar spre noile autorități românești se îndreptau cele mai mari speranțe. Acordându-se atenție cuvenită, municipalitatea pune la dispoziția

²⁷ Eugen Nicoară, *Vrednicii mureșene. Realizări românești în județul Mureș, 1920 – 1940. O sută de imagini*, Reghin, 1940, p. 4-10.

învățământului, încă în 1923, două școli primare cu zece săli de clasă, în cartierul Remetea-Podenii. De asemenea, s-au asigurat clădirile necesare principalelor instituții de învățământ românesc: Liceul de băieți "Al. Papiu Ilarian", Liceul de fete "Unirea", Școala Normală și Școala Comercială. Nu a fost uitat nici dezideratul formării meseriașilor români, scop în care s-a luat inițiativa construirii unui cămin nou, cunoscut sub denumirea de Căminul Ucenicilor Români, care a fost inaugurat în 1936.

Factorii de conducere ai municipalității au avut în vedere nu doar ridicarea unor edificii trainice, ci și tipărirea cuvântului care zidește. Înțelegând necesitatea publicațiilor oficiale ale organelor administrației locale, același primar Emil Dandea a luat măsura editării unei publicații a Primăriei, la 5 februarie 1923 ieșind de sub teascurile tipografiei municipale numărul 1 al publicației "Orașul. Gazetă oficială a orașului Târgu-Mureș." (La Cluj, în calitate de consilier municipal a editat revista "Administrația", începând din 1922). De asemenea, primarul Dandea îl va sprijini pe profesorul de istorie Traian Popa, de la Liceul militar "Mihai Viteazul" din Târgu-Mureș, să elaboreze cartea "*Monografia orașului Târgu-Mureș*", care va fi publicată în 1932.²⁸

Fruntașii municipalității erau conștienți că, într-un municipiu care a fost organizat de către guvernarea ungurească, spre a forma o citadelă inexpugnabilă a etniei maghiare și a spiritului hungarist, schimbarea mentalității și introducerea unei normalități, în care spiritul național românesc să-și ocupe locul cuvenit, nu se putea face decât prin o politică națională echitabilă, îmbunătățirea condiției economice, o bună informare a locuitorilor și atragerea lor la acțiunile culturale în desfășurare. În acest fel municipiul își va împlini destinul: centru economic, industrial și factor de cultură românească, în mijlocul Câmpiei românești. Se preconiza că, prin introducerea gazului metan, se va accentua dezvoltarea industrială, ceea ce va absorbi multă populație românească din zona Câmpiei, și astfel se va îmbogăți masiv populația cu element românesc care, prin numeroasele școli și instituții culturale, care îi stau la dispoziție, va contrabalansa în câțiva ani, maghiarizarea artificială, urmărită în mod consecvent, decenii la rând, de către vechile autorități ungurești. Orașul avea, în 1923, 35.000 de locuitori, din care 23.000 unguri, 7.000 de români, 3.500 de evrei, peste 1.500 de germani și alte naționalități. Deținea o suprafață de 3.250 ha (din care 770 ha pădure), număra în perimetrul său 3.289 de case și era situat pe malul stâng al Mureșului.

Populația municipiului s-a ridicat, în 1928, la 38.500 locuitori, din care : 47% unguri, 30% români, 13% evrei și 10% alte naționalități. În anii următori, zestrea edilitară și industrială a orașului crește apreciabil, astfel: 4.690 clădiri, 8.103 gospodării, 1.039 întreprinderi industriale și comerciale.²⁹

În ceea ce privește noul climat cultural, autoritățile municipale românești au înlocuit vechea propagandă ofensatoare și discriminatoare la adresa românilor, cu o activitate culturală și publicistică care să ilustreze momentele importante ale istoriei noastre, prezentate într-o manieră realistă, în spiritul adevărului istoric. Așa, bunăoară, în articolul *Aniversări glorioase* sunt rememorate cele trei aniversări importante, din prima jumătate a lunii august. Prima dintre acestea, 4 august 1919, marchează intrarea trupelor române în Budapesta, care

²⁸ Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, 1932.

²⁹ Gavril Ursu, *Dicționar enciclopedic administrativ*, Cluj, 1938, p. 611.

trebuie să fie "un prilej de recunoștință, în primul rând a Ungariei, care a fost salvată din haosul în care se afla [...] În acea capitală, Armata Română a restabilit ordinea, a făcut să fie o viață normală și, prin aprovizionarea cu alimente, nu a lăsat să moară de foame populația lipsită de cele mai stricte necesități". Cel de al doilea moment este 6 august 1917 - aniversarea bătăliei de la Mărășești. "Mărășeștii constituie o înaltă pildă de forță morală. Aici n-au învins armele, nici puterile omenești de distrugere: aici a biruit credința!" Cel de al treilea eveniment istoric major, 14 august 1916, reprezintă aniversarea intrării României în războiul mondial, pentru eliberarea provinciilor românești aflate sub dominație străină și desăvârșirea unității politice.³⁰

Aniversarea scumpă inimii tuturor românilor - 1 Decembrie 1918 - constituie obiectivul predilect al evocării și cinstirii pentru intelectualii români. La aniversarea a două decenii de la acest eveniment grandios este publicat articolul *Gânduri de 1 Decembrie*, unde se spune: "Zile de înălțătoare reconfortare sufletească pentru toți românii. Este data întregirii pe veci a Neamului; înfăptuirea mareață a idealului nutrit atâtea secole de toate suflarea românească (...) Este minunat lucru a trăi liber în țara ta!"³¹

Era nevoie în acei ani de forme organizatorice eficiente care să grupeze forțele, spre a putea zidi mai trainic și mai cuprinzător instituții, societăți și opere de cultură, și a putea desfășura activități culturale de anvergură, cu un puternic rol civilizator. Într-un timp scurt, la Târgu-Mureș și-au unit eforturile intelectuali de marcă, localnici ori veniți din alte părți, unii veniți din străinătate, individual sau în grupuri mici, care s-au văzut nu odată angajați în aprige înfruntări. Dar în primul rând a contat faptul că toți aceștia au venit cu inițiative și au desfășurat acțiuni care au făcut să strălucească o viață culturală nebănuită înainte. Asociații și societăți de cultură precum: "Astra", "Tinerimea Română", "Casina", "Femeile Române", au organizat serate, cicluri de conferințe, spectacole etc.

Spre a asigura un nivel elevat al activităților și, totodată, un spirit de conciliere și unitate, au fost invitați, prin Extensiunea Universitară, și alte forme, mari personalități ale culturii românești, care aveau autoritatea necesară să imprime cursul dorit în desfășurarea acestora. Astfel: Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Virgil Bărbat, Simion Mândrescu, Silviu Dragomir, Ioan Lupaș, Vasile Bogrea, Florian Ștefănescu-Goangă, Sextil Pușcariu, Gh. Bogdan-Duică, Nicolae Drăganu, Mihail Dragomirescu, N. Ghiulea, Mihail Botez, Ioan Paul etc. au ținut prelegeri și conferințe care, prin ținuta lor academică, cât și prin numărul mare al participanților, au devenit adevărate evenimente culturale.

La veritabila efervescență cultural-artistică au contribuit și turneele teatrale, în care personalitățile de seamă ale scenei românești au dat spectacole memorabile la Târgu-Mureș, precum: Teatrul Național și Opera Română din Cluj, Teatrul Național din București, Teatrele "Nottara", "Tănase", "Maria Filotti", "Bulandra".

Analiza realizărilor obținute pe tărâmul muncii culturale ne îndreptățește să subliniem că acestea au fost posibile datorită activității unei pleiade de cărturari inimoși, mulți dintre ei de certă valoare. Îi amintim pe: Elie Câmpeanu, protopop și canonic greco-catolic, Nicolae Sulică, istoric și istoric literar, apreciat de Nicolae Iorga, Traian Popa, istoric afirmat, Ion Chinezu, critic literar, publicist și ese-

³⁰ "Orașul", 1925, III, nr. 17, 15 august, p. 147 – 148.

³¹ "Glasul Mureșului", (Târgu-Mureș), 1938, V, nr. 159 – 160, p. 1.

ist bine cunoscut, Mihai Demetrescu, reputat animator al scrisului românesc, Ion Bojoru, geograf apreciat, Nicolae Crețu, pedagog de prestigiu, Aurel I. Pop, etnograf cunoscut, Ion Bozdog, președinte al Despărțământului Astrei, Maximilian Costin, violonist și scriitor etc. Nu este de mirare că în această atmosferă de emulație excepțională s-au format oameni de mare vibrație, care s-au remarcat pe tărâmul activității culturale, precum: Nicolae Albu, Septimiu Bucur, Ovidiu Drimba, Ioanichie Olteanu, Ovidiu Papadima, Romeo Dăscălescu, Iustin Handrea, Vasile Netea, Ion Olteanu, Nicolae Sălăgean, Dimitrie Todoran, Eugen Todoran, Emil Viciu etc. Acum își încep activitatea mai tinerii Traian Dragoș, Aurel Holircă, Iacob Timar etc.

Tot în această epocă de largi deschideri și de efervescență spirituală sunt ctitorite instituții care vor juca un rol însemnat în climatul cultural local. Între acestea, se situează Muzeul de Istorie, Arheologie și Etnografie, plasat în sălile Palatului Culturii ce își deschide porțile în 1924. Muzeul va fi vizitat de către Vasile Pârvan, ale cărui aprecieri și îndrumări l-au stimulat mult pe Aurel Filimon, care devine custode al Muzeului și secretar al "Societății istorice, etnografice și arheologice" din Târgu-Mureș.

Autoritățile locale vor organiza, ani la rând, manifestări culturale locale de anvergură, precum "Luna culturală" și "Luna Târgu-Mureșului" - cea mai importantă desfășurându-se în 1936, unde la un loc de frunte s-au situat expozițiile istorico-geografice ale lui Aurel Filimon, Aurel Pop și Iustin Handrea, colecții unice în felul lor, bine apreciate de către specialiști.

Despre semnificația acestor manifestări culturale, presa locală precizează. "Rostul organizării seriei de manifestări naționale, culturale, economice și edificare a fost să se cunoască, în cercuri cât mai largi, năzuința și rezultatele administrației românești din Târgu-Mureș și, atrăgând către orașul nostru vizitatori cât mai mulți, din țară și străinătate, să se servească interesul economic al industriei, comerțului și cetățenilor noștri". Începutul manifestărilor a fost marcat de Congresul Învățătorilor, Congresul Funcționarilor și Congresul Uniunii Orașelor din România.

Principalele momente ale *Lunii Târgu-Mureșului 1936*, au fost eșalonate astfel:

- *"s-a sfințit placa de amintire și admirație pentru genialul Eminescu, care, în 1866, a poposit pentru o zi în acest oraș",*

- *dezvelirea în hotarul comunei Sângeorgiu de Mureș a Monumentului "de onoare și recunoștință față de martirii eroi Constantin Romanu-Vivu și Ștefan Moldovan",*

- *"a urmat apoi marele act al punerii pietrei fundamentale a Palatului administrativ al județului, începându-se zidirea unei noi opere românești",*

- *"seara a avut loc un mare Festival etnografic, în Sala de spectacole a Palatului cultural, precedat de conferința d-lui (Aurel) Filimon. Niciodată pe scena acestui palat, nu s-a văzut mai mult joc românesc, cum s-a văzut în cadrul acestui prea frumos festival. Jocurile din comunele: Deleni, Deda, Filea, Socol, Gledin și Săcal, evidențiind originalele caracteristici naționale, au fost admirate cu prisosință, de o selectă asistență, între care erau toți primarii orașelor din România".³²*

³² "Orașul", 1936, XIV, nr.19, 1 octombrie, p.1-2; nr. 20, 15 octombrie, p.1.

Un alt așezământ cultural care s-a dezvoltat considerabil a fost Pinacoteca municipală. Reorganizarea acesteia a beneficiat de sprijinul plasticianului Aurel Ciupe, care obține în 1925, din partea primarului, aprobarea de a înființa o Școală liberă de desen și pictură, cât și fondurile necesare pentru achiziționarea unor opere de artă românească. Un moment important îl constituie cel din 1935, când Pinacoteca se îmbogățește în chip considerabil. Celor peste 100 de tablouri, cât număra colecția, cu sprijinul primarului Emil Dandea, s-au mai putut achiziționa încă 27 de lucrări de autori români, printre care mai multe lucrări de mare valoare, astfel:

- Nicolae Grigorescu - *Car cu boi*,
- Corneliu Medrea - *B. Șt. Delavrancea, bust monumental*,
- Dimitrie Paciurea - *Cap de satir* (divinitate mitologică greacă),
- Oscar Hann - *Statuetă* (două figuri îmbrățișate),
- Marius Bunescu - *Peisaj de la Muntele Athos*,
- Romul Ladea - *Relief*,
- Petre Iorgulescu - *Autoportret*,
- Serova Medrea - *Statueta "Cântărețul"*,
- Corneliu Medrea - *Bustul lui Octavian Goga*.³³

În încheierea acestui studiu putem conchide că perioada interbelică a adus mutații radicale în ceea ce privește structurile instituționale, configurația evoluției urbanistice, economice, industriale și sociale, care au imprimat un alt specific civilizației și culturii locale. Oprimați și excluși secole la rând din viața publică a cetății, românii au probat într-un timp foarte scurt capacitățile lor organizatorice și creatoare, municipiul primind în numai două decenii o cu totul altă înfățișare, dobândind tot mai mult amprenta unei vieți echilibrate, așezate pe principii de toleranță și conviețuire interetnică armonioasă.

Autorul acestui studiu este mureșean de obârșie, făcându-și studiile secundare la Târgu-Mureș, în timpul Regiunii Autonome Maghiare, când limba dominantă era cea maghiară, atât în viața publică cât și în învățământ, în activitatea comercială (în magazinele de orice fel) și chiar în domeniul medical - unde fișele bolnavilor se completau în limba maghiară, iar discuțiile de la patul acestora, în timpul vizitei medicale, se purtau în această limbă.

Dar, în același timp, se vedea și se simțea la tot pasul, amprenta vizibilă și adâncă a guvernării românești din perioada interbelică, care nu a putut fi ștearsă, fixându-se statornic, ireversibil, și care impresiona puternic, ca un memento implacabil, privitor la istoria noastră, la adevărul, resursele, capacitățile constructive și perspectivele caracterului românesc al acestor locuri.

³³ Idem, 1936, XIII, nr. 7, 1 ianuarie, p. 48.

Partidul Național -Țărănesc și alegerile orășenești din Ardeal și Banat (1930). Constituirea noilor Consilii Locale

Marin POP

The National Peasants Party and the city elections from Ardeal and Banat (1930)

Abstract

Following the law regarding the administrative organization of the country, that was enacted in the summer of 1929, on 5th February 1930 there were county elections, and during 9th February – 16th March 1930 there were commune and city elections.

At the commune elections of 15th and 16th March 1930, when there were elected the city councils in all over the country, the National Peasants Party acquired an absolute victory. However, due to the economic crisis of the time, there can be noticed a left wing groups rising, especially the communists. For instance, at the elections for the Municipal Council of Timișoara, the National Peasant Government got 24 commissions, whereas the communists received 12.

To sum up, it can be stated that the county and city elections were a definite victory of the N.P.P., in many places trustified with ethnical minorities. They also took place in order and discipline. In this respect it is worth mentioning the case of Sălaj County, where the prefect Mr. Alexandru Aciu, who was aware of the disciplined spirit of the inhabitants, did not ask for the support of the army and Gendarmerie in order to watch the electoral process, with a significant economy in the local budget. This was a first in the Romanian political life, because many times the elections took place under the threat of the bayonets.

În baza legii privind organizarea administrativă a țării, adoptată de Parlamentul României în vara anului 1929, pe data de 5 februarie 1930 au avut loc alegeri la nivelul județelor, iar în perioada 9 februarie-16 martie 1930 la cel al comunelor.

Conducerea Ministerului de Interne s-a întrunit și a dat o serie de instrucțiuni pentru organizarea noilor alegeri comunale și județene. Pentru municipii și județe, convocarea electoratului se făcea de către Ministerul de Interne, iar pentru celelalte orașe și comune de către prefectul județului, cu cel puțin 30 de zile înaintea termenului fixat pentru alegeri în Monitorul Oficial, respectiv în Gazeta Oficială a județului. Secțiile de votare urmau să fie alese, după cum era și normal, în funcție de numărul de alegători. Pentru fiecare 3.000 de alegători o secție. Publicarea secțiilor și repartizarea alegătorilor trebuiau publicate cu 15 zile înainte de alegeri. Propunerea candidaturilor se făcea cu 8 zile înainte. Ziua de votare era de la orele 8 dimineăta, până la orele 10 seara, cu o pauză de două ore la prânz¹. La data de 1 ianuarie 1930, conform aceleiași legi, erau numiți Directorii ministerial din Ardeal și Banat, respectiv fruntașii național-țărăniști Aurel Dobrescu și Sever Bocu.

Numirea medicului Aurel Dobrescu în fruntea Directoratului Ardealului, cu sediul la Cluj, se pare că a creat un scandal chiar în interiorul partidului care se afla la guvernare. Organizația județeană a P.N.Ț. din Cluj dorea ca funcția să fie ocupată de fruntașul național-țărănist Emil Hațieganu. El erau susținut și de tineretul chemarist, în frunte cu Viorel V. Tilea².

¹ *Patria* (Cluj-Napoca), nr. 4, 8 ianuarie 1930, p. 8.

² *Viitorul* (București), nr. 6.579, 16 ianuarie 1930, p. 3.

Pe data de 13 ianuarie 1930, din ordinul lui Iuliu Maniu, Comitetul Executiv pentru Ardeal și Banat s-a întrunit la sediul P.N.Ț. din Cluj. Cu această ocazie s-a constituit Biroul Electoral Central pentru Ardeal și Banat al partidului, sub conducerea fruntașului politic Emil Hațieganu. Secretar al biroului a fost ales Viorel V. Tilea. Comitetul local pentru Cluj al biroului electoral era format din S. Mureșan, Florian Cocian, A.T. Mureșan, Hariton Moldovan și Liviu Hulea. De asemenea, pe toată perioada campaniei pentru alegerile comunale și județene urma să funcționeze la sediul din Cluj un serviciu special de Informații prin foi volante și telefonie. Se prevedea editarea de două ori pe săptămână a gazetei „Chemarea” cu scop de propagandă electorală și editarea unei gazete populare cu titlul „Glasul Libertății”³.

P.N.Ț. era aspru acuzat, în special de către liberali, pentru că a încheiat, în Ardeal și Banat, acorduri electorale cu minoritățile etnice. Se dădea exemplul orașului Timișoara, unde lista județeană a P.N.Ț. avea următoarea componență: 21 de naționali-țărăniști, 17 șvabi, 3 maghiari și un sârb. De asemenea, pentru Consiliul Local al orașului Timișoara P.N.Ț. a depus o listă care reprezenta un adevărat mozaic etnic și politic: 12 național-țărăniști, 9 maghiari, 9 șvabi, 4 social-democrați și 2 evrei. Așadar, la Timișoara, la fel ca în toate orașele din Ardeal și Banat, P.N.Ț. a încheiat carteluri electorale cu toate partidele, în afară de comuniști.

Desigur că liberalii atacau dur P.N.Ț.-ul pe tema moralității încheierii pactelor electorale, în special cu maghiarii, dar „uitau” că și ei au făcut la fel în momentul când s-au aflat la guvernare. Era o realitate politică specifică Ardealului și Banatului. De asemenea, liberalii acuzau, pe nedrept credem noi, „faimoasa” Lege administrativă, care, susțineau ei, oferea posibilitatea „tuturor elementelor dubioase, să-și exercite în liniște și la lumina zilei opera lor de dezagregare”⁴.

Credem că legea administrativă inițiată și adoptată de P.N.Ț. era una democratică și tindea spre o descentralizare reală a țării, cu toate că dădea comuniștilor posibilitatea de a accede în Consiliile Locale. Comuniștii, după cum știm, duceau o politică antinațională, dirijată de la Moscova, considerând România un stat imperialist.

La fel ca la Timișoara, și la Cluj P.N.Ț. a încheiat pact electoral cu minoritățile. Celelalte partide politice au constituit un cartel electoral cu denumirea de „Blocul românesc”⁵.

Un caz aparte l-a constituit orașul Arad. Aici, alegerile municipale au avut loc pe data de 14 martie. Ceea ce este interesant este faptul că aici P.N.Ț. a reușit să încheie un cartel electoral cu P.N.L. și să obțină 57% din numărul total de voturi valabil exprimate, în fața cartelului electoral încheiat de minoritățile etnice. Lista „Blocului românesc” a obținut astfel 18 mandate în Consiliul Local, iar maghiarii 14. La aceștia se adăugau 8 consilieri de drept ai „Blocului românesc”. În Consiliu au mai intrat câte un reprezentant al șvabilor și sioniștilor. Delegația Permanentă a municipiului Arad urma să fie compusă din 4 membri ai blocului românesc și 2 ai Partidului Maghiar⁶.

³ *Patria*, nr. 9, 15 ianuarie 1930, p. 8.

⁴ *Viitorul*, 6573, 9 ianuarie 1930, p. 3.

⁵ *Idem*, nr. 6629, 16 martie 1930, p. 1.

⁶ *Idem*, nr. 6631, 19 martie 1930, p. 3.

Despre alianța dintre național-țărăniștii și liberalii arădeni și succesul lor în alegerile municipale, oficiosul P.N.L. sublinia că „datorită conducătorilor partidelor românești, lupta a avut un caracter național. Ea s-a dat între partidele române de o parte, cari au înțeles – spre binele Aradului – să introducă o administrație la municipiu în afara chestiunilor politice, coalizându-se sub denumirea de blocul românesc”. Totodată, se menționa că evreii au votat cu maghiarii⁷.

La alegerile comunale din 15 și 16 martie 1930, când au fost alese consiliile orășenești din toată țara, P.N.Ț. a obținut o nouă victorie categorică. Totuși, fiind perioadă de criză economică se remarcă o ascensiune deosebită a grupărilor cu ideologie de stânga, în special a comuniștilor. De exemplu, la alegerile pentru Consiliul municipal din Timișoara, guvernul național-țărănist a obținut 24 mandate, iar comuniștii 12 mandate⁸.

Bineînțeles că alegerile organizate de P.N.Ț. au fost contestate de partidele contracandidate, în special de liberali. În ziarul „Viitorul”, oficiosul P.N.L., apărând, înainte cu o zi de alegeri, un articol cu titlul „Măine se va face un simulacru de alegeri”⁹. Liberalii îi acuzau pe național-țărăniști că au folosit trupele de „voynici” pentru a teroriza membrii și simpatizanții celorlalte partide politice competitive, în special pe liberali¹⁰.

⁷ Idem, nr. 6637, 24 martie 1930, p. 3.

⁸ *Patria*, nr. 60, 16 martie 1930, p. 1 și 4; nr. 61, 17 martie 1930, p. 1-2: Pe data de 15 martie 1930 au avut loc, în Ardeal și Banat, alegeri în 8 mari orașe. Iată și rezultatele înregistrate: 1) **Cluj**: Cartelul P.N.Ț. – 6.940 voturi; cartelul liberalo-averescan-cușiști – 2.435; gruparea Șimon – 1.248; comuniștii – 533; 2) **Brașov**: P.N.Ț. – 7.886; cartelul liberalo-averescan – 1.065; socialiști – 792; 3) **Sibiu**: P.N.Ț. – 7.043; liberali – 928; dizidența guvernamentală – 208; 4) **Târgu-Mureș**: P.N.Ț. – 2.662; blocul muncitoresc – 1.502; blocul cetățenesc – 1.161; 5) **Timișoara**: P.N.Ț. – 7.622; comuniști – 2.531; blocul cetățenesc – 1.535; liberali – 1.469 (guvernul a obținut 24 mandate, iar comuniștii 12); 6) **Oradea**: P.N.Ț. – 5.934; liberali – 1.120; blocul muncitoresc – 2.339; 7) **Arad**: P.N.Ț. – 5.618; Partidul Maghiar – 4.730; liberali – 923; blocul muncitoresc – 628 (guvernul a obținut 18 mandate, maghiarii 14); 8) **Satu-Mare**: P.N.Ț. – 4.122 voturi (nu erau date celelalte formațiuni). *Patria*, nr. 62, 19 martie 1930, p. 3: Pe data de 16 martie au avut loc alegeri în celelalte orașe. În Ardeal și Banat s-au înregistrat următoarele rezultate: **Alba Iulia**: Guvernul – 1.169 voturi; lista cetățenească – 643; **Abrud**: Guvernul – 353; lista cetățenească – 114; **Aiud**: a candidat doar lista guvernului; **Sebeș**: Guvernul – 832; liberali – 362; averescani – 497; **Miercurea Ciuc**: maghiarii – 577; românii – 295; **Gheorgheni**: Guvernul – 1.071; blocul muncitoresc – 651; **Huedin**: doar lista guvernului; **Făgăraș**: Guvernul – 1.013; liberali – 220; **Deva**: Blocul românesc – 1.003; blocul minoritar – 741; **Hațeg**: Guvernul – 402; cartelul liberali – averescani – lupiști – 104; **Hunedoara**: Blocul românesc – 725; blocul minoritar – 276; **Orăștie**: Guvernul – 769; minoritarii – 475; liberalii – 258; **Petroșani**: Guvernul – 1.818; liberali – 972; comuniști – 269; **Sighet**: Guvernul – 1.604; maghiari-evrei – 1.237; evrei - lupiști – 168; **Reghin**: Guvernul – 1.321; comuniștii – 321; **Bistrița**: Guvernul – 2.612, liberali – 244; **Năsăud**: Guvernul – 2.612; liberalii – 244; **Dej**: Guvernul – 1.452; liberali – 359; **Gherla**: Guvernul – 637; blocul cetățenesc – 144, liberali – 232; disidenții, armenii-maghiarii – 190; **Zalău**: Guvernul – 872; social-democrați – 787; **Carei**: Guvernul – 886; liberali – 423; social-democrații – 257; maghiarii – 1.192; **Șimleu-Silvaniei**: Guvernul – 982; liberalii – 507; **Baia Mare**: Guvernul – 1.092; social-democrații – 857; liberalii – 625; **Baia Sprie**: doar lista guvernului; **Sighișoara**: Guvernul – 2.032; independenții cu opoziția – 662; **Medias**: Guvernul – 800; Sașii – 1.316; blocul muncitoresc – 285; cartelul liberalo-averescan – 194; **Blaj**: Guvernul – 628; cartelul liberali-maghiari-țigani – 270; **Dicioșanmartin** (Târnăveni): Guvernul – 735; social-democrați – 392; cartelul liberali-averescani – 117; **Dumbrăveni**: doar lista guvernului; **Sfântu-Gheorghe**: Guvernul – 763; maghiarii – 981; **Târgu Secuiesc**: Guvernul – 439; maghiarii – 435; **Turda**: Guvernul – 2.437; liberalii – 895; **Lugoj**: Lista guvernului nr. I: 1.858; lista guvernului nr. II: 2.228; **Oravița**: Guvernul – 626; liberalii – 103; lista cetățenească – 566; **Reșița**: Guvernul – 2.994; liberalii – 889; **Salonta**: Guvernul – 1.428; comuniștii – 1.121; maghiarii – 318; **Orșova**: Guvernul – 398; blocul cetățenesc – 714; **Lipova**: Guvernul – 729; opoziția – 167; **Beiuș**: Guvernul – 516; liberalii – 159; **Caransebeș**: Guvernul – 1.160; blocul cetățenesc – 544 (Vezi și *Gazeta de Duminecă*, nr. 12, 23 martie 1930, p. 3; *Viitorul*, nr. 6629, 16 martie 1930, p. 3 și nr. 6630, 18 martie 1930, p. 3).

⁹ *Viitorul*, nr. 6627, 14 martie 1930, p. 3.

¹⁰ *Ibidem*.

În concluzie, se poate afirma că alegerile județene și orășenești au consemnat o victorie categorică a P.N.Ț., în multe locuri cartelat cu minoritățile etnice. De asemenea, ele s-au desfășurat în ordine și disciplină. Relevant, în acest sens, este cazul județului Sălaj unde prefectul Alexandru Aciu, cunoscând spiritul de ordine al locuitorilor nu a cerut sprijinul armatei și jandarmeriei pentru supravegherea procesului electoral, făcând în acest mod o economie importantă a bugetelor locale. Era o premieră în viața politică românească, deoarece de multe ori procesul de votare se desfășura sub influența baionetelor¹¹.

În urma desfășurării alegerilor comunale și județene, ministrul Agriculturii și Domeniilor, Ion Mihalache, a luat inițiativa, în luna martie 1930, ca parlamentarii național-țărăniști să susțină o serie de conferințe la sate, în județele pe care ei le reprezentau. Scopul conferințelor era acela de a cunoaște cât mai precis nevoile țăranilor. Informațiile pe care parlamentarii urmau să le culeagă din teritoriu trebuia să le înainteze ministrului Mihalache pentru ca el să soluționeze mai bine cerințele populației. În acest sens, Ion Mihalache a trimis o circulară tuturor președinților de organizații a P.N.Ț. Iată ce spune, printre altele, în această circulară: „Alegerile comunale au fost cel mai bun prilej pentru parlamentarii și conducătorii de organizații județene de a vedea cari sunt nevoile locale cu caracter obștesc. Cunoașterea precisă a acestor nevoi este cea dintâi cerință pentru a putea fi soluționate. Cum o bună parte din acestea sunt în legătură cu departamentul meu, țin să iau contact, pe rând, printr-o serie de conferințe, cu parlamentarii din țară, conferințe împărțite pe ținuturi și regiuni, în scop de a cunoaște și eu mai de aproape nevoile locale cu caracter obștesc de natură agricolă”. Face o programare pe zile și ore a județelor, pe regiuni, acestea urmând să-i comunice personal problemele cu care se confruntau țăranii¹².

La alegerile orășenești din Ardeal și Banat se constată o ascensiune deosebită a comuniștilor, care vor ocupa posturi de consilieri locali, în special la Oradea, Timișoara și Târgu-Mureș.

În aceste condiții, pe data de 7 mai 1930, Comitetul local de revizuire, de pe lângă Directoratul Ministerial VII Timișoara, prezidat de N. Ioanovici, avându-l ca membru pe Aurel Hadan și referenți pe Vasile Darabanțu a luat în discuție contestațiile alegerilor comunale de la Oradea. La întrunire nu au luat parte contestatarii liberali. Referentul V. Darabanțu a citit procesul verbal al comisiei de anchetă a Comitetului local de revizuire, în care se constată următoarele: o cantitate considerabilă a cărților de alegător nu a fost distribuită și din această cauză aproape 50% dintre alegători nu și-a putut exprima votul; votarea nu s-a făcut conform dispozițiilor legii electorale, secretul votului fiind violat la secția nr. 12, prezidată de judecătorul dr. Nesselrode, care a ținut dosarul votării la el acasă, până a doua zi, iar buletinele de vot n-au fost distruse, așa cum prevedea legea. După citirea procesului verbal s-a dat cuvântul frunțașului politic național-țărănist Aurel Lazăr, care a contestat și el, în parte, alegerile, pe când liberalii le contestau în totalitate. El nu contesta doar mandatele consilierilor comuniști care intraseră în Consiliul Local. Susține că o parte dintre ei erau incapabili, iar o altă parte erau incompatibili cu funcția de consilier, deoarece suferiseră condamnări, și astfel și-au pierdut dreptul de a alege și a fi aleși, pe o perioadă de 10 ani. De asemenea, susține că ei au fost trecuți pe lista electorală

¹¹ *Patria*, nr. 102, 11 mai 1930, p. 4.

¹² *Gazeta de Duminecă*, nr. 12, 23 martie 1930, p. 1.

doar din greșeală și au fost aleși pentru că nimeni nu a contestat, la timp, lista comunistă. Aurel Lazăr a adus o serie de argumente juridice în sprijinul afirmațiilor sale. Susținea că ideologia comunistă era una internaționalistă, iar reprezentanții lor, de la noi din țară, nu recunoșteau Statul român. În special comuniștii din Oradea au jignit ideea de stat român, prin publicarea și distribuirea de manifeste în care îndemneau populația la război, împotriva statului burghez. În continuarea discursului său, fruntașul politic bihorean subliniază că în situația de criză economică în care se găsea țara, comunismul, „această ideologie otrăvită, căreia îi priesc situațiile tulburi”, nu trebuia încurajat prin nimic. Face câteva aprecieri vizionare asupra ceea ce înseamnă ideologia comunistă și pericolul pe care-l reprezenta pentru democrație, pe care le redăm în continuare, datorită importanței lor: „Comuniștii spun pe toate cărările că ei vor forma societatea viitoare, ei vor lua locul societății de azi. Noi însă iubim societatea de azi, cu toate scăderile ei evidente, cu toate lipsurile ei trecătoare. E firesc, deci, că dacă suntem amenințați în chiar existența noastră, vom trebui să reacționăm. Cei ce trăiesc azi printre noi și activează ca comuniști, sunt pentru noi enigme, semne de întrebare. Ne fac și vor continua să ne facă oricând surprize. Societatea noastră însă, în eforturile ei de refacere după războiul care a epuizat-o, are nevoie de liniște, nu de enigme și de surprize”. Consideră că Comitetul de revizuire „face o faptă legală și înțeleaptă, dacă scapă consiliul comunal dela Oradea de semnele de întrebare, de enigmele ascunse în dosul fiecăruia dintre mandatarii comuniști”.

În favoarea comuniștilor a pledat avocatul Hugo Nagy, care a dat citire unui memoriu de răspuns, la un alt memoriu al lui Aurel Lazăr, care se afla la dosar. Dezbaterile au durat 3 ore, după care Comitetul a hotărât anularea alegerilor și convocarea electoratului. Hotărârea putea fi atacată în termen de 10 zile, la Comitetul Central de revizuire din București¹³.

Văzând că alegerile au fost anulate în totalitate și nu după cum au dorit ei, consilierii național-țărăniști, în frunte cu Aurel Lazăr, au făcut recurs la Comitetul Central de Revizuire din București, care a validat alegerea de la Oradea¹⁴.

Ședința de constituire a noului Consiliu Local al municipiului Oradea a avut loc pe data de 9 iulie 1930. Prefectul județului Bihor, Petru Popovici, în calitate de reprezentant al guvernului, face cunoscut consilierilor că alegerile au fost validate. Aduce mulțumiri comisiei interimare, conduse de Aurel Lazăr, pentru munca depusă în serviciul comunității orădene. Cere consilierilor aleși, „în baza celei mai democratice legi administrative”, care asigura „autonomia deplină” a orașului Oradea, să muncească numai în folosul comunității locale. Consilierul comunist Șandor Lazăr a cerut prefectului să-și spună cuvântarea și în limba maghiară, fiind refuzat. Se iscă o discuție pe tema folosirii limbii maghiare în administrație, în care intervine Gelu Egri, Alexandru Ulmann și Eugen Kotzo.

Continuă lucrările ședinței de constituire, Aurel Lazăr fiind ales președinte de ședință, ca cel mai vârstnic consilier. Comunistul Borși a dat citire unei declarații, în numele consilierilor comuniști, în care arată cum înțeleg ei depunerea jurământului, amintind că îl depun numai fiindcă altfel nu și-ar putea exercita

¹³ *Vestul* (Timișoara), nr. 6, 8 mai 1930, p. 3.

¹⁴ I. Zănea, „Alegerile locale din 1930. Cazul județului Bihor”, în *A.U.D.O. Istorie - Arheologie*, X, Oradea, 2000, p. 123; *Vestul*, nr. 45, 20 iunie 1930, p. 3.

mandatul de consilieri. În cele din urmă și cei 8 consilieri comuniști au depus jurământul de credință față de statul român.

Protopopul greco-catolic Gheorghe Maior, consilier național-tărănist, propune ca pentru o mai bună gospodărire a orașului să fie aleși doi sau mai mulți ajutoi de primar. Propunerea a fost susținută și de consilierul național-tărănist Teodor Popa. A fost, însă, combătută de consilierul maghiar Feher Marton.

Se supune la vot secret alegerea noului primar al orașului Oradea. Cele mai multe voturi (23), le-a întrunit Aurel Lazăr. Ceilalți contracandidați au obținut următoarele rezultate: Gelu Egri – 8 voturi și Szentkovits tot 8 voturi. Ajutor de primar a fost ales Soos Ștefan, cu 30 de voturi. A fost urmat de Romul Pop, cu 8 voturi și Sever Erdeli cu un singur vot. În Delegația Permanentă au fost aleși Andrei Crăciun, Emil Boszormenyi și Carol Szabo. Romul Pop și Iosif Pogany au ajuns la balotaj, obținând câte 12 voturi. Comuniștii au pretins un loc în Delegația Permanentă pentru consilierul Al. Ulmann, însă Aurel Lazăr subliniază că ei interpretează greșit legea și-l declară ales pe Iosif Pogany, ca cel mai vârstnic dintre cei doi care au ajuns la balotaj. Supleanți au fost aleși Andrei Altnoder și Ignatie Markovits. Pentru a reprezenta municipiul Oradea în Consiliul Asociației generale județene au fost aleși Aurel Lazăr și Soos Ștefan¹⁵.

Pe data de 8 august 1930 are loc prima ședință a Consiliului Local al municipiului Oradea, prezidată de primarul Aurel Lazăr. Se citește procesul verbal al ședinței de constituire, comuniștii Gyarmati și David cerând să fie citit și în limba maghiară. Aurel Lazăr le răspunde că ei nu reprezintă poporul maghiar, iar protopopul greco-catolic Gh. Maior le strigă următoarele: „Să învețe românește dacă vor să-și servească alegătorii, căci suntem în România”. După ce se aduc omagii regelui Carol al II-lea, consilierul comunist Gyarmati dă citire unei declarații a Partidului Comunist, în care povestește întâmplări din viața lui particulară și a tovarășilor săi de luptă. De asemenea, atacă dur toți oamenii politici români. În numele Partidului Maghiar, consilierul Eugen Kotzo a dat citire unei declarații, prin care nu recunoaște numirea ca ajutor de primar al consilierului național-tărănist Romul Pop, făcută de Ministerul de Interne. Declară că Partidul Maghiar îl considera ca ajutor de primar pe Soos Ștefan. Declarația sa a fost primită „cu indignare” de consilierii național-tărăniști. Luând cuvântul, fruntașul politic național-tărănist Romul Pop subliniază că a acceptat numirea în funcție, convins că era perfect legală. Îi asigură pe antevorbitori și pe toți cetățenii municipiului Oradea că era „pătruns” de simțul „de legalitate și dragoste” față de interesele urbei a cărei fiu era, la rândul lui, la fel ca toți ceilalți consilieri. În continuare, Aurel Lazăr expune programul P.N.Ț. în privința dezvoltării orașului, după care consilierul Ignatie Markovits propune să se dea Delegației Permanente toate atribuțiile Consiliului Local, în afară de cele prevăzute de lege ca aparținând numai consiliului. Partidul Maghiar protestează față de această propunere, care este și adoptată cu o majoritate de 10 voturi. Pentru au votat consilierii național-tărăniști, social-democrați și evrei. Împotriva au votat comuniștii, iar maghiarii s-au abținut¹⁶.

O altă ședință importantă a Consiliului Local din Oradea a avut loc peste numai două zile, pe data de 10 august 1930, prezidată de primarul orașului, Aurel Lazăr. Acum au fost alese comisiile de specialitate. De asemenea, cu

¹⁵ *Vestul*, nr. 61, 10 iulie 1930, p. 1.

¹⁶ *Idem*, nr. 88, 9 august 1930, p. 1.

această ocazie, Primăria a hotărât să contracteze un împrumut de 450 milioane lei, necesare realizării unor investiții importante pentru urbea de pe Crișul Repede¹⁷.

Pe data 21 mai 1930, Comitetul Central de Revizuire din București a debătut apelul făcut de lista cartelată, contra anulării Consiliului Local din Timișoara. Apelul a fost susținut de senatorul Coriolan Baltă și admis. Deci, se putea constitui Consiliul¹⁸. După cum am mai amintit, în Consiliu din cei 44 membrii, 24 erau național-țărăniști și 12 comuniști. Era o premieră națională.

Ședința de constituire a Consiliului Local al orașului Timișoara a avut loc pe data de 7 iulie 1930, fiind convocat, în acest sens, de ministrul Banatului, Sever Bocu, în urma deciziei mai sus amintite, care a reformat decizia Comitetului local de revizie, care anulasese alegerile. Deși ședința de constituire a Consiliului a fost anunțată la ora 10, încă de la 9,30, „un numeros grup de muncitori, împodobiți cu flori roșii la butonieră” și-au făcut apariția în fața Primăriei. Consilierii se împart în două tabere: muncitorii se așează în spatele consilierilor comuniști, care ocupaseră singuri loc la masa din extremitatea stângă a sălii, iar ceilalți participanți în spatele consilierilor național-țărăniști. Președinte de ședință a fost ales cel mai vârstnic dintre consilieri și anume Adalbert Engels. Ministrul Sever Bocu a luat jurământul tuturor consilierilor, după care rostește un discurs, subliniind, printre altele, că au fost „cele mai libere alegeri” de după 1918. De asemenea, îi roagă pe consilieri să muncească în folosul comunității și să lase de o parte luptele politice: „Eu mi-am spus, fiecare consilier își va lăsa afară ori ce preocupări, - în afară de acelea ale intereselor orășenești, precum musulmanii își lasă încălțămintele la intrarea Moscheiei. V-au ales partidele politice, dar Dvoastră nu sunteți corporațiune politică. Venind aici cu prejudecățile politice de acasă, evident va fi imposibil să vă înțelegeți”.

Ședința nu a fost lipsită, însă, de incidente, provocate de consilierii comuniști. În momentul în care a fost omagiat regele Carol al II-lea, consilierul comunist Topler Petru a luat cuvântul și a declarat, printre altele, că patrie a muncitorilor nu putea fi decât Rusia Sovietică și că ei, în toate acțiunile erau conduși de idealul Internaționalei Comuniste. Așadar, au expus principii diametral opuse Constituției României, ceea ce a atras protestele consilierilor național-țărăniști. În aceste condiții, Sever Bocu a fost nevoit să dispună evacuarea sălii. El îi atenționează pe comuniști cu următoarele cuvinte: „Vă vom tolera atâta vreme cât veți fi inofensivi pentru ordinea de stat și ordinea socială”.

După plecarea lui Sever Bocu, Consiliul l-a ales în funcția de primar al orașului Timișoara pe senatorul Coriolan Baltă, cu 31 voturi din cele 44 exprimate, iar ca ajutor de primar a fost ales Francisc Schmitz, avocat. A fost aleasă, apoi, Delegația Permanentă și comisiile de specialitate¹⁹.

Pe data de 25 iulie 1930, a sosit la Directoratul din Timișoara o adresă prin care Coriolan Baltă era confirmat în funcția de primar al orașului Timișoara, iar Francisc Schmitz în cea de ajutor de primar. Peste câteva zile, pe data de 28 iulie, Coriolan Baltă își lua în primire funcția, fără să mai aștepte soluționarea celor 5 contestații, referitoare la modul cum s-a constituit Consiliul Local²⁰. Cori-

¹⁷ Idem, nr. 90, 11 august 1930, p. 3.

¹⁸ Idem, nr. 21, 26 mai 1930, p. 1; nr. 22, 27 mai, p. 1.

¹⁹ Idem, nr. 60, 8 iulie 1930, p. 3.

²⁰ Idem, nr. 76, 26 iulie 1930, p. 1.

olan Băran, fostul președinte al comisiei interimare, predă ștafetă lui Coriolan Baltă. Funcționarul Sagovici mulțumește lui Coriolan Băran pentru dreptatea și înțelegerea cu care i-a tratat pe funcționarii publici ai Primăriei, subliniind următoarele: „Dumneavoastră d-le primar ați declarat când ați luat conducerea primăriei că veți activa pentru oraș doar ca interimar. Faptele dvs. dovedesc însă azi că activitatea dv. nu a fost deloc interimară și numele dv. va rămâne înscris în analele orașului”. De asemenea, Sagovici s-a adresat noului primar, pe care l-a asigurat de sprijinul total și concursul funcționarilor publici ai Primăriei. S-a hotărât ca începând cu acea dată Delegația Permanentă a Consiliului să țină ședințe zilnice, pentru a rezolva problemele urbei²¹.

Datorită incidentului provocat de comuniști în cadrul ședinței de constituire din data de 7 iulie 1930, Serviciul Internelor din cadrul Directoratului Ministerial al Banatului sesizează Consiliul Local să se pronunțe asupra cazului de „nedemnitate” al consilierilor locali comuniști. Astfel, în ședința Consiliului Local din data de 15 septembrie 1930, a fost luată în discuție această problemă. După ce funcționarul public Saganovici a dat citire adresei Serviciului de Interne, s-a dat cuvântul consilierilor comuniști, care s-au abătut de la subiect și „au bătut apa în puiă”. Primarul Coriolan Baltă le-a atras atenția că se strecurau pe lângă subiectul problemei. A urmat supunerea la vot a „nedemnității” funcției, pentru fiecare consilier comunist în parte. Astfel, toți consilierii comuniști au fost excluși din Consiliul Local al orașului Timișoara. Aici se încheia scurta și tumultoasă lor experiență de consilieri locali²².

Consiliul Local al orașului Arad s-a constituit pe data de 15 mai 1930. Primar a fost ales fruntașul politic național-țărănist Cornel Luțai. La prima ședință a consiliului, care a avut loc pe data de 9 iulie, a participat și prefectul județului Arad, Iustin Marșieu. Cu această ocazie au fost alese 18 comisii de specialitate. Pentru prima dată în istoria orașului, în comisiile de cultură, teatrală și de supraveghere a Palatului Cultural din Arad au putut pătrunde scriitori și zia-riști²³.

Pe data de 31 mai 1930, a avut loc, în Sala mare a Primăriei din orașul Caransebeș, constituirea noului Consiliul local, în prezența primpretorului Antoniu Băboi, delegat din partea Prefecturii județului Severin. Ședința a fost prezidată de protopopul Andrei Ghidiu, fiind cel mai vârstnic consilier. Consiliul era compus din 10 consilieri național-țărăniști, 5 ai opoziției și 5 consilieri de drept. Cu 15 voturi din 20, fiindcă opoziția s-a abținut, a fost ales primar al orașului Caransebeș avocatul Nicolae Domăneanțu, iar ca ajutor de primar a fost ales Constantin Călțun. Au fost alese, apoi, Delegația Permanentă și comisiile de specialitate (financiară, de verificare, de asistență socială și comisia edilitară). Astfel, în comisiile de specialitate au intrat toți consilierii, deci și cei ai opoziției, care acum nu s-au mai abținut de la vot. Era un fapt inedit, ca în comisii să intre toți consilierii. De asemenea, inedit era că N. Domăneanțu era primul primar de după 1918 de etnie română. Cetățenii orașului își puneau mari speranțe în tânărul avocat și fruntaș național-țărănist, care era un „fiu de țăran, bine văzut în toate cercurile locale, cu putere de muncă excepțională”, pe care o dovedise în

²¹ Idem, nr. 79, 29 iulie 1930, p. 4.

²² Idem, nr. 119, 17 septembrie 1930, p. 1, 4.

²³ Idem, nr. 63, 13 iulie 1930, p. 4.

calitatea sa de președinte al comisiei interimare. El era, totodată, „agreat de toți, chiar și de opoziție”²⁴.

La Oravița, un alt oraș unde au avut loc alegeri locale, instalarea noului primar s-a făcut pe data de 20 august 1930. Directoratul VII Ministerial al Banatului l-a confirmat și numit ca primar al orașului Oravița pe profesorul Ilie Rușmir²⁵. Primpretorul I. Vișan a citit decretul de numire a profesorului Rușmir în funcția de primar și a lui C. Winkelhoffer, ca ajutor de primar, în prezența consilierilor și a membrilor fostei comisii interimare, care urează spor la muncă noilor consilieri. În cuvântul său, noul primar a subliniat că el nu dorește să prezinte, precum făceau alți politicieni, un program pompos, pe care apoi să nu-l respecte. Prezintă un program edilitar-gospodăresc în 15 puncte, prin care spera ca, în timp, Oravița să-și merite numele de reședință a județului Caraș. Așadar, îi atenționează pe cei prezenți că nu era un program anual, ci unul pe termen lung. La final, mulțumește comisiei interimare, conduse de căpitanul Al. Bârcă, pentru activitatea depusă până în acel moment²⁶.

În concluzie, se poate afirma că alegerile județene și orășenești din Ardeal și Banat, desfășurate în luna martie 1930 și organizate de P.N.Ț., s-au desfășurat în mod democratic. Una dintre dovezi o constituie și intrarea comuniștilor în noile Consilii Locale. Totuși, datorită politicii lor antinaționale ei au fost dați afară sau mai bine spus s-au auto-exclus.

Ducând o politică realistă și încheind pacte electorale cu minoritățile etnice, în special la orașe, P.N.Ț. a reușit să câștige alegerile.

Urma, din păcate, o perioadă de profundă criză economică mondială, care și-a pus serios amprenta asupra guvernării național-țărănești.

²⁴ Idem, nr. 28, 4 iunie 1930, p. 3.

²⁵ Ilie Rușmir era profesor de științe naturale la Liceul „Dragalina” din Oravița. De asemenea, mai îndeplinea o serie de funcții: președinte al despărțământului Astrei din județul Caraș, conducătorul cohortelor de voinici, membru în Comitetul local național-țărănesc, directorul ziarului „Drum Nou”, publicist, etc., *Vestul*, nr. 89, 10 august 1930, p. 1.

²⁶ *Vestul*, nr. 102, 27 august 1930, p. 3.

Școala și comunitățile urbane din Banatul Montan în perioada interbelică *

Gabriela Ana JUAN

The School and the Urban Communities in the Mountainous Banat during the period between the Two World Wars

Abstract

*The Mountainous Banat integration within the Great Romania was prepared from the previous decades through the development of various forms of learning and through the contribution of teachers together with the local dwelling sons, who became either frontier guards or priests. During the first years of the third decade in the past century, the achievement of the Great Union meant the overtaking of difficulties generated by the lack of teachers, school materials and other necessities. All these hardships were exceeded through the efforts made by the local communities, especially those made by certain local chiefs or with the help of outsiders. The special schools (vocational or economical ones) ensured the necessary teachers required by the development of the established economical branches (Reșița) or for new ones (Orșova). Also, the national culture was promoted through different activities within the local communities from the majority of towns such as Băile Herculane, Caransebeș, Moldova Nouă, Orșova, Reșița and others, thus the teachers and their pupils becoming the main promoters of the local cultural life**

Integrarea Banatului Montan la România Mare, pregătită din deceniile anterioare prin dezvoltarea diferitelor forme de învățământ și prin contribuția cadrelor didactice, alături de fii ai locului ce îmbrăcaseră uniforma grănicerească sau preoți, a însemnat depășirea, după înfăptuirea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918, mai precis în primii ani ai deceniului trei al secolului trecut, a unor greutăți unei multitudini de situații, printre care lipsa de cadre didactice și de materiale școlare, dar și participarea în rândul comunităților lor la acțiuni de alfabetizare și învățare a limbii române de către angajații de stat și la promovarea, pe multiple planuri, a culturii naționale.

Problema cadrelor didactice a fost una dintre primele manifestate, mai cu seamă că învățământul începuse să fie maghiarizat încă după 1868 în școlile germane, iar prin aplicarea legii Apponyi s-a generalizat¹, majoritatea cadrelor din multe școli venind din alte spații ale Imperiului austro-ungar. Nu este, deci, surprinzător faptul că o serie de oameni de la catedră, maghiari sau de alte naționalități, originari din spații central-europene, au preferat, odată cu destrămarea Imperiului austro-ungar și perioada de incertitudine politică a teritoriilor bănățene, să se îndrepte spre locurile lor de baștină, așa cum, în sens invers, s-a întâmplat cu dascăli originari din chiar Banatul Montan, care, trimiși să profeseze în perioada dualistă spre locuri mai depărtate, au revenit pe meleagurile lor natale. Mai cu seamă că situația financiară a cadrelor didactice devenise ana-

* Traducerea rezumatelor în limba engleză a fost făcută de profesorii Nuți Rusu și Radu Rusu de la Liceul "Traian Lalescu" din Orșova, cărora pentru solitudinea dovedită le mulțumim și pe această cale.

¹ 1918 la Români - Documentele Unirii, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1983-1989, vol.1, doc.159, p.595; Alexandru Ghișa, *Convorbiri româno-ungare la sfârșitul primului război mondial - tratativele de la Arad dintre Consiliul Național Român și Consiliul național Ungar, 13-14 noiembrie 1918*, în „Banatica”, 13, II, Reșița, 1995, p.359.

cronică, salariile acestora fiind derizorii, în Clisura de Sus acestea fiind de 100 coroane, cât „prețul unei cane mici pentru beut apă”, în timp de o pereche de boi costa între 30.000 și 40.000 de coroane.²

Începând din toamna anului 1919 școlile din acest areal, supuse peste un deceniu legislației maghiare, și-au reluat cursurile ca școli românești. Aceasta a impus, firesc, modificarea structurii corpului profesoral, ceea ce s-a realizat treptat și cu oarecare greutate. Este, spre exemplu, cazul școlii din Orșova, unde o serie de profesori au plecat, la începutul anului 1919, spre locurile lor de baștină sau școli din țări central-europene, în locul lor venind oameni ai locului, cum a fost profesorul Daniil Laitin, fost elev al gimnaziului din Orșova, care după terminarea Institutului pedagogic din Budapesta a trebuit să profeseze undeva în Ungaria de sud-vest, spre granița cu Austria, dar a revenit odată cu dezmembrarea Imperiului austro-ungar pe meleagurile natale, la Orșova, fiind apoi unul dintre cei mai cunoscuți dascăli ai locului, cu implicații și în viața politico-socială a urbei și zonei³.

Rămânând în contextul școlilor din comuna-urbe din sud-estul Banatului, aici din cauza ocupației sârbe din Banat și, parțial, a celei franceze de până în iunie 1919, școlile nu au funcționat decât din toamna anului 1919. Astfel că aici învățământul primar a fost asigurat de școala primară urbană de stat a Regiunii Române Orșova condusă de V. Bălănescu, având în anul școlar 1920-1921 înscriși în cele patru clase ale sale, 134 elevi⁴, dar având și o secție germană⁵, acești etnici, care fuseseră majoritari începând cu deceniul opt al secolului al XIX-lea aici, rămânând și-n continuare într-un număr foarte mare. Paralel, în cartierul gării al localității, ființa Școala primară CFR, în anii 1919-1920 fiind înscriși aici 101 elevi⁶, în anii următori numărul acestora diminuându-se însă.

O situație similară a avut-o Școala medie (civilă) de stat, care, abia începând cu anul școlar 1919-1920 și-a început activitatea ca școală românească⁷, dar numai pentru băieți, elevele fiind insuficiente. Astfel că în toamna anului 1919 cursurile acestei școli au început cu 80 de elevi, în anul următor el începând cu 180 de elevi; și la școala de fete, în toamna lui 1920, cursurile au început cu 41 de eleve.⁸

Schimbările de cadre, la care am făcut deja referire mai sus, au fost mari în primul an școlar și au continuat, astfel că și în școlar 1920-1921 cursurile școlii au început abia pe 29 septembrie deoarece „școala nu a avut efectivul necesar de profesori”⁹ transferări făcându-se și-n cursul anului școlar. Mai mult chiar schimbările pe catedre, transferările a continuat iar titularizările au întârziat să se facă ceea ce „în nici un caz nu a fost în favorul învățământului”¹⁰

² Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii*, Tipografia Weiss, Oravița, 1938, p.52.

³ Constantin Juan-Petroi, *Profesorul de istorie Daniil Laitin*, în „Școala Mehedințului”, X-XI, Drobeta Turnu Severin, 1983, p.144-145.

⁴ Arhivele Naționale Direcția Județeană Caraș-Severin, *fond Școala Primară Mixtă Orșova*, dos.1, f.1 și urm.

⁵ *Ibidem*, dos. 1, f.36 și 137.

⁶ *Ibidem*, *fond Școala Primară Mixtă CFR Orșova*, ds.25, f.1 și 45.

⁷ *Anuarul Școalei medii (civile) de băieți și fete a statului din Orșova, anul școlar 1923-1924*, T. Severin, „Ramuri” S.A., 1925, p.13.

⁸ *Anuarul Școalei medii (civile) de băieți și fete a statului din Orșova, anul școlar 1921-1922*, Orșova, Tipografia Ferdinand Tillmann, 1922, p.5.

⁹ *Anuarul Școalei medii (civile) de băieți a statului din Orșova, anul școlar 1920-1921*, Orșova, Tip. Ferdinand Tillmann, 1921, p.6.

¹⁰ *Anuarul Școalei medii... Orșova, 1921-1922*, p.5.

Chiar dacă mișcări de cadre au existat și în anii următori, o serie dintre profesorii sosiți aici - Daniil Laitin, Silvia Laitin (născută Popoici), Gheorghe Crăciun, Constantin Bâtea - aveau să se stabilizeze aici, devenind personalități cunoscute în viața urbei și pe alte planuri.

O situație aparte s-a înregistrat la Băile Herculane, unde exista o școală „elementară populară, corespunzătoare din toate punctele de vedere”, la care predă încă, în noiembrie 1919, învățătorul ungar Elek Naday. Acesta nu știa însă decât limba maghiară, ceea ce l-a determinat pe dr. Alexandru Crăciunescu, directorul stațiunii, să se adreseze, la 24 noiembrie 1919, Resortului Cultelor din cadrul Consiliului Dirigent de la Cluj, cerând ca acest învățător să fie transferat „într-un ținut corespunzător naționalității sale și limbii pe care o vorbește” iar în locul lui să fie trimis la Herculane „un învățător corespunzător”.¹¹

Situația a fost însă diferită de la localitate la localitate: la Baziaș s-a încercat reluarea cursurilor școlii primare în primăvara anului 1920, dar din lipsă de copii învățământul primar a fost reluat în anul 1927, învățători fiind, pe rând, N. Rădoi, Vasile Coiculescu, Nastasie Cimpoyerul, Ion Duncescu și, în anul 1938, Dumitru Popescu.¹² Între timp, în plasa Moldova Nouă mai ființau școli primare la Socol, Radimna, Pojejena de Sus și Moldova în paralel deschizându-se în cele patru localități și învățământul confesional.¹³

Și în insula Ada Kaleh,¹⁴ de două veacuri legată prin multiple aspecte de Orșova (până în secolul al XIX-lea era cunoscută încă drept „Orșova Nouă”), a luat ființă, în toamna anului 1923, o școală primară mixtă, care din anul 1933-1934 a ființat cu șapte clase, școală care a ființat de la început în clădirea geamiei, abia în anul 1940 fiind mutată într-o construcție militară veche, unde dispunea de doar două săli de clasă pentru 80-90 de copii, iar ca mobilier, în noiembrie 1933 dispunea de numai 20 de bănci bune, celelalte fiind în stare mediocră, insuficiente fiind și materialele didactice. Cât despre cadrele didactice, la început școala avea doar un învățător, din anul școlar 1932-1933 funcționând aici doi învățători, unul pentru predarea lecțiilor în limba turcă, celălalt pentru limba română, iar din anul școlar 1934-1935 fiind numit și cel de al doilea învățător pentru lecțiile în limba română.¹⁵ Ani în șir, învățătorul turc a fost Ali Ahmed, autorul unei valoroase monografii a insulei¹⁶, care în anul școlar 1938-1939 a fost detașat la o școală particulară din Silistra, în locul său venind Sali Ismail Regep.¹⁷

O dispoziție a Ministerului Învățământului Public, din februarie 1921, a hotărât ca în fiecare școală secundară din provinciile unite să se deschidă cursuri pentru funcționarii care nu cunosc limba română.¹⁸ La Caransebeș, un aseme-

¹¹ Iosif Nicolae Chera, *Băile Herculane în anul 1919 și primul deceniu după „Marea Unire (I)*, în „*Analele Orșovei*”, I, Orșova, 1999, p.22.

¹² Alexandru Moisi, *op. cit.*, p.50, 117.

¹³ Alexandru Moisi, *op. cit.*, p.127, 150, 157, 182.

¹⁴ Numele insulei este scris obișnuit „Ada Kaleh”, ceea ce, așa cum au arătat atât turcologul Mihail Guboglu, cât și istoricul Constantin Juan-Petroi este greșit, grafia corectă fiind „Ada Kale” adică „Insula cetate”, termenul „cetate” scriindu-se în limba turcă „kale”. Apud: Mihail Guboglu, *Arhiva insulei Ada kale și importanța ei*, în „*Revista arhivelor*”, V, 1962, nr.1, p.117; Constantin Juan-Petroi, *Ada Kaleh. Monografia unei insule scufundate și a comunității care a locuit-o*, Editura „Elvan”, 2005, p.13.

¹⁵ Constantin Juan-Petroi, *Ada Kaleh. Monografia unei insule scufundate și a comunității care a locuit-o*, Editura „Elvan”, 2005, p.103-104.

¹⁶ Ali Ahmed, *Monografia insulei Ada Kaleh*, Atelierele grafice „Datina”, Turnu Severin, 1937, p.2.

¹⁷ Constantin Juan-Petroi, *Ada Kaleh...*, *op. cit.*, p.104.

¹⁸ *Foaia Diecezană*, nr.4/1921, p.4.

nea curs a fost organizat între 1 martie și 15 iunie 1921, fiind urmat de 135 funcționari. Cursul a fost condus de profesorul Sabin Evuțian, iar printre cei care au predat orele alături de acesta s-au mai numărat M. Armaș, G. Noaghea, G. Neamțu, F. Popete, manualele fiind distribuite gratuit de Casa Școalelor.¹⁹ S-au mai organizat, de asemenea, pentru 61 de cursanți, lecții de istoria, geografia și constituția României, câte două cursuri pe săptămână, finalizarea acestora având loc la 17 martie 1924.²⁰

Cursuri similare au fost organizate și la Orșova începând cu 1 martie 1921, acestea fiind conduse de profesorii Ioan Supercean „pentru începători” și Daniil Laitin „pentru progresiști”, în cele două grupe fiind înscriși 73 de „amplorați de stat”.²¹

Schimbările produse odată cu Marea Unire în diferitele sectoare ale activității au reclamat și înființarea unor școli noi, pentru rezolvarea problemei necesarului de cadre. Între acestea, s-a numărat și înființarea, de la 1 septembrie 1919, a Școlii superioare de comerț de stat Orșova, prin dispoziția din 8 septembrie 1919 a dr. Valeriu Braniște, șeful Resortului Instrucțiunii în Consiliul Dirigent. În felul acesta se răspundea doleanțelor locuitorilor din zonă de a avea un învățământ secundar comercial, care să răspundă nevoilor economice din urbe și localitățile din jur.²² Școala a ființat timp de un deceniu, iar absolvenții ei au îndeplinit funcții economice chiar până după cel de al doilea război mondial.²³

Și în insula Ada Kale, a fost înființată, în anul 1925, o școală de țesătorie, devenită, din anul 1936, gimnaziu industrial de fete. Școala aceasta a funcționat într-un spațiu vechi, pus la dispoziție de Ministerul de Război, având patru clase și trei ateliere, dependințe, un dormitor în care se puteau caza 40 de fete și o bibliotecă de 600 volume. La început, aici, în secția de țesătorie, se realizau covoare de mari dimensiuni, dar după doi ani s-a înființat și o secție de croitorie. La acest gimnaziu veneau nu doar fete din insulă, ci și din alte părți ale județului Mehedinți.²⁴

Desigur, baza materială a școlilor a fost o prolemă care a creat multe probleme, în primii ani interbelici, asupra acesteia simțindu-se distrugerile produse de trupele adesea încartiruite în aceste spații și care au distrus bibliotecile și inventar didactic. Ca răspuns, îndată după Marea Unire, asistăm la o serie de gesturi umanitare ale unor personalități locale sau instituții. Astfel la Orșova, primul primar pus în fruntea obștei, comerciantul Gheorghe Ioanovici, a donat, de pe patul de moarte, pentru muzeul școlii, valoroasa sa colecție numismatică alcătuită din 131 monede și biblioteca în care se aflau, printre altele, *Mayer's Konversations Lexikon*, în 19 volume și *Gewerbe u. Industrie*, 8 volume.²⁵ La rândul lui, profesorul dr. Traian Lalescu a donat școlii orșovene, în anul școlar 1923-1924 „un glob, o lădiță cu corpuri geometrice (prin societatea „Munduo-Borlova-Armeniș, Caransebeș) și 36 de diferite diapozitive”,²⁶ iar, în cel următor,

¹⁹ Anuarul II al Liceului „Traian Doda”, 1921-1922, Caransebeș, 1923, p.18.

²⁰ Anuarul VI al Liceului „Traian Doda”, anul 1924-1932, Caransebeș, 1933, p.14.

²¹ Anuarul Școalei medii din Orșova, anul școlar 1920-1921, p.8.

²² Anuarul Școalei Superioare de Comerț de Stat din Orșova. Anul școlar 1921-1922, Orșova, 1922, p.2.

²³ Constantin Juan-Petroi, Orșova - orașul modern și cultura, în „Historia Urbana”, V, 1997, nr.2, p.277.

²⁴ Îndrumător în arhivele Statului, județul Mehedinți, II, București, 1993, p.107-108.

²⁵ Anuarul Școalei medii din Orșova, anul școlar 1920-1921, p.4.

²⁶ Anuarul Școalei medii din Orșova, anul școlar 1923-1924, p.19.

a donat aceleiași școli „6 tablouri istorice”²⁷. De asemenea, *Asociația culturală din Banat* a donat 20.000 de manuale, cărți beletristice, tablouri și hărți românești celor 12 școli secundare din Banat și unităților militare din Caransebeș. Acestea erau grupate în biblioteci cuprinzând 600-800 volume și materiale didactice²⁸.

Totuși, una dintre cele mai importante realizări pe planul bazei materiale școlare din acei primi ani de după intrarea Banatului Montan în componența României Reîntregite, a constitui-o înființarea internatului, fără de care exista pericolul ca din lipsă de elevi această unitate de învățământ post-gimnazial să fie închisă. Ori – așa cum se scria în anuarul acelei școli – singura speranță în rezolvarea problemei o constituia „*persoana domului profesor Traian Lalescu, care întotdeauna a fost gata pentru orice sprijin când era vorba de propășirea culturală a Orșovei și a întregului Banat*”²⁹. Iar sprijinul său a fost mai mult decât substanțial, căci „*pentru ca această idee să capete o bază reală, d. deputat Traian Lalescu, în august 1922 depune frumoasa sumă de 40.000 lei pe seama noului internat și propune constituirea unei eforii școlare care, prin colecții publice să asigure și restul care va fi necesar șa înființarea internatului*”³⁰.

În perioada imediat următoare s-a înființat o „eforie”, care a depus eforturi pentru strângerea de fonduri prin contribuții ale întreprinderilor industriale și comerciale din oraș și împrejurimi. Prima care a răspuns acestei solicitări a fost, ca în multe alte situații similare din arealul fostului regiment grăniceresc, *Comunitatea de Avere*, din al cărei comitet făceau parte atât profesorul Traian Lalescu, cât și profesorul Daniil Laitin, directorul gimnaziului. În ședința din 8 august 1922, comitetul Comunității de Avere a votat pentru viitorul internat un sprijin de 60.000 lei³¹, mai cu seamă că printre elevii acestuia urmau să fie și mulți fii ai foștilor grăniceri bănățeni. În perioada imediat următoare, au mai contribuit cu sume importante Ministerul Instrucțiunii, care a alocat 75.000 lei, comuna Orșova cu 20.000 lei, Uzinele Reșița cu 10.000 lei, farmacistul Fr. Freyler (din Orșova) – 10.000 lei și alții, astfel că suma strânsă s-a ridicat la 314.000 lei³². De asemenea, gazeta „*Grănicerul Banatului*” a inserat, în numărul său din 13 august 1922, articolul profesorului dr. Traian Lalescu „*Școli și internate*”³³ prin care se evidenția necesitatea unei asemenea rețele de locații pentru dezvoltarea învățământului și se apela la locuitorii urbei să sprijine inițiativa. În tot anul următor, în coloanele acestui ziar s-a făcut propagandă celor care, indiferent de sume, au ajutat internatul Școlii comerciale, „*mulțumindu-se pentru oricare ofrandă, oricât de mică*”³⁴.

Deși timpul a fost scurt, măsurile luate au fost urgente. Pentru locația internatului a fost obținută clădirea adecvată a fostului *Institut Sancta Maria*, o instituție a foștilor misionari franciscani din Elveția, care pregăteau aici în anii

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Victor Dumitrescu, *Cercul didactic din Caransebeș, tribună de culturalizare a maselor în perioada interbelică (1919-1931)*, în „*Banatica*”, 12, II, Reșița, 1993, p.288.

²⁹ *Anuarul Școalei Superioare de Comerț din Orșova din anul școlar 1922-1923*; vezi și *Anuarul XV al Gimnaziului de Stat din Orșova pe anul școlar 1933-1934* publicat de prof. Daniil Laitin, Directorul Gimnaziului, Tiparul Institutul „*Datina*” Tr. Severin, p.45.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Anuarul XV al Gimnaziului Orșova...* 1933-1934, p.47.

³² *Ibidem*.

³³ „*Grănicerul Banatului*”, I, 1922, nr.26 din 13 august, p.1.

³⁴ *Anuarul XV al Gimnaziului Orșova...* 1933-1934, p.46.

din preajma primului război mondial misionari pentru propagarea catolicismului în Asia. Întrucât, în perioada războiului, în acest edificiu fuseseră cantonați soldați germani, sârbi și, apoi, francezi, interiorul său era distrus. Localul, situat pe strada Decebal, la poalele dealului, era ocupat în acel moment de poliția orașului; dar construcția, care prin structură și împărțire precum și prin faptul că avea în plus, spre deal, o grădină de aproape un hectar, era mai adecvată pentru internat. Tratatul duse de deputatul Traian Lalescu cu ministrul de interne ca și de membrii eforiei viitorului internat cu șeful poliției locale, M. Copăcianu, au găsit ecoul convenit, localul fiind curând eliberat. S-a trecut apoi la reparații, dotări, astfel că la 22 septembrie 1922, când au început cursurile școlii comerciale, 30 de elevi au aflat găzduire în internat³⁵.

Inaugurarea oficială a acestuia a avut loc la 21 noiembrie 1922, în prezența ministrului instrucțiunii, profesorul dr. C. Angelescu, a secretarului general din minister, I. Valaori și directorului învățământului superior, I. Burileanu, plus, desigur prof. dr. Traian Lalescu, fondatorul internatului. Momentul era astfel descris de gazeta „Grănicerul Banatului”:

„Pe o neaună ca spuma laptelui, a sosit la 21 crt. în orașul nostru d-l. dr. Angelescu, ministrul instrucțiunii publice, dimpreună cu însoțitorii săi, d-nii Traian Lalescu, prof. univ. și deputat al Orșovei, Valaori, secretarul general al ministerului Instrucțiunii Publice și I. Burileanu, directorul învățământului superior.

Orșova, pe tot cuprinsul ei, era deosebit de împodobită, ca de o rară sărbătoare, cu steaguri naționale și cu nenumărate arcuri frumoase de triumf, între altele: gara, a podul Cernei, la Biserică, la Internat, la școala superioară de comerț, având inscripțiunea: Bine ați venit!

La oprirea trenului de București, în gara Orșova, numeroase steaguri, cari fălăiau vesele de vizita deosebit de rară, ce i se făcea acestui orașel, port frumos la Dunărea bătrână, muzica militară a cântat un imn de bună primire, apoi d-l dr. P. Corneanu, prefectul județului Caraș-Severin, în puținele cuvinte inițiale, a urat bun sosir d-lui ministru, pe pământul mănos al Banatului, care i-a mulțumit, mărturisind că-i ferice că poate lua parte la inaugurarea internatului școlii superioare de comerț din Orșova și să-și continue activitatea pentru înmulțirea școlilor și în Banat.

*Urale nesfârșite au acoperit cele din urmă cuvinte.*³⁶

Articolul – reluat în Anuarul gimnaziului pe anul școlar 1933-1934, când internatul a trecut în gestionarea acestei școli, cea de comerț încheindu-și activitatea - descrie evenimentul în detalii și pe mai departe: deplasarea convoiului de trăsură până la Biserica ortodoxă, cu primirea la podul Cernei de „măndrul banderiu din Jupalnic și Eșelnița”, săvârșirea Sfintei Liturghii de PC Părinte Constantin Dure împreună cu PC Părinte Mihai Costescu de la Eșelnița, corul elevilor, dirijat de profesorul I. Bătea dând răspunsurile, slujbă la care au luat parte „un public numeros, compus din ofițeri, medici, advocați, ingineri, profesori, autorități civile și militare,”³⁷ vizita la internat cu o serie de alocuțiuni, printre care cea a ministrului dr. C. Angelescu, acesta punctând „însemnătatea școlii pentru poporul nostru și ce s-a făcut la îndemnul său în privința aceasta,

³⁵ Ibidem, p.46-47.

³⁶ „Grănicerul Banatului”, I, 1922, 27 noiembrie, pag.1

³⁷ Anuarul XV al Gimnaziului Orșova... 1933-1934, pag.48.

în vechiul regat și ce ar dori să mai facă în Banat, Ardeal, în Basarabia și în Bucovina”.³⁸

O prezență vie în școlile bănățene din arealul la care ne referim, încă cu mult înainte de realizarea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918, dar mai cu seamă în deceniile imediat premergătoare acestui eveniment a constituit-o cultivarea sentimentului național. Astfel, la Caransebeș, în târgul menționat documentar pentru prima dată la 1289, a fost, încă de la 1582, sediul vestitei *Școli de dascăli* întemeiată de Efrem Zăcan, apoi al *preparandiei* lui Constantin Diaconovici-Loga și, după 1876, al Institutului pedagogic diecezan.³⁹ De asemenea, la Orșova, luase ființă, în 1880, în sânul bisericii cu hramul *Sfântul Nicolae cel Sărac*, un cor bărbătesc româno-sârb continuat, din 1897, de corul dirijat de învățătorul Traian Hențiu, ambele dând răspuns, în zilele de sărbători, la slujbele religioase, cel de al doilea având însă și un repertoriu laic⁴⁰, în spiritul dragostei de cântec a românilor bănățeni. La aceeași biserică, în anul 1881, a luat ființă *Societatea română de lectură*, condusă de protopopul Mihai Popovici, aceasta fiind apoi, după o perioadă de întrerupere, revigorată în 1910.⁴¹ La rândul lor, preoții care au predat religia în școli, au avut un rol aparte în educarea patriotică a tinerilor. Ca urmare, la aniversarea a zece ani de școală românească din Orșova, profesorul Daniil Laitin, el însuși, cum am mai arătat, elev al acestei școli în acei ani, evidenția: „Sufletul nostru a rămas neatins de falsurile învățători ale istoriei maghiare, deoarece eram înconjurați de bărbați integri și luptători neînfricoșați lecțiile de religie ale profesorului Pavel Madghescu erau cursuri de cea ai însuflețită istorie românească. La fel se infiltrau temeinic în sufletele noastre, ca să nu piară niciodată, cuvintele de aur, pline de înțelepciune și de încurajare națională rostite la examenele de religie de către aprigul luptător național, care a fost tată viața lui protopopul Mihail Popovici.”⁴²

Acum, în contextul realizării României Reîntregite, acest reper a fost una dintre prioritățile activităților extrașcolare, iar exemplele sunt numeroase.

Prima dintre aceste activități de amploare pentru comunitate a avut loc la Caransebeș, unde recent înființatul Cerc (clubul) didactic,⁴³ al cărui scop principal îl constituie „*activizarea unei puternice mișcări cultural-sociale în acest vechi centru de cultură românească*”,⁴⁴ a organizat, la 1 Decembrie 1919, la împlinirea primului an de la unirea Transilvaniei cu Patria Mamă, o manifestare de amploare. Aceasta a fost deschisă cu intonarea *Imnului Regal* de către corurile reunite, de un cuvânt festiv al directorului Liceului „Traian Doda”, profesorul Sa-

³⁸ *Ibidem*, p.49.

³⁹ Victor Dumitrescu, *Cercul didactic din Caransebeș, tribună de culturalizare a maselor în perioada interbelică (1919-1931)*, în „*Banatica*”, 12, II, Reșița, 1993, p.287.

⁴⁰ Constantin Juan-Petroi, *Orșova - orașul modern și cultura*, în „H.U.”, V, 1997, nr.2, p.270

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Anuarul Gimnaziilor de stat pentru băieți și fete din Orșova. Anul școlar 1928-1929*, Artele grafice „Dati-na”, Tr. Severin, (1929), p.3.

⁴³ Înființat în octombrie 1919, din inițiativa profesorului dr. Iosif Olaru, directorul Institutului teologic-pedagogic din Caransebeș, care i-a fost, până la sfârșitul său din decembrie 1920, primul președinte, Cercul (clubul) didactic din Caransebeș a înmănușat întregul corp didactic de la Institutul teologic-pedagogic, cele trei școli secundare, gimnaziul de fete și școala primară. Cercul avea ca obiectiv organizarea de consfătuiri, comuniuni sociale, conferințe prin activitatea extradidactică a cadrelor didactice din oraș. Locul de desfășurare al acțiunilor era, fie sala marea liceului „Traian Doda”, fie sala de gimnastică a școlii normale. (Victor Dumitrescu, *Cercul didactic din Caransebeș, tribună de culturalizare a maselor în perioada interbelică (1919-1931)*, în „*Banatica*”, 12, II, Reșița, 1993, p.287.]

⁴⁴ *Foaia diecezană*, 1919, nr.45-47, p.4.

bin Evuțian și alte coruri sau recitări, în final cântându-se *Pui de lei* de Ion Vidu. A urmat o retragere cu torțe a armatei, elevilor și publicului urmată de o seară dansantă la restaurantul „*Pomul verde*”. O altă manifestare asemănătoare a avut loc apoi la 24 ianuarie 1920, pentru sărbătorirea Unirii Principatelor. La manifestarea găzduită de sala liceului s-au cântat din nou Imnul Regal, profesorul Ilie Orzescu, directorul Școlii normale, a evocat momentul sărbătorit, programul mai cuprinzând recitări patriotice, printre care „*Deșteaptă-te române!*”, un concert al „Reuniunii de muzică și cântări” iar, în final, având loc o seară dansantă.⁴⁵

Sărbătorirea Marii Uniri a fost unul dintre reperele principale și-n activitățile extrașcolare ale școlilor orșovene, aici în afara programelor pregătite pentru 1 Decembrie⁴⁶ și 24 ianuarie, participându-se cu programe artistice la manifestările de 10 Mai și Ziua Eroilor, care erau organizate chiar în „*Cimitirul Eroilor*”, acolo unde își dormeau somnul de veci cei căzuți pe câmpul de onoare în marea bătălie de la Alion și Cerna, din vara toamna anului 1916.⁴⁷

Alte manifestări organizate de cadrele didactice din școli au fost conferințele pe diferite teme. Astfel, în cadrul Cercului didactic din Caransebeș, au avut loc o serie de conferințe susținute de cadre didactice din oraș sau invitați, prima dintre acestea, cu tema *Orașe și oameni din vechiul regat* fiind susținută de profesorul universitar Traian Lalescu (18 martie 1920), urmată de proiectarea unor diapozitive. Au venit și o serie de conferințieri de la Universitatea liberă din Craiova, înființată din inițiativa lui Nicolae Iorga, la 22 aprilie 1922, dar și de la Universitatea din Cluj, unde, în anul 1924, profesorul Virgil Bărbat a înființat mișcarea de culturalizare „*Extensiunea universitară*”, iar alte conferințe au fost susținute în colaborare cu ASTRA. Multe dintre acestea, asemenea celei susținută de Traian Lalescu, au fost însoțite sau urmate de „*proiecții luminoase*” (diapozitive) din colecția liceului „*Traian Doda*”, înființată și aceasta de către directorul liceului, profesorul Sabin Evițian, din donații de la „*Casa Școalelor*” București.⁴⁸ Conferințe similare, multe dintre ele însoțite de proiecții cu diapozitive, aveau loc anual și la școlile din Orșova, tematica lor fiind, de asemenea, deosebit de bogată.

În sfârșit, mai reținem excursiile școlare care erau organizate de școli cu elevii, multe dintre acestea în mediul rural învecinat orașelor respective⁴⁹, uneori urmate și de șezători organizate de elevi pentru locuitorii satelor respective, cum au fost cele ale elevilor orșoveni de la Eșelnița și Jupalnic,⁵⁰ ba chiar, tot pentru elevii din Orșova, cu destinații spre alte localități cum era stațiunea Băile Herculane și orașul Turnu Severin, cu ruinele podului roman din vremea împăratului Traian și Palatul Cultural cu muzeul „Dr. C. I. Istrati”, aceștia din urmă realizând chiar în iunie 1924, o excursie la București și Constanța.⁵¹

Viața școlilor din Banatul Montan, mai cu seamă a celui „grăniceresc”, la care am făcut în general trimiteri, s-a integrat vieții cotidiene din localitățile care,

⁴⁵Georgeta Răduică, Nicolae Răduică, *Calendare și almanahuri românești 1731-1918. Dicționar bibliografic*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p.546.

⁴⁶ *Anuarul Școalei medii din Orșova*, anul școlar 1923-1924, p.17.

⁴⁷ *Anuarul Școalei medii din Orșova*, anul școlar 1922-1923, p.14.

⁴⁸Victor Dumitrescu, *Cercul didactic din Caransebeș...*, p.289.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Anuarul Școalei medii din Orșova*, anul școlar 1923-1924, p.18.

⁵¹ *Ibidem*, p.17, 49-51.

ieșite dintr-o îndelungată administrație străină, cu legile și specificul ei, căutau integrarea în noua ordine dintr-un spațiu multicultural de factură central-europeană în cel de civilizație națională. Iar, aceasta, s-a văzut în tot ceea ce s-a realizat în exprimarea, în sfârșit liberă (chiar dacă uneori au existat și exagerări) a spiritului național. Era o continuare firească a unui proces îndelungat, care a avut în prim plan activitatea fruntașilor regimentelor grănicerești, care au ființat în zonă timp de un secol, apoi a urmașilor, a celor crescuți în spiritul respectiv, dar și al bisericii naționale. Este ceea ce am încercat să aducem și noi în prim plan, departe de o cercetare exhaustivă, pentru o zonă a spațiului ardeleano-bănățean, cu contribuții multiple și specifice la civilizația central-europeană, chiar dacă ele nu au fost totdeauna ridicate, mai ales pentru zona la care am făcut referiri, chiar în sânul Banatului istoric, la locul ce li se cuvine.

Dezvoltarea urbană a unor aşezări din Banatul Montan la începutul perioadei interbelice (I)

Constantin JUAN-PETROI

*The Urban Development of Certain Settlements in the Mountainous Banat at the Beginning of the Period between the Two World Wars**

Abstract

The formation of the Great Romania, due to the act of December 1st 1918, but also to the political and armed struggle, raised a series of immediate problems, all different in the newly integrated historical provinces; in the Mountainous Banat, these problems were various from town to town, from industrial centres to ports or climatic resorts. The problems to be solved were mainly of demographic nature; many communities and activities were abandoned by the ethnics of Central European origin and they had to be replaced by the local people or by staff coming from other historical country provinces. Many problems were also of economic nature, because a lot of industrial facilities, especially those belonging to the harbours in Orşova, Drencova, Moldova Nouă, Baziaş, were destroyed and they needed to be put to work again or to be maintained (such as those of Reşiţa) reinforcing the national industrial branches. Time passing along, new industrial branches were created. Each situation reflected itself in the economic, administrative, communitarian and daily life of the settlements, the political factor accelerating or deterring the aspects treated accordingly as local or zonal ones.

O dată cu anul 1919 istoria României, dar mai cu seamă a provinciilor nou alipite acesteia se schimbă radical, schimbare care, pentru multe spații din România Reîntregită a fost esențială pentru viața locală și zonală, dar nu totdeauna cea aspirată. Aceasta se datorează faptului că între năzuințele antebelice și realitățile de după Marea Unire nu s-a realizat aşteptata concordanță, motivele fiind multiple, acestea fiind însă, în general prea puțin, insuficient căutate, studiate, prezentate, dominantă fiind - și pe bună dreptate, am arătat-o la rândul nostru și noi în destul de multe rânduri - împlinirea unei năzuințe mai vechi, etnică, națională, de a trăi alături cei sunt de un sânge. Totuși aveau să apară curând elemente de neconcordanță dintre specificul trăitorilor din acest spațiu, în care peste autohtoni s-a grefat treptat, în timp, un multiculturalism de sorginte central-europeană, social și cultural, generat de implementarea în acest spațiu a altor etnici, cu trăsături pozitive ori negative pentru băștinașii români din spațiul bănățean, mai cu seamă în ultimul veac și jumătate de apartenență la imperiul austriac devenit, mai apoi, bicefal și particularitățile din „țara mamă”, cu elemente diferite, balcanice, care vor puncta diferențieri și atitudini, care, în fața greutăților, vor deveni tot mai evidente. Apoi, pe de altă parte, pregătirea unirii s-a efectuat prioritar pe plan spiritual-cultural, lipsindu-i o bază negociată anterior referitoare la dezvoltarea post-unionistă, mai cu seamă pe plan economic unde, vom vedea, arealul bănățean venea cu o zestre remarcabilă.

* Traducerea rezumatelor în limba engleză a fost făcută de profesorii Nuți Rusu și Radu Rusu de la Liceul „Traian Lalescu” din Orşova, cărora pentru solitudinea dovedită le mulțumim și pe această cale.

Schimbările de după 1919 au fost numeroase în Banat, mai cu seamă în arealul celui montan, sudic, recunoscut din secolele premergătoare pentru bogățiile sale, fie că erau ale subsolului, fie cele agro-forestiere, fie cele de economie a transportului când este vorba de Dunăre. Din păcate studiarea lor pe plan istoric a fost mai puțin în atenția specialiștilor, pentru zona clisureană mai cu seamă, iar materialele existente sunt mai puțin prezente în sintezele zonale, începând chiar cu cele bănățene, unde predominantă este viața pe multiplele sale planuri din zona nordică și centrală mai ales și aproape trecută cu vederea cea sudică, dunăreană, ca să nu spunem de cele naționale. Iar aspectul s-a accentuat după reîmpărțirea administrativ-teritorială din 1968, când, odată cu încheierea activităților Grupului de cercetări complexe „Porțile de Fier” al Academiei României, zona Orșova-Svinița, alipită Mehedințiului, a fost aproape complet trecută cu vederea¹.

Iată de ce modesta noastră contribuție de azi vine să puncteze unele dintre aceste aspecte ale zonei, din primii ani interbelici, într-un context al unei sesiuni științifice de amploare cum este cea de aici, de la Târgu Mureș.

Momentul armistițiului care marca încheierea primului război mondial, semnat la 11 noiembrie 1918, a găsit Banatul în plină ocupație sârbească, după o perioadă de haos din mai multe localități: astfel datorită vidului de putere din zilele care au premers armistițiul, la Moldova Veche, în ziua de 1 noiembrie, la ora 16,00, Ilie Mitrovici, Rada Iovanovici, N. Moisilovici și Gheorghe Gheorghevici - omorându-l pe notarul de etnie evreiască Kugel, pe motivul că acesta, în anii războiului „a șicanat și persecutat femeile rămase acasă”, N. Miloși a vrut să-l degradeze pe generalul Petru Miliivoievici fiind reținut de populație, iar Jifco Obretcovici l-a palmuit pe fostul său învățător, Alexandru Stoiadinovici. Tot atunci, la Moldova Nouă a fost devastată magazia gaterului de aici, populația devastând 12 vagoane de cherestea².

Instalarea armatelor sârbe pe teritoriul - care, conform tratatului din 4/17 august 1916 dintre România și țările Antantei, urma să intre în componența României Reîntregite, granița de sud-vest a acesteia urmând ca după război să fie stabilită pe Dunăre și în continuare pe Tisa, lăsând Serbiei un spațiu de protecție în jurul Belgradului de 50 km. - a fost un pas spre alipirea întregii provincii noi Jugoslavii, sârbii dorind ca la începerea Conferinței păcii să pună marile puteri în fața unui fapt împlinit: dețineau Banatul. Ocuparea sârbească a Banatului se baza pe convenția militară de la Belgrad din 31 octombrie/13 noiembrie, care nu mai respecta tratatul din 4/17 august 1916 - la încheierea căruia, de altfel, Serbia nici nu avusese vre-un reprezentant - un nou tratat, a început la 9 noiembrie 1918 cu orașul Biserica Albă, a continuat apoi cu Baziașul³ și tot atunci ocupă Orșova cu un detașament de 20 de soldați, patru comitagii, toți sub comanda unui sublocotenent. Deși localnicii i-au primit ca pe niște eliberatori, aceștia, pentru a se cantona, au ocupat sediul preturii, au introdus starea de urgență, intrarea și ieșirea din oraș făcându-se dar cu o autorizație specială eliberată de ei. Atmosfera a devenit aici, ca și-n toate celelalte părți ale Banatu-

¹ Singurele studii care au avut mereu în vedere acest spațiu, ca aparținând sud-estului sau sudului Banatului au apărut în cadrul Comisiei de Istorie a Orașelor din România; câteva tendințe de lucrări, mai cu mult cu caracter turistic, se dovedesc a fi departe de ceea ce a însemnat istoria acestor locuri.

² Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii*, Tipografia Weiss, Oravița, 1938, p.177, 203.

³ La Baziaș, anterior acestora, intraseră în trecere, la 30 octombrie 1918, trupe franceze de marocani [Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii...*, p.133.].

lui, aceea a unui regim de ocupație, mult mai aspră decât cea din perioada războiului. Mai mult chiar, sârbii au intervenit și-n rânduielile bisericii pretinzând ca serviciul divin să fie săvârșit în limba slavă, cu pomenirea la Sfânta Liturghie, a „craului Petar”, nu a regelui Ferdinand al României⁴.

Prin urmare, la 9 noiembrie, când regele Ferdinand al II-lea decretase mobilizarea armatei române iar feldmareșalului Mackensen i se adresase ultimatumul de a retrage armata germană de pe teritoriul României, armata sârbă, al cărei comandant era la curent cu preparativele României de a intra în război împotriva Puterilor Centrale, ocuparea Banatului de către sârbi începuse deja, iar atitudinea ei de nou ocupant devenise evidentă. Iar această ocupație a continuat și după 11 noiembrie, când s-a semnat armistițiul ce marca sfârșitul primului război mondial, ea continuând cu celelalte centre ale Banatului - Lugojul la 13 noiembrie, Timișoara în 17 noiembrie iar la 20 noiembrie au atins aliniamentul de pe Mureș Szegedin și Lipova, instaurând peste tot administrația sârbească.

De remarcat că acest început al ocupației sârbe din Banat s-a suprapus și cu apelul dr. Otto Roth - cel care proclamase la 31 octombrie 1918 Republica Autonomă Bănățeană și fusese numit de guvernul maghiar al lui Karoly ca Guvernator al Banatului - adresat populației de a primi armata sârbă ca pe un aliat, deoarece vine din partea Antantei, pentru a păstra ordinea. Ceea ce s-a dovedit a fi contrar, la fel ca republica bănățeană a dr. Roth, care nu a durat decât două săptămâni, ocupanții sârbi desființând-o îndată ce au ocupat Timișoara.

Ocupația sârbească în Banat a durat intervale diferite de timp, la Orșova ea fiind de doar ceva mai mult de trei luni, interval de timp în care fruntași ai românilor din localitate au reușit să înmâneze un memoriu generalului francez Henri Berthelot, care a trecut cu trenul pe aici spre interiorul Banatului⁵, dar și o delegație a Consiliului Național Român Central de la Arad, alcătuită din dr. Gheorghe Crișan și Teodor Roxin, spre România, având misiunea de a comunica regelui și guvernului scopul acțiunii de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Orșova fiind sub ocupație, trecerea delegației peste munți, prin „vama cucului”, a fost sprijinită de preotul Constantin Dure, dar mai cu seamă de cel al satului

⁴ Arh. Bisericii „Sf. Nicolae” din Orșova, *Note monografice privind...*, IV-1.; Referitor la limba în care se săvârșea Sf. Liturghie în această biserică, spre anul 1870, urmare schimbărilor demografice din sânul populației ortodoxe a Orșovei, a apărut la această biserică o frământare importantă legată de limba liturgică: întrucât o parte, mică este adevărat, dintre enoriași erau sârbi, aceștia s-au plâns patriarhiei din Carlovăț, că la Sf. Liturghie limba lor, adică vechea limbă slavă, este folosită în prea mică măsură. Pentru aplanarea conflictului, Patriarhia din Carlovăț și Mitropolia din Sibiu au trimis câte un delegat, care au cules informații la fața locului asupra raportului dintre enoriașii români și sârbi (care s-a dovedit a fi de 70 la sută români și 30 la sută sârbi). În cele din urmă o înțelegere din anul 1871 a stabilit părțile liturgice, care urmau să fie rostite și cântate în limba slavă: „două citenii scurte «Pre Tatăl...», «Pre tine te laudăm...»; apoi « Sfinte Dumnezeule... » înainte de citirea «Apostolului», iar la Paști « Cristos a înviat... » să fie cântate alternativ românește și sârbește; de asemenea s-a mai stabilit ca la Crăciun și la Sf. Paști « Evanghelia » să fie citită în ambele limbi și tot în limba slavă se va săvârși rânduiala botezului, a cununiei și înmormântării membrilor familiilor sârbe. În sfârșit, s-a mai stabilit ca la sărbătorile în care preotul umblă cu Sf. Cruce și Sf. Icoană prin casele credincioșilor, în casele sârbilor troparul sărbătoresc se va cânta tot în limba slavă. O decizie suplimentară prevedea ca în cazul în care sârbii nu s-ar mulțumi cu „stipulațiunile învoielii” și ar dori să se separe de români, ei să fie răscumpărați cu trei părți din zece ale prețului edificiului bisericii, care va fi stabilit de o comisie de evaluare și în aceeași proporție să fie răscumpărați și din prețul rechizitelor bisericești și din eventuale fonduri și fundațiuni

⁵ Arh. Bisericii „Sf. Nicolae” din Orșova, *Note monografice...*, IV-3.

vecin Tufări, Ilie Jurjescu⁶. Dar această ocupație a adus Orșovei, afectată puternic de război și bătăliile de aici, în primul rând de cele din vara-toamna anului 1916, alte distrugeri serioase, printre acestea numărându-se demontarea instalațiilor portuare și utilajele atelierului naval al M.F.T.R., care au fost duse de ostașii sârb la Belgrad drept „captură de război”, dar și a unor utilaje sau bunuri din portul „Coroana”, printre care un elevator de tip „Libra” pentru descărcarea cerealelor, instalație care avea capacitatea de a descărca într-o zi un șlep de grâu de 70 de vagoane și să încarce simultan câte două vagoane în 17 minute⁷. În locul militarilor sârbi Orșova, la fel ca întreg Banatul răsăritean, a fost ocupată de armatele franceze până la instituirea administrației românești, care consfințea de facto unirea de la Alba Iulia, de la 1 Decembrie 1918. Acest moment a avut loc la 19 mai/1 iunie 1919, când a sosit la Orșova noul prefect al județului Severin, avocatul Gheorghe Dobrin, care a instalat administrația românească și primul primar al acesteia, pe comerciantul Gheorghe Ioanovici⁸.

În aceeași zi, prefectul Gherghel Dobrin s-a deplasat și în stațiunea Băile Herculane, unde a preluat, împreună cu comisie din care mai făceau parte generalul Nicolae Cena, subprefectul dr. I. Băltescu, prof. dr. P. Barbu și inginerul silvic I. Cîmpineanu. Preluarea a fost provizorie, fostul administrator maghiar Ernest Bartók, care a depus jurământ de fidelitate, rămânând pe funcție până la 27 iunie același an, când întreaga administrație civilă a fost preluată de dr. Alexandru Crăciunescu, cel care lucrase aici ca medic încă din anul 1900. Tot acesta a preluat apoi, la 1 iulie, și edificiile militare⁹.

O distrugere de amploare s-a înregistrat timpul ocupației sârbe la Baziaș, unde din neglijența unei santinelle de la locul de acostare a vapoarelor, care a aruncat la întâmplare un chibrit aprins provocând explozia a 34 de vagoane cu muniție de război rămasă în gară după retragerea armatei germane. Explozia a produs daune serioase clădirilor portului și altor edificii sau instalații locale¹⁰.

O dată cu începutul anului 1919 starea de haos din Banat este continuată și extinsă prin acțiunile inspirate din zonele învecinate acestui teritoriu, de încercările extinderii și aici a bolșevismului. Așa se face că muncitorimea din Reșița, centru muncitoresc mai puternic și eterogen, condusă de militantul comunist Rudolf Roth, să incite la manifestații de stradă împotriva conducerii comunale încă din februarie 1919, manifestare redemarată în 27 martie 1919¹¹ și apoi la 1 Mai, adică după instaurarea în Ungaria a guvernării lui Bela Kun, când - după cum nota un ziar local de limbă germană - demonstrații au purtat „*drapele roșii și pancarde, strigând lozinci revoluționare în limbile română, germană și maghiară*”¹².

Ocupația sârbească a fost înlăturată, cu sprijinul francez, în mai multe etape, prezența unor trupe coloniale de demarcație fiind simultană cu cea a sârbilor; mai mult chiar războiul împotriva Ungariei bolșevice a impus mutarea

⁶ Arh. Bis. „Sf. Nicolae” din Orșova, ds. f.n., f. 220-221; Constantin Juan-Petroi, *O filă din cartea Marii Uniri: trecerea delegației Consiliului Român Central prin sud-estul Banatului spre România*, în „Vrerea”, V, Timișoara, 1999, nr. 15, p. 12.

⁷ Arh. Naț. Mehedinți, *Fond Serviciul hidraulic PCA Orșova*, ds. 7/1923, f. 8.

⁸ Constantin Juan-Petroi, *Orșova în preajma și-n primii ani de după Marea Unire*, în „Analele Orșovei”, I, 1999, nr. 1, p. 16.

⁹ Arh. Naț. Caraș-Severin, *Fond Direcțiunea Băilor Herculane*, ds. 1/1920, adresa 90/1921, p. 1.

¹⁰ Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii...*, p. 139.

¹¹ W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Timișoara, 1968, p. 189.

¹² „Reschizaer Zeitung” din 4 mai 1919; apud: W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *op. cit.*, p. 232.

spre vest a unor trupe franceze, armata română și administrație fiind instaurate în această regiune treptat.

Acțiunile de sărbizare a întregului Banat, dinspre vest spre est, au îmbrăcat cele mai diferite forme, de la încercări de strămutare a unor țărani sârbi în Timișoara, la demonstrații și adunări în care participanții să se exprime pentru alipirea zonei clisurene, a întregului Banat, ca provincie a Serbiei. O asemenea adunare a avut loc în iunie 1919 pe câmpul Moldovei Vechi, ocazie cu care Moise Sporea din Moldova Nouă a spus, interpellându-i pe cei care susțineau o asemenea alipire: „Ce s-a hotărât la Paris, se strică la Mudava¹³” producând multă ilaritate și dejucând planurile celor care organizaseră manifestația¹⁴.

Tot în aceste luni se intensifică, cu evidente influențe din afară, bolșevice, acțiunile revoluționare de la Reșița, pentru a stabili ordine și a prelua puterea sosind, la 3 iunie 1919 aici un detașament de jandarmi și primpretorul G. Groșoreanu, acesta din urmă constatând starea critică din „mijlocul miilor de muncitori bolșevizați”. Au loc ciocniri între muncitorii înarmați, conduși de elemente revoluționare, și jandarmi, caporalul Marcu Nicolae fiind împușcat. Pentru dezarmarea muncitorilor, căpitanul Bucșa a cerut chiar ajutor francez, aceștia fiind de pe acum ocupați și cu situația din Ungaria. Acțiunile de stabilire a ordinii sunt continuate cu mare greutate, la 25 iunie 1919 Jandarmeria raportând Președinției Consiliului Dirigent că stabilimente industriale și comerciale din Reșița sunt ocupate de elemente „suspecte”, înarmate cu arme și chiar mitraliere,, acestea fiind cuiburi ale „comunismului”. Ca urmare, la 10 iulie același an, Consiliul Dirigent indică prefectului județului Caraș-Severin, Gheorghe Dobrin, să ia măsuri urgente. Totuși manifestațiile reșițene continuă, acum ele fiind și de solidaritate cu revoluționarii unguri, fiind trimiși chiar voluntari care să lupte în armata lui Bela Kun, iar la 21 iulie manifestanții din Reșița participă la o grevă demonstrativă organizată de Internaționala Comunistă la nivel european împotriva intervenției contra Rusiei Sovietice și înăbușirii revoluției proletare din Ungaria. Pentru înăbușirea grevei sosesc de data aceasta 100 de jandarmi, conduși de primpretorul C. Groșoreanu, care acționează împotriva muncitorilor „bolșevizați”¹⁵.

În lunile următoare, iulie și august 1919, pentru a se pune capăt acestor manifestări, au fost dizolvate sfaturile muncitorești iar la 20 septembrie s-a introdus chiar interdicția de organizare a unor întruniri și de a se circula pe străzi după ora 20,00¹⁶.

O încercare de a se prezenta ca reprezentant al guvernului revoluționar maghiar a făcut și colonelul Kostolányi Karoli la Băile Herculane, atunci când i s-a cerut de autoritatea română să predea edificiile militare care aparținuseră Ministerului de Război maghiar, acesta protestând „în numele gărzii roșii”, dar cedând curând în fața realității¹⁷.

În perioada imediat următoare instaurării administrației românești din Banat, inclusiv cel montan, au trebuit să fie înființate noile instituții și rezolvate

¹³ Moldova Veche, în expresia locală.

¹⁴ Alexandru Moisi, *op. cit.*, p.177.

¹⁵ W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *op. cit.*, p.232-233.

¹⁶ Vasile Zaberca, *Aspecte ale luptei revoluționare desfășurate de muncitorii reșițeni în anul 1919*, în „Tibiscus”, III, Timișoara, 1974, p.233.

¹⁷ Arh. Naț. Caraș-Severin, *Fond Direcțiunea Băilor Herculane*, ds.1/1920, adresa 90/1921, p.1.

pentru revenirea la viața normală pe toate planurile. A fost o rezolvare treptată, diferită de la o localitate la alta, cu efecte deosebite.

La Orșova administrația română a fost instaurată prin înființarea preturii condusă de primpretorul Tunei și poliția locală comandată de subofiterul Copăceanu, iar la 15 iulie s-a înființat și Căpitănia portului condusă de căpitanul Constantin Biberi, care era și „comandant de port” înlocuindu-l astfel pe căpitanul ce comanda detașamentul francez dispus aici¹⁸. Ulterior s-au înființat vama (al cărei șef a fost numit la 15 septembrie Sterian Mihăilescu), judecătoria de ocol, siguranța de stat, percepția, o agenție a N.F.R.-ului, iar Direcția silvică ungară s-a transformat în Direcția silvică regională. În sfârșit, pentru paza frontierei a luat ființă compania locală de grăniceri comandată de maiorul Petrescu, iar în locul batalionului de honvezi a fost instalat Regimentul 111-112 infanterie înlocuit ulterior de Regimentul 94 infanterie¹⁹.

În paralel s-a instalat administrația românească și în insula vecină Ada Kale, care era legată prin nenumărate „fire” de Orșova. De altfel situația insulei a fost lămurită cu întârziere, statul sârb, interesat de Banat nedovedind nici un interes însă față de acest ostrov, Austria și Ungaria erau acum departe, deci nu o puteau revendica, situația fiind similară și pentru Turcia. În această situație confuză, având în vedere Principiile lui Wilson, care aveau în vedere autodeterminarea naționalităților de la frontierele Austro-Ungariei, câțiva fruntași din insulă, în baza consultării localnicilor și obținerii acordului „întregii suflări” din Ada Kale, au trecut și s-au înfățișat „primei santinele române” pentru ca prin comandamentul local să ceară guvernului român integrarea acestui teritoriu în componența statului României, garantând totodată că sunt „credincioși țării și Regelui”²⁰. Astfel că în primele zile ale lui august 1919, garnizoana turcă din insulă alcătuită din șapte soldați a fost înlocuită cu un pluton de infanterie condus de un sublocotenent. Întrucât guvernatorul insulei, Rondret Bey se afla la Băile Herculane, la odihnă, acesta a revenit și s-a prezentat la comandamentul din Orșova, comandantul garnizoanei de aici, căpitanul Constantin Biberi, comunicându-i că o dată cu alipirea insulei la România, funcțiunile Domniei sale încetează și că, în conformitate cu dispozițiile Guvernului, dacă dânsul și familia, precum și alți locuitori ai insulei doresc să părăsească Ada-Kale-ul, vor avea la dispoziție trei vagoane în care să se imbarce cu destinația Constanța iar de acolo, cu vaporul, la Istanbul. Guvernatorul cu familia sa au plecat îndată, restul populației din insulă rămânând, așa cum decisese deja, pe loc. Ulterior paza insulei a fost trecută marinei, în insulă fiind instalat, la 24 noiembrie 1919, un detașament de 40 de militari, cu gradați și comandat de plutonierul major Ion Mogoș. Aceștia mai aveau în sprijin două mitraliere și șalupa militară „S-14”. Cu ocazia instalării acestora în insulă li s-a ordonat „de a se purta cât se poate de blând și corect cu populația și să nu dea loc la nici o reclamație”, ceea ce s-a respectat întocmai, localnicii fiind foarte mulțumiți. Legătura acestui detașament cu comandamentul din Orșova se efectua telefonic și cu șalupa „S-14”²¹.

Situația aceasta nu a fost de durată, căci curând insula a fost integrată județului Mehedinți, în loc să rămână arondată Orșovei și Banatului, de care o

¹⁸ Arh. Naț. MH, *Fond Căpităniei portului Orșova, Registrul istoric*, p.8 și 35.

¹⁹ Arh. Bisericii „Sf. Nicolae” din Orșova, *Note monografice...*, f. IV-4.

²⁰ Ali Ahmed, *Monografia insulei Ada Kaleh*, Atelierele grafice „Datina”, Turnu Severin, 1937, p.70.

²¹ Arh. Naț. MH, *Fond Căpităniei portului Orșova, Registrul istoric*, p.8-10

despărțea doar un kilometru și de care era legată prin întreaga ei istorie și evoluție anterioară.

La Moldova Nouă administrația românească a fost instalată abia pe 3 august 1919, aici fiind instalat primpretor Gheorghe Pența iar pe 6 august a sosit și armata română²², în perioada următoare, în jurul lui 19 septembrie, căpitanul de port din Orșova, Constantin Biberi instalând, din ordine superioare, comandamente și căpităanii în porturile de la intrarea Dunării în țară: căpitani de port au fost la Baziaș comandorul Borș, la Moldova Veche dragomanul ajutor Victor Florescu iar la Drencova căpitanul Ion Andrei, o dată cu aceștia sosind în porturile respective și lucrătorii vamali. Totodată comandorul Borș și căpitanul Ion Andrei au fost numiți și comandanți militari ai acestor porturi²³. Printre primele măsuri luate de aceștia s-a numărat obținerea - de la Marele Cartier General, biroul Marinei - a aprobării ca un vapor să efectueze curse gratuite pentru pasageri între Baziaș și Turnu Severin de două ori pe săptămână, cursele începând să se efectueze cu data de 26 septembrie 1919, de fiecare dată vaporul fiind supraîncărcat, ceea ce genera altercații între călători. Aceste curse au durat un an, după care au fost sistate²⁴.

Reluarea vieții economice din arealul ce ne stă în atenție s-a făcut greu în primii ani de după Unire. Astfel porturile de la intrarea Dunării în țară, Baziaș și Moldova Veche erau marcate de inactivitate, Baziașul având de suferit din cauza că linia ferată ce lega localitatea și portul de aici cu Banatul și Timișoara trecea după demarcarea frontierei româno-sârbe prin Serbia, ceea ce crea serioase probleme. De asemenea prin portul de la Moldova Veche - care avea delimitate trei compartimentări ale cheiului, zona pentru nave cu produse petrolifere, zona cu pontonul destinat navelor de pasageri și cea destinată staționării navelor care u făceau operațiuni portuare ci așteptau schimbul de remorcaj prin Cătaracte - se mai expediau pe apă doar produse forestiere ca lemn de foc, de construcție sau cărbune de lemn²⁵, pentru arealul Clisurii și până la Turnu Severin mult mai utilizat fiind transportul pe uscat, cu căruțele²⁶.

De asemenea, la Orșova, activitatea din porturile - de pasageri, dar mai cu seamă de mărfuri - erau în evidentă scădere, pentru început, din dispoziția căpitanului de port Constantin Biberi, au fost inventariate materialele rămase în port de la armatele inamice - ancore, vinciuri, cabluri noi de sârmă, lanțuri etc., în total circa 15-20 de vagoane de material, care, considerate „captură de război”, au fost trimise cu un șlep, însoțit de forme și un delegat, la Galați²⁷; mai apoi, în luna mai 1920, au fost preluate și navele rămase de la inamic și „scufundate în timpul războiului de către armata sârbă, în dosul insulei Ogradena”, printre care nava de pasageri maghiară „Grof Szecheny Istvan”, pasagerele austriece „Ferdinand Max”, „Hildegard”, „Albrecht”, remorcherele „Tokay” și „Galați”, un ponton și nouă șlepuri²⁸, iar în decembrie același an au fost predate-primite, în afara de acestea, și alte nave rămase de la inamic printre care două pontoane tubulare aflate în fostul șantier MFTR, patru șlepuri în construcție aflate pe cala

²² Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii...*, p.209.

²³ Arh. Naț. MH, *Fond Căpităniei portului Orșova, Registrul istoric*, p.9-10.

²⁴ Ibidem, p.10; vezi și Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii...*, p.53.

²⁵ Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii...*, p.181.

²⁶ Alexandru Moisi, *Din monografia Clisurii*, Librăria Românească, Oravița, 1938, p.9.

²⁷ Arh. Naț. MH, *Fond Căpităniei portului Orșova, Registrul istoric*, p.9.

²⁸ Arh. Naț. MH, *Fond Serviciul Hidraulic Orșova*, ds.1/1920, f.10.

aceluiași șantier și altele²⁹. Probleme avea și Fabrica de produse petrolifere, care trebuia să dea din produsele sale, în special păcurină, 1/3 Serviciului NFR, 1/3 Direcției generale CFR și 1/3 fabricilor din Reșița, dar din lipsă de fonduri la sfârșitul anului 1920 nu lucra, deși avea în stoc 100 tone păcurină³⁰. Pentru alte firme locale situația era adesea mai grea.

O activitate susținută desfășoară noua administrație, românească, pentru repunerea în circuitul balnear a stațiuni Băile Herculane. Acestea preluaseră stabilimentele de stat și dăduseră nume noi, românești băilor, hotelurilor, vilelor și restaurante, printre care unele istorice - Traian, Decebal, Dacia, Severin, Herculaes - sau ale membrilor casei regale - Carol, Ferdinand, Elisabeta, Maria, Ileana. Dificultatea principală provenea din aceea că turiștii nu puteau sosi în vara anului 1919 decât din vechiul Regat, banatul fiind încă sub ocupația sârbă, Dar și aici erau probleme deoarece viligiaturii de aici mai aveau nevoie de pașapoarte și vize, iar transportul lor, de la Vârciorova la Herculane, pe o distanță de 30 de km., cu trenul dura 12 - 15 ore, iar cu trăsura costa 600-800 coroane³¹. Cu toate acestea s-a reușit ca la 4 august 1919 să se organizeze festivități de inaugurare a stațiunii, care au avut loc în par, fiind marcate prin serviciul divin, „în timpul căruia, cu ochii împăienjeniți de lacrimi mulțimea asculta cuvintele preoților și muzica militară care a intonat „Imnul Regal” și „Deșteaptă-te Române” [...] ceea ce a creat o însuflețire nemaivăzută, care sclipea pe față”. Sărbătoarea aceasta s-a finalizat printr-o cină festivă, desfășurată în saloanele Cazinoului, și care a fost prezidată de „eroul de la Mărășești - generalul Cristescu”³².

Situația este valabilă și pentru alte localități din Banatul Montan, detalierea ei urmând să o facem în partea a doua a studiului nostru.

Importantă pentru evoluția arealului la care ne referim a fost și reluarea relațiilor cu Serbia, încununare a acestora fiind căsătoria dinastică a principesei Mărioara cu regele Alexandru al Serbiei. Căsătoria celebrându-se la Belgrad, plecarea familiei regale și a demnitarilor români ce-i însoțeau s-a făcut cu vaporul în ziua de 5 iunie 1922, ca punct de îmbarcare fiind ales portul „Coroana” de la Orșova, loc ce reprezenta întâia palmă de pământ românesc eliberată de ostașii generalului-erou Ion Drăgălina încă din primele zile ale intrării României în Războiul Reîntregirii.

Evenimentul ni s-a păstrat consemnat într-un articol cu evidentă valoare de document și ca model de reportaj pentru gazetăria timpului, inserat de săptămânalul local „Grănicerul Banatului”:

„...în fața debarcaderului [din Portul „Coroana” – n.n.] se înălța un arc de triumf, erau arborate numeroase drapele ale României și Serbiei iar calea ce lega peronul unde va opri trenul guvernamental cu debarcaderul unde aștepta yachtul regal „Ștefan cel Mare” a fost acoperită cu covoare. La ora 6, vapoarele „Traian”, „Kornfeld” și „Ciclop” au transportat publicul orșovean în port. La ora 7 se aflau aici autoritățile, garda militară de onoare, reuniunile culturale, pompierii,

²⁹ Ibidem, ds.1/1920, f. 29.

³⁰ Ibidem, ds.4/1920, f.33.

³¹ Arh. Naț. Caraș-Severin, Fond Direcțiunea Băilor Herculane, ds.1/1920, adresa 90/1921, p.3.

³² Iosif Nicolae Chera, *Băile Herculane în anul 119 și în primul deceniu după Marea Unire (I)*, în „Analele Orșovei”, I, Orșova, 1999, p.22.

mulți oaspeți din insula Ada Kaleh și orașele Lugoj, Caransebeș, Băile Herculane.

În timpul așteptării trenului regal un fapt aparte a ridicat temperatura emoțională a celor prezenți: pe cerul senin a apărut un vultur în zbor. Toate privirile s-au îndreptat spre el. „Aeroplan” au strigat unii; „Vulturul Țării Românești!” le-au răspuns cei mai mulți. Iar vulturul, după ce a trecut în revistă sărbătoreasca adunare ce-l aștepta pe Marele Vodă, și-a îndreptat zborul deasupra bătrânului fluviu spre Belgrad, ca o solie împărătească...

La ora 9 trenul a sosit. O tăcere solemnă se așează deasupra publicului. Trenul se oprește înaintea debarcaderului. Cel dintâi a descins M.S. Regele, apoi A.S. Marioara, M.S. Regina, A.A.L.L. Carol, Elena, Nicolae, Irina, Ileana, domnii miniștri I. Brătianu, Duca, Th. Florescu etc. Muzica militară intonează Imnul Regal ar dl. col. Pestrițu prezintă garda de onoare. Primarul orașului, dl. Alexandru Șerban, prezintă tradiționala pâine cu sare. Dl. Corneanu, prefectul județului Caraș-Severin, aduce omagiul bănătenilor.

Dl. A. Buha, prim-pretorul plășii, prezintă capii autorităților și mai multe dame, care au prezentat buchete de flori Reginei și Principesei Marioara. Toți erau veseli, numai viitoarea regină a Serbiei avea ochii plini de lacrimi.

În timpul acesta corul lui Vidu din Lugoj intonează Imnul Regal și alte cântece bănățene, care au durat până la plecarea yachtului din port. Publicul aclamează entuziasmat, fericit și emoționat până la lacrimi.

Sosește timpul plecării și yachtul este escortat de șalupa „Traian” până la „Moldova” iar „Kornfeld” și „Ciclop” până în Clisură, având la bord o mare parte din publicul Orșovei.

Tunurile sârbești așezate deasupra Tekiei vestesc sărbilor apropierea reginei lor și bucuria e generală pe ambele maluri ale Dunării³³.

O primire similară a fost făcută, în aceeași zi, la ore 5 după amiază, familiei regale ce se deplasa la căsătoria de la Belgrad, în portul Moldova Nouă, aici urările localnicilor fiind însoțite de cântările corului românesc din Moldova Nouă și a corului sârbesc din Moldova Veche³⁴.

O situație aparte creată în zona sud-estică a Banatului a constituit-o lansarea unui program de dezvoltare unitară a acestei zone împreună cu cea a Turnu-Severinului și împrejurimilor sale. Proiectul aparținea economistului Gheron Netta și propunea crearea de-a lungul defileului Porțile de Fier a unei unități economice, care să includă atât industriile din Turnu-Severin cât și cele ale Orșovei și arealelor lor învecinate, întărind, evident, rolul Severinului în zona sud-est bănățeană și a Porților de Fier, cu deschiderea spre zona central-europeană.

La baza ideii lui Gheron Netta stătea - așa cum el însuși o puncta în lucrarea sa - o idee mai veche, preconizată de un specialist în politici economice încă dinaintea izbucnirii războiului mondial. Era vorba despre crearea aici a unei puternice zone economice unitare a cărei condiție de bază - preconizată încă dinaintea războiului - o constituia ștergerea granițelor economice existente în zonă și realizarea uniunii economice a statelor din Europa Centrală. Ori, în condițiile preliminarilor de pace de la Buftea din martie 1918, acest proiect se apropiase de împlinire: Austro-Ungaria cerea mutarea graniței carpatice cu 30 km.

³³ „Grănicerul Banatului”, I, 1922, nr.21/11 iunie, p.1-2.

³⁴ Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii...*, p.178.

dincolo de munți, în România, față de vechea frontieră, fâșie ce însuma 15.000 km.p. și în care intra, printre alte localități, și Severinul³⁵, dar și „întreaga regiune de dealuri de dincolo de Severin împreună cu zona muntoasă bogată în păduri și minereuri, până la Motru și Cloșani. Din același tratat - sublinia îndată după război economistul Gheron Netta - *putem cunoaște cum înțelegeau germanii și austro-ungarii să se așeze la Severin pentru a se folosi de el în legătură cu așezarea geografică a Orșovei. Șantiere imense, basenuri pentru ernatul vaselor navigabile și pentru ușurarea manipulărilor de încărcare și descărcare, fabrici, magazine și depozite de mărfuri, elevatoare, dispozitive mecanice pentru încărcatul și descărcatul mărfurilor, port puternic, funiculare și linii de fier înguste, cari să lege muntele cu Dunărea, uzini hidraulice, o activitate extraordinară, cu puternice influențe până departe în această regiune, trebuia să se desfășoare între Severin și Orșova după mutarea frontierei pe dealurile de la răsăritul Severinului*”³⁶. Reducerea pretențiilor Germaniei și Austro-Ungariei prin pacea de la București³⁷ a oprit acest proiect despre care economistul Netta recunoștea că „erau grandioase proiectele austro-germane privitoare la regiunea Orșova - Severin, proiecte pe care mi le-a schițat și dezvoltat în anul 1920 la Zürich unul dintre nenumăratele instrumente ale stat-majorului economic german de la București care rătăcea prin Elveția în timpul dezastrului revoluției din țările centrale”³⁸.

Reluarea acestui proiect i-a permis lui Gheron Netta o analiză diacronică și sincronică a situației economice a zonei, cu propuneri concrete pentru înfăptuirea ei în cel de al treilea deceniu al secolului XX. Proiectul a rămas, și de data aceasta, doar pe hârtie. Totuși el s-a întâlnit și cu un alt proiect, de data aceasta pornit de la Orșova, acela ca la viitoarea împărțire administrativ-teritorială, să fie înființat un nou județ bănățean, cu capitala la Orșova. Din comitetul de acțiune au făcut parte profesorul univ. Traian Lalescu, deputat de Caransebeș și Clisură, profesorul Daniil Laitin, economistul Sergie Morariu, directorul sucursalei Băncii Agricole din localitate, profesorul Traian V. Țăranu, avocatul dr. Lazăr Zărcula, teritoriul pe care acest județ să se întindă fiind cel al plasei Orșova³⁹. Proiectul nu a depășit acest stadiu, dar el făcea parte din încercările intelectualității locale de a promova localitatea și urbea, dar și de a stopa încercări de alipire a Orșovei și împrejurimilor sale județului Mehedinți, care se vor manifesta și în deceniu următor.

³⁵ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, vol.II, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p.326.

³⁶ Gheron Netta, *Cercetări economice asupra regiunii Orșova-Severin*, Editura „Cartea Românească S.A.”, București, 1928, p.13-14.

³⁷ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p.326.

³⁸ Gheron Netta, *op. cit.*, p.14.

³⁹ „Grănicerul Banatului”, III, nr.9/23 martie 1924, p.2.

O cercetare a anilor '30.
Marian Sasu, revizor școlar, despre învățământul primar din județul Alba între anii 1919-1930

Ionela Simona MIRCEA

**A survey of the '30.
Marian Sasu, school reviser, about Primary education in Alba county
between 1919-1930**

Abstract

Drawn up by Marian Sasu, school reviser and published in Cluj, in february 1932, the study "Primary education in Alba county between 1919-1930", is the result of many years of research, its goal being the awareness of the romanian government on the necessity of financial support for romanian school, found in "poverty and pain". From the very beginning Marian Sasu notes that if the most european nations realised the great importance of primary education, seeking all the means for a good finance and serious organization, we romanians lagged behind.

Drawn up on fascicles, from both teacher's and school reviser's point of view, Marian Sasu's research based on statistic but not only, proves a very good knowledge of educational system and legeslation of that time, the positive and negative aspects of the examined area, some of them perpetuated other acquired.

Motto: *Atâta prețuiește școala, cât prețuiește profesorul.*
Simion Mehedinți

Redactată de Marian Sasu, revizor școlar, și apărută la Cluj, în februarie 1932, lucrarea *Învățământul primar din județul Alba. 1919-1930* reprezintă rodul cercetării mai multor ani, scopul acesteia fiind de a conștientiza guvernele României asupra necesității susținerii financiare a școlii românești aflată „în mizerie și chin”.

Încă de la început, Marian Sasu constată că, dacă „cele mai multe popoare europene și-au dat demult seama de importanța cea mare a școalei primare” căutând toate mijloacele pentru a o înzestra și a o organiza cât mai temeinic, noi românii, ca aproape în toate, „și aici am rămas mai înapoi”¹.

Redactată pe fascicule, de pe poziția nu numai a dascălului, dar și a revizorului școlar, cercetarea pe care a întreprins-o Marian Sasu, pe baze statistice și nu numai, demonstrează o foarte bună cunoaștere a sistemului educațional existent atunci, a legislației timpului², a punctelor pozitive precum și a tarelor zonei cercetate, unele perpetuate, altele dobândite.

Studiul pe care l-am întreprins nu s-a redus, însă, la informațiile pe care Marian Sasu le-a prezentat în lucrarea sa, ele au fost completate și coroborate

¹Marian Sasu, *Învățământul primar din județul Alba (1919-1930)*, fascicula I, Cluj, 1932, Cuvânt înainte, p.3-4.

²*Lege pentru învățământul primar al statului (școli de copii mici, școli primare, școli și cursuri de adulți, școli și clase speciale pentru copii debili și anormali educabili) și învățământ normal primar*, din 26 iulie 1924; *Lege asupra învățământului particular*, din 22 decembrie 1925; *Lege pentru învățământul secundar* din 15 mai 1928 etc.

cu informațiile de arhivă pe perioada respectivă, fondul Inspectoratului școlar al județului Alba fiind extrem de bogat, foarte multe dintre procesele verbale de inspecție, ale anchetelor școlare, precum și alte documente interne cum ar fi instrucțiuni, ordine, circulare, numiri, detașări, transferuri, registre de evidență a școlilor primare și urbane cu date personale ale cadrelor didactice³, tabele de inventariere a bibliotecilor școlare etc., purtând semnătura sau fiind contrasemnate de acesta.

Pentru înțelegerea situației învățământului românesc în județul Alba, Marian Sasu a considerat necesară prezentarea structurii administrativ-teritoriale a acestuia după Marea Unire, dar mai ales după noua împărțire administrativă a țării, în 1925⁴. Dacă imediat după Marea Unire, județul Alba, cu o suprafață de 3646 km², cuprindea 5 comune urbane (Abrud, Aiud, Alba Iulia, Blaj și Ocna Sibiului) și 178 comune rurale, fiind împărțit în 8 plase (Abrud, Aiud, Blaj, Ighiu, Ocna Sibiului, Teiuș, Uioara și Vințu de Jos) și avându-și centrul administrativ la Aiud, după 1925 situația s-a schimbat în sensul că a pierdut unele teritorii (plasele Blaj și Ocna Sibiului, cu excepția a două comune, Cut și Ghirbom, precum și alte câteva comune care au trecut la județele Turda, Târnava Mică și Hunedoara⁵) dar a și dobândit altele (câteva comune ale județului Turda⁶, orașul Sebeș și plasa Sebeș⁷ aparținătoare județului Sibiu), centrul său administrativ mutându-se la Alba Iulia⁸.

În perioada pe care am vizat-o pentru realizarea cercetării, harta județului Alba a suferit, pe lângă modificările impuse de noua organizare administrativă din 1925, încă o nouă modificare, în 1929, când, micșorându-i-se din nou suprafața, a devenit, în fapt, un județ mai ușor de administrat, acesta fiind și scopul demersului guvernului României. În noua sa structură, județul Alba a rămas cu o suprafață de 3357 km², cuprinzând 4 comune urbane (Abrud, Aiud, Alba Iulia, Sebeș) și 154 comune rurale, repartizate la 7 plase (Abrud, Aiud, Ighiu, Ocnele Mureșului, Sebeș, Teiuș, Vințu de Jos)⁹.

Dacă în urma recensământului din 1921, populația județului a fost de 214962 persoane, din care 176106 români, 29847 maghiari, 7143 germani, 3562 evrei și 1304 de alte naționalități, în 1927 populația a scăzut la 205418 persoane dintre care 169393 români, 28133 maghiari, 8111 germani, 3355 evrei, 221 ruși, 100 iugoslavi, 93 bulgari, 28 ruteni, 18 turci, 15 ucrainieni, 952

³ Pe perioada vizată, *Registrul* are 267 de file și prezintă pe lângă numele învățătorilor încadrați în școlile județului Alba și date referitoare la pregătirea acestora, la parcursul profesional, competențe, venituri, contribuții la fondul de pensie, date personale legate de familie, transferuri, detașări etc. Totuși, trebuie menționat că aceste date nu apar în dreptul numelui fiecărui dascăl menționat în Registrul, semn că cei care au avut ca atribuție de serviciu efectuarea acestor înregistrări, în cadrul Revizoratului școlar, nu au făcut-o cu rigoarea necesară. Din acest motiv datele sunt destul de trunchiate.

⁴ *Legea unificării administrative* (din 14 iunie 1925), în Hamangiu, *Codul General al României. Legi uzuale*, XI-XII, (1922-1926), p. 338.

⁵ E vorba de comunele Ațintiș, Bichiș, Botez, Cecalaca, Cuciu, Găbud, Gâmbuțiu, Gheja, Herepea, Iștihața, Medveș, Mușca, Nandra, Orăștia, Ozd, Petrilaca, Sâniacob, Șilea, Saracsău.

⁶ Comunele Cicău, Ciugudul de Jos, Ciugudul de Sus, Decea, Inoc, Ormeniș.

⁷ Comunele Cacovița, Călnic, Căpâlna, Deal, Lancrăm, Laz, Loman, Pianul de Jos, Pianul de Sus, Petrești, Purcărețiu, Răchita, Răhău, Săsciori, Strungari, Șugag.

⁸ Practic, Alba Iulia a devenit centrul administrativ al județului Alba abia în 1929, după manifestările organizate pentru a sărbătorii un deceniu de la constituirea României Mari.

⁹ *Lege pentru organizarea administrației locale* (din 3 august 1929) și *Lege pentru circumscripțiile teritoriale ale județelor și comunelor* (din 11 decembrie 1929), în Hamangiu, *Codul General al României. (Codurile, Legile și Regulamentele uzuale în vigoare. Întocmire după textele oficiale)*. *Legi uzuale*, XVII, 1929, p. 920 și p. 1257.

alte naționalități. 104179 erau ortodocși, 64798 greco-catolici, 7219 romano-catolici, 26843 reformati, 3346 mozaici, 5980 luterani, 751 mahomedani, ceilalți de alte confesiuni. Majoritatea aveau ca ocupație agricultura (91042), peste 7000 erau meseriași, 1136 se ocupau cu negoțul, 111 erau industriași, 3456 funcționari publici, 12766 muncitori, 5207 servitori, 3316 alte ocupațiuni, 79160 fără ocupație¹⁰.

Interesul pentru prezentarea acestor date statistice se explică, în cazul acestei cercetări, prin dorința inspectorului școlar Marian Sasu de a oferi informații concrete despre învățământul din județ raportate la structura sa etnică, confesională și teritorială, cu atât mai mult cu cât, până în 1919, în rapoartele existente la revizoratul școlar unguresc nu existau prea multe amănunte despre școlile primare românești, ridicate, înzestrate și întreținute de comunele bisericesti ortodoxe și greco-catolice.

Conform Raportului inspectorului școlar maghiar Albert Barcsay, prezentat comisiei administrative a județului Alba la 5 august 1918¹¹, la cele 253 școli primare din județ activau 371 cadre didactice repartizate astfel: la 54 școli primare își desfășurau activitatea 137 învățători, la o școală comună, un învățător, la 8 școli romano-catolice, 13 învățători, la 80 de școli greco-catolice, 89 învățători, la 87 de școli ortodoxe, 98 de învățători, la 7 școli reformate, 10 învățători, la 13 școli evanghelice, 18 învățători, la o școală unitariană, 1 învățător, la o școală evreiască, 1 învățător, la o școală particulară (a Reuniunii femeilor române din Abrud), 2 învățătoare.

În școlile primare de stat, precum și în școlile primare romano-catolice, reformate, unitariene și evreiești, limba de predare era limba maghiară; la școala comună, la școlile greco-catolice, ortodoxe și la cea a Reuniunii, limba de predare era limba română; la școala luterană, limba de predare era limba germană. Albert Barcsay sublinia, în raportul său, că, în cadrul școlilor nemaghiare, predarea limbii maghiare lăsa de dorit.

În același raport se subliniază că în județul Alba, în 1918, existau 5 școli civile de stat și 2 confesionale, dintre acestea 3 fiind de băieți și 4 de fete. La aceste școli limba de predare era limba maghiară cu excepția școlii greco-catolice a cărei limbă de predare era limba română. În cadrul acestor școli funcționau 34 de cadre didactice. Totuși, de subvenție de stat beneficiau doar cele 4 călugărițe de la școala civilă romano-catolică din Alba Iulia.

Sunt menționate, în raport, două școli normale, una reformată în Aiud în legătură cu colegiul Bethlen, cu predare în limba maghiară, și una la Blaj, greco-catolică, cu predare în limba română, amândouă aceste școli dispunând și de un internat și de o școală de aplicație cu câte șase clase primare.

Cu excepția școlii primare greco-catolice din Teiuș și a Școlii primare de fete, susținută de *Reuniunea femeilor române din Abrud*, toate celelalte școli confesionale românești erau mixte. Între școlile de la orașe și cele de la sate nu era nici o deosebire de esență nici în ce privește programa studiilor, nici calificarea¹², numirea¹³ și leafa învățătorilor¹⁴. Învățătorii de la oraș primeau doar o in-

¹⁰ Marian Sasu, op. cit., p. 8-9. (vezi Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fondul: *Prefectura județului Alba*, dosar 95).

¹¹ Marian Sasu, op. cit., p. 25-29.

¹² Absolvirea școlii normale cu examenul de capacitate susținut oferea posibilitatea obținerii unui post de titular, după 3 ani de stagiatură și promovarea unui examen învățătorul fiind definitivat pe post. Ca stagiaari

demnizație de chirie ceva mai mare decât aceea pe care o primeau învățătorii de la sat.

Programa analitică a școlilor românești până la Marea Unire, în marea lor majoritate confesionale, deși susținute financiar de biserică și mult mai puțin de către stat, nu diferea mult de aceea a școlilor de stat ungurești, ea fiind elaborată pe baza acesteia, la ordinul ministrului maghiar de resort, fapt menționat de Marian Sasu¹⁵. Manualele folosite, cu excepția celui de religie, trebuiau să obțină aprobarea ministrului maghiar, registrele erau ungurești și se scriau în ungurește. Exista riscul închiderii școlilor românești, și așa extrem de puține, dacă nu se înregistra un progres real, concret, în învățarea și folosirea de către elevi a limbii maghiare. Toate aceste lucruri au început să se schimbe în Transilvania abia după preluarea puterii de către români.

În județul Alba, administrația românească a început să funcționeze regulat de la 1 ianuarie 1919. Administrarea școlilor primare ale județului n-a trecut însă în mâinile românilor, în mod oficial, decât în ziua de 3 aprilie 1919, când, la Revizoratul școlar¹⁶, dr. Vasile Ciura, în calitate de subprefect și Iosif Marian, în calitate de subrevizor, au preluat biroul, arhiva și toate celelalte documente referitoare la agendele administrative ale școlilor primare existente.

După 1919, deși au fost făcute diverse statistici la nivel local, acestea n-au vizat, cel puțin până prin 1930, problema analfabetismului. Ajuns inspector școlar al județului Alba de la 1 mai 1919, funcție pe care o deține până prin 1930, când pleacă la Cluj, funcție care i-a oferit de altfel și posibilitatea de a cunoaște situația învățământului în zonă, înainte de 1918¹⁷ și după, Marian Sasu își exprimă certitudinea că în răstimpul celor 11 ani de școală românească, după informațiile culese din toate părțile județului, problema analfabetismului fusese deja rezolvată în bună măsură, până la 1918, prin legislația imperială, românii fiind cei dintâi afectați de numărul mic de școli cu predare în limba română și, din acest motiv, marea masă a neștiutorilor de carte.

În Alba Iulia¹⁸, localitate care la 1921¹⁹ avea 9645 locuitori (dintre care 3228 români, 2041 maghiari, 536 germani, 1770 evrei, restul, de alte naționalități)²⁰, au fost preluate de către români 6 școli primare, o școală de ucenici in-

puteau fi încadrați absolvenții școlii normale fără diplomă de capacitate, absolvenții de liceu (curs superior de învățământ secundar), ai gimnaziului (curs inferior al învățământului secundar), preoții.

¹³ Se făcea în funcție de calificare și medie, pe baza unor tabele întocmite în acest scop.

¹⁴ Pentru un învățător cu ultima graduație, 4, salariul anual era de aproximativ 32400 coroane (Vezi Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectoratul școlar Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 8/1919, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale și personalul didactic ce a funcționat în perioada 1 septembrie 1919 – 1 septembrie 1931*).

¹⁵ Se studia Religionea -3 ore/săptămână, Limba română -5½ ore/săptămână, Limba maghiară -13 ore/săptămână, Aritmetică și Geometrie -5 ore/săptămână, Istoria patriei și Constituția patriei -1½ ore/săptămână, Științe naturale, Fizică și Chimie -1½ ore/săptămână, Cântări -1 oră/săptămână, Desen -1 oră/săptămână, Gimnastică -1 ore/săptămână, Lucru manual și Economia - o după amiază.

¹⁶ În cadrul Revizoratului școlar Alba își desfășurau activitatea în calitate de inspectori: Albert Barcsay, Ludovic Bőjthe, Desideriu Gábor, Elisabeta Grünwald, Laurențiu Wohlfarth și Iolanda Domokos.

¹⁷ Conform unei statistici ungurești redactată la 1910, la care face referire Marian Sasu în lucrarea sa, din întreaga populație a comitatului numai 25,9% știau să citească și să scrie, aceștia fiind cu precădere maghiari, germani, evrei.

¹⁸ Date despre personalul didactic din învățământul primar din Alba Iulia în perioada 1919-1930 sunt prezentate în Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, nr. 45, inv. 87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*, foaia 23-33

¹⁹ Anul în care se face primul recensământ al populației României după Marea Unire.

²⁰ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Prefectura județului Alba*, inv. 1471, dosar 59/1921.

dustriali și comerciali și o grădină de copii, precum și localurile a 4 școli care, din diferite motive, își închiseseră porțile în intervalul 1908-1918.

La Școala primară de stat, care avea un local în centrul orașului și un altul în cartierul Partoș, a fost nevoie de încadrarea de personal didactic, învățătorii de etnie maghiară ai acestei școli (Vendel Ertl, Alexiu Șipoș, Iosif Lukács, Bela Nagy Dévai, Lujza Korbuly, Gabriela Tolvaly, Elena Pakot, Maria Weinhardt, Aurelia Gellért, Iosif Gyarmathy) refuzând depunerea jurământului de fidelitate față de stăpânirea românească. La școala din Partoș, imediat după preluarea școlii de către administrația românească, a rămas numai învățătorul Petru Petringenar²¹. În timp, la această școală au fost încadrați învățătorii: Nichifor Borza, Ioan Bucur, Iuliu Roșca, Ioan Gligorescu, Valeriu Zdrenghia, Anghel Luca, Luiza Chiorean, Cornelia Pipoș, Cornelia Costea²².

Școala primară romano-catolică maghiară de băieți dispunea de o clădire din piatră, cu 4 săli de învățământ și locuință pentru director. Învățători erau Ioan Barts²³ și Ioan Kézdi²⁴. Ea a continuat să funcționeze în această formulă în întreaga perioadă vizată de Marian Sasu.

Școala primară romano-catolică maghiară de fete, local vechi din piatră, cu 4 săli de învățământ, aflată lângă Mănăstirea de maici din centru, condusă de călugărițele Barborik M. Cerina, Novák M. Vladimira, Stibló M. Hedvigis, Szende M. Agnes²⁵ și având ca director pe protopopul canonic Francisc Balász a continuat să funcționeze și după 1919.

Școala primară luterană, adăpostită într-un local din piatră și cărămidă, în stare foarte bună la 1919, dispunând de o sală de clasă și o locuință corespunzătoare pentru învățătorul Ioan Braisch²⁶, care o deservea, a continuat să funcționeze.

Școala primară evreiască dispunea de un local din piatră și cărămidă, în stare bună, cu 4 săli de clasă și locuință pentru învățător, o locuință încăpătoare formată din două camere și bucătărie. Învățător la școala evreiască era Mihail Székely, în vârstă de 39 de ani, la 1919, căsătorit și cu 3 copii.

Școala de ucenici industriali și comerciali, susținută de către oraș și stat, avea local propriu de piatră, cu 4 săli de clasă, necorespunzătoare, însă, din punct de vedere al condițiilor necesare procesului de învățământ. Era condusă și administrată de către învățătorii școlii primare de stat.

²¹Învățător definitiv, născut în 1877, căsătorit, 2 copii (Vezi Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectoratul școlar Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 8/1919, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale și personalul didactic ce a funcționat în perioada 1 septembrie 1919 – 1 septembrie 1931*)

²²Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectoratul școlar Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 8/1919, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale.....*

²³Învățător definitiv, născut în 1859, căsătorit, 3 copii (Vezi Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectoratul școlar Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 8/1919, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale.....*)

²⁴Învățător definitiv, născut în 1877, căsătorit, 2 copii (Vezi Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectoratul școlar Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 8/1919, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*)

²⁵Marian Sasu, op. cit., p. 45. (Numele acestora sunt menționate în *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale....*)

²⁶Învățător definitiv, născut în 1862, căsătorit, 1 copil (Vezi Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectoratul școlar Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 8/1919, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale...*)

În Alba Iulia exista și o grădiniță comunală pentru copii, local vechi din piatră și cărămidă, dărăpănat, cu două săli și locuință pentru învățătoarea care, însă, lipsea. Din acest motiv grădinița și-a închis porțile.

În afara acestor școli, în Alba Iulia se mai aflau Liceul „Mihai Viteazul”, primul liceu românesc de stat din Transilvania înființat după Marea Unire din 1918²⁷, un liceu maghiar romano-catolic cu 8 clase, o școală medie maghiară romano-catolică de fete, o școală de teologie romano-catolică maghiară.

În perioada 1919-1930 în învățământul primar românesc din Alba Iulia au mai predat: Nichifor Borza, Ioan Bucur, Iuliu Roșca, Ioan Gligorescu, Vasile Zdrenghea, Valer Mărginean, Anghel Luca, Luiza Chiorean, Vasile Oniciu, Eugenia Macaveiu, Dumitru Magda, Vasile Șandru, Alexandrina Trifa, Andrei Floaș, Cornelia Costea Aurel Marcu, Teodor Trifan, Aurelia Sântimbrea, Ioan Goția, Maria Muntean, Gheorghe Preda, Nicolae Dușa, Ioana Petrașcu²⁸.

La școlile confesionale (romano-catolică, reformată, izraeliteană) din Alba Iulia, între 1919-1930 și-au desfășurat activitatea și Iakov Praisch, Iulius Martin, Ioan Rézdi, Ivanka Gellért, Carina Barbarik, Grigore Garabet, Vladimira Kovacs, Anna Cleta Arras, Maria Ferenczic, Alexandru Szegédi, Zoltan Molnar, Iulia Kalmman, Bela Kratz, Adalbert Gaal, Sabina Martin, Mihail Székely²⁹.

În Abrud³⁰, comună urbană cu 2226 locuitori în 1921 (dintre care 1439 maghiari, 713 germani, 28 evrei iar restul de alte naționalități)³¹, funcționau o școală primară de stat, o școală primară de fete (a Reuniunii femeilor române din Abrud), două grădinițe de copii, o școală de ucenici industriali și o școală medie de stat pentru băieți.

Școala primară de stat fusese preluată de la fosta stăpânire maghiară de către Comisariatul guvernial al Munților Apuseni în baza ordinului Consiliului Dirigent Român nr. 969-1919³². Personalul didactic era format din învățători români și maghiari. Învățătorii români ai școlii erau, la data preluării, Ioan Simulescu (director, 39 de ani, căsătorit, un copil), Nicolae Prația (32 ani, necăsătorit), Aurel Ionuțiu (35 ani, căsătorit, fără copii), Gheorghe Colda (32 ani, necăsătorit), Remus Oniciu (21 ani, necăsătorit), Hortensia Moldovenescu (văduvă, un copil)³³.

Învățătorii maghiari ai școlii erau: Francisc Gagyi (director, 63 ani, văduv, un copil), Gavriil Ūrmössy (34 ani, căsătorit, 2 copii), Zoltan Erössy (37 ani, căsătorit, un copil), Nicolae Szilágyi (32 ani, căsătorit, fără copii), Irina Gart (57 ani, necăsătorit), Caterina Nicolaevici (născută Kovács, 57 ani), Elena Erössy (născută Bugner, 36 ani, căsătorită)³⁴. Dintre învățătorii de etnie maghiară doar trei au rămas în funcție și după 1919 (Gagyi, Gart, Nicolaevici), ceilalți fiind dis-

²⁷ Ioan Pleșa, Ioan Truță, *Istoricul Colegiului Horea, Cloșca și Crișan Alba Iulia*, în *Pagini de istorie a învățământului din județul Alba*, Ediție îngrijită de prof. Angela Băruță și Angela Rusu, Alba Iulia 2002, p. 4-25.

²⁸ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectorat Școlar al Județului Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*

²⁹ Idem, foaie 23-29

³⁰ Date despre personalul didactic din învățământul primar din Abrud, în perioada 1919-1930, sunt prezentate la Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Inspectorat Școlar al Județului Alba*, nr. 45, inv. 87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*, foaie 15-22

³¹ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Prefectura Alba*, inv. 1471, dosar 59/1921.

³² Marian Sasu, *op. cit.*, p. 36.

³³ Idem, foaie 30-33

³⁴ Idem

ponibilizați în urma refuzului lor de a depune jurământul de credință față de România.

Deși nu avea local propriu, în cadrul Școlii de ucenici industriali cursurile erau ținute în localul Școlii primare de stat de către învățătorii acelei școli.

În Abrud funcționa, de asemenea, și Școala medie de stat pentru băieți, preluată de către români după 1918. În funcțiune și întreținute de stat erau și două grădinițe de copii, una cu un local propriu, condusă de educatoarea Elena Tabakovits, cealaltă într-o clădire închiriată, condusă de educatoarea Margareta Fejér³⁵.

Școala primară particulară de fete a *Reuniunii femeilor române din Abrud* dispunea de o clădire din piatră și cărămidă, cu etaj, cu două săli de clasă și locuință corespunzătoare pentru două învățătoare. La începutul anului 1919, însă, această școală nu funcționa pentru că învățătoarea Hortensia Moldovenescu trecuse cu eleve cu tot la Școala primară română de stat, iar a doua învățătoare, Maria Buceșan, trecuse la Școala medie particulară de acolo. Din 1919 au fost încadrate aici Minodora Danciu³⁶, Margareta Mihăilescu³⁷, Maria Ciura³⁸, Maria Maioreanu³⁹, Veturia Balomiri⁴⁰.

La 1919 nu mai funcționau Școala primară greco-orientală română și Școala primară greco-catolică română, deși, ambele școli aveau în dotare câte o clădire din piatră, în stare foarte bună, cu sală de clasă și locuință pentru învățător, foștii elevi ai acestor școli fiind orientați spre Școala primară română de stat.

Așadar, la Abrud, după 1919, școlile au fost grupate într-o secție română și una maghiară fiind școli de stat și școli confesionale (reformată și maghiară).

La Aiud⁴¹, oraș-reședință a județului Alba până în 1925⁴², dar care-și menține practic această calitate până în 1929, unde trăiau 8108 persoane (dintre care 1954 români, 5604 maghiari, 103 germani, 437 evrei, iar restul de alte naționalități), conform primului recensământ făcut după Marea Unire, funcționau 10 școli și două grădinițe de copii⁴³.

Cele două grădinițe pentru copii mici s-au bucurat de prezența a 3 educatoare: Irina Takáts, Estera László și Etelca Sáass.

În cadrul Școlii primare de stat pentru băieți, situată în strada Unirii, își desfășurau activitatea 6 învățători: Ioan Kövér (director), Ștefan Veres, Eugen Kiș, Vasile Turóczy, Etelca Kis născută Szilágyi, Paraschiva Barcsay⁴⁴.

La Școala primară de stat pentru fete, situată în piața Regele Ferdinand, își desfășurau activitatea 8 învățătoare: Amalia Sebestyén născută Toth, Elena

³⁵Marian Sasu, *op. cit.*, p. 38. (Numele acestora sunt menționate în *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale...*)

³⁶Între 1919-1921 și 1923-1925 (conform *Registrului evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*)

³⁷În 1924 se transferă la Ploiești (conform *Registrului evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*)

³⁸Încadrată din 1928 (conform *Registrului evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*)

³⁹Încadrată din 1928 (conform *Registrului evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*)

⁴⁰Încadrată din 15 octombrie 1921 (conform *Registrului evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*)

⁴¹Date despre personalul didactic din învățământul primar din Alba Iulia, în perioada 1919-1930, sunt prezentate la Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: Inspectorat Școlar al Județului Alba, nr. 45, inv. 87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*, foaia 9-23

⁴²Conform *Legii unificării administrative* din 14 iunie 1925

⁴³Marian Sasu, *op. cit.*, p. 39-42.

⁴⁴*Ibidem*, p. 39.

Kovács, Ianca Vajna, Margareta Barna, Amalia Berde, Elisabeta Elekes, Cate-
rina Székely și Elisabeta Grünwald⁴⁵.

Școala primară de stat mixtă dispunea de un local plasat în strada Ștefan
cel Mare și avea 2 învățători: Ioan Kádár (director) și Tereza Székely. Școala
primară romano-catolică maghiară își desfășura activitatea într-o clădire veche,
din piatră, cu două săli de clasă și avea un învățător, Andrei Szöts. Învățătorul
Mihail Orendi preda la Școala primară luterană aflată în stare foarte bună. Cât
privește Școala de ucenici industriali aceasta, deși nu avea o clădire proprie, își
desfășura cursurile în localul Școlii primare de stat pentru băieți cu ajutorul în-
vățătorilor acestei școli.

Școala primară greco-catolică românească, cu un frumos local din piatră și
cărămidă, în stare foarte bună, cu o sală de clasă și o locuință pentru învățător,
cu dependențe, n-a mai funcționat până la încadrarea lui Ioan Galea, deoarece
învățătorul ei, Remus Lupescu, fusese numit subvizor școlar la Aiud.

La Aiud mai funcționau, în 1919, Școala medie de stat pentru fete, într-un
local impozant, Colegiul Gabriel Bethlen cu 8 clase, Școala normală de băieți și
Școala normală de fete, toate aceste școli fiind școli maghiare reformate.

În urma Ordonanței nr. 6/1919 a Resortului de Culte și Instrucțiune Publi-
că, referitoare la separarea elevilor români și instruirea lor în limba maternă,
Revizoratul școlar a luat măsuri pentru punerea ei în practică, cei 175 elevi ro-
mâni din școlile Aiudului fiind adunați în cadrul primei școli primare române de
stat din Aiud, situată în strada Unirii. Această școală a avut ca director, în mo-
mentul deschiderii ei, pe Marian Sasu. Din personalul didactic al școlii mai fă-
ceau parte învățătorul titular Augustin Ocnean și învățătoarele provizorii Maria
Man și Maria Vereșmortean⁴⁶.

La Blaj⁴⁷, unde, în 1921, trăiau 1821 locuitori (1351 români, 201 maghiari,
68 germani, 188 evrei, restul fiind de alte naționalități)⁴⁸, funcționau 8 școli.

La Școala primară de stat, preluată de către români încă din iarna anului
1918, activau, în calitate de învățători cu definitivatul luat, Toma Cocișiu (direc-
tor, căsătorit, cu un copil), Leon Maior (căsătorit, cu 6 copii), Maximilian Boier
(necăsătorit), Leontina dr. Rațiu (văduvă, fără copii), Albert Máthé (director, că-
sătorit, fără copii), Albert Lakatos (căsătorit, un copil), Ioan Veress (căsătorit),
Gabriela Barcsay, Ema Peter, Iosif Balázs (căsătorit, fără copii)⁴⁹.

Georgina Muntean⁵⁰ funcționa ca învățătoare titulară în cadrul Școlii pri-
mare românești greco-catolice de fete. Petru Ungureanu (căsătorit, 2 copii) era
învățător la Școala de aplicație de pe lângă Școala normală greco-catolică de
băieți. La Școala de ucenici industriali și comerciali cursurile se țineau în cadrul

⁴⁵*Ibidem*, p. 40.

⁴⁶*Ibidem*, p. 42. (Numele acestora sunt menționate în *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rura-
le...*)

⁴⁷Date despre personalul didactic din învățământul primar din Blaj în perioada 1919-1930 sunt prezentate
la Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, nr. 45, inv.
87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale ...*, foaia 34-40

⁴⁸*Ibidem*, p. 49.

⁴⁹Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Inspectorat Școlar al Județului Alba*, nr. 45, inv.
87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale și personalul didactic ce a funcțio-
nat în perioada 1 septembrie 1919 – 1 septembrie 1931*, foaie 35-38

⁵⁰Născută în 1878, la Lunca, jud. Turda, cu examenul de capacitate susținut la Blaj în 1896, ajunsă la
gradația 4 din 1900 (Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Fond: *Inspectorat Școlar al Județului
Alba*, nr. 45, inv. 87, dosar 17/1918, *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale și personalul
didactic ce a funcționat în perioada 1 septembrie 1919 – 1 septembrie 1931*, foaie 35.

Școlii de aplicație de pe lângă Școala normală greco-catolică de băieți de către învățătorul Valer Iozon.

În Blaj, în afara acestor școli, au mai funcționat un liceu românesc cu 8 clase, o școală medie de fete și o academie teologică, toate cu caracter confesional greco-catolic.

Până în 1925, Ocna Sibiului a aparținut județului Alba. Comună urbană cu 4142 locuitori înregistrați în 1921, a dispus de 3 școli primare și o grădiniță de copii. Dintre acestea, grădinița, începând cu 1918, nu a mai funcționat deoarece educatoarea s-a transferat. Lipsa unui cadru didactic a împiedicat și funcționarea Școlii primare române ortodoxe, deși aceasta avea un sediu, o clădie din piatră, în stare bună, cu o sală de clasă și chiar o locuință pentru învățător.

La Școala primară de stat personalul didactic era format din Moise Szabó (director), Ludovic Bodó, Etelca Kovácsy, Elisabeta Bölcskévy, Olga Herepei. După preluarea ei de către români, în iarna anului 1918-1919, în colectivul de cadre didactice al școlii au intrat și învățătorii români: Ghedeon Henteș (director), Andrei Ciovica și Parascheva Mușă⁵¹.

Școala primară română ortodoxă din Ocna Superioară avea un local din piatră în stare foarte bună, 3 săli de clasă și locuință formată din 4 camere pentru învățătorul Savu Radu, căsătorit, cu 4 copii.

Cercetând *Registrul evidenței Școlilor primare urbane și rurale și personalul didactic ce a funcționat în perioada 1 septembrie 1919 – 1 septembrie 1931*, se constată că, în perioada vizată, școlile primare ale comunelor urbane din județul Alba, preluate de către români, au continuat să funcționeze în marea lor majoritate⁵², personalul didactic încadrat fiind în majoritate calificat și titularizat, cu vechime în învățământ și cu cel puțin 2 gradații. Puținii suplinitori, și aceștia însă cu pregătirea cerută, absolvenți de școală normală cu diplomă de capacitate, au fost încadrați "provizorii" pe posturile deținute de dascăli numiți inspectori școlari. Remunerările cuprindeau un salariu de bază, un spor de gradație, o sumă pentru chirie și erau calculate și stabilite ca sumă lunară și ca venit anual. Salariile dascălilor erau asigurate de stat, iar construirea și întreținerea școlilor erau asigurate de către comune prin comitetele școlare. În *Registrul*, poate fi constatată, de asemenea, mișcarea de personal în școlile județului Alba în perioada 1919-1930, încadrările, transferurile, detașările, pensionările, în general schimbările de situație din școli în legătură cu personalul didactic. Tot în *Registrul* apar și date legate de "pedepsele" aplicate dascălilor, pentru diverse abateri disciplinare⁵³.

Școlile erau de stat și confesionale. În cadrul școlilor primare de stat limba de predare era limba română. Din ordinul Ministerului Instrucțiunii Publice au fost menținute școlile primare pentru cei de altă naționalitate decât cea română, cu limba de predare a populației respective, în aceeași proporție, ca și în comunele românești, singurul amendament fiind acela al impunerii ca obligatorie, în limitele unui anume număr de ore stabilit prin lege, a învățării, de către elevii acestor școli, a limbii române. În cadrul școlilor romano-catolice, luterane, unita-

⁵¹Marian Sasu, *op. cit.*, p. 68.

⁵²Cauza pentru care au existat câteva școli care și-au încetat activitatea după 1918 în comunele urbane ale județului Alba a fost, pe de o parte, lipsa personalului didactic calificat, perioada fiind marcată de o puternică mișcare a acestui personal la nivel național, iar pe de altă, comasării unor școli.

⁵³De exemplu, neîntocmirea la termen, de către directorul de școală a recensământului anual al copiilor pe nivel de pregătire.

riene, evreiești, susținute de confesiunile respective, limba de predare era limba maghiară sau limba germană, studiul limbii române în aceste școli fiind însă și aici obligatoriu, conform *Legii pentru învățământul primar al statului (școli de copii mici, școli primare, școli și cursuri de adulți, școli și clase speciale pentru copii debili și anormali educabili) și învățământul normal primar*, din 26 iulie 1924⁵⁴.

Au fost întocmite, începând cu 1924, patru programe școlare de către Ministerul Instrucțiunii în colaborare cu Ministerul Muncii și al Industriilor, programe care au avut un caracter agricol, industrial, comercial și profesional (pentru băieți), de gospodărie (pentru fete), aceste programe putând suferi variații în funcție de propunerile venite din teritoriu, din regiunile școlare, după aprobarea acestora de către ministerul de resort. De aici și menținerea și înființarea de noi școli de ucenici industriali și comerciali în orașe.

Programa școlară de bază pentru școlile primare cu 7 clase cuprindea, însă, ca materii de studiu: limba română (citire, scriere, exerciții gramaticale), aritmetica practică și noțiuni elementare de geometrie, noțiuni de istoria românilor, noțiuni de geografie, drept civic, noțiuni de științe naturale și fizice cu aplicații practice, noțiuni de igienă, desen, muzică, educație fizică, lucru manual, lucrări practice (agricole, industriale și comerciale pentru băieți în cadrul școlilor de ucenici), lucru de mână și gospodărie (pentru fete). Programul de bază demonstrează orientarea învățământului primar românesc spre îmbinarea teoriei cu practica, scopul fiind acela de a se asigura elevilor, la finalizarea studiilor, o pregătire corespunzătoare pentru a-și putea câștiga existența. Manualele folosite au fost cele aprobate de Ministerul Instrucțiunii Publice indiferent dacă școala primară era publică sau particulară.

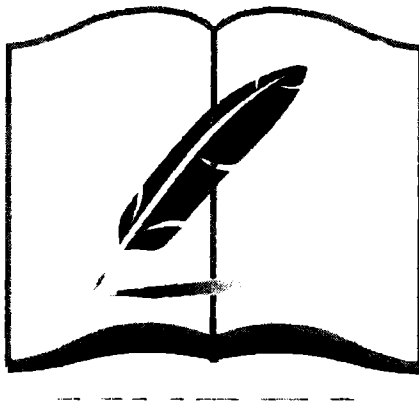
Întregul efort pentru asigurarea unui învățământ de calitate, susținut atât de către guvernul României prin legislația timpului, cât și de către autoritățile locale, prin punerea în aplicare a acesteia, reprezenta dovada de necontestat a lui Marian Sasu, dascăl și revizor școlar, că doar o bună educație a tinerilor oferă bunăstarea unei societăți.

Datele prezentate de Marian Sasu, în lucrarea sa apărută la Cluj, în februarie 1932, chiar dacă insuficiente pentru a oferi imaginea de ansamblu a învățământului primar din județul Alba în perioada 1919-1930, oferă însă deschideri, documentele de arhivă completând, fără însă a întregi, această imagine. Cei 10 ani de analiză avuți în vedere de Marian Sasu încearcă să ofere, în fapt, o imagine a evoluției școlilor primare ale județului Alba pe o perioadă marcată de două evenimente cu mari implicații pentru soarta românilor: formarea României Mari în 1918 și declanșarea crizei economice mondiale în 1929.

Efortul redactării ei a fost salutar într-o perioadă extrem de dificilă pentru învățământul românesc, afectat puternic de șomaj și de lipsa mijloacelor materiale și financiare tot mai puține pentru întreținerea școlilor, datorită crizei economice din 1929-1933. Din acest motiv, încă din primele pagini, Marian Sasu și-a justificat demersul cercetării prin intenția clară de a conștientiza guvernele României, care s-au succedat cu repeziciune, mai ales după izbucnirea crizei, asupra necesității susținerii financiare a școlii românești aflată „în mizerie și chin”, subliniind că doar investiția în resursa umană, în general, în educație, în

⁵⁴ Hamangiu, *Codul General al României. Legi uzuale*, vol. XI-XII (1922-1926), p. 525.

special, este soluția rezolvării, în timp, și a dificultăților economice ale societății românești. Își întemeia ideea având ca argument efortul continuu al generațiilor trecute de a sprijini educația tinerilor, un sistem educațional bine susținut fiind temelia unei societăți sănătoase.

Teatrul Național din Cluj în perioada interbelică

Cornel Constantin ILIE

Cluj National Theatre in the interwar period

Abstract

The most important theatrical institution in Transylvania, Cluj National Theatre had a rich activity in the interwar period. Through its work, the Theater was a real hotbed of culture, not only in Cluj-Napoca, but in Transylvania and even in other Romanian provinces. Since 1919, when the first representation in Romanian language took place, until 1940 when the institution moved to Timișoara, Cluj National Theatre has hosted performances of great value and spectators witnessed exceptional theatrical interpretations.

La 14 mai 1919, la insistențele lui Tiberiu Brediceanu, teatrul din Cluj va fi preluat de Consiliul Dirigent Român, reprezentat prin Onisifor Ghibu, secretar general pentru resortul Instrucțiunii și Artelor. În aceeași zi, Teatrul Național și-a deschis porțile, odată cu prima reprezentație în limba română când, artiștii Teatrului Național din București, aflați în turneu prin Transilvania, s-au oprit și la Cluj. A fost prezentată piesa „Poemul Unirii” de Zaharia Bârsan, cel care avea să fie instalat la conducerea instituției, începând cu 14 septembrie 1919.

Inaugurarea oficială a teatrului se face pe 1 decembrie 1919, fiind prezentate în fața unui public entuziast, „Poemul Unirii” și „Se face ziuă”, ambele de Zaharia Bârsan¹. Stagiunea debuta a doua zi, cu spectacolul „Ovidiu” de Vasile Alecsandri.

Greutățile inerente începutului n-au permis teatrului să aibă în primii ani o activitate foarte bogată. În prima stagiune s-au ținut 81 de spectacole, punându-se în scenă 15 piese; un repertoriu variat în care și-au făcut loc drame, comedii, localizări, melodrame². Dintre actori, se fac remarcați încă din prima stagiune, I. Stănescu – Papa, Neamțu – Ottonel, Mihăilescu – Brăila, N. Dimitriu.

În stagiunea a doua s-au jucat 27 de piese, punându-se accentul pe ceea ce plăcea cel mai mult publicului: comedii³. De un mare succes s-au bucurat „O noapte furtunoasă” de I.L. Caragiale și „Hangița” de Goldoni, în cea din urmă Olimpia Bârsan având o interpretare de excepție.

În anii următori se încearcă și „altceva”. Astfel, se pun în scenă: „Azilul de noapte” al lui Gorki, „Romanțioșii” lui Rostand sau „Pescărușul” lui Cehov⁴. În stagiunea 1922 – 1923 conducerea teatrului decide punerea în scenă a două dintre operele lui William Shakespeare: „Hamlet” și „Visul unei nopți de vară”. Deși au fost bine primite de public, acesta continua să reacționeze mai bine la comedii⁵. În timp ce piesele „Marelui Will” ating câte cinci reprezentații, farsa „Extemporalul” de Sturm se joacă de 12 ori⁶. Nici punerea în scenă a pieselor lui Henrik Ibsen nu aduce un număr prea mare de spectatori: „Un dușman al

¹ Ion Breazu, *Teatrul Național din Cluj*, în „Boabe de Grâu”, an III/1933, p. 32

² Amintim dintre piesele jucate: „O scrisoare pierdută” (I.L. Caragiale), „Răzvan și Vidra” (B.P. Hasdeu), „Doctorul fără voie” și „Avarul” (Moliere), „Revizorul” (Gogol), „Institutorii” (Otto Ernst).

³ Din 21 de premiere, 13 au fost comedii.

⁴ I. Breazu, *op.cit.*, p. 33

⁵ În stagiunea 1923 – 1924 se pun în scenă alte două piese ale lui Shakespeare: „Nevestele vesele din Windsor” și „Shylock”.

⁶ I. Breazu, *op.cit.*, p. 33

poporului” se joacă de doar trei ori, în timp ce „Strigoii” atinge patru reprezentații.

Pentru stagiunea 1924 – 1925 sunt pregătite câteva premiere „cu greutate”: „Oedip-rege” de Sofocle, „Macbeth” de Shakespeare, „Nora” de H. Ibsen, „Candida” de G.B. Show. În „Macbeth”, directorul teatrului, Zaharia Bârsan, a avut una din cele mai bune interpretări ale sale.

În anul 1927 Zaharia Bârsan îi lasă locul la conducerea teatrului lui Victor Eftimiu. În ultimele două stagioni în care se aflate la conducerea teatrului, Zaharia Bârsan se aplecase asupra repertoriului modern, în această perioadă punându-se în scenă operele lui Dostoievski („Frații Karamazov”), Schiller („Hoții”), Gogol („Căsătoria”), Tolstoi („Puterea întunericului”), Strindberg („Domnișoara Iulia”)⁷.

Victor Eftimiu nu a rezistat la conducerea Teatrului Național din Cluj decât până la mijlocul stagiunii 1927 – 1928. De fapt Eftimiu a fost numit „director general”, el primind și conducerea Operei din Cluj. El a încercat o nouă abordare cultural – artistică, prin intermediul „festivalurilor” în care erau înglobate spectacole de teatru, operă și conferințe. Publicul nu a apreciat însă noua „viziune” și proiectul „importat” de la București a fost abandonat.

Locul lui Victor Eftimiu a fost luat de Nicolae Bănescu, profesor la Universitatea din Cluj, care se apleacă mai mult asupra dramaturgiei românești. Din păcate nici Bănescu nu a petrecut prea mult timp la conducerea teatrului, pentru că în anul 1928, pe fondul schimbărilor politice din România⁸, a fost înlocuit cu tenorul Constantin Pavel⁹. Stagiunile dintre 1928 – 1930 sunt destul de „anemice”, în condițiile în care criza economică își făcea simțită tot mai acut prezența în toate domeniile de activitate. Rețin însă atenția reprezentațiile precum „Regele Lear” de Shakespeare, „Cadavrul viu” de Tolstoi, „Meșterul Manole” și „Cruciada copiilor” de Lucian Blaga.

Personalul Direcției de scenă a Teatrului Național în 1930 era format din: Eugen Trucinschi, pictor; Ștefan Constantinescu, sufleur; Focioni Miciacio, ajutor sufleur; Vintilă Rădulescu, regizor; Pascu Cristescu, coafor; Aurica Simionescu, dactilografă pentru roluri; M. Hăngănuțiu, medic.¹⁰

În același an, personalul artistic al teatrului era compus din: Zaharia Bârsan; Nic. Neamțu – Ottonel; Dem Mihăilescu Brăila; Virgil Vasilescu; Ștefan Braborescu; Mișu Ștefănescu; Nicolae Dimitriu; Ioan Tâlván; Nicolae Voicu Popescu; Cornel Potcoavă; Iosif Vanciu; Ctin Simionescu; Titus Lapteș; Mihai Mateescu; Dumitru Constantinescu; Virgil Potoroacă; Cristea Hristea; Olimpia Bârsan; Virginia Braborescu; Natalia Ștefănescu; Beatrice Crivețianu; Mia Mateescu; Athena Dumitrescu; Silvia Jipescu Hodoș; Nunuța Hodoș; Marcela Borșa; Ersilia Munteanu; Viorica Dimitriu; Viorica Juga; Aurelia Vasiliu; Eliza Antonescu; Magda Tâlván; Gina Ardeleanu; Maria D. Munteanu; Elvira Barbu; Ion Fărăianu¹¹.

⁷ *Ibidem*, p. 34

⁸ Venirea la guvernare a Partidului Național Țărănesc.

⁹ În 1930, conducerea TN din Cluj a fost exercitată de Constantin Pavel împreună cu dramaturgul Mihail Sorbul.

¹⁰ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), fond *Ministerul Instrucțiunii Cultelor și Artelor - Direcția Generală a Teatrelor și Operelor*, dosar 36/1931, f.8

¹¹ *Ibidem*, f.10

Și pentru că am amintit de criza economică, iată și situația economică, din punct de vedere salarial, a angajaților de la Teatrul Național din Cluj (în anul 1931): în rândul personalului artistic salariile variaau de la 21 520 lei brut (cât avea Zaharia Bârsan, actor cu gradație maximă), la 14 694 (sumă pe care o primeau actorii „de bază”, care erau distribuiți în cele mai multe piese: Ottonel, Mihăilescu Brăila, Virgil Vasilescu, Mia Mateescu, Athena Dumitrescu etc.) și ajungând până la 1 724 lei (sumă cu care erau remunerați actorii debutanți)¹². În ceea ce privește personalul Direcției de Scenă: un pictor primea 12 000 lei/lună, sufleurul, 13 500 lei, ajutorul sufleur, 5 000, regizorul, 8 000 lei, coaforul, 7 500, dactilografa pentru roluri, 3 500 lei¹³. În condițiile în care salariul mediu în cadrul Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor se situa în jurul sumei de 3 700 lei, putem aprecia că veniturile personalului Teatrului Național din Cluj erau destul de bune¹⁴. Actorii cu ștate vechi aveau salarii comparabile cu ale profesorilor universitari și mai mari decât ale comisarilor de poliție¹⁵.

În primăvara anului 1931 Zaharia Bârsan revine la conducerea Teatrului Național din Cluj, într-un moment deosebit de greu, când multe teatre din țară au fost desființate din lipsa banilor. Instituția la care facem referire reușește să facă față provocărilor de natură economică, dovadă fiind și programul bogat și variat pe care îl are în stagiunea 1933 – 1934. Iată, spre exemplu, repertoriul din perioada lunilor ianuarie – februarie 1934: *D'ale Carnavalului* (în rolurile principale: Nae Dumitrescu, Mișu Ștefănescu, Corneliu Potcoavă, Hristea Cristea, Titi Simionescu, Viorica Dimitriu, Aurelia Vasiliu; direcția de scenă: Virgil Vasilescu); *Micul Weber* (cu V. Vasilescu, Sandu Rădulescu, C. Potcoavă, Viorica Juga-Lapteș; direcția de scenă V. Vasilescu); *Răpirea Sabinelor* (cu Mișu Ștefănescu, Aurel Decu, Natalia Ștefănescu, Daia Nicoară, Mary Ciupcea, Virginia Drăgoi; direcția de scenă N. Neamtzu – Ottonel);¹⁶ *Anatole* (cu N. Mateescu, Viorica Nicoară, Marcela Borsa, Virginia Drăgoi; direcția de scenă V. Vasilescu); *Băiețașul tatei* (V. Vasilescu, Ion Tâlván, Jana Popovici Voinea, Sily Munteanu; direcția de scenă V. Vasilescu); *Victimele Legei* (cu N. Voicu, N. Dimitriu, L. Irimieș, Al. Ilea, Titus Dan; direcția de scenă V. Vasilescu);¹⁷ *Monna Vanna* (cu Iosif Vanciu, Ștefan Braborescu, Athena Dumitrescu, Titus Lapteș; direcția de scenă N. Neamtzu – Ottonel); *Heidelbergul de altădată* (cu Sandu Rădulescu, C.A. Russey, Dem. Constantinescu, Petre Petre, E. Potoroacă, Jeana Popovici; direcția de scenă N. Neamtzu – Ottonel); *Domnișoara Josette nevasta mea* (cu N. Dimitriu, Jeana Popovici, V. Vasilescu, Elvira Barbu, Toto Rusu, Titus Dan; direcția de scenă V. Vasilescu);¹⁸ *Regele Richard al III-lea* (cu S. Vanciu, Nunuța Hodoș, Aurel Decu, Ion Tâlván, I. S. Văleanu, D. Eremia; DS Ștefan Braborescu); *Ginerile dlui Chotard* (cu Titi Simionescu, I. S. Văleanu, C.A. Russey; direcția de scenă V. Vasilescu);¹⁹ *Rața Sălbatică* (cu Aurel Decu, Titus Lapteș, N. Neamtzu – Ottonel, Liviu Doctor, L. Măiță; direcția de scenă Ș. Braborescu); *Titanic Vals* (cu Ștefan Braborescu, Natalia Ștefănescu, Mya Ma-

¹² *Ibidem*

¹³ *Ibidem*, f. 8

¹⁴ I. Scurtu, Gh. Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX*, Editura Paideia, București, 1999, p. 67

¹⁵ *Ibidem*, p. 66 - 67

¹⁶ ANIC, *fond cit.*, dosar 26/1934, f.9

¹⁷ *Ibidem*, f. 15

¹⁸ *Ibidem*, f. 23

¹⁹ *Ibidem*, f. 38

teescu, Violeta Pescariu – Boitoș, Virginia Drăgoi, Daia Nicoară; direcția de scenă Ș. Braborescu);²⁰ *Procurorul* (cu Titus Lapteș, Viorica Dimitriu, Marcela Borșa; direcția de scenă N. Neamtzu-Ottonel); *Idiotul* (cu Aurelia Vasiliu, Viorica Juga, Virginia Braborescu, Maria Munteanu, Elvira Barbu, Ion Honae; direcția de scenă Șt. Braborescu);²¹escu (cu N. Voicu, C. Potcoavă, Mary Cupcea, P. Pătrașcu, Titus Dan; direcția de scenă Virgil Vasilescu)²².

Mai trebuie spus că scena naționalului clujean a fost ocupată și cu reprezentațiile date de diferite teatre, în special din Capitală, aflate în turneu prin Ardeal (Teatrul „Maria Ventura”, Teatrul „Regina Maria”).

Așa cum am arătat mai sus, criza economică a determinat desființarea mai multor teatre, personalul fiind direcționat spre alte instituții din țară. Teatrul Național din Cluj nu a făcut excepție. În momentul în care s-a anunțat că aici au fost detașați artiștii de la Craiova, conducerea teatrului a protestat împotriva deciziei „vexatorie și nedreaptă pentru artiștii Teatrului Național Cluj”, care aducea prejudicii materiale, în condițiile în care actorii și așa au salarii mici²³. Însă mulți artiștii detașați de la alte teatre, nu erau nici ei prea dornici să vină la Cluj, dacă avem, în vedere că, la începutul stagiunii 1935 – 1936, dintre toți cei disponibilizați se prezentaseră la lucru doar doi: Emil Bobescu și Leonard Divarius. Până la sfârșitul lunii octombrie 1935 mai veniseră dintre artiștii de la instituțiile suspendate: Al. Economu, Tanța Brătășanu, L. Aurelian, N. Sireteanu, Puica Periețeanu. Alții (printre care I. Rocos, I. Economu, Margot Boteanu, Gh. Iliescu, Florica Sterescu) nu s-au prezentat. Mulți actori își găsiseră angajamente la alte teatre. Astfel, Gheorghe Aurelian, detașat de la Teatrul Național Cernăuți, își găsise un angajament la Teatrul Tănase și a solicitat concediu fără plată (octombrie – decembrie 1935) pentru a putea să joace în opereta „Rose Marie”²⁴. S-au găsit și soluții de compromis: soții Moruzan, de la Cernăuți, au putut fi angajați cu salariu de 8 000 lei, plătiți din suma disponibilă, la capitolul personal, rămasă în urma decesului Olimpiei Bârsan.

O situație care a dat bătaie de cap conducerii teatrului a fost cea legată de închirierea, de către minister, fără consultarea direcțiunii, a sălii de spectacole unor altor teatre. În toamna anului 1935, s-a acordat spațiul Teatrului Vesel din București cu o chirie de 25% din încasări sau minim 6 000 lei, iar conducerea a trimis o petiție la minister prin care solicita să se verifice calitatea piesei ce urma a fi prezentată, pentru că în 1934 „s-a jucat o piesă cu Birlic care a stârnit indignarea publicului, prin indecența și vulgaritatea sa”. Directorul Direcțiunii Generale a Teatrelor din cadrul ministerului îl asigură pe Zaharia Bârsan că piesa „Figura de la Dorohoi” poate fi jucată fără probleme, nefiind „supt nivelul altor comedii care se reprezintă de către Teatrele Naționale”²⁵. Lucrurile aveau să stea cu totul altfel dovadă fiind protestul trimis de Societatea Acțiunea Patriotică Cluj către Ministerul Culturii. Iată cuprinsul acestuia: „Domnule Director, În seara zilei de 12 noiembrie a.c. s-a prezentat pe scena Teatrului Național din Cluj farsa dlor T. Mușatescu și Sică Alexandrescu: «Figura dela Dorohoi». În fața unei săli pline s-au prezentat situații de un gust discutabil, presărate din nefericire, și cu

²⁰ *Ibidem*, f. 54

²¹ *Ibidem*, f. 59

²² *Ibidem*, f. 63

²³ *Idem*, dosar 5/1935, f. 14

²⁴ *Ibidem*, f. 85

²⁵ *Ibidem*, f. 87

un șir de glume făcute pe socoteala unor nume și instituții legate de viața noastră religioasă. De pildă, trei fete ridicule ale unui funcționar tot atât de ridicul, se cheamă Agapia, Cozia și Pasărea. Se explică spectatorilor că acesta din urmă a fost botezată astfel, fiindcă fusese concepută la mănăstirea cu acest nume... Un fiu la acelui funcționar se chemase Secu. Când cele trei fete apar în diferite rânduri pe scenă se exclamă: «Vine sinodul!», «A venit și directorul general (tatăl fetelor) cu cădelnițele lui». Uneia dintre fete, un personaj al piesei îi răspunde: «Bună ziua, clopotniță!». Și ceea ce este mai dureros este că aceste reflecții sunt făcute de un actor, al cărui aspect îl arată de departe a fi un evreu, cu tot numele românesc ce poartă. Dacă mai adăugăm că într-un moment dat, o actriță înfățișând o dansatoare prostituată pare pe scena Teatrului Național în cămașe, vom fi arătat, credem, Domnule Director, că vi s-a surprins buna credință și a Dv. și a Comitetului de conducere. Zicem aceasta, fiindcă este cu neputință să credem că talentatul artist, delicatul poet și dramaturg aflător la conducerea Teatrului Național ar fi putut să cunoască farsa dlor Mușatescu și Alexandrescu atunci când a permis ca ea să fie jucată pe scena unei mari instituții de cultură, întreținută de stat. Societatea naționalistă, societate compusă din buni români, buni cetățeni și buni creștini, Acțiunea Patriotică, protestează împotriva jicnirii adusă religiei noastre și demnității Teatrului Național prin reprezentarea unei asemenea piese și-și exprimă nădejdea [...] că de azi încolo nu se va mai îngădui jucarea pe prima scenă a Ardealului a unor asemenea exhibiții»²⁶.

Prin urmare, conducerea teatrului a trimis o notă către minister prin care anunța că pe viitor se va refuza închirierea sălii către Teatrul Vesel.

În între 1936 – 1940, director al teatrului a fost Victor Papilian, în timpul căruia se reamcă o deschidere mult mai profundă spre modernitate. Atunci s-a creat un studio pentru a facilita contactul publicului cu dramaturgia modernă. Totodată, trupa se îmbogățește cu alte nume de mare valoare. La sfârșitul deceniului al IV-lea (în 1939), tabloul personalului artistic se prezenta astfel: Nicolae Neamțu Ottonel, Nicolae Dimitriu, Ion Tâlván, Nic. Voicu Popescu, Iosif Vanciu, Dumitru Moruzan, Gh. Paraschivescu, Alex. Economu, Titus Lapteș, Mihail Mateescu, Nic. Bulandra, Alex. Rădulescu, Virgil Potoroacă, Hristea Cristea, Dumitru Constantinescu, Constantin C.A. Rusei, Nicolae Sireteanu, Leonard Divarius, Petre Dragomir, Virginia Cronvald, Jeni Moruzan, Puica Periețeanu, Mia Mateescu, Nunuța Hodoș, Lilly Bulandra, Viorica Dimitriu, Margot Boteanu, Tanți Brătășeanu, Marcela Borca, Viorica Juga, Sili Nemțeanu, Violeta Boitoș, Aurelia Vasiliu, Magda Tâlván, Maria Munteanu, Constantin Toneanu²⁷.

Teatrul Național din Cluj a întreprins numeroase turnee în localitățile din Transilvania, mai ales după ce Teatrul din Oradea fusese desființat la mijlocul deceniului. În noiembrie – decembrie 1939, s-au ținut 44 reprezentații cu spectacolele: „Omul de zăpadă”, „Băeșul tatei”, „Zile senine”, „Medalionul”, „Ne jucăm să ne amuzăm”, „Mama”. Șase reprezentații au avut loc la Timișoara, restul în centre rurale și sate²⁸.

²⁶ *Ibidem*, f. 101

²⁷ *Idem*, dosar 29/1939, f.15 – 16

²⁸ *Idem*, dosar 57/1940, f. 3

În condițiile tot mai tulburi din punct de vedere al situației internaționale, Teatrul Național din Cluj a fost nevoit să se adapteze noilor realități. Foarte multe spectacole sunt date pe zona de concentrare a armatei, pentru „ridicarea moralului soldaților”. Dintr-un raport asupra turneului desfășurat din perioada 7 februarie - 3 martie 1940 aflăm că „s-a căutat pe cât posibil ca înainte de reprezentațiuni să se explice soldaților subiectul piesei, lămurindu-le oarecare probleme pe care piesa le scoate în relief și care totuși pentru ei a fost cam greu de priceput (cazul garnizoanei Sighet unde dl comandant văzuse piesa în altă localitate și a ordonat ca dimineața premergătoare spectacolului ofițerii instructori să explice subiectul piesei). În alte părți (cum este cazul dela Zalău, domnul comandant al unității, după fiecare act a făcut un rezumat al actului jucat, iar la urmă trăgând concluziile necesare pentru educarea trupei)”²⁹. De mare succes s-a bucurat piesa „Doi sergenți”, care a avut „un răsunet adânc în sufletul tuturor ostașilor, ofițeri și soldați”.

Mai trebuie spus că personalul teatrului a fost mobilizat, astfel că realizarea spectacolelor era pusă în pericol. De mai multe ori s-a cerut Ministerului să intervină la Statul Major General al Armatei pentru demobilizarea actorilor, figuranților și personalului tehnic³⁰.

Un moment foarte greu în existența Teatrului Național l-a reprezentat momentul în care, în toamna anului 1940, instituția a fost evacuată din Cluj Napoca. Autoritățile din Timișoara și-au exprimat imediat disponibilitatea de a adăposti instituția, după cum reiese dintr-un memoriu trimis către Ministerul Culturii: „Față de situația creată prin arbitrajul de la Viena, față de necesitatea evacuării imediate a instituțiilor din Cluj, Municipiul Timișoara este în plăcuta situație de a primi și adăposti Teatrul Național, Opera Română și Academia de Muzică, dispunând de factorii necesari cari condiționează o bună și normală funcționare. În ce privește adăpostirea personalului, locuințele particulare pentru funcționari, putem asigura o plasare expeditivă, găsindu-se destule case și apartamente de închiriat în urma plecării din garnizoană a cca 1 000 familii de ofițeri și subofițeri. Pentru adăpostirea Teatrului Național și a Operei Naționale se pune la dispoziție teatrul comunal cu toate accesoriile lui, săli de repetiție și cabinete, sala redutei pentru studiu etc., credem suficiente pentru buna și normala funcționare, unde aceste instituții au făcut numeroase stagii. Eventualele completări și modificări se vor face după necesitățile cari se vor impune. Urmând sistemul alternativ practicat și la Cluj, în zilele de reprezentații ale Operei, Teatrul Național are suficient debușeu foarte apropiat, deplasându-se la Arad, Lugoj sau Oravița, unde sunt săli de teatru încercate de acest ansamblu. Din stagiunile trecute s-a putut constata marele interes al băănățenilor pentru arta superioară oferită de aceste instituții, iar prin așezarea lor în metropola Banatului se împlinește un vechi deziderat justificat prin standardul de viață culturală suficient dovedită”³¹.

²⁹ *Ibidem*, f. 12

³⁰ Androne Traian – soldat, Simion Grigore – soldat, Ursuț Iacob – caporal, Babici Petru – soldat, Moldovan Ioan – caporal, Milonean Gheorghe – soldat, Marina Ion – caporal, Cacovean Alexandru – soldat, Huluban Teodor – sergent, Abrudan Gavrilă – caporal, Bota Mihail – sergent T.R., Doctor Liviu – fruntaș, Lapteș Mihail – sergent, Ionescu Costică – fruntaș T.R., Olteanu Ion – caporal T.R., Rus Emil – caporal, Drăghici Aurel – fruntaș, Szilaghi Ludovic – soldat, Tulogdi Bella – soldat.

³¹ ANIC, *fond cit.*, dosar 57/1940, f.81

Pe 16 septembrie 1940 începea activitatea, conducerea fiind asigurată de un Comitet de Direcție format din: Victor Papilian – director, Pop Ioan – Administrator, T. Moisil - șef contencios, Ștefan Bezdechi – prof.univ., Potoroacă Virgil – artist, Gherghel Ioan – profesor secundar³². Chiar dacă a trebuit să facă față acestor schimbări dramatice, activitatea teatrului a continuat neîntrerupt pe toată durata celui de-al Doilea Război Mondial.

³² *Ibidem*, f. 118

Așezăminte și societăți de cultură hunedorene cu activitate în perioada interbelică

Adela HERBAN

The settlements and the culture societies of the Hunedoara county with activity in the interwar period

Abstract

The companies, meetings, associations, with various ways of organizing had intended to impose a particular momentum for different transilvanian towns and counties. The assessment of the interwar period, fruitful in terms of cultural societies of Hunedoara County, engage us to relate the culture people and their deeds to the absolute time trial and to the platform of some ideals they aspired. We must note for the beginning that a number of cultural societies of the Hunedoara County were formed in the second half of the nineteenth century and even if they have not had the same force after the Great Union, the main ideally accomplished, they continued to work. In the same time we must relate the emergence of some new cultural societies. Of cultural organizations, very active in the interwar period, we mention „Astra”, „The Society for the protection of the orphans”, „The Artisans Company”, The Reading Society „Iulia Hașdeu”, „The Reading Society „Mihai Eminescu” and „Vasile Alecsandri” (from Orăștie), The Society „Alexandru Vlahuță”, The Society „Spiru Haret”, The Society „Petre Poni”, „The Songs Society”, „The Anti-revisionist league” (Deva), The Reading Society „Ion Creangă”, „The Reunion of the Romanian women” (Brad), „The Romanian Orthodox Brotherhood”, The Association „Sfântu Gheorghe”, „The Reunion of the Romanian Orthodox women” (The Orthodox Church), „The General Association of the Romanian Greek Catholic” and „The Reunions Mariane of Greek-Catholic women” (Greek Catholic Church).

Societățile, reuniunile, asociațiile, cu modalități și forme diferite de organizare, au avut menirea de a imprima un anumit avânt diferitelor orașe și județe transilvănene, printre care amintim și județul Hunedoara.

Aprecierea perioadei interbelice, fructuoasă pe planul activității societăților de cultură hunedorene, ne obligă să raportăm oamenii de cultură și faptele lor la judecata absolută a timpului și la platforma unor idealuri năzuite de ei. Menționăm că nu ne propunem în această lucrare să epuizăm subiectul, nici să analizăm societățile de pe întreg teritoriul județului Hunedoara. Vastitatea subiectului ne obligă la un studiu ulterior.

Trebuie remarcat de la bun început că o serie de societăți culturale din județul Hunedoara s-au constituit în a doua parte a secolului al XIX-lea și, chiar dacă nu au mai avut aceeași forță după Marea Unire, principalul ideal fiind înfăptuit, ele au continuat să activeze. Asta pe de o parte, pe de alta, semnalăm apariția unora noi. Cu o anumită lăncezire, explicabilă în timpul Primului Război Mondial, „Astra” își reia activitatea continuând seria acțiunilor de cultură. Adunarea de reconstituire a „Astrei” în 23 octombrie 1920 s-a ținut la Orăștie.¹ În 1932, numărul membrilor era considerabil. Dacă Satu-Mare avea 14 membri, Alba-Iulia 21, Deva 44, Oradea 78, Orăștia avea în acel an 121 de membri, ceea ce constituie o probă a vieții unuia dintre cele mai de seamă așezăminte de cultură pe care le-a avut Transilvania². Pentru o cât mai bună propagandă,

¹ De la Asociațiune, în „Libertatea”, nr. 44, 1920.

² „Transilvania”, nr. 1-8, 1932, p. 127.

despărțământul se organizează și el pe secții: literatură, secție istorică, științifică, școlară, economică, etc. Oamenii de cultură din Orăștie au trimis în cadrul „Astreii” sute de conferințe și conferențieri, dar au fost și gazde primitoare pentru nume celebre din cadrul Universității de la Cluj: I. Lupaș, S. Dragomir, V. Bologa, V. Bogrea, S. Pușcariu, Ștefănescu Goangă. Între anii 1924-1928, cadrele de la Universitatea Daciei superioare, au ținut, la Orăștie, 22 de conferințe, susținute de nume celebre. Merită, de asemenea, de semnalat conferințele profesorilor dr. V. Meruțiu, dr. Al Borza, V. Stanciu, Vl. Ghidonescu, O. Ghibu. Petre Ghim³.

În urma Primului Război Mondial, mulți copii au rămas orfani. Pentru aceștia, se constituie, în 1919, *Societatea pentru ocrotirea orfanilor*. Societatea era patronată de Elvira Botez, care, în primul an, a strâns 100 de copii. S-au adunat daruri pentru acești copii. Societățile din Orăștie organizează anumite spectacole și serbări cu taxe pentru orfelinatul din Orăștie⁴. S-a deschis astfel, unde era Manutanța, o casă de ocrotire⁵.

În cadrul Școlii de arte și meserii (1924-1931), la Orăștie a ființat și un atelier de țesătorie, întreținut de Reuniunea meseriașilor, care a desfășurat o bună activitate instructiv-educativă și practică. Ca inițiativă particulară, aici a fost organizată, în 1919, până și o Școală de dans, deschisă de profesorul N. Stoica de la Sibiu⁶.

Societatea de lectură „Iulia Hașdeu” ființa în cadrul Gimnaziului teoretic de fete al statului. În 1923, elevele școlii au prezentat publicului orăștian piesa lui Victor Eftimiu „Înșiră-te mărgărite”⁷, iar în 1925, de același autor, comedia în 3 acte „Sfârșitul pământului”⁸. În 1933, se joacă piesa „Pasărea albastră”, de Maaeterlink.

Liceul „Aurel Vlaicu” din Orăștie a fost renumit nu numai pentru cadrele sale bine pregătite și oamenii de vază pe care i-a dat, dar și pentru activitatea sa culturală prodigioasă. Slujitorii acestui liceu au fost prezenți la sărbătorile naționale: 1 Decembrie, Ziua eroilor, la sărbătoarea zilei de 24 Ianuarie, a aceleia din 3/15 mai 1848, la aniversarea „Centenarului poetului V. Alecsandri” etc. Constituirea *Societății de lectură „Mihai Eminescu”*, pentru cursul superior⁹, prin Aron Demian și ținerea unor ședințe literare sau publice, au adus și pe această cale noi fonduri necesare bunului mers al liceului. Cât privește *Societatea „Vasile Alecsandri”*, aceasta era pentru cursul inferior. Corul, orchestra, formația de călușari, cea de teatru, apoi excursiile, serbările și concursurile elevilor, conferințele, cercetarea științifică și cea de creație, au adăugat noi dimensiuni acestui liceu din Orăștie, la care componenta culturală era la rang de mare cinste.

În ceea ce privește Deva, activitatea „Astreii” a fost susținută și de multe cadre de la Liceul „Decebal”, aceștia numărându-se printre membrii activi. În cadrul acestei societăți culturale, au ținut conferințe în oraș și în satele din jur,

³ Orăștie. 750.1224-1974, Deva, 1974, p. 238.

⁴ „Libertatea”, nr. 27, 1920, p. 3.

⁵ *Ibidem*, nr. 29, 1920, p. 1.

⁶ Orăștie. 750 ..., p. 235.

⁷ „Libertatea”, nr. 1, 1923, p. 1.

⁸ *Ibidem*, nr. 51, 1925, p. 3.

⁹ *Ibidem*, nr. 24, 1919, p. 4.

profesorii: I. Boteanu, C. Bran, I. Ignaton, L. Combi, T. Ciffa, L. Sirca, N. Lupșor, E. Felszghy, D. Munteanu ș.a.

Prin 1926/1927 prof. N. Dragomir colaborează la redactarea calendarului „Astrei”, secția etnografie.

Profesorii Liceului „Decebal” făceau adesea incursiuni în lumea satului. S-a constatat că locuitorii satelor erau dornici de cultură. Conferințe despre importanța învățăturii, a bibliotecilor, despre însemnătatea meseriilor, despre ravagiile alcoolismului erau bine primite. Conferințele cât și programele artistice care le însoțeau, se bucurau de prezențe masive și de un real interes¹⁰.

Elevii din acea vreme, pe lângă munca de instruire și educare depusă în clasă, prestau o intensă activitate și în afara școlii. Contribuiau astfel la răspândirea culturii și la progresul societății românești.

După realizarea României Mari, încă din primul an școlar al liceului „Decebal”, a luat ființă, la 15 noiembrie 1919, *Societatea de lectură a elevilor „Alexandru Vlahuță”*, care avea ca scop „completarea cunoștințelor și a educației elevilor în afara cadrelor învățământului obligatoriu”. Societatea cuprindea 5 secții și anume: literară, istorică, științifică, artistică și ziaristică. Viața acestor secții a fost una bogată și de lungă durată, până în anii războiului, când aceste activități au îmbrăcat alte forme.

Ca îndrumător și conducător era un cadru didactic, cel mai adesea profesorul de limba și literatura română. S-au perindat rând pe rând: Dante C. Gherman, I. Boteanu, Ieronim Păstrăv, Iuliu Josan, Nicolae Lupșor, Liviu Sirca.

Activitatea depusă în societate îmbrăca forme diverse dând astfel elevilor posibilitatea de a-și pune în valoare talentele și aptitudinile, de a-și îmbogăți orizontul cultural, de a-și exprima păreri și convingeri și, nu în ultimul rând, de a se afirma în public.

O manifestare artistică-literară, în Simeria, au organizat elevii liceului „Decebal” din Deva, înscriși în „Societatea de lectură „Alexandru Vlahuță”. Programul a fost alcătuit din piese muzicale de Ludwig van Beethoven, poezii de V. Eftimiu, prelucrări folclorice de I. Ignaton, o comedie într-un act de Z. Bîrsan¹¹.

Anual, se țineau 7-8 ședințe. Unele îmbrăcau haine festive, de comemorare a unor personalități, ca de exemplu Al. Vlahuță, altele erau ședințe lucrative. În cadrul acestora, elevii prezentau lucrări cu subiecte literare sau științifice, recitau poezii și interpretau piese muzicale la pian, vioară sau acordeon etc. Lucrările prezentate erau supuse exigențelor criticilor desemnați de comitet și de membrii societății, admitându-se, prin vot, cele bune, foarte bune ca și cele admise sau respinse. Pe același principiu se desfășurau și concursurile de poezie, proză literară sau științifică. Cele mai bune creații erau premiate. Aceste manifestări se desfășurau atât în incinta școlii cât și pe raza orașului, dar și în zonele limitrofe Devei¹².

Merită să menționăm că în anul școlar 1924-1925, la același liceu, a luat ființă și *Societatea de matematică „Spiru Haret”*. Cu toate că activitatea acesteia a fost, ca timp limitată, membrii ei țineau conferințe și disertații cu teme științifi-

¹⁰ Victor Jacota, Dumitru Susan, Eugen Ghișoiu, *Monografia Liceului „Decebal”. 1871-1971*, Deva, 1971, p. 33.

¹¹ Maria Basarab, *Consemnări culturale în presa hunedoreană interbelică*, în „Sargetia”, XVI-XVII, Deva, 1982-1983, p. 615.

¹² Victor Jacota, Dumitru Susan, Eugen Ghișoiu, *op. cit.*, p. 46.

face și rezolvau probleme de matematică. Organizau de asemenea, concursuri cu premii¹³.

La începutul anului 1934, profesorul de fizică și chimie, Edmond Felszeghy, precum și cel de matematică Mihaly Elemer, au pus în cadrul liceului „Decebal” bazele *Societății științifice „Petre Poni”*. Problemele abordate în cadrul societății erau unele de fizică, chimie și matematică. Nu erau lăsate, pe ultimul loc, nici lucrările de laborator. Profesorii își puneau toată speranța în dezvoltarea spiritului de cercetare și formarea deprinderilor științifice ale elevilor¹⁴.

Aviația era un alt sector îndrăgit de elevi. A.R.P.A. a înființat în anul 1928 în rândul elevilor de la Liceul „Decebal” cercul de aeromodelism „Elicea,” condus de profesorul Nicolae Dragomir. La interval de câțiva ani, această grupare a fost reorganizată în cadrul Societății științifice „Petre Poni”, prestand o activitate rodnică. În cadrul societății au fost construite multe planoare și propulsoare. Unele din acestea au fost prezentate în 1935/1936, la concursul de planoare și avioane cu motor în miniatură, ce s-a desfășurat la Brașov. Doi elevi ai liceului, respectiv Brândușa Emil și Kosma Ladislau, au fost premiați cu locul 1. Același loc l-au obținut Kosma Ladislau și Boldura Cornel la manifestarea de la Brașov și București, din 1938-1939. Importanța de care acest cerc se bucura pe plan național reiese din comunicatul dat de F.A.R.R., publicat în principalele ziare din România: *„Cercul „Elicea” al Liceului „Decebal” deține în mod indiscutabil întâietatea pe țară în construirea propulsoarelor.”* Activitatea intensă desfășurată precum și calitatea și ingenuitatea creațiilor acestor minunați elevi le-au adus nenumărate premii și în anii următori. Din păcate, activitatea a încetat în anii războiului¹⁵.

Cât privește partea artistică prestată de elevii Liceului „Decebal”, aceștia au stat tot timpul pe locul I. Sub conducerea profesorului I. Ignaton¹⁶ la doi ani

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ S-a născut la 1 septembrie 1888 în localitatea Ormindea din județul Hunedoara. Talentat și iubitor al muzicii încă din copilărie, - har moștenit de la tatăl său, învățătorul I. Ignaton - după terminarea școlii primare și a gimnaziului din Brad și în urma obținerii unei burse din fondul „Avram Iancu” al Astrei, a trecut la Liceul românesc „Andrei Șaguna” din Brașov. Ținem să menționăm că l-a avut profesor pe renumitul Gheorghe Dima, ajuns după Marea Unire, director al Conservatorului de muzică din Cluj. Ca elev de liceu, tânărul Ignaton a făcut parte din corul Reuniunii de muzică. Cu aceasta și sub baghete lui Gheorghe Dima au dat spectacol pe scena Ateneului Român, cât despre cele susținute la Brașov, acestea au fost nenumărate. La vârsta de 18 ani a alcătuit și instruit primul cor mixt, în satul său natal, cu care a reunit succese deosebite, fiind remarcat și elogiat de către inspectorul general al învățământului regional din vremea aceea, care l-a îndemnat să-și perfecționeze talentul și pregătirea muzicală. După absolvirea liceului, Ion Ignaton s-a înscris la Academia de teologie din Sibiu, pe care a absolvit-o în anul 1912. În Seminarul sibiian, studiul muzicii l-a continuat cu profesorii d. Cunțan și Timotei Popovici. În același timp a făcut parte din corul Reuniunii de muzică, sub conducerea maestrului L. Tempea. În intervalul 1911-1913, a fost dirijorul corului mixt al Reuniunii meseriașilor români din Sibiu, activând alături de vajnicul președinte de atunci - Victor Tordașianu - și dând mai multe concerte în oraș. Pe Ignaton îl găsim alături de fostul său profesor Timotei Popovici, la culegerea și valorificarea unui mănunchi de melodii populare din Rășinari, apărut în monografia acestei așezări din apropierea Sibiului. După absolvirea Teologiei, I. Ignaton și-a întemeiat o familie prin căsătoria cu Teodora Antonescu din Săliște. În anii Primului Război Mondial îl găsim cu gradul de căpitan la Spitalul militar din Bistrița (1919), de unde a trecut la Spitalul militar din Cluj. Mai târziu a fost trimis pe fronturile din Polonia, Rusia și Italia. Toată viața, Ignaton și-a dedicat-o perfecționării artei muzicale. A audiat cursurile de teorie - solfegii, armonie și contrapunct - ajungând să stăpânească multe din secretele acestei arte, în general și cele ale muzicii populare, în special. O dovedesc examenul de specialitate, susținut cu nota 10, în anul 1920, în urma cursurilor organizate de Universitatea din Cluj. În anul 1919 se va stabili la Deva, fiind numit profesor de muzică la Liceul teoretic de băieți. Activitatea lui va fi

de la stabilirea sa la Deva, respectiv 1921, a luat parte la concursurile Tinerimii române din București cu corul liceului de băieți și al celui de fete, precum și al Școlii Normale de băieți din Deva. În toamna aceluiași se pun bazele corului mixt format din funcționari și meseriași. Cu acest cor, a cântat și a dat o reprezentare teatrală pentru poporul de la sate, la adunarea generală ținută de „Astra” în localitatea Bârsău. Din acest cor a luat ființă, în martie 1923, Reuniunea meseriașilor români din Deva. În anul următor I. Ignaton a fost ales președinte al acestei societăți. Cu același cor, a luat parte, la 25 septembrie 1927, la sfințirea drapelului Reuniunii meseriașilor de pe Valea Jiului, ce a avut loc la Petroșani. A fost un bun prilej pentru a organiza și o reprezentare artistică în sala festivă a Cazinoului muncitorilor din acest oraș.

La 17 mai 1928 s-a prezentat pentru a doua oară la concursurile Tinerimii române din București cu corul Școlii normale de învățătoare din Deva, obținând un frumos rezultat. O bună ocazie pentru studenții universitari hunedoreni din București de a-l proclama pe I. Ignaton, într-o ședință festivă, membru de onoare al cercului lor. În primăvara anului 1928, a înființat, cu sprijinul mai multor intelectuali stăpâniți de aceeași dorință de înălțare a poporului român, *Societatea de cântări din Deva*, cu al căru cor și orchestră a organizat o mulțime de manifestări și reprezentații artistice. Cu acest cor, a mai luat parte, la 30 iunie 1929, la sfințirea monumentului eroilor din comuna Nevoieși (azi Lunca), organizând și o manifestare artistică pentru sătenii de acolo. Tot cu acest cor a prezentat cu mare succes, la 23 martie 1932, pe scena teatrului din Deva, opereta „La șezătoare”, de Tiberiu Brediceanu. Cu această operetă a întreprins și un turneu artistic în diferite localități ale județului. Cu același cor, a contribuit la buna desfășurare a festivalului organizat de Liga antirevizionistă română din Deva, în 17 iunie 1934, pentru comemorarea procesului memorandiștilor. În seara zilei de 28 iunie, corul a reprezentat, sub conducerea maestrului Ignaton, la Teatrul orășenesc, opereta în 2 acte și 1 tablou: „Baba Hârca” de Matei Millo și Alexandru Flechtenmacher; în 14 iulie, la Simeria; în 15 iulie, la Călan. Câteva luni mai târziu, piesa a fost interpretată și pe scenele din Brad și Hunedoara.

La 28 februarie 1935, cu ocazia împlinirii a 150 de ani de la moartea lui Horea, Cloșca și Crișan, Ignaton a luat parte, cu corul, la serbările organizate în Deva, în amintirea acestor martiri ai libertății neamului. El a prezentat un program artistic cu unele compoziții proprii ca: „Gorunul lui Horea” și „Horea, Cloșca și Crișan”, lucrate special pentru acest eveniment, stârnind o puternică emoție în public.

Un eveniment deosebit al anului 1935, a fost sărbătorirea Zilei de 1 Decembrie. „Astra” și „Liga antirevizionistă” din Deva și-au unit forțele pentru organizarea unei manifestări reușite. Cum era și firesc și profesorul Ignaton a pus umărul.

În anul următor, la 13 septembrie, în sala festivă a Camerei de muncă, corul „Reuniunii meseriașilor români” conduși de I. Ignaton a participat la spectacolul prilejuit de culesul viilor. În aceeași zi, au plecat la serbările anuale organizate la Țebea.

Liga antirevizionistă din Deva a fost cea care a organizat manifestările dedicate zilei de 1 Decembrie 1936, prilej cu care I. Ignaton a prezentat, cu coruri-

una rodnică și deosebit de valoroasă. Se stinge din viață în anul 1973. (vezi Valeria Oprișu, *Ion Ignaton – promotor al vieții muzicale hunedorene*, în *Sargetia*, XXVI/2, Deva, 1995-1996, p. 475-476).

le reunite ale Reuniuni meseriașilor români și a Liceului de băieți „Decebal”, o serie de piese muzicale, unele creații proprii.

Același concurs însuflețitor l-a dat renumitul muzician la șezătoarea scriitorilor români, organizată la Teatrul orășenesc din Deva, în 13 decembrie a anului amintit, cântând cu corul, printre cântecele patriotice, compoziția proprie, „Doina lui Lucaciu”. Printr-o întâmplare fericită, tocmai în acea zi, se dezvelea la Satu-Mare, statuia acestui mare erou al neamului.

Pentru munca depusă, pentru înălțarea meseriașilor din Deva la un înalt nivel cultural, în seara zilei de 1 Decembrie 1937, într-un cadru festiv, i s-a decernat profesorului Ignaton medalia „Meritul comercial și industrial clasa a-2-a”.

Orașul Deva a cunoscut, în anul 1942, un eveniment deosebit. La 19 octombrie, a fost inaugurat Teatrul orășenesc din Deva, al cărui local, reparat în întregime, a primit, la propunerea profesorului I. Ignaton, numele marelui compozitor ardelean și fost director al Conservatorului din Cluj, Gheorghe Dima. Gheorghe Grozuță a interpretat câteva din cântecele fostului său profesor Ignaton, fiind îndelung aplaudați atât cântărețul cât și compozitorul.

Convinși de necesitatea înființării unui conservator muzical în capitalele județului, în care tineretului să i se ofere posibilitatea de a-și valorifica talentele, profesorul I. Ignaton este acela care, încă din 1926, a elaborat ideea înființării unui astfel de conservator.

S-a discutat mult, dar din lipsă de fonduri, sală etc., doar în anul 1943 a fost posibilă înființarea Conservatorului de muzică și artă dramatică „Gheorghe Dima”. Inaugurarea solemnă a acestuia s-a făcut la 15 noiembrie 1943, în sala festivă a „Camerei de muncă”. Înființarea Conservatorului de muzică și artă dramatică din Deva a fost o dorință a locuitorilor, iar scopul acestei școli a fost să promoveze în întreg județul școli ale cântecului românesc. Cursurile gratuite constituiau o garanție în realizarea dezideratului de propagandă și instruire muzicală.

Direcțiunea Conservatorului i-a fost încredințată profesorului atât de cunoscut în Ardeal, Ion Ignaton, iar repartizarea specialiștilor s-a făcut, mai apoi, pe clase.

Din păcate, Conservatorul din Deva nu a avut viață lungă. Având în vedere adresa nr. 10.003 din 17 mai 1944 – în conformitate cu Ordinul Ministrului Culturii Naționale nr. 4557 din 9 mai 1944 – Conservatorul de muzică și artă dramatică va pune, la dispoziția Teatrului Național din București, localul Conservatorului. Astfel, Conservatorul și-a sistat activitatea¹⁷.

Bradul, acest mic orășel provincial, simptomatic prin dimensiuni, a fost dominat de prezența Societății aurifere „Mica”. Liceul de băieți „Avram Iancu”, Societatea culturală și Biblioteca întreținută de „Mica”, fanfara Batalionului 11 Vânători de Munte, tipografiile și editura, cinematograful și Casina română adăposteau principalele manifestări artistice din localitate.

Asociația corală din Brad datează din 1924 și se încadrează cu bune realizări, pe linia de conduită a mișcării muzicale provinciale românești din epocă. În componența ei, intrau în egală măsură, intelectuali și meseriași din localitate – fapt ce probează comunicarea de interese și disponibilitatea personală pentru actul cultural performant. Sub bagheta profesorului brădean Gheorghe Pârvu de

¹⁷ Vezi Adela Herban, *Momente din trecutul județului Hunedoara în câteva lucrări din prima jumătate a secolului XX*, în „Sargetia” XXI-XXIV, Deva, 1988-1991, p. 546-550.

la liceul din localitate, se afla atât sus-numita asociație cât și corul bărbătesc al elevilor de liceu precum și fanfara Societății „Mica”. Talentatul dirijor, șlefuit la cursurile anuale ale profesorilor timișoreni, a putut să se manifeste în plenitudinea sa datorită mecenatului asigurat de directorul general al Societății „Mica”, ing. Ioan Gigurtu.

Tânărul profesor Filimon Țurcanu este un alt talent al Bradului. Începutul anului îl găsește pe acesta ocupându-se de organizarea unui cor de copii pe două voci, aceștia provenind din elevele școlii profesionale din localitate. Acestui profesor i se datorează și realizarea unor coruri țărănești în satele din zonă. Cât privește Batalionul 11 Vânători de Munte, la scurt timp de la transferarea sa de la Caransebeș, își va fonda propria sa fanfară (1935). În toată perioada interbelică, fanfarele acompaniau manifestările locale de profil sau activau în spectacole independente, ori de divertisment duminical. Cea din Brad a fost dirijată la început, de căpitanul Mușatescu, iar din martie 1938, de sublt. Zisu¹⁸.

Pe scena Casinei române din Brad sau a liceului „Avram Iancu” s-au perindat nume mari ale scenei: Lia Hubic (prezentă de două ori în localitate: prima dată cu ocazia recitalului din 6 noiembrie 1937, apoi ca însoțitoare – alături de Copilu Cheatră și Horia Stanca – a scriitorului Ion Agârbiceanu la șezătoarea din 26 martie 1939; pianista Elisabeta Cotruș și corul Sf. Patriarhii din București dirijat de profesorul N. Oancea¹⁹.

Ca și în alte localități, sistemul conferințelor publice se afla în strânsă legătură cu activitatea cadrelor didactice de la liceul „Avram Iancu”. Pe lângă propriile lor contribuții la popularizarea unor teme și cercetări de specialitate, membrii corpului profesoral și ai Societății de lectură „Ion Creangă” au invitat să conferențieze la Brad nume de primă mărime ale culturii românești: I. D. Ștefănescu (Picturile religioase descoperite în anii 1927-1928 la Crișcior și Ribița, respectiv despre arta bizantină. Conferințele s-au desfășurat în zilele de 4 și 5 martie, acestea au fost anunțate pe 8 martie și prezentate în rezumat pe 22 martie 1934)²⁰; Onisifor Ghibu (a vorbit despre Vasile Stroescu, unul dintre binefăcătorii Zarandului. Acțiunea s-a desfășurat pe data de 31 mai 1936, în cadrul manifestărilor organizate de „Acțiunea Românească”, conferința a fost anunțată în 7 iunie și prezentată în rezumat pe 14 iunie 1936)²¹; Octavian Goga („Probleme naționale de actualitate – despre evrei”. Recenzia conferinței desfășurate în 4 octombrie 1936 s-a făcut în „Zarandul” din 10 octombrie 1937)²² și Ion Agârbiceanu („Căminul cultural la sate” în cadrul unei șezători la care au mai luat parte Lia Cubic, Copilu Cheatră și Horia Stanca. Acțiunea s-a desfășurat pe 28 martie 1939)²³. Acțiunea de propagandă culturală românească a fost sprijinită eficient de Societatea „Mica” prin intermediul unităților ei de profil, respectiv de Reuniunea Femeilor Române „Regina Maria”, din localitate.

Trebuie menționat faptul că în perioada interbelică și Biserica (ortodoxă sau unită) a fost organizatoarea și inițiatoarea multor manifestări cultural-educative prilejuite de aniversarea unor evenimente și personalități istorice, cu rol

¹⁸ Cornel Crăciun, *Viața culturală și reclama în Brad – considerații pentru perioada deceniului patru al secolului XX*, în „Sargetia” XXV, Deva, 1992-1994, p.841-862.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Zarandul*, II, 11/12 aprilie 1934, p. 1

²¹ *Ibidem*, IV. Nr. 32/16 august 1936, p.4.

²² *Ibidem*, V, nr. 40/10 octombrie 1937, p. 102.

²³ *Ibidem*, VII, nr. 6/19 martie, p. 5.

hotărâtor în istoria națională a românilor. Preoții celor două Biserici, au depus eforturi deosebite și au reușit să organizeze și la nivelul satelor și al comunelor hunedorene filiale ale asociațiilor și societăților religioase cu caracter moral, pastoral-misionar și educativ. Aceste asociații și societăți precum Frăția Ortodoxă Română, Asociația Sfântul Gheorghe, Reuniunea Femeilor Ortodoxe Române, Asociația Generală a Românilor Uniți (A.G.R.U.), Reuniunile Marine ale femeilor greco-catolice au avut, prin filialele locale din localitățile hunedorene, un rol deosebit în desfășurarea actului de cultură de aici. Aceste asociații și societăți își desfășurau activitatea prin organizarea unor conferințe pe diferite teme culturale, literare, educație socială, șezători culturale, coruri, spectacole de teatru sau folclorice etc.

Protopopiatele și parohiile hunedorene ortodoxe sau unite s-au preocupat în permanență de îmbunătățirea bibliotecilor parohiale și tractuale (ale protopopiatelor). Prin intermediul acestor biblioteci și a filialelor asociațiilor și societăților religioase culturale, Biserica și reprezentanții ei – preoții, s-au implicat constant și puternic în actul de cultură de la sate și orașe. În cadrul protopopiatelor, de ar fi să-l dăm de exemplu doar pe cel de Brad, funcționau patru cercuri cultural-religioase: Băița, Căinel, Curechiu, Vălișoara²⁴. Aceste cercuri au desfășurat o bogată activitate culturală prin organizarea unor conferințe publice la toate parohiile și la care au participat locuitorii zonelor. Temele dezbătute au fost diverse: educație moral-religioasă, educație familială, combaterea alcoolismului și concubinajului, combaterea sectelor religioase, probleme economice și de gospodărire țărănească, pilde și povestiri moral-educative, rolul școlii în viața unui popor, lecturi din marii scriitori și poeți români, evocarea unor momente importante din istoria românilor. Tineretul avea filiale ale Societății „Sfântul Gheorghe” la București cu 18 membrii și sesiuni cu 25 de membrii. Tot aici se constituiseră două coruri bisericești, care prezentau programe cu ocazia sărbătorilor religioase sau naționale. Aceste organizații de tineret organizau periodic șezători culturale, la care participau tineri și vârstnici și unde se recitau poezii, se citeau fragmente din operele scriitorilor români sau din scrierile religioase. La Băița activa o filială a Reuniunii Femeilor Ortodoxe Române, cu 35 membre, care ținea două adunări anuale, organiza conferințe publice pe diverse teme sociale, culturale, educative, organiza concerte, chiar spectacole cu mici piese de teatru, organizau serbarea pomului de Crăciun, colectau și donau cărți și îmbrăcăminte pentru copii săraci și orfani și se ocupau cu întreținerea și îmbunătățirea bisericilor²⁵.

Ținem să menționăm rolul Bisericii (ortodoxă sau unită) în inițierea și organizarea unor serii de manifestări cultural-educative cu ocazia aniversării unor evenimente și personalități istorice ce au jucat un rol hotărâtor în istoria poporului român. Pe prim plan se aflau festivitățile prilejuite de 24 ianuarie, 10 mai, 1 decembrie, ziua eroilor sau comemorarea unor personalități istorice ca: Horea, Cloșca și Crișan, Avram Iancu, Emanuil Gojdu, Andrei Șaguna, etc.²⁶.

La rândul lor, filialele parohiale A.G.R.U. din județul Hunedoara, aflate sub patronajul Bisericii greco-catolice, prin protopopiatele sale, pe lângă activitățile

²⁴ Dumitru Barna, *Biserică și societate – contribuție la actul de cultură*, în „Sargetia” XXV, Deva, 1992-1994, p. 733-766.

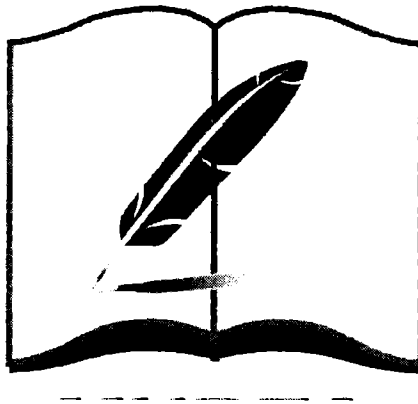
²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

misionare, au desfășurat și alte activități, cum ar fi combaterea concubinajului, a avortului, a alcoolismului, a sectelor religioase. Filialele au organizat șezători, întruniri în care s-au expus puncte de vedere despre rolul educativ al familiei. Trebuie menționat că lucrând paralel cu Asociația ortodoxă F.O.R., prin conferințe, șezători cultural-educative și religioase, coruri și fanfare, opere de asistență, îngrijirea de biserici și cimitire, pelerinaje, spovedanii, A.G.R.U. a luat o mare extindere, iar prin revista „Buletinul A.G.R.U.”, care a dobândit un caracter științific doctrinar și-a adus o contribuție decisivă la educarea populației românești în sprijinul moralei creștine, dar și la răspândirea culturii printre credincioșii uniți, sub toate aspectele. Aceiași Biserică, despre care facem vorbire, patrona și Reuniunile mariane ale femeilor greco-catolice, care au avut mai degrabă un rol de asistență socială și religioasă decât unul cultural²⁷.

În final, putem spune că Biserica a fost în perioada interbelică, un stâlp al vieții culturale românești, un îndrumător și un susținător spiritual și material al procesului de culturalizare al populației românești, contribuind major și decisiv la progresul culturii și civilizației în România Mare.

²⁷ Maria Cristina Ploscă, *Repere din activitatea Asociației Generale a Românilor Uniți din Vicariatul Hațeg*, în „Sargetia” XXXIV, 2006, p.383-386.

Considerații privind patrimoniul imobil al orașelor transilvănene în primul deceniu după Marea Unire. Situația orașului Târgu-Mureș

Virgil PANĂ

Considérations sur le patrimoine immobile des villes de Transylvanie dans la première décennie après la Grande Union. Situation de Targu-Mures

Résumé

Basé sur un document joint à la fin de l'étude, l'auteur fait quelques considérations sur les conséquences de la réforme agraire de 1921 sur les propriétés des villes de Transylvanie, sur une étude de cas de la ville de Targu-Mures. La conclusion est que la loi de réforme agraire en Transylvanie, Banat, Crisana et Maramures a reporté pour un moment de finaliser les plans de systématisation et l'expansion territoriale urbaine qui a conduit aux nombreuses protestations justifiées.

Situația patrimoniului imobil al orașelor transilvănene din perioada interbelică, care a amânat o bună bucată de timp atât definitivarea planului de sistematizare a orașului, cât și extinderea teritorială a acestuia, s-a datorat, în mare măsură, Legii pentru Reforma Agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș¹, îndeosebi capitolului privind proprietățile extra și intravilane ale comunelor urbane, care a și provocat multe plângeri din partea celor interesați, majoritatea lor fiind justificate.

Din punctul de vedere al intereselor generale ale orașelor, fixate prin paragrafele 2 - 4 ale art. 1 din lege² nu numai că s-au nesocotit în întregime spiritul și litera acestora, ci, în decursul exproprierilor, autoritățile îndreptățite cu aplicarea legii au declarat drept expropriate, aproape fără excepție, toate terenurile extra și intravilane orășenești, care aveau deja menirea satisfacerii intereselor generale fixate prin amintita lege. Prin împrăștiarile care au urmat, nu numai că nu li s-a mai dat nimic din terenurile expropriate de la particulari, dar nici chiar din terenurile expropriate din proprietățile orășenești.

Municipiul Târgu-Mureș a înregistrat pierderi materiale cu caracter economic și financiar considerabile, fiindu-i expropriate, din întreg terenul extravilan de circa 520 iugăre,³ peste 280 iugăre, precum și toate proprietățile intravilane de circa 14 iugăre. În urma acestor pierderi, i-a fost afectată posibilitatea dezvoltării edilitare, a sistematizărilor și alinierilor reclamate de această evoluție, a aplicării principiilor urbanistice, în general. Pentru un timp îndelungat, orașul a fost lipsit de posibilitatea de a înființa așezăminte obștești de necesitate urgentă, precum: cimitir comunal, cimitir pentru animale, terenuri amenajate de apă-

¹ Vezi „Monitorul Oficial al Regatului României” (în continuare M.O.) nr.93/30 iulie 1921.

² Art. 1, pct. 2. Pentru a înlesni dezvoltarea industriei naționale, oprindu-se pământul necesar pentru industria în ființă sau pentru aceea pe care circumstanțele geografice, topografice și geologice o indică incontestabil cu putință în viitor; Art.1, pct. 3. Pentru a ușura traiul din orașe și centrele miniere, industriale și balneare, rezervându-se terenuri spre a se crea mici gospodării pe seama muncitorilor, funcționarilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai; Art. 1, pct.4. Pentru satisfacerea trebuințelor de interes general, cultural, economic, social și educație fizică.

³ Iugăr = măsură de suprafață, în Transilvania, egală cu 0,57 hectare.

rare împotriva inundațiilor provocate de râul Mureș, înființarea piețelor dislocate în scopul târgului zilnic și al celor de țară, a diferitelor edificii publice, respectiv școli, cinematograf, teatru, locuri de agrement etc.

Dacă, din punct de vedere social, legea avusese o importanță demnă de remarcat în opera de nivelare a stratificării sociale, în spiritul reformativ de după război, în ceea ce privește situația orașelor, punerea ei în aplicare s-a făcut cu ignorarea propriilor principii și scopuri, fapt ce a provocat amânarea, pentru multă vreme, a satisfacerii intereselor economice, sociale și culturale ale acestora.

Terenurile extravilane expropriate fuseseră achiziționate prin exproprieri administrative, în urma sistematizării anumitor părți din oraș, prin dificile proceduri și cu cheltuieli foarte mari și păstrate cu *adevărată evlavie* pentru a fi edificate. În 1920, de pildă, în vederea introducerii gazului metan, municipiul Târgu-Mureș cumpărase, în apropierea imediată a orașului, un teren de circa 45 de iugăre, în scopul înființării unui cartier de fabrici. Cu toate că contractul de vânzare-cumpărare fusese avizat pozitiv de către autoritățile în drept de la vremea respectivă, cei care au aplicat Legea Reformei Agrare l-au expropriat pentru a-l împroprietări în interese cu totul secundare. Un alt exemplu, l-a constituit terenul pe care municipiul l-a avut în lungul țărmului stâng al Mureșului, în partea dinspre oraș, destinat unui dig de apărare împotriva inundațiilor care puteau pune în pericol și uzina de apă. După ce a fost expropriat, a fost dat în folosință închisorii pentru grădini de zarzavat, dar, în scurt timp, s-a observat că, în loc să fie folosit conform scopului și necesităților pentru care fusese destinat, acesta devenise carieră de pietriș, dar nu pentru închisoare.

În urma numeroaselor memorii privind exproprierea și împroprietărirea terenurilor extravilane, înaintate de către orașe autorităților în drept, acestea au sesizat pericolele care împiedicau evoluția edilitară a comunelor urbane și au dispus, prin ordinul circular din 2 martie 1923, emis de Ministerul Agriculturii și Domeniilor, ca, în raza de 5 km pentru orașele mari (cum era și cazul orașului Târgu-Mureș) și de 2 km pentru orașele mici, terenurile extravilane expropriate să nu fie împroprietărite în scop economic, acestea rămânând rezerve de stat în scop de utilitate publică, pentru a satisface în mod echitabil interesele generale orășenești, conform importanței lor⁴. În scurt timp, însă, terenurile au fost puse la dispoziția garnizoanelor militare, cu destinație temporară sau definitivă, drept grădini de zarzavat, poligoane de tragere sau câmpuri de instrucție militară, depozite etc. În felul acesta, rezerva de stat din jurul municipiului Târgu-Mureș, cu excepția unui teren pentru circa 1200 locuri de casă, avea ca destinație: un poligon de tragere (19 iugăre), un depozit de lemne și furaje (2 iugăre), un teren de instrucție pentru Regimentul 82 Infanterie (37 de iugăre), un alt teren de instrucție pentru infanterie (84 de iugăre), iar 32 de iugăre fuseseră arendate unei cooperative. Prin urmare, garnizoana din Târgu-Mureș avea la dispoziție 121 iugăre teren de instrucție, în situația în care această formă de pregătire militară se făcea pe hotarele comunelor din jur, iar în oraș toate cimitirele erau arhipline.

⁴ "Un ordin îmbucurător- îi anunța primarul Dandea pe membrii Comitetului Administrativ- ne-a venit de la Min. de Domenii. Anume, în urma repetitelor intervenții și memorii, Ministerul a fixat că este interzisă exproprierea pentru alte scopuri ca dezvoltarea orașului, în o rază de 5 km dela oraș, deci apelurile noastre contra exproprierilor trebuie să fie luate în considerare". ("Orașul", 15 septembrie 1923, p. 160).

În ce privește proprietățile intravilane, greșelile datorate necunoașterii situației din Transilvania de către legiuitor erau la fel de mari. Pentru îndreptarea lucrurilor, Comisia de ocol pentru expropriere, ca primă instanță de apel, în ședința din 29 septembrie 1923, a scutit de expropriere toate locurile intravilane care formau proprietatea orașului, hotărârea considerându-se ca fiind definitivă.⁵ La scurt timp însă, „Comisia agrară județeană a reformat hotărârea forului I care scutea de sub expropriere intravilanele orașului. Dl. Prefect, împreună cu Primarul s-au prezentat imediat la Dl. dir-gen. Petrini, la Cluj, expunând daunele ireparabile cari ar obveni, dacă s-ar menține hotărârea, după părerea noastră greșită și contrară legii a forului. Dl. dir. gen. a dat toate deslușirile referitoare la modul cum trebuie purces pentru ca intravilanele expropriate să revină iar orașului, pentru scopuri de dezvoltare. Lucrările necesare fiind deja pregătite, Dl. Prefect și Primarul să prezintă încă în cursul săptămânii cu ele la București Ministerului de Interne, iar după aprobarea planului de dezvoltare din partea acestui minister, orașul va fi reîmproprietărit din partea statului.”⁶ Întrucât, planul de dezvoltare a orașului întocmit de primarul Emil Dandea, a fost considerat imperfect, situația intravilanului orășenesc a rămas, pentru multă vreme, la stadiul dinaintea acestor intervenții. Pentru a corecta ce se mai putea îndrepta, Ministerul de Interne, printr-un ordin din 18 aprilie 1927, a interzis eliberarea autorizațiilor de împrejmuire și de edificare a loturilor de case obținute în urma împrumuturilor. Din păcate, dispoziția s-a dovedit tardivă. Ea sosea când, deja, în cele mai multe orașe, loturile de case nu numai că erau fixate în teren ci și intabulate în cărțile funciare, pe respectivii îndreptățiți.

Neputând rămâne pasiv față de situația creată în urma împrumutării rezervei de stat, prin care s-au nesocotit interesele orășenești și față de faptul că toate sentințele de exproprieri și împrumutări deveniseră operante, Consiliul municipiului Târgu-Mureș a fost nevoit să recurgă la ultimul mijloc legal pentru apărarea intereselor sale, care erau în consonanță, în aspectele generale, cu ale tuturor orașelor ardelenesti, hotărând, în anul 1928, declanșarea unei acțiuni comune, prin lansarea apelului nr. 2663/1929 către toate orașele interesate prin care le invita la o consfătuire, la Cluj. Se spera, în felul acesta, să sensibilizeze autoritățile în drept pentru îndreptarea, în limitele cadrului legal, a stărilor imposibile în care se aflau petiționarii.

Din informarea făcută participanților la această consfătuire de către I. Cosma, șeful serviciului administrativ al primăriei Târgu-Mureș, se desprind concluzii demne de luat în considerare pentru cei care studiază efectele aplicării Legii de Reformă Agrară pentru orașele transilvănene.⁷

Astfel, în urma exproprierilor averilor extravilane, se spunea în această informare (vezi și Anexa) li s-au cauzat orașelor pagube materiale foarte mari, cu caracter economic și financiar, luându-li-se un capital permanent aducător de dobânzi pentru susținerea așezămintelor publice orășenești. La rândul lor, cetățenii contribuabili, în mod indirect, au fost lipsiți de o valoare suportabilă de poveri ipotecare, chiar în timpul marilor împrumuturi și a galopantei dezvoltări a

⁵ „Comisiunea de ocol ptu. expr. în ședința sa din 29 I.c., a scutit de sub expropriere toate locurile intravilane cari formează proprietatea orașului, deci tabloul împrumuturilor invalizilor, orfanilor și funcționarilor se vor putea înainta spre aprobare în cursul acestei luni, întrucât – credea Dandea – hotărârea Comisiei de ocol va rămâne definitivă” („Orașul”, 14 octombrie 1923, p. 177-178).

⁶ Ibidem, p.187.

⁷ ANDJ-Mureș, fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 9403/1930.

centrelor urbane. Ca urmare a exproprierilor terenurilor extravilane, exact când se punea problema sistematizării și a dezvoltării după principiile urbanisticii moderne, li se luase orașelor posibilitatea de a înființa diferite așezăminte de interes general, prin schimburi de terenuri (în orașul Tg. Mureș, de exemplu, fiind arhipline toate cimitirele confesionale, se simțea lipsa urgentă a înființării cimitirului comunal, pe locuri adecvate din punct de vedere topografic, geologic etc.).

În urma exproprierii terenurilor extra și intravilane, orașele au fost puse în imposibilitatea de a-și putea fixa planul de dezvoltare și sistematizare, deoarece locurile de case au fost atribuite fără nici o regulă urbanistică, doar în funcție de situarea terenurile expropriabile. Locurile centrale, destinate pentru edificii publice, în cele mai importante orașe, au fost expropriate și destinate ca loturi pentru case. În felul acesta, vatra orașelor, fără nici o idee urbanistică, s-a extins în diferite direcții, contrare cerințelor și intereselor generale, ignorându-se trasarea străzilor și utilitățile aferente (rețelele electrice, apa și canalizarea), creerea parcurilor și piețelor etc.

În urma exproprierii averilor intravilane, orașele au fost lipsite de terenurile destinate edificiilor publice și altor așezăminte urbane, al căror plasament ar fi fost, în mod firesc, în zona centrală. În Târgu-Mureș, de exemplu, între altele, a fost expropriat până și terenul aparținător curții primăriei, loc destinat pentru continuarea edificiului și pentru edificarea cazarmii, magaziiilor și altor așezăminte pentru pompieri și serviciul de ambulanță, care, se aflau adăpostite, în mod temporar și neîncăpător, în clădirea primăriei și în niște barăci cu caracter provizoriu rămase din război, edificate pe locul care fusese expropriat. S-a mai expropriat, între altele, terenul târgului de fân, al unui parc și al unei piețe de zarzavaturi. De reținut este și faptul că toate aceste terenuri fuseseră achiziționate între anii 1908-1912 pe calea exproprierii administrative, pentru scopuri edilitare bine determinate.

În anul 1927, a fost promulgată o lege prin care orașele erau obligate de a pune la dispoziția ofițerilor decorați cu ordinul „Mihai Viteazul”, locuri de casă în suprafață de 500 m².⁸ În această situație, urbea a recurs la cumpărarea terenului necesar pe baze de oferte. Momentul s-a dovedit cum nu se poate mai prielnic pentru 4 împrumutăriți, toți demnitari și persoane de conducere, care, au oferit orașului spre răscumpărare, pe sume enorme, loturile lor de case, dobândite prin împrumutărire din terenul expropriat din curtea primăriei. Prin anii 1923-1924, Ministerul de Interne a ordonat punerea în aplicare a legii din 13 octombrie 1921, relativă la îndreptățirea orașelor de a distribui, în condițiile legii, loturi de case pentru funcționari, invalizi de război etc., atunci când în orașul Tg. Mureș nu mai rămăsese nimic din terenurile sale extra și intravilane de care fusese depozat prin expropriere. Faptul demonstrează că Ministerul de Interne nu cunoștea situația orașelor transilvănene, iar legiuitorul, la rândul său, a uitat că tot în același an și în același parlament a adus ambele aceste legi: legea pentru reformă agrară și legea amintită, din 13 oct. 1921, una în contradicție cu cealaltă. În această conjunctură, pentru realizarea intereselor sociale, economice culturale etc., în lipsa terenurilor extra și intravilane de care duceau lipsă pentru realizarea acestora, orașele erau nevoite să recurgă la reîmprumuri.

⁸ Legea pentru împrumutărirea ofițerilor decorați cu ordinul „Mihai Viteazul” mai prevedea și împrumutărirea celor din Ardeal cu 25 de iugăre și cu 25 ha. a celor din celelalte provincii (vezi *M.O.*, nr. 105/15 mai 1927)

etărirea pe cale administrativă a terenurilor de care fuseseră văduvite, ori a altor terenuri, prin grele și îndelungate procedee juridice, la prețul de zi, cu imposibilitatea fizică de a le putea plăti, în situația în care prețul pentru terenurile intravilane ajunsese la suma de 1200-1500 lei pentru un stângen pătrat (circa 2 m²).⁹

⁹ Pentru comparație, amintesc că salariul primarului Emil Dandea, în primul său mandat, era în jur de 20000 lei.

13/IV-929

Domnule Președinte,
Domnilor delegați,

Legea pentru Reforma Agrară, respective aplicarea acestei legi în relațiune cu proprietățile extravilane și intravilane ale orașelor Ardelene, în general, a provocat multe plângeri și neajunsuri din partea orașelor interesate, -despre cari plângeri se poate susține, că în majoritatea lor sunt justificabile.

Orașele interesate în decursul procedeelor de exproprieri și improprietăriri, pentru apărarea intereselor sale au purtat lupte considerabile, amăsurat intereselor și scopurilor legate de proprietățile sale imobile, pe o durată de mai mulți ani, dar în majoritate, fără să fi putut obține rezultate satisfăcătoare.

Municipiul Tg. Mureș^{pe} care avem onoare al reprezenta,

În vederea pierderilor sale materiale foarte mari de caracter economic și financiar, expropriindu-se din întreg imobilul său cultivabil de cca 520 jughere, peste 280 jughere și toate realitățile sale intravilane propriuzise de cca 14 jughere;

În vederea nimicirii posibilității fizice în urma acestor pierderi, de a putea fi și pe mai departe inițiatorul, îndreptătorul natural și legal, -al directării dezvoltării orașului, al sistemizărilor, al inierilor impuse cu aceasta dezvoltare și întru toate al aplicării principiilor de urbanistică;

Cunoscând, că în urma pierderilor amintite, i-s-a luat posibilitatea pentru un timp poate foarte îndelungat, de a înfrunta apăsătoare de necesitate urgentă obștească, ce de ex. limită areșarea terenuri de apărare contra

ritățile în drept, ca prin aflarea unei modalități oarecare legală, fără de vătămarea intereselor juste și apreciate ca atare ale altora, ori a prestigiului legislației vizate însăși și a organelor aplicării legii, - pentru a se îndrepta stările imposibile urmate după exproprierile realităților imobile ale orașelor, în general și în special după situația specifică a fieștecărui oraș, apară. -

Din motivul, ca eventual să nu fie rău înțelegașă intențiunea Primăriei Municipiului Tg. Mureș, în privința aceea, că apelul său cunoscut la trimis numai orașelor Ardelene, deja de acum ne ținem de datorință de a declara, că numai din cauza aceea nu am invitat pentru a participa la acțiunea de îndreptare a stărilor urmate după exproprierile realităților imobile ale orașelor, ca la o acțiune comună și orașele altor provincii a patriei, - fiindcă după știrea noastră:

1. Orașele din alte provincii nu au dispus de realități externe, în înțelesul nostru și că

2. fieștecare provincie și-a avut legea ei specifică de reformă agrară, în urma căroră dispozițiile referitoare și rezultatele lor, nu au fost pe o formă, ci diferite. -

Domnule Președinte,

Domnilor Delegați,

Despre originea, menirea, scopul și rolul averilor imobile, extra- și intravilane orășenești, nu dorim a ne estinde numai în măsura cât o ținem de necesară pentru aducerea acestor întrebări în relief în lor real, - în legătură cu chestiunea ce ne preocupă, - căci de alt-cum le cunoaștem cu toții.

Istoricul originii acestor averi orășenești se estinde până în negura înființării orașelor Ardelene.

./.

nești, pentru că în timpul, când aceste orașe apar pe scena istoriei, ca organizații speciale de drept public, le vedem deja înzestrate cu mai mari ori mai mici averi de imobile extra-și intravilane, în posesia cărora jucau rol însemnat ca comunități proprietare, cari averi, în dezvoltarea de mai târziu a orașelor sau sporit, prin donațiunile pioase ale domnitorilor și cetățenești și prin diferite achizițiuni de drept privat, iar pe cum se va vedea mai târziu, averile intravilane au fost câștigate în mod exclusiv spre scopurile dezvoltării orașelor. -

Toate aceste averi aveau scopul de a servi intereselor comune ale orașelor, prin veniturile lor, pentru a înlesni susținerea și dezvoltarea acestor orașe, ca persoane juridice de drept public cari întotdeauna au fost foculare administrative și ca atari părtași suveranității statului.

Anume Statul neputânduși lua angajamentul conlucrării la susținerea și dezvoltarea rațională in mod nemijlocit a orașelor, trebuie să le dea acestora posibilitatea și în raporturi materiale de a se susține și dezvolta în mod rațional însăși, - iar mijlocul cel mai elementar pentru atingerea acestui scop netăgăduit de altcum, e: fără de contravaloare proporțională și fără rație plauzibilă, -întrucât nu le poate da orașelor, fără îngreunarea nemotivată a cetățenilor, -se nu le ia sursele de susținere și dezvoltare, înțelegând aici averile imobile a orașelor. -

Averile imobile orășenești și-au avut deci menirea lor în toate epocile istoriei conform necesităților coerente, -iar menirea actuală al acestora este:

1. Prin veniturile realităților cultivabile, a pădurilor, băilor, etc. - se contribuie la sarcinile co-

mune ale oraşelor, -mai cu seamă la investiţiile necesare - de ex. igienice, ca apeduct-canalizare etc., a căror cheltueli sunt aşa de mari, că din taxele contribuabililor de loc nu sunt realizabile.

2. In urma economiei purtate in regie proprie, se uşurează datoriţele oraşelor, cari conform dispoziţiunilor legale in vigoare sunt obligate de a sustinea animale de prăsilă: tauri, armăsari, etc., -având la indemână grajduri, nutreţ, etc. sub controlul imediat al organelor in drept.

3. Tot din motivul arătat in punctul precedent, se uşurează foarte mult datoriţele oraşului in privinţa curăţeniei publice, având la indemână magaziiile, grajdurile, etc. pentru susţinerea aparatelor căratului gunoierului de pe la căsile particulare, pieţe şi străzi. -Stand toate aceste sub control nemijlocit, cu cheltueli proporţional mai mici, ca in caz de arendare, şi toate cu cruţarea cetăţenilor contribuabili.

4. Prin economiile silvice purtate in regie proprie de către oraşe, nu numai că se face o nivelare a preţurilor de lemne /:pe lângă partea curat financiară in favorul oraşelor:/, dar prin prevederea cu material de încălzit atător şcoli şi edificii publice comunale -cât serviciu se face instituţiunilor publice, culturale şi câtă cruţare li se face cetăţenilor contribuabili şi aşa destul de ingreunaţi?

5. Azi trăim timpul marilor imprumuturi, -amăsurat timpului de refacere şi dezvoltare galopantă. Se pretinde, că oraşele să fie inzestrate cu apeduct, uzini de electricitate, canalizări, asfaltări, etc. etc., totatătea pretenziuni al igienei moderne şi ale urbanizmului. Infiinţarea acestora necesitează mai multe zeci ori sute de milioane, -cari trebuiesc luate in imprumut ipote-

./.

car unde se vînculează averea imobilă a oraşelor.

6. Sistemizările oraşelor, fixate prin planurile politiceî lor de dezvoltare, -necesitează terenuri de dimensiuni corăspunzătoare, pentru infiinţarea parcurilor, pieţelor, oborurilor, cimitirelor comunale, etc.

Terenuri intro masă ca dimensiune, potrivite ca situaţie topografică şi din altele şi altele puncte de vedere medicale, ingineşti, etc., -nu se prea află nici in posesiunea oraşelor, confesiunilor religioase ori al particularilor, -nici pentru a le putea cumpăra. In cazurile aceste ce ar fi de făcut, ca singurul remediu? A schimba teren pentru teren şi astfel a câştiga terenurile necesare cu cerinţele enumerate, pentru scopurile publice, -ca singurul mijloc de achiziţionare, fără cheltueli îngrozitoare.

7. Terenurile intravilane ale oraşelor, pe cum bine se ştie, au fost achiziţionate mai nou pe cale de expropriieri administrative, in urma sistemizării outărei părţi de oraş, -cu grele proceduri şi cu cheltueli foarte mari, dar au fost ţinute şi păstrate aproape cu evlavie, pentru a se edifica asupra lor, -treptat după necesităţi şi posibilităţile financiare ale oraşelor -diferite edificii publice: şcoli, teatre, cinematografe, cazarmi pentru pompieri şi salvari, locuinţe, resp. căzărmi pentru picherii curăţeniei publice, magazii pentru diferite necesităţi orăşeneşti, fabrici, etc. etc. -

Nu mai continuăm cu însirarea acestor motive, căci tactica gospodăriei orăşeneşti, e cu mult mai invenţionasă, ca să nu ne poată pune in situaţia de a putea însira motive plauzibile, până la infinit. -

Să vedem după aceste rolul şi urmările legii pentru Reforma Agrară /pt. Transilvania/ şi modelitaţi-

./.

le aplicării ei, asupra averilor imobile extra și intra-
vilane orășenești, aflate în situația arătată, cu ocazi-
nea intrării ei în vigoare și punerii ei în aplicare.-

Cele scrise, spuse și susținute în general despre
însemnătatea legii Ref-Agrare, le semnăm și noi.

Importanța ei de nivelarea straturilor sociale
în era și în concepțiile de spirit de după războiul mon-
dial, o recunoaștem. Ba recunoaștem și apreciem și impor-
tanța ei din punctele de vedere naționale, -dar toate aces-
te în general. Nu însă cu prea multă cutezanță putem afir-
ma și aceea că recunoaștem și în cele mai multe detailu-
ri importanța acestei legi, -din motivul, că legea însăși
nu e așa de rea, încât prin aplicarea ei numai normală,
să nu se fi putut nivela și indulci pasagiile ei de
neechitate socială, -fără de vătămarea vreunul alt inte-
res social ori național.

În ceea ce ne privește teza noastră, -trebuie
să afirmăm, că scopurile generale a legii pt. Ref. Agr.
/:din Transilvania/, depuse în art.1, punctele 1-4 sunt
înălțătoare, -dar trebuie să constatăm și aceea, că în ur-
ma punerii în aplicare acestei legi, majoritatea covâr-
șitoare a scopurilor fixate în art.1. punctele 2-4, nu
numai că nu s-au realizat, dar din contra chiar, că ajun-
gerea acestor scopuri /:"a se înlesni dezvoltarea in-
dustriei naționale, oprinduse pământul necesar pentru
industria în ființă sau pentru acea pe care circumstan-
țele geografice, topografice și geologice, indică incon-
testabil cu putință în viitor, pentru a ușura tra-
iul din orașe, pentru satisfacerea trebuințelor
de interes general, cultural, economic, social și educa-
ție fizică:/ sau stângenit poate pentru multă durată.
Ca în paranteză, servim între altele ^{cu} două

exemple caracteristice din Tg.Mureș.

Municipiul, în a.1920, în vederea inducerii gazului metan, a cumpărat în apropierea imediată a orașului un teritor de cca 45 jug., cu scopul de a înființa pe acest teren, un cartier de fabrici, fiind apt acest teren din toate punctele de vedere pentru realizarea scopurilor industriale. Contractul de vindere-cumpărare a fost aprobat de Comitetul Agrar, Cluj, Comisiunea instituită pentru examinarea actelor de instrăinarea bunurilor imobile.

cu No.768/920, și autoritățile de aplicarea legii Ref.Agrare, totuși au expropriat terenul vizat, fără de nici o remușcare de conștiință, că apoi săl improprietărească pentru scopuri de tot secundare.

Municipiul a avut în lungul țărmului stâng a Mureșului, situat dinspre oraș, un teren destinat pentru a forma dig de apărare contra inundațiilor râului Mureș, teren, care tocmai din scopul amintit avea și are nevoie de a fi umplut, ridicat în continuu, -formând ^{acesta} oarecând alvia râului. Terenul acesta după ce a fost expropriat, s'a dat în folosință pentru grădini de zarzavaturi al Inchisorii Tribunalului local. Nu peste mult s'a observat, că malul acesta de râu în loc să fie îngrijit, conform scopului și necesităților, -a fost început să fie ridicat, stricat, folosinduse în mod abuziv /:nu de către închisoare:/ ca baie de piatră, altele și altele.-

Intru cât scopurile fixate în art.1 a legii pt. Ref.Agr.ar fi fost ținta ultimă și credeul în lucrărilor lor și ale organelor și autorităților incredințate cu aplicarea acestei legi, -a bunăseama, oă opera grandioasă a reformei agrare, nu ar prezenta rezultatele cari le vedem că le prezintă în general, - și noi

9.
9.

reprezentanții orașelor Ardelene nu ar trebui să inventăm fel și fel de căi, pentru revindecarea pe căi legale a neajunsurilor necalificabile, urmate prin aplicarea nu la înălțime a legii Ref. Agr., în legătura și cu privire la averile imobile ale orașelor.

Intrucât organele și autoritățile de aplicarea legii pt. Ref. Agrară, ar fi fost conform unor instrucțiuni centrale puși la observarea uniformă a scopurilor finale ce trebuiau se rezulte după aplicarea legii, și aplicarea o făceau uniform în vederea ajungerii acestor scopuri, aplicarea legii, -care per exelentiam, prevede dateiluri de aplicare numai cu privire la comunele rurale, -în ceea ce privesc interesele obștești ale orașelor, trebuia să se facă astfel:

1. Să se exproprieze din proprietatea extravilană a orașelor exclusiv numai acele realități extravilane, cari nu prezintă necesități generale comunale de mai mare importanță, și și aceasta numai atunci, dacă era imperios necesară, pentru ajungerea altui scop general, fixat prin lege, și încât nu se putea ajunge satisfacerea din terenurile expropriate deja, dela particulari, -cu toate prevederile referitoare, ale art. 6 din lege. -

2. Să nu se exproprieze nimic din proprietatea intravilană a orașelor, fiindcă, de aplicarea art. 14 din lege, nici unde nu a fost nevoie, fiind în jurul orașelor destul teren expropriat apt pentru nevoile de locuințe. Aplicarea art. 14 din lege cu privire la intravilanele orașenești, putem afirma liniștiți, că nu s'a făcut din "necesitate", ci din interese, cari nu au nimic comun cu interesele publice, plecând din concepțiunea, că aceasta se face din averea tuturor și astfel a nimănui, de oarece unde s'a făcut uz de art. 14 din lege, s'a aplicat ap-

./.

roape fără excepție numai față de realitățile orășenești.-

3. Intrucât s'au făcut exproprieri din realitățile extravilane orășenești, din oarecare motiv /:se zicem în urma dispozițiilor imperative ale art.6 a legii:/ în măsură mai mare de cum s'a zis la punctul 1., în decursul procedurii de improprietărire să se fi restituit orașelor terenurile necesitate în conformitate de altcundă cu dispozițiile explicite ale art.107 din lege și 142 din Reg.legii Ref.Agrare prin înzestrarea cu terenuri expropriate atât din proprietatea orașelor cât și din proprietate străină, -intrucât necesitățile obștești a comunelor o pretindeau. Astfel prin o improprietărire rațională și de bunăcredință, se puteau înzestra orașele cu mai mult teren extravilan de cât aveau înainte de expropriere, intrucât necesitățile generale erau justificate, și spre acest scop se dispunea de teren rezervă de stat.

În decursul exproprierilor, atât dela sine inițiativă, cât și în urma multelor și justificatelor reclamațiuni, -autoritățile superioare de executarea legii Ref. Agrare, au observat anomaliile ce se vor ivi din exproprierile averilor imobile externe orășenești, și că nu numai aceste, dar și averile imobile expropriate dela singuraticii proprietari, dându-se toate aceste în folosința îndreptățiților săteni, - în urma cărui fapt, toate celelalte scopuri ale legii Ref.Agrare ar deveni iluzorii, cu deosebire în relații cu scopurile inerente orașelor, - și în urma acestor observațiuni referitoare la pericolele cu amenințarea fatală a imposibilității dezvoltării orașelor, -autoritățile în drept au dispus, că în raza de 5 km. la orașe mai mari și în rază de 2 km. la orașe mai mici, terenurile externe expropriate în general, să nu fie improprietărite spre scop economic, rămânând rezerve

+ Ord.Circular No.2147 din 2 Martie 1923 a Ministerului de Agr.și Domenii.

de stat, in scopuri de utilitate publică. Notăm, că in urma acestei dispozițiuni, -cu nimic nu li s'a revindecăt neajun-surile orașelor, -dar trebuie să recunoaștem, că prin aceasta dispoziție s'a produs starea de fapt a conservării averi-lor expropriate din jurul orașelor in scopurile inerente a lor, -și astfel posibilitatea revindecărilor există, -jus-tificându-ne starea aceasta de fapt și consfătuirea prezen-tă a noastră, prin care nu tindem la imposibilitatea legală și nu voim a pune autoritățile in drept in fața unei ce-reri imposibilă de a o satisface, luându-se ca bază in aceas-ta privință numai starea legală actuală.

După pasagiul acesta, pentru ca evidențarea se fie mai bătătoare la ochi, fiene permis, ca să adouăăm ca in paranteză, următoarele:

Este deci constatat, că menirea rezervelor de stat, adecă a terenurilor expropriate intre raza de 2 resp. 5 km. dela marginele orașelor, tocmai din motivul acela s'au sustras de a fi împărțite intre indreptățiții agri-cultori, ca terene improprietărite spre scopurile fixate in punctul 1 al art.1 din legea și regulamentul legii pt. Ref. Agrare, -ca din aceste terenuri rezerve de stat, să se poată satisface nevoile de interes general orășenești.

Terenurile aceste purtând și pe mai departe de-numirea de rezerve de stat, - ne intrebăm, că in urma pro-^{din}cedului de improprietărire, de fapt ce au devenit ^{aceste}?

Rezervele de stat, cărora li-s'a dat menirea, de a se satisface din ele deopotrivă, in mod just și echita-bil intregul complex al singuraticelor nevoi de interese generale orășenești, după gradația importanței lor, -sau pus la dispoziția miliției garnizoanelor respective atât cu destinație temporală, cât cu destinație definitivă, până aproape la 100%, ca grădini de zarzavaturi, poligoane de

tragere, diferite depozite și câmpuri de instrucțiune militară. / Așa de ex. Propriazisă rezerva de stat - afară de mulțimea terenurilor pt. cca 1200 locuri de case - din hotarul municipiului Tg. Mureș, are următoarea destinație în prezent:

1. poligon de tragere:	19 jug.-	cu scop definitiv
2. Depozit de lemne și furage:	2 jug.-	" " "
3. Teren de inst. pt. reg. 82 inf.:	37 " -	" " "
4. Teren de instr. pt. artilerie:	84 " -	" " "
5. În extrafolosința a Dep. Mun.:	8 " -	" " "
6. Grădini de zarzavat:	54 " -	in arândă

Total: 204 jug.

Restul de 32 de jugere e în arândă unei Cooperații: /

Ii dăm și i-am dat toată cinstea miliției, datorința noastră patriotică și cetățânească totdeauna a fost și este, ca miliția, să fie cât de bine prevăzută, din toate punctele de vedere, - dar cei mult, e prea mult!

Unde este echitatea și gradația necesităților de ordin general, ca de ex. garnizoana Tg. Mureș, să dispună de 121 jugere ca teren de instrucție, - când se știe, că instrucția însăși propriaminte nu se face în cea mai mare parte pe terenurile destinate, ci pe hotarele comunelor din jur, fiind că așa o pretinde și tactica militară actuală, în locul exercițiilor de întorsături și prinderi de arme, iar însăși terenurile sunt folosite, de pășune, loc de cultură economică a subofițerilor, și alte scopuri secundare, - atunci, când în orașul Tg. Mureș, aproape, că nu se mai pot înmormânta cadavrele umane, din lipsa unui cimitir comunal, când toate cimitirele confesionale sunt deja archipline. Altele și altele. -

Cu toate, că prin cele precedente sa dat răspuns satisfăcător și la întrebarea ce o vom pune dar pentru așezarea în relief specificat acelor ce se vor cuprinde în răspuns să ne întrebăm acum, - ce nu sa realizat, ce ar fi trebuit, sa se realizeze și ce sa nimicit, ce ar fi trebuit, sa inflorască în privința necesităților generale orașenești, în urma aplicării legii pt. kef. agrare, în raporturi directe și ca consecințe firești, al mareșelor scopuri ai acestei legi?

Răspunsul general e : aproape nimic nu sa realizat, ce trebuia, să se realizeze și aproape tot sa nimicit, ce ar fi trebuit să inflorască ori să primească ființa lor nouă aventuri.

Specificat :

1./ în urma exproprierilor averilor imobile extravilane orașenești, li sau cauzat orașelor pagube materiale foarte mari, de caracter economic și financiar, - pagube, cari în mod indirect lezează nu numai interese obștești propriu zise, dar chiar interesul individual ale singuraticilor cetățeni contribuabili, conform celor predate mai înainte .

2./ în urma exproprierilor averilor imobile extravilane orașenești, nu numai ca li-sau cauzat pagube directe orașelor și pagube indirecte cetățenilor contribuabili, - dar prin luarea terenurilor vizate, li-sau luat un capital reșnic, aducător de dobânzi, pentru susținerea așezămintelor publice orașenești, iar în locul lui nu li-sau dat nimic, și astfel în urma lor rămâne un gol veșnic.

3./ în urma exproprierilor averilor imobile extravilane orașenești, li-sau orașele direct, iar cetățenii contribuabili în mod indirect, au fost lipsiți de o valoare asigurată de poveri ipotecare,

acum in timpul marilor imprumuturi și a galpzanței dezvoltări a orașelor,-pentru cazuri de imprumuturi.-

4./in urma expropriierilor averilor imobile extra-urbanice orașenești,acum in timpul sistemizării și al directării dezvoltării orașelor după principii urbanistice,-lipsa luat posibilitatea acestora pentru înființarea grabnică a diferitelor așezăminte de interes general,-prin schimburi de terenuri,conform celor predate. /:D.e. in orașul Tg.Mureș,fiind arhipline toate cimitirele confesionale,e lipsa urgentă a înființării cimitirului comunal,-pe un loc cu cerințe de situație topografică,geologică,intindere etc.speciale.Cum sa se achiziționeze un astfel de teritor,-care nu se poate câștiga nici pe bani ? Pe calea schimbului de teren,care teren in urma expropriierilor numai stă sub dominația orașului.Chestia astfel e acută și urgentă,penrucă azi-măne,numai este loc de înmormântarea cadavrelor umane,in cimitirăle existente :/

5./ in urma expropriierelor averilor imobile extra și intravilane orașenești,sau adus orașele in imposibilitatea fizică,de a-și putea fixa planul de dezvoltare și sistemizare,-de orece locurile de case sunt atribuită fără de nici un sistem urbanistic,așa pecum au fost situate terenurile expropriabile.Mai de parte locurile centrale,destinate pentru edificii publice,in cele mai importante orașe,sunt expropriate și destinate ca loturi de case.Votra orașelor fără de nici un sistem planzibil se mărește in diferite direcții,contrare cerințelor și intereselor generale.Ce vor face orașele cu strazile,cari vor lua ființa,cu rețelele electrice necesare,canalizația apeductul? Cum,pe ce spaș se vor face ?

Dar mai cu seama cum vor putea corecta anomaliiile create prin aceea,ca sau dat loturi de casă pe terenurile destinate pentru străzi, pieți-parcuri, etc ?

6./ in urma exproprierii averilor intravilanelor orașenești, in lipsa de teren ce va fi de soarta edificiilor publice și alte așezăminte orașenești, destinate in mod firesc, in centrele orașelor ?

/:D.e.in Tg.Mureș, inalte sa expropriat și curtea primăriei, care loc era destinat pentru continuarea edificiului Primăriei, mai nou pentru edificarea cazarmei, magaziiilor și altor așezăminte pentru pompierimea și salvarea orașenească, cari acum sunt adăpostite in mod temporal și neincăpator in palatul primăriei și in niste baraci cu caracter provizoriu ramase din razboiu, edificate pe locul vizat, acum expropriat. In situația aceasta, ce să se facă cu pompierimea și salvarea orașenească ?

Sa mai expropriat intraltele terenul targului de fan, a unui parc și al unei pieți dislocate de zarzavaturi. Ce să fie cu aceste? Notam, mai departe ca toate aceste terenuri au fost achiziționate intre anii 1908-1912 prin calea exproprierii administrative, pentru scopuri edilitare binedeterminate. In continuarea jalbelor mai prečăm, că in anul 1927 aducându-se legea prin care orașele sa obligă a pune la dispoziția ofițerilor decorați cu ordinul "Mihai Viteazul" loc de casă in mărime de 500 m.p. și in condițiuni edilitare prescrise, pentru fiește care cavaler aflător in garnizoană, - orașul Tg.Mureș nediscutând că pe ce baze de etică de drept privat sa putut aduce o astfel de lege - voind o satisface, din considerație față de acești cavaleri și locurile sale viitoare fiind expropriate - a recurs la sum-

bilitate fizică de ale putea plăti, când prețul acesta pentru intravilane se urcă azi la 1200-1500 Lei pe st.p.-Am putea servi cu exemple concrete caracteristice din Tg.Mureș .

Domnule Președinte ,

Domnilor delegați ,

Termin cu înșirarea neîndreptățărilor și plânsurilor în legătură cu modalitățile aplicării legii Ref.Agrare,cu privire averile imobile extra și intravilane ale orașelor Ardelene,penrucă intrând pre afund în detalii,aceste aproape nu ar mai avea capăt .

Stim,că ne-am adunat aici azi, pentru a ne consfătuî cu privire la acțiunea comună a orașelor Ardelene intru aflarea căilor și modalităților potrivite,loiale,legale,fără vătămarea intereselor juste și apreciate ca atare ale altora ori a prestigiului legislației și ale autorităților aplicării legii pt. Ref.Agrară,-pentru a se îndrepta stările imposibile urmate după exproprierea realităților imobile extra și intravilane ale orașelor,în general și în special după situația specifică a fiește cărui oraș,a parte.

Stim și aceea,că noi,-intru ajungerea scopului fixat - trebuie să intervenim și să cerem bunăvoința guvernului, care intervenție colectivă ca să fie deam de noi și de patriotizmul orașelor Ardelene,pe cari le reprezentăm,asigurându-ne astfel și succesul acțiunii,-noi,conform mandatului primit, în numele municipiului Tg.Mureș,care a pornit acțiunea aceasta,cu privire la desbaterea chestiunii și la esența motiunii ce se va aduce,facem următoarea,
p r o p u n e r e ,

Ca reprezentanții delegați ai orașelor Ardelene adunați azi 13.IV.în Cluj într-o consfătuire

cu scopul aflării modalităților de a se revindeca în oarecare formă legală neîndreptățirile, pagubele și neajunsurile acestor orașe , în general și în special după situația specifică a fieștecărui oraș aparte, în urma aplicării legii pt. Reforma Agrară, ca cunoscători totodată a delicatei situații de fapt și de drept a complexului chestiunii, din indemn pentru apararea intereselor drepte a orașelor ca comunități cu caracter de drept public, dar ca cetățeni loiali ai patriei, - în discuțiile ce se vor ține asupra cei comportă de data aceasta și în hotărârea care se va lua, - nu putem avea intenția de a duce guvernul țării în nici o incurcătură, ori a fixa astfel de greutăți în cererea - hotărâre, cari fără de eventuale zguduiri nu s-ar putea duce la îndeplinire .-

Convinși, că autoritățile îndrept, în urma experienței, câștigate în materia de reformă agrară, vor aprecia intervenția colectivă a orașelor Ardelene, ce se va face, și vor satisface în marginile posibilității intervențiunei, deci cererea -hotărâre ce se va aduce în urma acestei consfătuiri, în escuță să cuprindă :

1/. În baza dispozițiunilor legale în vigoare cerem, ca din rezervele de stat, să se împărtaşească orașele, după măsura lipsei lor, aparte .

În privința chestiilor de expropriere ale orașelor, cari sunt în curgere ori în stadiul de revizuire, să se dispună scutirea de subexpropriere a tuturor terenurilor lor extra^{și} intravilane, despre cari se arată, că le necesitează pentru realizarea vreunui scop general, fixat în art. 1, punctele 1-4 a legii pt. Ref. Agrară .

2/. Intrucât dispozițiile legale în vigoare nu ar favoriza redarea în posesiunea orașelor a terenurile expropriate de la orașe, în mod deosebit a intravilanelor, având în vedere interesele obștești existente de mare importanță și învederează, că prin expropriierile proprietăților intravilane orașenești, facute fără ca multiplele neajunsuri provenite în urma acestora să fie corectate, se poate pune stavila dezvoltării raționale ale orașelor pentru durată de sute de ani, ori o pot face de tot imposibilă, pentru delăturarea acestui pericol, cerem dispozițiune legală corespunzătoare adusă pe cale legislativă, care să aibă menirea reînsestrării orașelor în proprietatea realităților lor intravilane, expropriate deja.

În privința aflării modalităților eficace, cu toate că ne supunem înțelepciunii înaltului guvern, totuși cu onoare facem amintire, că prin eventuala modificare al art. 24. a legii ALI din 1861, relativă la expropriierile administrative în vigoare încă în Ardeal, s-ar sana gravăminile orașelor Ardelene odată și pentru totdeauna, intrucât articolul citat s-ar modifica astfel :

"Intrucât s'ar expropria în favorul vreunei comune, din motive de utilitate publică, stare proprietate imobiliară, asupra căreia dreptul de proprietate, proprietarul respectiv, și la câștigat în urma expropriierilor conform legii Reformei Agrare, -prețul ce urmează a se plăti pentru astfel de proprietate expropriată, va fi aceeași sumă, pentru care proprietarul a primit în proprietate sa în urma procedurilor de improprietare conform legii Reformei Agrare, -iar intrucât acesta în decursul timpului ar fi făcut investiții asupra acestei proprietate, la pre-

țului de expropriere este de a se adăuga și suma cheltuielilor efective a eventualelor investiții."

După aceste, rugăm pe Domnul Președinte, să pună chestiunea la cea mai largă discuțiune, în urma căreia, să se ia hotărâre .-

(ANDJ-Mureș, fond *Primăria orașului, Consiliu*, doc. 9403/1930)

Câteva edificii de interes comun în stilul național românesc la Târgu-Mureș din perioada interbelică

Ioan Eugen Man

Public buildings in the Romanian national style in the period between the two wars, in Târgu-Mureș

Abstract

Neither the national Romanian style nor the new-Romanian style could be seen in Târgu-Mureș before the First Great War. The first buildings, designed in this style were built after 1918 and especially after 1923, some public and a few civil buildings. Here are some of them: the Romanian Orthodox Cathedral at no.1, Piața Trandafirilor (the Roses' Square) built from 1925 to 1934 on basis of designs of Iosif Victor Vlad, an architect from Timișoara; the Romanian apprentices' hostel at no. 2 Iuliu Maniu street, bades on desingsns of Ervin Maetz from Târgu-Mureș, the head of the town technical departament, at that time; the former Prefecture of the county, nowadays the Town Hall of municipe Târgu-Mureș at nr. 3 Victoriei street, designed by architect Eugen Grosu from Bucharest. It still is one of the most emblematic public buildings in the town; the civil building for „Abina” Bank was no longer built, although it would have been a successful creaton of Romanian architecture in the town.

Începând cu anul 1900, pe lângă formele eclectice sau neoclasiciste care s-au mai păstrat, arhitectura clădirilor din Târgu-Mureș avea să fie dominată, timp de peste un deceniu și jumătate, de noul stil sau „Arta 1900”, a cărei titlatură pentru Imperiul Austro-Ungar era de „Secession”. Este perioada când arhitecți de seamă, îndeosebi din Ungaria dar și localnici, precum Jakab Dezső, Komor Marcell, Baumgarten Sándor, Kós Károly, Toroczkaí Wigand Ede, Rado Sándor și alții, au lăsat posterității valoroase edificii publice și clădiri de locuit, ele constituind un obiect de studiu aparte.¹

Către sfârșitul secolului al XIX-lea, în cadrul curentului „Arta 1900” din România, apare stilul național românesc sau neoromânesc, inspirat din tradițiile naționale, în care arhitecți ca Ion Mincu (1852-1912), Grigore Cerchez (1851-1927, Petre Antonescu (1873-1965) și alții, s-au declarat pentru o arhitectură modernă, specific națională. Referindu-se la acest aspect, cunoscutul istoric de artă Paul Constantin remarcă: „Fără îndoială că Arta 1900 din România nu aparține nici Art Nouvea-ului, nici Jugendstil-ului, nici Modern Style-ului sau Sezessionu-lui, ci reprezintă o creație independentă, originală, caracteristic națională”.²Format în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, stilul național românesc este întâlnit pentru prima dată în anul 1886, arhitecții din România căutând să se inspire din arhitectura medievală a Țării Românești și a Moldovei. Rămânând la această perioadă de debut menționăm creația lui Ion Mincu, din anul 1889 și anume pavilionul pentru Expoziția Universală de la Paris, refăcut peste trei ani la București, cunoscut sub denumirea de „Bufetul la Șosea.”

¹ Keresztes Gyula, *Marosvásárhely szecessziós épületei* (Clădiri secession-iste din Târgu-Mureș), Târgu-Mureș, Ed. Dîfprescar, 2000; Ioan Eugen Man, *Târgu-Mureș, Istorie urbană. Din anul 1850 până la Primul Război Mondial II*. Târgu-Mureș, Ed. Nico, 2009, p.231-235, 262-529.

² Paul Constantin, *Arta 1900 în România*, București, Ed. Meridiane, 1972, p.77.

Este perioada când, îndeosebi după modelul francez și în România se încearcă crearea unui stil național, aici situația politică fiind diferită față de cea a altor țări, în care, la fel, se creează stiluri naționale în arhitectură. Este perioada când *„România era deja un stat independent, chiar dacă foarte curând și nu aspira la afirmarea unei specificități culturale în cadrul unui mare imperiu, așa cum se întâmplă în Ungaria, Polonia sau Finlanda. De aceea, stilul național în arhitectură nu apare ca o reacție la un model cultural dominant, în interesul pentru vernacular nu reflectă apariția față de <marea artă> promovată de academiile de artă. De asemenea, nu se simte nevoia mitologizării unei anumite regiuni, ai cărei locuitori ar fi păstrat o identitate națională mai autentică și ale căror producții artistice să constituie bazele pe care să se elaboreze un stil național, așa cum arhitecții maghiari se inspiră din arhitectura secuilor din Transilvania, sau cei finlandezi din lumea rurală a Kareliei.”*³

Creator al stilului național românesc și unul dintre cei mai prolifici arhitecți, Petre Antonescu, tot ce a gândit el în arhitectura românească, poartă viziunea urbană europeană. El a părăsit haina arhitecților de piatră sură și a îmbrăcat haina albă a tradițiilor sătești ale românilor, fără a imita formele bizantine monumentale, cum s-a întâmplat la mai mulți autori, și nici nu a apelat la forme străine, părăsind formele de tip Beaux-Arts.

Arhitectura oglindește sufletul unui popor, iar în sufletul poporului se răsfânge trecutul, adică o parte din sufletul strămoșilor săi, și anume moștenirea culturală. Știm că această moștenire nu se pierde, ea putând avea uneori un proces de înstrăinare, alteori de adormire, ca din nou să se deștepte. Legat de acest aspect remarcăm dualitatea occident-orient a poporului român, latin ca origine și ortodox ca religie, fiind singurul popor latin de credință ortodoxă din lume. Vorbind de specificul românesc, titulatura trebuie să o întrebuițăm cu prudență. Important este să știm ce vrem decât să ne încântăm cu particularități iluzorii. Dacă stăm și ne gândim, bisericile de lemn din Transilvania, ca arhitectură țărănească, rămâne una din expresiile cele mai vii ale geniului constructiv românesc, poate mai mult decât cel întâlnit la bisericile voievodale. Arhitectura țărănească a avut în Transilvania o artă religioasă, ea exprimând unitatea acestui neam, nu arareori constituind un punct de inspirație a arhitecților din perioada interbelică. Este, deci, perioada când conștiința românească a marelui public pare a se fi trezit, când continuitatea artei tradiționale, adaptată nevoilor prezentului, asigură formarea unei civilizații proprii, originală, creând un patrimoniu național. În perioada interbelică arhitectura românească a reluat acel program, fără înstrăinarea înfățișării țării, dezvoltând mai departe premisele date de arhitectura țărănească, adoptându-le până la monumental. Este perioada când stilul național românesc se oficializează, devenind o marcă a României Mari

Acest curent artistic românesc pătrunde în Transilvania doar după Marea Unire de la 1918, în primul rând prin construirea a numeroase edificii de interes comun, precum sedii administrative, bănci, biserici etc. Un program aparte de adoptare pe scară națională a stilului național, considerat ca adecvat, este reprezentat de unitățile școlare, foarte numeroase, din care cauză în cele mai multe situații clădirile prezintă forme estetice modeste. La Târgu-Mureș, acest

³ În *Arhitectură și proiect național Stilul Național Românesc*, București, 2010, p.9.

stil național românesc, este adoptat cu timiditate, atât datorită existenței unui număr încă limitat de locuitori români, dar și lipsei unei clientele înstărite, care să poată suporta cheltuielile ridicate pentru asemenea clădiri fie publice sau locuințe.

Dacă le considerăm construcții de interes comun, bisericile au constituit primele și principalele șantiere din Transilvania, fiind ridicate asemenea edificii la Alba Iulia (1921-1922), la Cluj (1923-1933) și altele. **Biserica Ortodoxă sau Catedrala Mare Ortodoxă** din Piața Trandafirilor nr. 1, a fost ridicată între anii 1925-1934, ca o necesitate stringentă în viața spirituală a românilor ortodocși din Târgu-Mureș. Vechea biserică de lemn, realizată între anii 1793-1794, pictată la 1814, nu mai putea satisface cerințele miilor de credincioși din oraș. Încă din anii 1920-1921 sunt strânse primele fonduri prin contribuția unor bănci, alte instituții sau persoane fizice, astfel încât până la 17 februarie 1923 sunt strânși 558.171 lei și 74 bani, iar până la 31 decembrie 1924, suma să se ridice la 657.602 lei și 29 bani.⁴ Concomitent, Comitetul parohial este preocupat cu asigurarea unui amplasament corespunzător, de această dată să fie situat în zona centrală a orașului.

Un prim amplasament, cel din fața fostei bănci „Albina”, este stabilit prin Hotărârea nr. 36, din 31 martie 1920, de către prefectul orașului. Cum era de așteptat, hotărârea este contestată de către unii locuitori maghiari din oraș, prin reprezentantul lor, Kovács Elek, față de care Directoratul general al Ministerului de Interne din Cluj, prin adresa nr. 18523 din 17 septembrie 1921, respinge acțiunea pe mai multe motive.⁵

Cel ce asigură bisericii un amplasament corespunzător este primarul Emil A. Dandea, care, încă la 13 aprilie 1923, solicită serviciului de specialitate găsirea unui amplasament mai bun. Noul amplasament, cel actual, este recomandat și de experții Consistoriului eparhiei de la Cluj, și anume ing. Gavril Lungu din Cluj și ing. Dumitru Marcu, din București, ambii, prin scrisoarea din 17 februarie 1924 susținând noul amplasament.⁶ Fiind stabilit amplasamentul, protopopul Ștefan Rusu, sprijinit de primarul Emil A. Dandea, este preocupat de întocmirea documentației tehnice de arhitectură, precum și a devizului pentru lucrarea prevăzută. De la început, sarcina sa s-a dovedit dificilă, din cauza conflictului apărut între Comitetul parohial din oraș, care dorea realizarea unei biserici impunătoare, cu caracter de catedrală comemorativă și Consistoriul Ortodox din Cluj, acesta impunând construirea unei biserici mai modeste ca mărime și valoare. Denumirea de catedrală nu o atribuim atât funcției sale, cât dimensiunilor acesteia. La concurs au participat trei arhitecți și anume: arhitectul Ion. D. Traianescu din București, primul care își oferă serviciile, arhitectul Toma T. Socolescu din Ploiești și arhitectul Iosif Victor Vlad din Timișoara. Se pare că a mai fost un participant, inginerul Tiberiu Eremie din București, acesta fiind întâlnit într-o scrisoare datată la 23 februarie 1924, adresată protopopului. Primii doi arhitecți, preferați de Consistoriul Ortodox de la Cluj, au prezentat proiecte pentru o biserică de dimensiuni mai reduse, caracteristice teritoriului extracarpatic.,

⁴ *Glasul Mureșului*, Organ al Partidului Național Liberal din județul Mureș, I, nr. 2, din 9 noiembrie 1934, p.1; *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș*. Fond *Protopopiatul Ortodox Român* (în continuare ANDJ Mureș, Prot. Ort. Român), dosar 785/1927, fila nr. 36.

⁵ ANDJ Mureș, Prot. Ort. Român, nr. 764/1921, fila 7.

⁶ *Ibidem*, nr. 770/1924, filele 22-23.

pe când Iosif Victor Vlad a prezentat proiectul unei catedrale impunătoare. După lungi dispute între Consistoriul de la Cluj, prin vocea autorizată a episcopului Nicolae Ivan, Comitetul parohial prin protopopul Ștefan Rusu, precum și cei trei arhitecți. Deși câștigătorul concursului este arhitectul bucureștean, totuși Consiliul parohial, în ședința din 21 septembrie 1924, ia decizia ca lucrarea să fie acordată lui Iosif Victor Vlad. Fapta o considerăm ca un gest de refuz parțial al politicii centralizatoare, concomitent cu încercarea de afirmare a unei identități românești transilvănene.

La 26 martie 1925 este încheiat contractul dintre cele două părți, ca la 11 aprilie 1925 lucrările să fie începute, antreprenorul Anton Dege efectuând primele săpături.⁷ Primind hramul „Înălțarea Domnului”, la 10 mai 1925 au loc festivitățile de așezare a pietrei de fundament,⁸ după care urmează lunga perioadă de realizare a edificiului, și în aceasta cu numeroase conflicte cu Episcopia din Cluj, aceasta impunând renunțarea la unele elemente decorative pentru reducerea cheltuielilor, repetate solicitări pentru dobândirea fondurilor bănești etc. În fine, la 2 decembrie 1934, într-o atmosferă de sărbătoare, au loc festivitățile de sfințire a bisericii.⁹ Cele două momente alese de administrația orașului și Comitetul parohial de sfințire a pietrei de temelie și a inaugurării catedralei, arată caracterul acestora ca o clădire de cult ortodoxă și totodată un monument al românității. Valoarea lucrărilor realizate se ridică la 17.321.773 lei și 38 de bani.¹⁰

Prezentând proiectul, Victor Vlad, în memoriul tehnic descrie biserica: „Am luat ca bază deci istorica cruce grecească, pe care am prelungit-o spre vest cu tinda femeilor. Brațele de Est, Nord și Sud sunt încheiate cu câte o absidă orânduind o intrare principală spre Vest și câte 2 intrări pe laturile de Sud și Nord, pentru credincioși, și tot astfel 2 intrări pentru preot și crainic ca astfel trecerea la altar, să nu se mai facă prin naos, ci printr-un acces direct din afară. Fiecare intrare dispune de o anticameră așa că interiorul bisericii este lipsit de curent. Orientarea bisericii se acomodează prescripțiilor rituale, având altarul spre Est. Urcarea în biserică se întâmplă prin mijlocirea a 12 trepte, întruchipând cei 12 apostoli”.¹¹ Credincioșilor le este asigurată o suprafață de 973 mp, iar suplimentar, alți 171,80 mp, destinați altarului, proscomidiei și diaconului. Tot arhitectul, la sfârșitul memoriului estimează lucrările la 10.408.000 lei, însă după cum am văzut suma a fost depășită.

Odată cu terminarea lucrărilor de ridicare a catedralei și înlăturarea schelelor, întregul edificiu s-a prezentat în grandioarea sa, până în prezent rămânând cea mai reprezentativă clădire din centrul orașului și printre cele mai mari edificii bisericesti din țară.. Așa cum a fost concepută de autor, prin adoptarea de materiale de construcție durabile, tradiționalul perete despărțitor dintre pronaos și naos este suprimat, în vederea obținerii unui spațiu cât mai mare, același rol avându-l și capetele poligonale ale celor trei brațe. Dezvoltarea releveului bisericii începe cu cei patru pilaștri din pătratul navei, care la înălțimea de 15 m emană arce în semicerc spre a se uni cu stâlpii alăturați. Între aceste arcuri se dezvoltă pandantivele, acestea asigurând trecerea de la pătrat la cerc, la rândul

⁷ ANDJ Mureș, Prot. Ort. Român, Dosar nr. 776/1925, filele nr. 2-4.

⁸ Glasul Mureșului, I, nr. 2 din 29 noiembrie 1934, p. 1.

⁹ „Orașul” Gazeta oficială a orașului Târgu-Mureș. Nr.1 la 5 februarie 1923 – septembrie 1940, cu 439 apariții, anul XII, nr. 24 din 15 decembrie 1934, p. 224, 228.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ ANDJ Mureș, Prot. Ort. Român, Dosar nr. 776/1925, fila nr. 7.

său devenind suportul tamburului. În partea superioară a tamburului sunt cele 16 ferestre, iar deasupra acestora se înalță cupola formată dintr-o jumătate de sferă. În diagonalele pătratului intern s-au amplasat patru cupole care sunt dezvoltate numai în interior, ce se reazemă pe patru pilaștri legați cu arcuri. În exterior s-au plasat cele patru turnuri-clopotniță. Datorită valorii sale arhitecturale, biserica a fost inclusă în categoria monumentelor istorice și de artă, la poziția nr. 361, cod. MS-II-m-B-15548, cu hramul „Înălțarea Domnului”, care este și Ziua Eroilor.

Formele neo-bizantine sunt combinate cu unele referințe întâlnite în arhitectura occidentală, cum ar fi cupola centrală și turnurile fațadei de vest, exprimând caracterul locului, precum și constituind un punct de întâlnire a Orientului cu Occidentul. Cu excepția fațadei principale, de vest, celelalte trei laturi sunt identice ca formă și conținut de elemente decorative, fiecare fiind dominată de frontonul puternic arcuit și de terminațiile poligonale ale absidelor laterale și altarului. Pe fiecare latură a bisericii, compoziția centrală este încadrată de câte două turnuri de colț, în totalitatea lor identice. Toată suprafața acoperișurilor, a cupolei centrale și cupoletelor, au fost învelite cu tablă de cupru pentru o mai bună izolare.

Decorul interior cuprinde lucrări de plastică de pe partea superioară și inferioară a stâlpilor de susținere, precum și iconostasul. Cele 28 coloane sunt de factură bizantină, cu motive vegetale sau geometrice. Pe un capitel dinspre tinda femeilor este încrustat numele meșterului făuritor: „Végh Iosif”. Sculptat în lemn și împodobit cu motive florale iconostasul constituie principala lucrare plastică, în totalitatea sa cuprinzând forme arhitecturale brâncovenești. Decorația sculpturii se prezintă sub un aspect exuberant, elemente componente având o mare varietate, cu panouri, frize, colonete, timpane etc., în totalitatea lor constituind o formă arhitecturală unitară. Recent, în anul 2009, am găsit un dosar ce cuprinde acte privitoare la demersurile pentru realizarea picturii la biserică.¹² Pictorul D. Brăescu din București, ca un prim participant la concurs, își prezintă oferta pentru realizarea unei picturi în frescă, în stil bizantin. Lucrarea ar fi durat timp de 2 ani și jumătate și ar fi costat 3.500.000 lei. Dosarul cuprinde și ofertele altor patru pictori. Pictorul D. Belizarie prezintă și el oferta, ca după un timp, la 6 aprilie 1937, se adresează protopopului Ștefan Rusu, solicitând hotărârea luată. La această solicitare protopopul comunică următoarele: „*Cu multă părere de rău Vă aduc la cunoștință că nu vi s-a încredințat Dumneavoastră pictura Iconostasului de la biserica noastră*”, arătând că în ședința din „5 iunie a.c. a hotărât ca pictura să deie D-lui profesor pictor Simionescu din Lugoj”, cu mențiunea că acesta a pictat și biserica greco-catolică din oraș.¹³ Alți pictori ofertanți au fost Emil Ivănescu și Arutin Avakian, ambii din București și Nicolae Brana din Cluj. Pictura inițială la cupolă a fost realizată de Aurel Ciupe (1900-1988). Între anii 1978-1986 este realizată pictura interioară actuală, de către pictorul Nicolae Stoica și câțiva tineri ca, la 11 noiembrie 1990, lucrarea să fie sfințită de Prea Fericitul Părinte Teoctist.

¹² „Ofertă pentru lucrările de pictură „al fresco” ce urmează a se face în biserica-catedrală „Româno Ortodoxă” din Târgu Mureș. D. Brăescu”, în Arhiva Parohiei Ortodoxe Române nr. 5 Mureșeni, din Târgu-Mureș.

¹³ *Ibidem*, filele 17-18.

A doua clădire publică este fostul **Cămin al ucenicilor români „Avram Iancu”**, din strada Iuliu Maniu nr. 2, astăzi fiind sediul Inspecției Muncii a județului Mureș. Este una dintre cele mai însemnate clădiri publice din oraș, ce face parte din categoria monumentelor, la poziția nr. 327, cod MȘ-II-m-B-15516. Datorită configurației terenului, situat la intersecția străzii Iuliu Maniu cu strada Tineretului, clădirea are cele două fațade spre străzile respective, racordate în unghi ascuțit prin intermediul unui pavilion de colț, mult mai îngust, ce face un rezalit de 11 m lungime. Pe axa centrală se află intrarea flancată de câte o pereche de coloane cu un singur capitel, în forme bizantine. La capătul aripii dinspre strada Iuliu Maniu, se află vechiul cămin de ucenici, edificat în anii 1913-1915, în stil secesion.

Desfășurată pe cinci niveluri, clădirea constituie opera arh. Maetz Ervin, șeful Serviciului tehnic al Primăriei din oraș, din proiectul întocmit cunoaștem doar fațada laterală dinspre strada Tineretului, prezentată în Darea de seamă, pe anul 1935, a primarului Emil A. Dandea. Lucrările pregătitoare de ridicare a clădirii debutează în anul 1924 când, prin Hotărârea nr. 7012, din 8 aprilie 1924, Consiliul orașului asigură terenul, concomitent cu alocarea unui fond de 646.000 lei. Legat de lucrările de construire a acestui cămin, în raportul din 14 iunie 1924 Emil Dandea arăta: *„Lucrările de edificare a noului Cămin al ucenicilor români încă curg. Suma care stă efectiv la dispoziția eforiei spre acest scop este 1.600.000 lei și materialul lemnos necesar. Orașul o să crediteze încă o cantitate de cărămidă și țiglă, precum el a pregătit prin șeful oficiului tehnic Dl. șefing. Maetz planurile edificiului și Dsa conduce lucrările”*¹⁴ Iar în ședința din 16 aprilie 1925, prin raportul primarului, arăta: *„La căminul de ucenici așteaptă ferul, varul stins, nisipul și cărămizile, gata să înceapă lucrările de după sf. sărbători. Cu ajutorul celui de sus pe toamnă clădirea va fi sub acoperiș. În coîntelegere cu comitetele de drept s-a hotărât ca ambele temple – una a lui Dzeu alta a muncii – să se pună piatra fundamentală în cadrele serbărilor de 10 Mai a.c.”* Până în anul 1926, sub guvernarea liberală, pentru construirea clădirii au contribuit: Primăria cu suma de 885.000 lei; Statul cu 2.120.000 lei; Prefectura cu 343.000 lei; Camera de Comerț cu 900.000 lei; alții cu 83.000 lei.¹⁵ Încă la 24 mai 1924 este constituit un comitet de coordonare a lucrărilor la cămin, stabilindu-se *„ca arhitectul să capete un onorariu oarecare, iar maeștrii zidari Valentin Kloos și Iosif Pastor să capete deocamdată 300 lei leafă pe zi pentru conducerea lucrărilor. În ședința eforiei din 4 august 1924 de prezintă planul definitiv și la această ședință a fost invitat Dl. Consilier al Curții de Apel Vladimir Mavorodineanu spre a ne da lămuriri necesare în ce privește edificarea clădirei în stil românesc, - ca unul care s-a ocupat intensiv cu această chestiune”*. Dintr-un raport al lui Dr. Aurel Baciș, din 27 februarie 1926, reținem faptul că la acea dată clădirea era pusă sub acoperiș. Tot în raportul respectiv se menționează faptul că la 10 mai 1925 au avut loc festivitățile de sfințire a pietrei de temelie a căminului. Prezent la festivități, ministrul cultelor, Al. Lepădatu, a promis și a donat suma de 1.000.000 lei.¹⁶ Însă, încă din anul 1926 ritmul lucrărilor la cămin au scăzut până la stagnare. Abia în timpul guvernării liberale dintre anii 1927-

¹⁴ Glasul Mureșului, II, nr. 34 din 14 septembrie 1935, p.1; „Orașul”, II, nr. 14, din 16 iunie 1924, p.121-123.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ „Orașul”, IV, nr. 6, din 1 martie 1926, p. 44-47.

1928, ca urmare a intervenției lui Emil A. Dandea ca deputat, mai este alocată suma de 2.133.000 lei, față de cei doar 600.000 lei dați de guvernarea național-tărănistă. În anul 1934, tot la stăruința lui Emil A. Dandea, ministrul aprobă suma de 2.500.000 lei de la stat. În fine, la 2 decembrie 1935 au loc *festivitățile de inaugurare a „Căminului de ucenici români, o pompoasă clădire și fabuloasă realizare românească, s-a început în primăvara anului 1924 când în fruntea municipiului același neobosit, care este și azi, Dl. E. Dandea”*.¹⁷

Clădirea se încadrează în formele caracteristice stilului național românesc, poate mai puțin izbutit, însă pentru Târgu-Mureș constituind un pionierat. În totalitatea sa, la fațade, parterul este delimitat de restul nivelurilor superioare, printr-un brâu puternic profilat și este marcat de golurile ce conțin intrări și ferestre-vitrine. Păstrând numărul de axe, etajele I și II conțin arcade înalte despărțite de pilaștri masivi, la etajul I ferestrele, tot arcuite, fiind câte una mai largă, iar la etajul II îngemănate. Etajul III are ferestre tripartite sau îngemănate, încheiate tot într-un semicerc. Deasupra, printr-un joc de volume și forme, se înalță acoperișul clădirii, în pante repezi, spre fațada principală dând naștere unui fronton triunghiular înalt și câte un fronton mai scund, cu deschidere mai mare, pe mijlocul celor două aripi.

Un relevu întocmit înainte de anul 1940, ne permite cunoașterea structurii clădirii înainte de modificările ulterior survenite. Este o clădire cu o zidărie masivă din cărămidă, cu grosimi de 110, 75 și 60 cm la parter, și de câte 100, 60 și 45 cm la nivelurile superioare. Funcțional, parterul era destinat birourilor, bucătăriei și sălii de mese, vestiarelor, etajul I sălii de conferință, bibliotecii, cancelariei, grupurilor sanitare; etajele II și III, în mare parte cuprind dormitoare pentru elevi, săli de clasă, vestiare, spălătorie etc., iar mansarda, pentru dormitoare și camere pentru pedagogi.

Următoarea clădire ce o prezentăm este fosta **Prefectură a județului Mureș**, din Piața Victoriei nr. 3, în prezent Primăria Municipiului Târgu-Mureș. Vechea clădire a Prefecturii din strada Bolyai nr. 5, realizată în urmă cu aproape două veacuri, nu mai corespundea, nici ca amplasament, fiind într-o zonă care și-a pierdut importanța civică anterior avută, nici ca spațiu, dar și ca stare fizică, dând semne de degradare. De aceea încă înainte de Primul Război Mondial, la 30 septembrie 1909, s-a propus construirea unui nou sediu, fiind lansat și un concurs, în care proiectul lui Komor Marcell și Jakab Dezső iese câștigător, locul doi fiind ocupat de lucrarea lui Kós Károly și Toroczka Wigand Ede.¹⁸ Însă din cauza Primului Război Mondial clădirea nu s-a mai realizat.

După două decenii, din nou se invocă necesitatea construirii unui nou sediu administrativ pentru Prefectură. Pentru realizarea acestuia, în primul rând, se impunea asigurarea unui amplasament corespunzător, care să fie situat în noua zonă centrală a orașului. Prefectura avea în proprietate un teren, situat în fosta stradă Regele Carol, actuala Köteles Sámuel, în prezent formând Piața Unirii, la intersecția cu strada Artei. În vederea deschiderii străzii Artei (fostă strada București) și prelungirea străzii Köteles Sámuel (fostă strada Carol I) orașul oferă 308 mp, iar prefectura 394 mp, schimbul fiind materializat prin pla-

¹⁷ *Ibidem*, XII, 1 decembrie 1934, p.220-221 și XII, nr. 23, din 1 decembrie 1935, p.150.

¹⁸ Schiffer Miksa, *A marostordavármegyei székház tervpályázata* (Proiectele de concurs ale sediului Prefecturii Județului Mureș), în *Magyar építőművészet* (Arta arhitecturii magyare), Budapest, 1910, VIII, nr. 3, martie, p.18.

nul de situație, întocmit la 1 iunie 1933, propunerile fiind aprobate de Comisia financiară a primăriei, în care „propune cedarea terenului de 308 mp în schimbul unui teren de 394 mp ce trebuie să dea județul pentru oraș”.¹⁹ În faza a doua are loc principalul schimb de terenuri dintre prefectură și primărie, el fiind aprobat de Consiliul orașului în ședința din 10 iulie 1933, prin Hotărârea nr. 76/4244/1933. Destul de târziu, la 10 noiembrie 1934, pentru cele două terenuri de bază, este întocmit și Procesul-Verbal de expertiză, la care participă inginerul Zeno Miculescu, șeful Serviciului județean de drumuri și Maetz Ervin, șeful Serviciului tehnic al orașului.²⁰ La punctul 3 din actul respectiv Comisia stabilește următoarele prețuri: „a-Terenul din fața Camerei de Comerț cu o suprafață de 736 stj.p, socotit cu 1500 lei pe stj.p, ... Lei 1.104.000.

b-Terenul din strada Regele Carol cu o suprafață de 1017 stj.p, socotit cu 400 lei pe stj.p,...Lei 1.046.800.

Se constată că terenul din fața Camerei de Comerț are o valoare mai mare decât cel din str. Regele Carol cu... Lei 57.200.”

Solicitarea Prefecturii este aprobată destul de curând de către de Primărie prin Decizia nr. 25912/1934, dată în ședința din 16 noiembrie 1934, stabilindu-se și condiția ca „Prefectura Județului Mureș să edifice pe terenul dat, cel mai târziu până la data de 31 decembrie 1937 palatul său administrativ”.²¹ În vederea publicării concursului de proiecte pentru noul palat administrativ, prin adresa nr. 3220 din 28 decembrie 1934, Serviciul Drumuri Mureș solicită Primăriei să transmită principalii indicatori tehnici ai clădirii, aceștia și fiind făcuți cunoscuți prin adresa nr. 29208 din 15 ianuarie 1935, între care: înălțimea clădirii va fi de minimum 15 m, spre strada Tineretului va avea o retragere de 4 m, spre Piața Victoriei de 10 m. Schimbul de terenuri este aprobat de Consiliul de Miniștri prin Jurnal nr. 295, din 18 februarie 1935, iar Comisia interimară a Primăriei Târgu-Mureș fiind autorizată de a ceda terenul solicitat de Prefectură.²²

La 11 ianuarie 1935 prefectul Francisc Porubski dispune publicarea concursului „pentru întocmirea proiectelor palatului administrativ a Județului Mureș”.²³ Proiectele urmau să fie întocmite la scara 1:200 și să cuprindă „planul subsolului, parterului și etajelor, planul fiecărei fațade exterioare și secțiuni câte sunt necesare”, precum și un plan general de situație cu scara 1:500”. „Stilul va fi cel românesc”, iar „costul întreg al clădirii astfel calculate nu va putea trece peste suma de Lei 20.000.000 – (douăzeci milioane)”. Termenul de predare s-a stabilit pentru 16 aprilie 1935, rezultatul urmând să fie publicat în termen de 15 zile de la data concursului. Pentru primele trei proiecte câștigătoare s-a stabilit un fond de premiere și anume: premiul I cu 50.000 lei; premiul II cu 30.000 lei și premiul III cu 20.000 lei. Din cele 14 proiecte prezentate la concurs, Comisia de arbitri condusă de prefect, acordă locul I arhitectului Eugen I. Grosu din București, iar locul III arhitectului Várodi Árpád din Târgu-Mureș.

¹⁹ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș, Fond *Primăria municipiului Târgu-Mureș, Acte tehnice*, Nr. 11341(1933, Procesul Verbal al ședinței din 6 iulie 1933.

²⁰ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș, Fond *Primăria municipiului Târgu-Mureș, Acte tehnice* (În continuare *ANDJ Mureș, Acte teh.*), pachet CCCXCIX (1936-1945), Procesul-Verbal de expertiză din 10 noiembrie 1934.

²¹ *Ibidem*, nr. 25912, din 16 noiembrie 1934.

²² *Ibidem*, Nr. 29208 din 15 ianuarie 1935, nr. 5162 din 4 martie 1935.

²³ „Orașul”, XIII, nr. 2, din 15 ianuarie 1935, p.1-2.

Consiliul Județului Mureș, în ședința din 29 noiembrie 1935, luând în discuție oferta lui Eugen I. Grosu, o aprobă, însă condiționat de: "*Art. III. Facerea planurilor și a devizelor definitive și pentru dirijarea lucrărilor de construcția noului palat administrativ al județului pentru prețul de 3,3% din costul total al lucrărilor*". Față de condițiile tehnice stabilite de Primărie, Prefectura solicită unele modificări ale aliniamentelor clădirii, considerând că și așa terenul este destul de limitat, însă cererea este respinsă prin Decizia nr. 26456, din 22 noiembrie 1935,²⁴ Primăria menținându-și punctul de vedere anterior stabilit. La 19 februarie, membrii comisiei desemnate de către Prefectură și Primărie (Traian Roșu și Ervin Maetz) procedează la predarea-primirea celor două terenuri, operațiunea și fiind înscrisă la Cartea funciară.²⁵

Consiliul Tehnic Superior, prin Jurnal 27, din 4 și 5 februarie 1936, examinează documentația, stabilind condițiile tehnice și unii parametri funcționali, inclusiv costul total al lucrărilor de construcții și instalații, la 18.960.000 lei, revenind 12650 lei/mp. În final, consiliul își exprimă acordul însă „*pe baza nouilor planuri prezentate de autorul proiectului*” și la acestea cu unele observații. Acordul de edificare este acordat de Comisia Interimară a Municipiului Târgu-Mureș, prin Decizia nr. 11897, din 29 mai 1936,²⁶ planurile de arhitectură purtând textul: "*Prezentul plan s-a aprobat. Tg. Mureș șed. Com. Int. ținută la 24.05.1936*". Prin scrisoarea nr. 16416 din 7 august 1936, înregistrată la primărie cu nr. 17981, din 7 august 1936, Prefectura face cunoscut „*că în ziua de azi vom începe lucrările de construcții a noului plat administrativ a Județului Mureș...*”.²⁷

În anul 1940, practic, clădirea era realizată, fiind înzestrată cu toate elementele arhitecturale din piatră naturală cioplită, care defineau logia, portalurile, ancadramentele ferestrelor, profilele orizontale etc., iar tâmplăria era montată. Ca urmare a Diktatului de la Viena din august 1940, și trecerea unei părți din Transilvania la Ungaria, între care și Târgu-Mureș, o parte din monumentele artistice ale românilor sunt demolate, transformate sau aduse în stare de ruină. Ca urmare și palatul administrativ al Prefecturii este transformat, în prealabil fiind făcute mai multe propuneri de modificare: proiectul arhitectului Radó Sándor, care păstrează golurile existente însă elimină toate elementele decorative specific românești, fațadele primind forme asemănătoare fostei Primării; și două variante ale lui Kotsis Iván. Prima variantă de proiect preferată de autor dar și de oficialitățile locale, nu s-a pus în aplicare din cauza costului mare a lucrărilor propuse, până la transformarea totală a acesteia, și a doua variantă, care s-a și realizat, pătrând volumele clădirii, dar eliminând tot ce este specific artei românești. Așa s-a păstrat clădirea, din anul 1943 până în anul 1992 când prin acțiunea unui comitet de inițiativă, condus de fostul primar Victor Suciu, clădirea este aproape în totalitate restaurată.

La baza compoziției generale a clădirii, arhitectul Eugen I. Grosu abordează o concepție clasică, cu forme regulate, simetrice. Potrivit planșelor de arhitectură consultate, privită în ansamblul volumelor și proporțiilor ei, clădirea nu este lipsită de valoare arhitecturală, având elemente vechi de arhitectură româ-

²⁴ ANDJ Mureș, *Acte teh.*, nr. 3442 din 18 noiembrie 1935, nr. 26456 din 22 noiembrie 1935.

²⁵ *Ibidem*, nr. 3299, din 10 februarie 1936; nr. 6554, din 12 martie 1936.

²⁶ *Ibidem*, nr. 11897, din 29 mai 1936.

²⁷ *Ibidem*, nr. 17981, din 7 august 1936.

nească, între care o amplă „loggia”, ancadramentele ferestrelor, panouri cu reliefuri decorative, cupolele acoperișului etc., care cu toată tendința de monumentalitate întâlnită la unele edificii similare din țară, ea asigură o scară raportată la om. Fațada principală este dominată de corpul central care, prin intermediul a două aripi mai scunde, este încheiat la capete cu două pavilioane prismatice, ca două turnuri. Pe axul rezalitelui central al clădirii este situat portalul principal. La parter, fațada principală prezintă un număr de 13 axe, dintre care 3 axe corespund corpului central, câte 2 pavilioane de colț și câte 3 axe la corpurile de legătură. La etaje, rezalitele au ferestre tripartite. În totalitatea lor, ferestrele sunt înzestrate cu ancadrame din piatră cioplită, cele de la etajul I, situate la pavilioanele de colț, deasupra conținând elemente decorative care, din nefericire, cu ocazia restaurării nu au mai fost realizate. Elementul decorativ dominant este „loggia” situată în corpul central deasupra intrării, imprimând clădirii un efect deosebit de plastică arhitecturală. Marcată de cele cinci arce trilobate în acoladă, loggia se sprijină pe șase coloane, în totalitatea ei desfășurându-se pe toată înălțimea celor două etaje. Din păcate, cu ocazia restaurării, panourile decorative aflate deasupra logiei nu s-au mai realizat, spațiul prezentând o suprafață netedă, dând impresia că apasă fragilul suport al logiei.

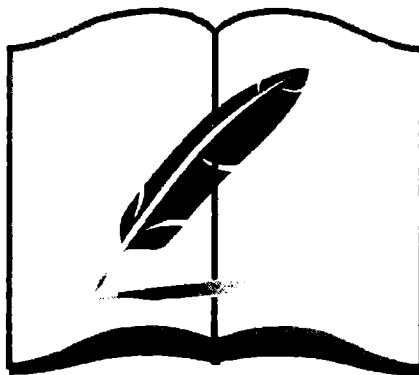
Portalul principal formează un arc, ale cărui capete inferioare se sprijină pe două coloane angajate, scunde și robuste. Partea superioară este ingenios legată de logie, prin profile ce urmăresc elementele ce compun parapetul acesteia. Fațada laterală, dinspre strada Primăriei, preia formele fațadei principale, cu deosebirea că nu mai are logie, ci doar un balcon situat la etajul I, scos în „porte-a-faux”, deasupra portalului. Și acesta cu ocazia restaurării a rămas ne-realizat. Tot din piatră cioplită este și portalul „de toată ziua”, ce prezintă o formă dreptunghiulară, deasupra cuprinzând trei deschideri arcuite, despărțite de două colonete scunde decorate.

În ansamblul său, palatul formează un bloc în formă de „U”, cu cele două aripi, ușor evazate. Corpul de mijloc, ca și cele două aripi au câte o intrare. Potrivit programului, clădirea se desfășoară pe cele patru niveluri, dând naștere la grupări de încăperi, birouri și anexe repartizate după natura serviciilor, potrivit solicitării clientului. Prin lucrările de restaurare din anii 1991-1992, clădirea a re primit aproape în totalitate formele inițial avute, integrându-se armonios între celelalte clădiri monumentale din Piața Victoriei.

Încheiem descrierea clădirilor de interes comun în stilul național românesc, cu un edificiu care, din nefericire, nu s-a mai realizat, menit de a întregi aspectul noului centru civic al orașului. În anul 1926, Banca „Albina”, ce funcționa în actuala clădire din Piața Victoriei nr. 5, a intenționat să construiască pe terenul alăturat, din strada Tușnad nr. 1-3, mai multe locuințe, respectiv o clădire cu subsol, parter și două etaje. Proiectul (din care cunoaștem doar planul de situație și fațada principală, a fost întocmit în anul 1926 de arhitecții sibieni Buermes și Stenzel,²⁸ el și fiind și aprobat cu unele modificări. Desfășurată pe un teren alungit, proiectul prevede o clădire cu un plan în formă de „E”, cu aripile scurte. Spre strada principală, fațada prezintă un număr de 14 axe, din care axele 4 și 10 sunt destinate intrărilor în clădire. Partea de construcție aferentă axelor 3-5 și 9-11, formează un șir de nișe despărțite de colonete. La capătul dinspre stra-

²⁸ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș, Fond *Primăria municipiului Târgu-Mureș, Consiliul orașului*, pachet 80 (7201-10800), nr. 8881/1926.

da Bulgarilor clădirea formează un atic, ce preia șirul colonetelor. La primul etaj, în dreptul intrărilor, cît și la etajele I și II, s-au prevăzut balcoane cu balustrade din fier forjat. Clădirea a rămas în stare de proiect, fără a mai fi ridicată, probabil din cauza crizei economice care a afectat și băncile.

Preocupări de dotare a forului public în orașele transilvănene între cele Două Războaie Mondiale

Virgiliu Z. TEODORESCU

„Poporul acesta și-a înfăptuit în sfârșit unitatea lui națională, după atâtea vicisitudini, în timpul cărora n-a încetat să lupte și să sufere pe frontul acesta în spatele căruia, civilizația Europei se menținea și creștea.

Azi, stăpân pe ursita lui, va putea, la rândul său să participe în chip activ la progresul acestei civilizații și să împlinească în răsăritul Europei destinul, pe care i-l determină însușirile rasei lui și situația geografică.

Ca să-și îndeplinească misiunea, are nevoie de pace, pe care i-o asigură înlăuntrul ordinii și justiției sociale, în timp ce respectarea tratatelor și dezvoltarea raporturilor prietenești internaționale trebuie să asigure liniștea generală.”

(din cuvântarea lui I.I.C. Brătianu, octombrie 1927, București, Congresul Presei latine)¹

Dotation du forum public dans les villes de Transylvanie entre les deux guerres mondiales

Résumé

Le vaste processus de métamorphose de toutes l'établissement humains de la région de Transylvanie dans le période d'entre les deux guerres mondiales ont déterminé les maires de doter, entre autres, le forum public avec des oeuvres représentatives pour évoquer des événements, des gens et de faits pour faire un acte de justice historique. On peut dire que presque simultanément avec l'instauration du régime roumain, de l'enlèvement des symboles de l'ancien régime hongrois, on a déclenché le travail nécessaire pour l'organisation de concours sur l'édification des monuments nationaux roumains dans le forum public. Dans ce contexte, les villes de Cluj et de Târgu-Mureș sont devenues un exemple de ceux réalisées. L'auteur de cet étude se réfère aux principaux monuments ces deux villes qui par lieux conférés dans le forum public et leurs messages ont été des véritables réalisations de la dignité roumaine.

Amplul proces de metamorfozare a tuturor așezărilor din arealul transilvan a cunoscut, în perioada interbelică, din partea edililor orașelor, printre altele, preocuparea dotării cu opere reprezentative pentru a evoca evenimente, oameni și fapte care să realizeze un act de dreptate istorică, pentru ca oprimații de secole să aibă monumentele care să-i reprezinte. Se poate afirma că aproape concomitent cu procesul de refacere, de înlăturare a simbolurilor oprimatorilor, s-a declanșat opera de colectare a sumelor necesare, clarificarea a ceea ce se dorea, lansarea de concursuri, uneori cu dorită finalitate, stimulatoare și pentru alte localități de a acționa cu promptitudine. Mari și mici, orașele transilvane, care, aveau ca deziderat al ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea să cinstească memoria lui Avram Iancu și a altor Eroi naționali, au purces cu mult

¹ *Calendarul ziarului „Universul”, 1928, București, p. XIX.*

avânt la parcurgerea tuturor celor necesare aducerii în forul public a unui monument reprezentativ. În acest context orașul Târgu Mureș a dobândit un exemplar loc, prin cele înfăptuite. Ne referim la realizarea monumentului Lupei Capitoline, a simbolului integrând statuia Ostașului Român și amplul monument cu statuia ecvestră cu basoreliefurile respective, evocând pe Avram Iancu, monumentul dedicat cinstirii lui Alexandru Papiu Ilarian, care, prin locurile conferite în forul public, prin mesajul transmis, au constituit realizări ale demnității românești.

O succintă trecere în revistă a acestor realizări, procedând la a acorda termenului Transilvania extinderea și asupra Maramureșului și Crișanei, va fi prilej și de a aminti de soarta avută la momentul aplicării raptului prin Diktatul de la Viena, în maniera regimului hortist.

Problema abordată implică evocări, chiar sumare, care vor necesita un număr sporit de pagini și ca atare ne limităm pentru sesiunea 2010 la a prezenta înfăptuirile din două orașe transilvane respectiv Clujul și Târgu-Mureșul, ambele având de suferit, la 1940, regimul oprimator hortist la adresa românilor și a realizărilor din perioada interbelică.

Cluj

Dezideratele deceniilor anterioare ale simțirii românești transilvane au fost reluate după istoricul Act al Unirii de la 1 Decembrie 1918. După operativele măsuri de refacere a economiei teritoriului, chemările inițiatorilor au avut un amplu răsunet, adeseori pentru aceiași localitate fiind enunțate ca prioritare mai multe obiective, situații care au determinat o eșalonare graduală, la care opinia publică a fost determinantă în stabilirea acestora.

Studentii italieni aflați la învățătură în Cluj au acționat pentru a dobândi o replică a Lupoaiței Capitoline pe care au adus-o și donat-o Primăriei clujene, care a amplasat-o în Piața Unirii.² A fost evacuată în anul 1940.³

² Tema Lupoaiței Capitoline se regăsește în România atât prin realizări vechi (Brâncoveni) cât și prin cele care după 1906 au fost primite ca replici ale piesei romane ca dar din partea Primăriei orașului Roma sau au fost realizate de artiștii români pentru diverși comanditari. Consemnăm câteva din aceste localități care au în forul public Lupoaița Capitolină: București, Dorohoi (la monumentul V.A. Urechia), Cluj, Târgu Mureș (modelată de sculptorul Ioan Schmidt Faur), Timișoara, Lugoj (în compunerea monumentului Eroilor), Deva (în compunerea monumentului Decebal, artistul folosind mici basoreliefuri în compunerea a mai multor monumente dedicate cinstirii Eroilor), Satu Mare, Galați, Sighișoara, Reghin, Iernut ș.a. În ultimii ani și orașul Chișinău, capitala Republicii Moldova a primit ca dar al Romei un asemenea simbol al latinității (Virgiliu Z. Teodorescu, *Și statuile se plimbă nu-i așa ? Peregrinările Lupei Capitoline*, în: „Pentru Patrie”, București, nr. 6 (590), iunie 1997, p. 30. În 2010 monumentul a revenit în vatra amplasamentului din 1907)

³ Obținută în 1920, ca donație a Primăriei Romei, prin preocuparea studenților italieni participanți la studii la Cluj. Statuia Lupoaița Capitolină, lucrare turnată în bronz, 3,00 m., a fost adusă la Cluj unde au fost întreprinse lucrările de amplasare în Piața Unirii, care au costat 53.000 coroane A-U. („Calendarul Universului 1936”, București, planșă foto după, p. 128: Piața Unirii din Cluj cu scuarul din fața statuii regelui Matei Corvin și statuia Lupoaiței, darul orașului Roma. Photo Presse; A.N.-D.A.N.I.C., *fond M.C.A., D.A.*, inv. 819, dosar 68/1937, f. 228v.-229; Victor Lazăr, *Clujul*, Editura Cultura Națională, București, 1923. p. 64); Paul Abrudan, *Pentru un monument lui Avram Iancu*, Sibiu, 1972, p. 115, 117. Autorul citează presa: „Gazeta ilustrată, nr. 3, decembrie 1932, p. 14; „Curentul”, 13 septembrie 1940; „Telegraful Român”, 12 ianuarie 1941); *Clujul istorico-artistic*, Cluj 1974, p. 218-219, copia Lupoaiței capitoline având pe postament un basorelief cu bustul împăratului Traian; lucrarea a fost donată în 1921 de municipalitatea Romei orașului Cluj; text: ALLA CITTA DI CLUS ROMA MADE; *Județele Patriei Cluj - monografie*, Editura Politică, București, 1980; Fototeca Combinatului Poligrafic Casa Scânteii, clișeele: 808.940; 830.354; A.N.-D.A.N.I.C., Fototeca: Album 56, f.12: 1935 statuia Lupoaiței; Il. 5464. Monumentul are în compunere o copie fidelă a

În primăvara anului 1924, la Cluj a fost dezvelit⁴, în fața clădirii „Casa învățătorilor”⁵, monumentul Gheorghe Lazăr. Cu acest prilej participanții la solemnitate au audiat cuvântarea ministrului Alexandru Lapedatu.

Au fost anii când a fost enunțat și s-a acționat și pentru aducerea la Cluj, în forul public, a unui monument al cinstirii lui Mihai Eminescu.⁶ În acest scop *Societatea Academică România Jună*, inițiatoarea, a lansat, la nivel național, o chetă publică. O defecțiune organizatorică sesizată de Elisa I. Brătianu inițiatoarea acțiunii, a blocat această preocupare.⁷ Modelarea preconizatului monument mobilizase numeroși concurenți, declanșându-se o efectivă competiție la care

statuii lupoacei de pe Capitoliu, cu Romulus și Remus, la care s-a adăugat un basorelief al împăratului Traian, executat de sculptorul Ettore Ferrari (1849-1930) și inscripția ALLA CITTÀ DI CLVJ, ROMA MADRE, MCMXXI. În lucrarea sa, istoricul clujean Gheorghe Bodea arăta că amplasarea monumentului a fost făcută în fața statuii lui Matei Corvin, din Piața Unirii, iar festivitatea de dezvelire a avut loc în 28 septembrie 1921, de către Iulian Pop, primul primar român al Clujului, în prezența a peste 25.000 de locuitori. Evolutiv, acest monument a cunoscut odiseea multor altora din momentul impunerii Diktatului de la Viena. Retrasă și ascunsă într-un colț al pivniței Primăriei din Cluj, a fost readusă în forul public, după bune decenii, fiind însă, temporar, amplasată pe alte vetre. După câteva decenii, a revenit pe amplasamentul din Piața Unirii. Lucrări de natură edilitară au impus alte reamplasări, retrageri la Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, chiar și intervenții de restaurare.

⁴ „Viitorul”, București, 12 mai 1924, p. 64.

⁵ „Casa învățătorilor” din Cluj Napoca, str. Învățătorilor (în zona din spatele Teatrului Național). Clădirea a fost construită în perioada anilor 1902-1903, pe baza planurilor realizate de arhitecții Herczeg Zsigmond și Baumgarten Sándor. În această clădire, inițial, a funcționat un cămin pentru elevii școlii de învățători și pentru studenții care erau copii de învățători. În anii primului război mondial, clădirea a găzduit un spital militar. După al doilea război mondial, aici a fost unul dintre sediile Facultății de Științe Economice, iar din 1990 al Inspectoratului Școlar Cluj. Clădirea a găzduit, până acum câțiva ani și Centrul de Comunicații al Facultății de Matematică și Informatică din cadrul Universității „Babeș-Bolyai”, fiind și locul în care s-au organizat mare parte din laboratoarele și cursurile secției Informatică din cadrul aceleiași facultăți. „Casa învățătorilor” a fost inaugurată în 1921, aparținând, pe rând, până în 1974, Asociației învățătorilor și Uniunii Sindicatelor Corpului Didactic. În 1974 sindicatele au fost nevoite să părăsească „Imobilul”, în „clădirea roșie” mutându-se Universitatea Babeș-Bolyai. Acum, este în curs de perfectare revenirea acestui edificiu în administrarea Casei învățătorilor (vezi și Lukacs Jozsef, *Povestea „orașului-comoară”*, Editura Biblioteca Apostrof, Cluj-Napoca, 2005)

⁶ A.N.-D.J. Suceava, *fond Prefectura jud. Câmpulung*, dosar 11/1924, f. 17: Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale, la 3 septembrie 1924, aducea la cunoștința prefecturii inițiativa Societății Academice „România Jună” de a ridica la Cluj monumentul Mihail Eminescu. A fost lansată o chetă publică. Se dau instrucțiuni cum să se procedeze pentru asigurarea corectitudinii operațiunilor de colectare și înregistrare a veniturilor realizate în acest scop; f. 21: Ministerul de Interne, la 22 noiembrie 1924, referindu-se la ridicarea monumentului Mihail Eminescu la Cluj, revendica prompta restituire a listelor de subscripție întrucât nu au fost autorizate de către inițiatori, respectiv Elisa I. Brătianu.

⁷ Eliza /Elisabeta/ I.I.C. Brătianu, la naștere Știrbei (1870 – 1957, București, cimitirul Bellu, figura 97, locul 33), căsătorită inițial în 1890 cu Alexandru Marghiloman, apoi după divorț, în 1907 cu I.I.C. Brătianu. A fost o ființă distinsă, inteligentă, poliglotă (vorbea și scria în cel puțin trei limbi străine: franceza, engleza și germana. Ca o gazdă afabilă, știa să primească mai tot ceea ce avea mai distins lumea politică românească, fiind prietenă a prietenilor lui Ionel Brătianu. După decesul intempestiv din toamna anului 1927 a soțului, a avut ca preocupare majoră transmiterea către viitorime a celor întreprinse de Ion I. C. Brătianu pentru România. Ca atare, a fost sufletul inițiativei aducerii în forul public bucureștean a monumentalei statuii amplasată în curtea Așezământului Brătianu, unde, la 26 noiembrie 1935, inaugurase Biblioteca Publică, însumând patrimoniul de carte și manuscrise al bibliotecii bucureștene a soțului. A fost momentul când s-a adoptat hotărârea ca să fie declanșată realizarea monumentului, lucrare încredințată sculptorului croat Ivan Mestrovich, care, în 1937, a predat-o inițiatorilor, dezvelirea având loc la 27 noiembrie 1930. Au fost anii când numeroase alte localități au adus în forul public diverse simboluri, acțiunile fiind onorate de Eliza I.I.C. Brătianu, prin susținere materială și uneori cu participarea la dezvelire. A trăit și drama anilor, când, după 1948, furia ocupanților eliberatori s-a manifestat împotriva a tot ceea ce era evocator a unității de neam românesc (vezi și: G. Bezviconi, *Necropola Capitalei*, București, 1972, p. 74; Eliza Ion I.C. Brătianu, *Memorii involuntare. Texte stabilite, note și prezentare de Marian Ștefan*, Editura Oscar Print, 1999; Z. Ornea, *Memoriile soților Brătianu*, în „România Literară”, București, nr. 40, 1999).

partizanatul presei a fost părtaș. De o atenție deosebită s-a bucurat⁸ lucrarea lui Oscar Han⁹.

Din multitudinea de inițiative exemplificăm cu situația de la Cluj, unde, sculptorul Octavian Bobletec,¹⁰ a realizat un proiect de monument Mihai Viteazul, în postura de desăvârșire a Unirii, lucrare care urma să fie amplasată în fața Teatrului Național din Cluj¹¹. Au trebuit să treacă decenii bune ca intenția să devină realitate.

Semnificativă este odiseea anterioarei intenții de a aduce în forul public un monument dedicat cinstirii lui Avram Iancu.¹² Reluată după 1920, a fost necesar să cedeze, într-un stadiu avansat de realizare, de către sculptorul Ioan C. Dimitriu Bârlad,¹³ pentru a răspunde celor preconizate de scara priorităților, care reclama concentrarea tuturor eforturilor materiale spre realizarea Catedralei

⁸ Tudor Vianu, Oscar Han, p. 26: macheta monumentului Mihail Eminescu pentru o piață din Cluj, 1929; „Universul”, București, anul 52, nr. 338, 8 decembrie 1935, p. 4; Ion Dragomir, *Despre monumentul Eminescu la Cluj*. Autorul, considera și el că lucrarea preconizată ar fi de proastă calitate, și ca atare, n-a fost admisă de juriu să fie amplasată în fața Universității. Este amintit cu acest prilej și concursul pentru monumentul Avram Iancu. Comitetul de inițiativă era condus de episcopul Ivan.

⁹ Oscar Han (3 decembrie 1891, București - 14 februarie 1976, București). Studii la Școala de Belle Arte din București, elev al lui D. Paciurea, sculptor monumentalist, debut în 1924, permanentă prezență în expozițiile colective din țară și străinătate, critic de artă, carieră didactică universitară. Inspirat de faptele cunoscute, ca participant la primul război mondial, expune la Iași lucrări reflectând situațiile trăite. Realizează și donează monumentul *Pe aici nu se trece*, amplasat la bifurcația șoselelor de la Tișița, lângă Mă-rărești. Participând la concursurile pentru desemnarea realizatorului/realizatorilor monumentelor regilor Carol I și Ferdinand I, juriul îi acordă premiul I, dar nu și comanda realizării monumentelor. Lezat, a făcut diverse demersuri și a publicat virulente articole împotriva unei asemenea încălcări a eticii. Munca de mai bine de patru decenii s-a concretizat prin numeroase prezențe ale lucrărilor sale în forul public, în muzeele și colecțiile de artă plastică (vezi și Oscar Han, *Dăți și pensule*, Editura Minerva, București, 1970).

¹⁰ Octavian Bobletec (16 august 1898, Nazna, jud. Mureș – 10 martie 1921, Cluj), pictor și sculptor român (pentru amănunte, vezi: Traian Dușa, *Octavian Bobletec (Un artist uitat)*. Catalog. Comitetul pentru Cultură și Artă al Municipiului Târgu Mureș, 1970, Întreprinderea Poligrafică, Târgu Mureș)

¹¹ Edificiul a fost construit, inițial, pentru Teatrul Național Maghiar. Lucrările au început în 1904 și au fost finalizate în 1906, fiind executate de celebra firmă Helmer și Fellner, pe locul fostei piețe de lemne a orașului. Clădirea fost inaugurată în ziua de 8 septembrie 1906. Începând cu 1919, a adăpostit Teatrul Național Român, iar Teatrul Maghiar s-a mutat în clădirea de pe strada Emil Isac, aproape de Parcul Central și râul Someș, în care funcționează și în prezent. Clădirea, care adăpostește atât Teatrul, cât și Opera Română, este construită în stil baroc-rococo, cu o capacitate de 1000 de locuri și trei rânduri de logie. După Dictatul de la Viena, din 1940, Teatrul și Opera au fost evacuate la Timișoara, revenind la Cluj, în 1945. Denumirea sa actuală este Teatrul Național „Lucian Blaga”.

¹² Paul Abrudan, *Istoria monumentului Avram Iancu – Procesul cununei*, în „Transilvania”, Sibiu, nr. 5, 1972, p. 59. Ibidem, *Pentru un ...*, la p. 110-112: referință la preconizatul monument Avram Iancu de la Cluj. Prioritare fiind dirijarea fondurilor pentru construcția catedralei B.O.R., a fost adoptată măsura ca lucrarea comandată sculptorului Ioan C. Dimitriu-Bârlad, statuia ecvestră și basoreliefurile componente ale monumentului, să fie preluate de către orașul Târgu Mureș. Criza economică a fost un alt factor determinant, problema putând fi reluată la 5 noiembrie 1933. Lucrarea, ca modelare, a fost terminată în primele luni ale anului 1927. Componentele au fost turnate la București la firma V.V. Rășcanu. La 10 mai 1930 a avut loc dezvelirea la Târgu Mureș. Discursurile (vezi și Virgiliu Z. Teodorescu, *Informații referitoare la activitatea sculptorului Ioan C. Dimitriu-Bârlad*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor” – seria „Monumente Istorice și de Artă”, București, anul XVIII, nr. 1, 1987, p. 52-62; parcurgerea documentelor din Arhivele Naționale, a celor deținute de familie cât și presa timpului au evidențiat prestigioasa creație a artistului plastic, azi ele onorând forul public, instituții muzeale, colecții particulare).

¹³ Ioan C. Dimitriu-Bârlad, la naștere Demetriu (17 mai 1890, Bârlad - 23 septembrie 1964, București). Studii de artă plastică la București, specializare la Paris, carieră didactică și artistică. Participant la războiul de întregire a neamului, a cunoscut suferințele apărătorilor gliei strămoșești, a modelat chipuri și ipostaze umane. În perioada interbelică a obținut numeroase comenzi pentru executarea de monumente ale cinstirii eroilor. Permanent expozant, a fost în atenția criticilor dar și a comanditarilor, raporturile cu aceștia fiind caracterizate de probitatea profesională. Numeroase localități au în forul public lucrări modelate de Ioan C. Dimitriu-Bârlad.

Bisericii Ortodoxe Române. Monumentul Avram Iancu a fost preluat de către orașul Târgu Mureș, având la rându-i parte de restriștile anilor ulteriori.

La Cluj, după dobândirea terenului pentru amplasarea Catedralei, a fost lansat concursul pentru definirea proiectanților respectivului edificiu. Răspunzând cerințelor comanditarilor, cei doi câștigători ai concursului, arhitecții Constantin Pomponiu¹⁴ și George Cristinel¹⁵ au elaborat planurile unei construcții de anvergură, impresionantă prin modul cum s-a integrat în spațiul pus la dispoziție, armonizarea cu regimul de înălțime al edificiilor limitrofe. Exteriorul lăcașului, prin proporții, tratarea fațadelor, numărul și amplasamentul turlelor, finisajele de o deosebită calitate au impus-o ca o realizare de excepție. La buna impresie concură și aspectele interiorului, unde, caracteristicile suprafeței, a volumului, a luminii de zi, acustica și aerajul constituie un *summum* fericit obținut prin buna proiectare, execuție și materialele puse în operă.

La 7 octombrie 1923, a avut loc solemnitatea punerii pietrei fundamentale a Catedralei Ortodoxe din Cluj. Printre participanți s-a aflat¹⁶ și Ion I. C. Brătianu¹⁷. S-a pornit cu avânt la edificare, lucrările fiind, însă, stopate în momentul când resursele financiare au lipsit¹⁸. Au venit anii crizei financiare care au impus diminuarea ritmului inițial. Dacă, despre criza mondială a anilor de la începutul deceniului al patrulea al secolului XX, consemnarea o avem în numeroase surse bibliografice, despre anterioara criză care a lezat profund economia românească, cea declanșată după 1925, ca un preambul a celei mondiale, încă evităm a o trata. Fără a se demobiliza, inițiatorii au căutat și obținut parțiale posibilități ca lucrările să nu fie abandonate. Catedrala din Cluj a fost ridicată prin râvna Episcopiei Vadului, Feleacului și Clujului, a episcopului Nicolae Ivan,¹⁹ care a

¹⁴ Constantin Pomponiu (1887, Galiciuica, jud. Dolj – 1 septembrie 1945, București), studii de arhitectură la București și Paris, absolvite în 1920, proiecte pentru Verdun, București, Cluj, Mărășești, care au condus la realizări concludente în România și Franța. Stilul arhitectural este neo-românesc. Autor, împreună cu George Cristinel, al proiectului Crucii Eroilor Neamului de pe muntele Caraiman. Tot împreună cu acesta, a mai proiectat Catedrala Unirii din Cluj, construită între 1921-1934, ai al Mausoleului de la Mărășești construit, între 1922-1939. A făcut parte din masonerie, fiind membru în Marea Lojă Națională din România (vezi și *Tabloul arhitecților diplomați...*, București, 1937, p. 10: în 1938 locuia pe str. Madrid nr. 8; viclele din respectivul cartier de locuințe ieftine au fost proiectate de Constantin Pomponiu; Paul Constantin, *Dicționar universal al arhitecților*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 260.

¹⁵ George Cristinel (27 ianuarie 1891, București - ?), studii de arhitectură la Paris, proiecte pentru construcții la București, Mărășești, Cluj, Călărași, Sibiu, Câmpia Turzii, Orăștie, Soveja (Paul Constantin, *op. cit.*, p. 79-80).

¹⁶ A.N.-D.A.N.I.C., Fototeca inv. 1409, III/13 foto Voitec, Cluj 210x145 mm.

¹⁷ Ion I.C. Brătianu (20 august 1864, Florica-Ștefănești, jud. Muscel, azi Argeș – 24 noiembrie 1927, înmormântat în mausoleul familiei din biserica de la Florica); vezi și: Dim. R. Rosetti, *Dicționarul contemporanilor*, ediția I-a, Editura Litografiei „Populara”; „*Pasagiul Român*” nr. 12, 1897, p. 206; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 166, indice p. 355; Dr. Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 139; A.N.-D.A.N.I.C., fond Ion I.C. Brătianu, inv. 824, dosar 67/1923; Virgiliu Z. Teodorescu, *In memoriam: Cinstire memoriei lui Ion I.C. Brătianu*, în: „*Revista Arhivelor*”, București anul LXXV, vol. LX, nr. 1-2, 1998, p. 202-209; *Ibidem*, *Profanatorii de monumente*, în „*Politica*”, București, anul IX, nr. 436; *Ibidem*, *Profanare cu lipici electoral*, în „*Dimineața*”, București, anul X, nr. 6 (2935), 4 noiembrie 2000, p. 5.

¹⁸ A.N.-D.A.N.I.C., fond Casa Regală, *Regența*, inv. 728, dosar 71/1929; Catedrala B.O.R. din Cluj.

¹⁹ Nicolae Ivan (17 mai 1855, Aciliu, azi jud. Sibiu – 3 februarie 1936, Cluj); studii liceale și teologice la Sibiu, pregătire și carieră ecleziastică, didactică, redacțională, episcop al Clujului din 1921. Militant pentru realizarea Unirii cu România, membru al P.N.R., funcții de conducere, sprijinitor al activității ASTRA și a altor instituții bancare, culturale, publicist, membru onorariu al Academiei Române, 28 mai 1934. Nicolae Ivan, episcop al Clujului a decedat la 3 februarie 1936 (pentru amănunte, vezi și: „*Calendarul Universul*, 1937”, București, p. 306; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 191; Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ediția II-a revăzută și întregită, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 237; *Enciclopedia ortodoxiei românești*, Editura Institutului Biblic și de misiune ortodoxă, București, 2010, p. 354).

păstorit enoriașii acelor plaiuri între anii 1921-1936. Târnosirea s-a realizat²⁰ în prezența regelui Carol al II-lea²¹ și a patriarhului Miron Cristea,²² la 5 noiembrie 1933.

Sculptorului Emil W. Becker²³ i-au fost încredințate spre realizare²⁴ o serie de lucrări decorative. Casei „Juvaere” din Cluj i-a fost încredințată modelarea²⁵ medaliei realizată cu ocazia sfîntirii Catedralei Ortodoxe din Cluj. Aversul: text sus CATEDRALA ORTODOXĂ ROMÂNĂ DIN CLUJ, text jos 1933, iar, în centru, vederea fațadei catedralei. Reversul: CU NOI ESTE DUMNEZEU, cruce greacă cu brațele treflate avînd în centru o rozetă. Au fost realizate exemplare din argint avînd Ø 50 mm. și exemplare Ø 30 mm. cu toartă, metal alb.

În deceniul al patrulea, a fost luată măsura evocării, la Cluj, a unuia din fideli colaboratori ai domnitorului Mihai Viteazul. Pe locul unde a fost executat de maghiari, prin tragerea în țepă, oșteanul Baba Novac²⁶, comandant de oaste a

²⁰ Patriarhia Română Consiliul Central Bisericesc, Congresul Național bisericesc, sesiunea ordinară octombrie 1935, p. 43 foto.

²¹ Carol al II-lea (3/15 octombrie 1893, Sinaia – 1953, Estoril, Portugalia), vezi și: M.R., *Anuarul armatei române pe anul 1920*, ediție provizorie, Atelierele grafice Socec, București, 1921, p. 17; Zigu Ornea, *Anii treizeci – Extrema dreptei românești*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995; Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier 1919- 1941 – Mișcarea ultranaționalistă*, ediția a II-a, Editura Humanitas, București, 1995; Nicolas M. Nagy - Talavera, *Fascismul în Ungaria și România*, Editura Hasefer, București, 1996; Horia Nestorescu – Bălcești, *Ordinul masonic român*, Casa de editură și presă Șansa, București, 1993, p. 265, poziția 622; *Ibidem*, *Enciclopedia ilustrată a Francmasoneriei din România*, Centrul de Studii Francmasonice, București, 2005, vol. 1, p. 224-226; Virgiliu Z. Teodorescu, *Politică și masonerie*, în: „*Ino-rogul – Caiete masonice*”, editat de Centrul național de studii francmasonice, București, 2001.

²² Elie /la călugărire Miron/Cristea (18 iulie 1868, Toplița Română, azi Toplița, jud. Harghita – 6 martie 1939, Cannes – Franța); vezi amănunte la: Crisanta Podăreanu, *Fondul personal Miron Cristea*, în: „*Revis-ta Arhivelor*”, București, nr. 1, 1992, p. 93-97; Miron Cristea, Ilarion Pușcariu, Matei Voileanu, *Biserica catedrală de la Mitropolia ortodoxă română din Sibiu. Istoricul zidirii 1857-1906*, Tipografia Archidieceșană, Sibiu, 1908; A.N.-D.A.N.I.C., *fond Dudu Velicu*, dos. 862, 1024; Elie Miron Cristea, *Pagini dintr-o arhivă inedită*, Editura Minerva, București, 1984; „*Calendarul Universul*, 1940”; Virgiliu Z. Teodorescu, *Patriarhul Miron Cristea – contemporanul nostru*, în: „*Biserica Ortodoxă Română*”, București, anul CXVI, nr. 7-12, iulie-decembrie 1998, p. 231-242; *Ibidem*, *Preocuparea Patriarhului Miron Cristea pentru realizarea, în capitala României, a Bisericii Biruinței*, în: „*Biserica Ortodoxă Română*”, București, anul CXVI, nr. 7-12, iulie-decembrie 1998, p. 243-250; *Ibidem*, *Documentele elaborate de Comisiunea Monumentelor Istorice, izvor de informații cu caracter național*, în „*Arhivele Prahovei*”, Ploiești, nr. 3, 1998, p. 66-68; *Ibidem*, *Miron Cristea – contemporanul nostru*, în: „*Angustia*”, Sf. Gheorghe, vol. 4, 1999, p. 329-334; Ilie Șandru, Valentin Borda, *Patriarhul Miron Cristea*; Valentin Borda, *Biografii de excepție: Patriarhul Miron Cristea*, în: „*Na-țiunea*”, București, anul XII, nr. 106 (572), 18-27 iulie 2001, p. 9; Preot prof. univ., dr. Mircea Păcurariu, *Dicționarul Teologilor Români*, ediția a doua revăzută și întregită, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 133-134; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 153, 278-279; Valentin Borda, *Biografii de excepție: Miron Cristea*, în „*Națiunea*”, București, anul XV, nr. 274 (739), 23 octombrie-2 noiembrie 2004, p. 7

²³ Emil W. Becker (7 iulie 1881, București - 5 iulie 1952, București), sculptor cu o bogată activitate de crea-ție realizând decorațiuni exterioare și interioare de edificii din Capitală și din țară, lucrări sculpturale de la medalistică, statuete, monumente de anvergură pentru forul public. A fost un activ expozant (vezi Virgiliu Z. Teodorescu, *Contribuții la cunoașterea activității sculptorului Emil W. Becker*, în: „*Studii și articole de istorie și istoria artei*”, editor Muzeul Național Cotroceni, Editura Sigma, București, 2001, p. 452-467.

²⁴ Chitanța din 18 februarie 1927 păstrată în arhiva familiei.

²⁵ „*Cronica numismatică și arheologică*”, București, anul X, nr. 96, martie aprilie 1934, p. 27-28.

²⁶ Baba Novac (circa 1530, teritoriul Serbiei -1601, Cluj), fiul unei românce din stirpea Basarabilor și a unui sârb pretendent al tronului Serbiei. A fost unul din oamenii de la sudul Dunării care, în condițiile mijlocului și finalului de veac XVI, au acordat atenție pregătirii ca oșteni lefegii oferindu-și serviciile celor care acțio-nau împotriva oprimatorilor popoarelor de la sudul Dunării. Acțiunile antiotomane declanșate de domnul Țării Românești au constituit o concludentă și mobilizatoare chemare la adresa acestor năpăstuiți. Prin vârsta, pregătirea, experiența de coordonator al luptei și modul de tratare a celor care i se alăturau, Baba Novac devenise, în timp, un efectiv comandant. A înțeles că el și ai lui sunt necesari ca sprijin credincios Bravului Mihai. Au trecut Dunărea și au participat la cele întreprinse de domnul Țării Românești. Modul de acțiune, tenacitatea, solidaritatea în cele mai dificile momente i-au definit ca o trupă de elită. Asemenea fapte au fost înregistrate, atât în 1599, la Șelimbăr, cât și în Moldova anului 1600. La ceasul războaielor a

lui Mihai Viteazul, a fost ridicată²⁷ lângă bastion, în 1936, o Troiță de lemn, realizată la Școala de Arte și Meserii din Cluj. Peste patru decenii un impresionant monument,²⁸ modelat de sculptorul Virgil Fulcea, are menirea de a-l evoca perpetuu pe acest martir.

La 9 aprilie 1938, la Cluj a fost dezvelit²⁹ bustul actorului și dramaturgului Zaharia Bârsan,³⁰ pentru Teatrul Național din Cluj. Solemnitatea a fost prilejuită de retragerea din activitatea scenică a maestrului. Bustul a fost modelat de către sculptorul Romul Ladea³¹. Spre finalul deceniului patru, la Cluj, a avut loc solemnitatea dezvelirii simbolului cinstirii memoriei lui Ion Pop Reteganul,³² realizat din inițiativa învățătorilor din Cluj și cu sprijinul material al librărilor Alexandru Anca. Lucrarea, un frumos bust, a fost amplasată în fața clădirii „Casa învățătorilor”, alături de bustul Gheorghe Lazăr. Solemnitatea a reunit o numeroasă asistență, la care a cuvântat și episcopul Iuliu Hossu³³.

În condițiile cavalcadei evenimentelor revizioniste, atenția a fost reținută și de preocuparea de a aduce în forul public două simboluri menite a cinsti memoria lui Gheorghe Dima³⁴ și Iacob Mureșanu³⁵. În acest scop, au fost lansate³⁶

fost înmormântat de către maghiari la Cluj, supus caznelor feroce și în ultimă instanță ars pe rug lângă turnul Croitorilor.

²⁷ A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 68/1937, f. 228v.-229: Cluj str. Baba Novac, Troiță de lemn pentru comemorarea lui Baba Novac tras în țeapă de maghiari. Realizată la Școala de Artă și Meserii din Cluj, avea înălțimea de 3 m. și a costat 70.000 lei.

²⁸ A.N.-D.A.I.C., fond U.A.P., dosar 34/1968-1970: la Cluj, concurs de machete, în 1975, execuția în 1978 a monumentului Baba Novac (vezi: Florian Tucă col., dr., Mircea Cociu, *Monumente ale anilor de luptă și jertfă*, Editura Militară, București, 1983, la p. 146: Cluj – Napoca, statuia Baba Novac, bronz, Virgil Fulcea, dezvelită la 15 februarie 1975; VZT: monumentul Baba Novac este amplasat lângă zidul cetății pe locul unde a avut loc supliciu).

²⁹ A.N.-D.A.N.I.C., fond Muzeul Al. Saint Georges, inv. 654, dosar 76/1938, f. 10, cup „Francia”, 10 aprilie 1938; text și foto bustul Zaharia Bârsan; modelat de Romul Ladea.

³⁰ Zaharia Bârsan (23 ianuarie 1878, Sânpetru, azi jud. Brașov – 13 decembrie 1948, București, cimitirul Sf. Vineri). Studii liceale la Brașov, conservatorul la București, specializare la Viena și Berlin, actor la Teatrul Național din București, director al Teatrului Național din Cluj (1919-1927), poet, dramaturg, memorialist, carieră didactică la Conservatorul din Cluj, publicist (vezi și: Zaharia Bârsan, Aurel Vlaicu, *evocare cu fotografii* în: „Calendarul Minervei 1914”, București, p. 65-75; A.N.-D.A.N.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. ..., dosar 123/1938, f. 48, 50).

³¹ Amănunte privind viața și activitatea lui Romul Ladea vezi la: G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 168; Nicolae Crișan, *Romul Ladea*, Editura Meridiane, București, 1968; Horia Medeleanu, *Perioada de început a sculptorului Romul Ladea*, în: „Revista Muzeelor”, București, anul VI, nr. 5, 1970, p. 447-449; Mircea Țoca, *Sculptori clujeni*, Editura Meridiane, București, 1978; Dorin Grozdan, *Romul Ladea și lumea lui cuprinzătoare*, volum omagial, Timișoara, 1979; Horia Medeleanu, *Romul Ladea și vitalismul banatic*, în „Orizont”, Timișoara, anul XXX, nr. 16, 19 aprilie 1979; Vasile Vărădean, *Monumente bisericești și culturale din zona Oravița*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981; Negoită Lăptoiu, *Romul Ladea*, Editura Meridiane, București, 1985; Alexandru Cebuc, Vasile Florea, Negoită Lăptoiu, *Enciclopedia artiștilor români contemporani*, vol. II, Editura Arc 2000, București, 1988, p. 103.

³² Despre Ion Pop Reteganul (10 iunie 1853, Reteag, azi jud. Bistrița Năsăud – 3 aprilie 1905, Reteag), vezi: Iordan Datcu, S/abina/C. Stroescu, *Dicționarul folcloriștilor*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 354-357; „România Eroică”, București, anul III, nr. 1-4, mai-august 1939.

³³ Iuliu Hossu (30 ianuarie 1885, Mîlaș, azi jud. Bistrița Năsăud – 28 mai 1970, înmormântat în cimitirul Bellu Catholic); vezi și: Teodor Trancu, *Virtus Romano Rediviva*, vol. VII, Cluj Napoca, 1993; p. 229, la 28 aprilie 1969 avansat în calitate de Cardinal „În pectore”, cel mai înalt grad după papă; Gheorghe Neacșu, *Iuliu Hossu (1885 – 1970)*, în: „Arhivele Totalitarismului”, București, anul III, nr. 1, 1995, p. 214-216.

³⁴ Gheorghe Dima (20 septembrie/10 octombrie 1847, Brașov – 4 iunie 1925, Cluj) studii Viena, Karlshue, Baden, Graz, compozitor, contribuții la promovarea învățământului românesc din Brașov, membru de onoare al Academiei Române 1919. Variantă naștere: 28 septembrie 1847.

³⁵ Iacob Mureșianu (28 noiembrie 1812, Rebrîșoara, azi jud. Bistrița Năsăud – 18/30 septembrie 1887, Brașov), vezi și: Aurel Al Mureșianu, *Iacob Mureșianu 1812-1887, Album comemorativ*, Brașov, 1913; „Boabe de grâu”, București, anul IV, nr. 4 aprilie 1933, p. 201, 202; Iuliu Moisil, *Figuri grănițerești năsăudene*, /Bistrița/, 1937.

apeluri către artiștii plastici, pentru a participa cu machete la un concurs menit a desemna pe realizatorii busturilor.

Inițiativa a aparținut *Societății filarmonice Gheorghe Dima* din Cluj, care a anunțat în presă concursurile. Lucrările urmau să fie sfințite la 23 aprilie 1940. Termenul pentru depunerea machetelor a fost inițial 15 decembrie 1939. Pentru public urmau să fie expuse în sala de sticlă a Rezidenței Cluj, pentru a fi la dispoziția publicului spre vizionare. Era anunțată componența juriului și a comitetului de inițiativă. A fost lansat apelul către M.C.A. solicitând desemnarea unui delegat care să participe la lucrările juriului.

Evenimentele anului 1940 au stopat asemenea inițiative și au afectat pe cele întreprinse în perioada interbelică.

Târgu-Mureș

O prioritară preocupare a administrației românești la Târgu Mureș în privința dotării forului public a fost de a cinsti memoria celor care, prin sacrificiul suprem, au contribuit la facilitarea realizării Marii Uniri.

Pentru înfăptuirea monumentului Soldatului Român,³⁷ care urma să fie amplasat în centrul orașului Târgu Mureș, comitetul de inițiativă a difuzat liste de subscripție³⁸. Apelul tipărit ca foaie volantă informa despre intenție solicitând sprijinul material al tuturor și predilect al celor din județul Mureș-Turda. Semnăturile olografe ale prefectului N. Popovici și a primarului Emil A. Dandea.³⁹ Lucrarea a fost încredințată spre modelare sculptorului Ioan Schmidt,⁴⁰ la timpul

³⁶ A.N.-D.A.N.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 105/1939, f. 208; A.N.-D.A.N.I.C., fond Onisifor Ghibu, inv. 1835, dosar 829/1939.

³⁷ A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.G.A., Subdirecția artelor primare, inv. ..., dosar 21/1923, f. 35, 35v., 44. Memoriul din 21 ianuarie 1923, din Târgu Mureș, prin care se aducea la cunoștință hotărârea societății românești de a realiza monumentul Soldatul Român. Președinte activ generalul comandant al Diviziei 29 Infanterie, președinte onorific, ministrul Cultelor și Artelor. Rezoluția din 3/4 februarie 1923 enunța acceptarea ideii și promisiunea de ajutor; f. 44, răspunsul formulat la 21 februarie 1923; A.N.-D.A.N.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 68/1937, f. 46, la Târgu Mureș monumentul Ostașului Român, Ioan Schmidt.

³⁸ Foaia volantă: *Apel* - lista de subscripție nr. 447 [anulată cu creion albastru].

³⁹ Emil A. Dandea (22 ianuarie 1893, Bucium Sat, azi jud. Alba – 18 august 1969, București, înmormântat în cimitirul biserici de lemn din Târgu Mureș). Studii la Cluj și Viena, participant, ca reprezentant al tineretului la Marea Adunare de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918, primul secretar român al primăriei din Cluj, participant ca voluntar la campania din 1919 pentru înlăturarea regimului Bela Kun. Primar al orașului Târgu Mureș, în anii 1922-1926 și 1934-1938, evidențiindu-se ca edil în edificarea unor importante edificii pentru învățământ, cultură, cult, inițierea și organizarea Pinacotecii municipiului Târgu Mureș, publicarea periodicului „Orașul”. Autor al studiului *Chestiunea moșilor*, Editura Societatea de mâine, 1926; a sprijinit publicarea *Monografiei orașului Târgu Mureș*, în 1926. Membru al F.R.N. În 1940, s-a refugiat și s-a stabilit la București, practicând avocatura până în 1945 când s-a reîntors la Târgu Mureș, candidând la alegerile din 1946, pe listele liberalilor. Revenit la București, a fost arestat și întemnițat la Poarta Albă fiind acuzat ca oprimator al maghiarilor (1951-1953); eliberat, i-a fost stabilit domiciliu forțat la Tazlău. A lucrat, apoi, ca paznic de noapte la Valea Călugărească (vezi: „Națiunea”, București, anul XV, nr. 242 (707), 17-23 martie 2004, p. 7; Valentin Borda, *Biografia de excepție Emil Dandea*, text și foto.

⁴⁰ Pentru viața și activitatea sculptorului vezi: Virgiliu Z. Teodorescu, *Informații referitoare la activitatea sculptorului Ioan Schmidt Faur*, în: „Revista Muzeelor și Monumentelor”, seria „Monumente Istorice și de Artă”, București, anul XX, nr. 2, 1989, p. 38-55; *Ibidem*, *Contribuții la cunoașterea autorului monumentului „Eroilor Aerului” din București*, în „Muzeul Național”, X, 1997, București, p. 197-210; *Ibidem*, *Simboluri ale cinstirii dedicate lui Mihail Eminescu – Mărturii documentare*, în „Revista Arhivelor”, București, anul LXXVI, vol. LI, nr. 2, 1989; *Ibidem*, *Mihail Eminescu – Simboluri ale cinstirii*, București 2000, 96 p., tipărită la Monitorul Oficial; *Ibidem*, *București – Pe urmele lui Mihail Eminescu*, București 2000, 80 p., tipărită la Monitorul Oficial; *Ibidem*, *O comemorare: sculptorul Ioan Schmidt-Faur*, în: *Statul major general în arhitectura organismului militar românesc 1859-2009*, Centrul Tehnic-Editorial al Armatei, București, 2009;

respectiv revenit de la studiile de artă monumentală urmate la Viena, fiind temporar numit cadru didactic la Școala de Arte și Meserii din Odorheiul Secuiesc. Buna colaborare, promptitudinea artistului și faima deja dobândită prin realizările integrate operativ în forul public în mai multe localități i-a prilejuit preluarea spre realizare a mai multor lucrări pentru orașul Târgu Mureș. Astfel, după dezvelirea,⁴¹ în anul 1923, a monumentului Soldatului Român, s-a declanșat acțiunea realizării monumentului Lupoica Capitolină. Pentru monumentul definit al Latinității, edilul Emil A. Dandea a apelat la sculptorul Ioan Schmidt,⁴² care a recurs la o copie a Monumentului Latinității de la București, proiectând totodată și un somptuos pedestal pentru ca statuia să se integreze în arhitectura pieței Palatului Primăriei (ulterior Palatul Prefecturii din Târgu Mureș). De executarea pedestalului s-a ocupat inginerul E. Metz. Statuia, împreună cu pedestalul, aveau dimensiunea de 3,30 m., pe pedestal fiind gravat următorul text: „LATINITĂȚII - ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ – 1924”.

Dezvelirea monumentului⁴³ a avut loc într-un cadru festiv, la 10 mai 1924. La ceremonie au luat parte mai multe oficialități locale printre care și primarul Emil A. Dandea care a rostit o mobilizatoare alocuțiune⁴⁴. Statuia a rămas în fața Primăriei din Târgu Mureș până în primele ore ale lunii septembrie 1940, dată la care copia a fost salvată prin preocuparea generalului Ioan Georgescu - Pion⁴⁵, fiind evacuată și transferată în orașul Turda, pentru a supraviețui perioadei de ocupație a regimului hortist. Edilii din Turda au procedat prompt la amplasarea lucrărilor evacuate, integrându-le în patrimoniul orașului, unde se află și acum. Actuala statuie din municipiul Târgu Mureș este o reproducere după statuia aflată în Turda și a fost dezvelită la 30 noiembrie 1991.

Ibidem, *Monumentele de for public din centrele orașelor. Studiu de caz: creațiile sculptorului Ioan Schmidt-Faur*, în: „Monumentul”, – *Lucrările celei de a XI-a ediții a Simpozionului Național Monumentul – Tradiție și Viitor*, Iași 2009, Iași, 2010, partea a 2-a, p. 463-507.

⁴¹ Ghid pentru vizitatorii municipiului Târgu Mureș, cu un scurt istoric, 1936, ediție oficială; în continuare: Ghid...

⁴² La timpul respectiv artistul a realizat și un basorelief redând Lupoica Capitolină, lucrare aflată în patrimoniul Arhivelor Naționale, Direcția Județeană Mureș, expusă în cabinetul directorului.

⁴³ Ghid... p. 6, 36, 38.

⁴⁴ Fragment din această alocuțiune: [Monumentul] „simbolizează conștiința latinității noastre care a contribuit mult la conservarea, păstrarea conștiinței naționale a poporului român și, prin urmare, la realizarea idealului nostru milenar... Dacă poporul român a avut până la Marea Unire conștiința latinității sale, cu atât mai mult ne însușește astăzi trecutul nostru... Și cum în trecut simbolul lupoicei alăptând pe Romulus și Remus ne îmbărbăta în suferințe, amintindu-ne dreptatea cauzei noastre și originea noastră nobilă, - acum tot amintindu-ne această origine și calitățile neamului - acest simbol de bronz al latinității noastre va fi în ochii fiecărui cetățean și simbolul puterii conștiente a neamului românesc, care a reintegrat Dacia, veche provincie a strămoșilor săi, o administrează cu generozitate, dreptate și totodată cu demnitate”.

⁴⁵ Ioan Pavel Georgescu-Pion (25 decembrie 1883, Zănoaga, jud. Romanai, azi Olt – 22 iunie 1956, București, cimitirul Bellu-Militar), studii și carieră militară, inclusiv didactică. General de brigadă, pensionat în 1941, în 1942 avansat general de divizie în rezervă. Publicist. În condițiile politico-militare din anul 1939, generalul de divizie a fost detașat de la Târgu Mureș pe granița de nord-vest, primind misiunea de a realiza lucrări defensive care să contribuie la apărarea teritoriului național. Analiza la fața locului i-a impus să acționeze gospodărește pentru ridicarea moralului atât al localnicilor, cât și al trupelor din subordine. Ca atare, a întreprins diverse lucrări cu caracter edilitar printre care și plantarea de pe dealul Comja, care, prin poziția dominantă în zona Seini, era vizibil de la circa 10 km. La momentul raptului, se afla la comanda Garnizoanei Militare din Târgu Mureș. Bun cunoscător al istoriei, intuind comportamentul trupelor hortiste a trecut operativ la salvarea prin evacuare, inclusiv a unor opere de artă, asigurând operațiunile de transport spre noile locuri de predare (vezi și: G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 138; „Universul”, București, 3 noiembrie 1939, p. 10; A.N.-D.A.N.I.C., fond M.C.A. D.A., inv. 819, dosar 65/1942, f. 17; Dumitru Botar, *Fiii Romanaiului*, Editura Lotus Co., Craiova, 1996.

În succesiunea priorităților s-a înscris preocuparea pentru cinstirea memoriei lui Avram Iancu. Faptul că aici își realizase practica juridică și că aici avuse-se posibilitatea să cunoască fanatismul celor care, în martie 1848, revendicau încorporarea Transilvaniei la Ungaria, ignorând drepturile majorității constituită de români, l-a determinat a porni spre plaiurile natale pentru a se alătura celor decise a apăra drepturile și a înlătura noul pericol la adresa simțirii românești. Acestea erau argumentele care reclamau o prezență perenă a unui simbol evocator. Clujul se lansase și el în acțiunea⁴⁶ de a dobândi un asemenea simbol. Ajunsese să desemneze pe artistul modelator al unui monument cu statuie ecvestră și basoreliefuri, în persoana lui I.I. Dimitriu-Bârlad. Artistul reușise să și modeleze componentele, când, o atentă analiză financiară a posibilităților cluje-nilor a determinat renunțarea la acest obiectiv, pentru a putea continua lucrările la Catedrala Ortodoxă. A fost momentul, când edilii din Târgu Mureș au preluat cele preconizate pentru Cluj. Așa s-a ajuns la definitivarea componentelor, la recepția în stadiul de piese turnate în gips. După avizarea componentelor sculpturale s-a reușit ca în primele luni ale anului 1927 să fie înaintate spre turnarea în bronz la firma⁴⁷ V.V. Rășcanu⁴⁸ din București și ulterior aducerea la Târgu Mureș și amplasarea în forul public în centrul orașului,⁴⁹ pe esplanada dintre cele două catedrale Ortodoxă și Greco-catolică. Monumentul⁵⁰ a fost dezvelit la 10 mai 1930, în cadrul unei ample solemnități. Discursurile au contribuit la evocarea lui Avram Iancu și a profundelor semnificații pentru viitorime.

La momentul raptului teritorial impus României prin Dictatul de la Viena, printre valorile evacuate s-au aflat și câteva din monumentele⁵¹ cu care fusese înzestrat forul public din Târgu Mureș, prevedere salvatoare, soarta celor neevacuate fiind la discreția fanaticilor dezlănțuiri distrugătoare.

Revenind la creațiile sculptorului Ioan Schmidt - Faur, amintim că este totodată și autorul Monumentului cu bustul și basoreliefurile evocând pe Alexandru Papiu Ilarian, lucrare amplasată în fața clădirii Colegiul „Alexandru Papiu Ilarian” din Târgu Mureș. La 7 martie 1927, Comitetul școlar al liceului „Alexandru Papiu Ilarian” din Târgu Mureș se adresa⁵² M.C.A. aducând la cunoștință inițiativa de a ridica, cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la nașterea lui Alexandru Papiu Ilarian și a 50 de ani de la moarte, un bust întru cinstirea memorie sale. Solicita în acest sens o alocație bugetară de 100.000 lei, urmând ca circa 100.000 lei să fie strânși prin subscripție publică în județ. Lucrarea urma să fie gata în

⁴⁶ Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 95, 102, 110-112.

⁴⁷ A.N.-D.A.I.C., fond V.V. Rășcanu T2/1.

⁴⁸ Pentru viața și activitatea lui Vasile V. Rășcanu, vezi Virgiliu Z. Teodorescu, *Contribuții la istoricul turnătoriilor artistice în metal din România*, în: „Muzeul Național”, vol. X, București, 1998, p. 181-188.

⁴⁹ Ghid..., p. 7, 10.

⁵⁰ „Universul”, București, anul XLVIII, nr. 106, 14 mai 1930, p. 1, fotografie realizată în ziua dezvelirii monumentului Avram Iancu. Lângă monument autorul, sculptorul I. Dimitriu-Bârlad; Ghid... p. 36, monumentul Avram Iancu, realizator Dimitriu Barbu - Bârlad, 1926; A.N.-D.A.N.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 68/1937, f. 44, 45: la Târgu Mureș statuia ecvestră Avram Iancu bronz 3,25 m., pedestalul 4 m., și 2 mari basoreliefuri amplasate în casetele laterale ale pedestalului, bronz, lucrare modelată în anii 1925-1926 de I. Dimitriu-Bârlad, costând circa 1.500.000 lei; Fototeca Combinatului Poligrafic Casa Scânteii, clișeele 4.016; 3.909: monumentul Avram Iancu, din Târgu Mureș.

⁵¹ „Calendarul Universul 1941”, București, p. 202, la 10 septembrie 1940 statuile Avram Iancu și Sentinela Română de la Târgu Mureș au fost evacuate la Turda; Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 116: măsurile luate în 1940 pentru salvarea de la Târgu Mureș a statuii ecvestre Avram Iancu, a statuii Sentinela Română. Citează „Curentul”, București 13 septembrie 1940, care a informat cititorii că statuia Avram Iancu a fost îndreptată spre Câmpeni, iar Sentinela Română la Turda.

⁵² A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. ..., dosar 93/1927, f. 7-8.

1927, la 27 septembrie, ziua nașterii patronului școlii. Bustul urma să fie așezat în fața liceului din Târgu Mureș. Era considerat ca un prinos de recunoștință și admirație pentru oamenii mari, vrednici care au adus o contribuție deosebită pentru neamul românesc, fiul acestui ținut, Alexandru Papiu Ilarian, având în cursul vieții, ca ideal, realizarea unirii tuturor românilor, fiind alături de Iancu, Buteanu, Bărnuțiu.

Solicitarea de fonduri intervenea în epoca când apar primele efecte ale crizei economice,⁵³ ca urmare a diminuării exportului României, datorită politicii de dumping promovată de U.R.S.S., astfel că au fost necesare alte noi intervenții⁵⁴ pentru obținerea sumelor necesare.

Depășirea dificultăților de natură materială a permis amplasarea în fața clădirii unității școlare și dezvelirea⁵⁵ la 1 decembrie 1930. La solemnitate Academia Română a fost reprezentată de George Bogdan-Duică⁵⁶.

Sculptorul donase școlii și piesele turnate în ghips, care fuseseră amplasate în interiorul edificiului. Situația creată după august 1940 a afectat și patrimoniul acestei școli, pierzându-se atât componentele turnate în gips cât și basoreliefurile turnate în bronz, atașate pe părțile laterale ale pedestalului monumentului. Numai bustul a fost salvat, putând reveni pe vechiul amplasament. Au fost anii de ignorare impusă a ceea ce era referință la cultura românească. A intervenit un moment când presa a căutat să afle cine era autorul respectivei lucrări. Memoria colectivă, la trei decenii, ignora totalmente înfăptuirile înaintașilor întru cinstirea patronului școlii.⁵⁷ Au trecut anii și acest simbol revine în atenția generațiilor, presa consemnând, la anumite momente, existența și mesajul către viitorime⁵⁸.

⁵³ Vezi în acest sens, Dr. Nicolae Mănescu, *Turcia de astăzi*, Editura „Cartea Românească”, București, 1939.

⁵⁴ A.N.-D.A.I.C., *fond M.C.A., D.A.*, inv. ..., dosar 135/1928, f. 13: la 6 ianuarie 1928, din Târgu Mureș, prof. Ioan Boja, președintele comitetului de inițiativă pentru realizarea monumentul dedicat lui Alexandru Papiu Ilarian solicita M.C.A. sprijin material pentru ridicarea monumentului. El menționa că unul din marii reprezentanți ai culturii românești este Alexandru Papiu Ilarian, al cărui nume împodobește frontispiciul liceului din Târgu Mureș. Apreciind jertfele de muncă intelectuală și națională ce le-a dus, ca tribun al poporului în 1848, alături de Iancu, Buteanu, Bărnuțiu, ca profesor universitar, ca ministru de Justiție, ca procuror general al Înaltei Curți de Casație, ca membru al Academiei Române, acest erudit rar și mare istoriograf român, profesorul considera drept o datorie pioasă și de recunoștință adresarea către M.C.A. cu propunerea ridicării unui monument comemorativ, cu prilejul centenarului nașterii și semicentenarului morții, în toamna anului 1928, care să se așeze în fața liceului. Era o revenire la cererea din 7 martie 1927; A.N.-D.A.I.C., *fond M.C.A., D.A.*, inv. ..., dosar 100/1929, f. 34: la 11 februarie 1929, din Târgu Mureș, conducerea liceului „Alexandru Papiu Ilarian” intervenea din nou la M.C.A. pentru obținerea sprijinului material pentru terminarea monumentului Alexandru Papiu Ilarian.

⁵⁵ A.N.-D.A.I.C., *fond M.C.A., D.A.*, inv. 819, dosar 68/1937, f. 40 foto: la Târgu Mureș bustul Alexandru Papiu Ilarian 1827-1877, bronz, 1928 amplasat în fața clădirii cu firma Căminul cercetașilor – Cohorta Horea; *Ghid...* p. 36.

⁵⁶ Gheorghe /George/ Bogdan-Duică (2 ianuarie 1866, Brașov – 21 septembrie 1934, Brașov), istoric literar, carieră didactică universitară, publicist, Premiul Național de critică și istorie literară acordat în anul 1925, membru corespondent, ales la 25 mai/7 iunie 1913, membru titular al Academiei Române, ales la 4 iunie 1919 (vezi și: „*Calendarul Universul*, 1936”, București, p. 238; Dumitru Micu, *Dicționar de literatură română*, Editura Univers, București, 1979, p. 65; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 121-122).

⁵⁷ J.B. /Jean Baras/, *Cine e artistul ?*, în: „*Arta plastică*”, București, anul V, nr. 3-4, 1958, p. 69: referindu-se la comemorarea lui Alexandru Papiu Ilarian la Târgu Mureș, autorul remarca calitățile bustului din fața liceului întrebându-se cine este autorul. Constata totodată că, din păcate, basoreliefurile nu mai există. VZT: Lucrarea a fost realizată de sculptorul Ioan Schmidt Faur.

⁵⁸ Danos Mikloș, *Târgu Mureș*, București, 1966, p. 38; Liceul „Alexandru Papiu Ilarian”, *50 Semicentenar 1919-1969*, p. 81-84; F.T., C.U., *Locuri și monumente pașoptiste*, București, 1978; Mihai Monoranu, *Pagini din istoria învățământului românesc – Colegiul național „Al. Papiu Ilarian”- Târgu Mureș* (1), în: „*Națiunea*”, București, 3-9 iulie 2002, p. 5, Virgiliu Z. Teodorescu, *Documente inedite despre suferințele românilor în*

O altă preocupare a edilului Emil A. Dandea s-a materializat prin crearea unei Pinacoteci a orașului Târgu Mureș, în care arta românească să aibă o efectivă și reprezentativă prezență⁵⁹. Ca atare, prin achiziții și donații s-a ajuns la o semnificativă prezență pe simezele expozițiilor de artă. Mai mult, demersurile au facilitat diverse împrumuturi care au asigurat, până în august 1940, rulara expozițională a unor valoroase piese de patrimoniu obținute de la muzeele din țară.

Fără a ne îndepărta de tema propusă, fugitiv amintim câteva din realizările edililor perioadei interbelice, în domeniul construcțiilor și dotărilor care să faciliteze buna gospodărire a urbei.

S-a considerat a fi necesar un reprezentativ edificiu cu menirea de a găzdui administrația județului Mureș. Conform dispozițiilor în vigoare, s-a procedat la lansarea unui concurs care să desemneze⁶⁰ pe viitorul proiectant. Proiectele participanților au fost atent analizate de Consiliul Tehnic Superior din cadrul Ministerului Lucrărilor Publice care a desemnat câștigător pe arhitectul Eugen I. Grossu⁶¹. La 14 septembrie 1936, a avut loc solemnitatea⁶² așezării pietrei fundamentale a viitorului Palat al Prefecturii județului, de fapt al Primăriei orașului. Lucrările de edificare au fost declanșate în anul 1938, construcția fiind terminată, în 1940, la roșu. După septembrie 1940, regimul hortist a dispus înlăturarea aspectului fațadei evocând epoca românească, procedând la suprimarea arcaadelor unde se afla loggia de la etaj. Urbanistic, edificiul primăriei închide armonios ansamblul arhitectonic realizat la începutul secolului XX în zona centrală a orașului. Prin amplele intervenții, din anii 1991-1993, clădirea a recăpătat înfățișarea din proiectul original, construcția etalându-și astfel caracteristicile neobâncovenesti.

Dezvoltarea orașului reclama ca prioritară buna asigurare a apei potabile. Studiile întreprinse au condus la adoptarea unor măsuri care vizau termene apropiate dar și în perspectivă. Ele au fost supuse atenției⁶³ Consiliului Tehnic Superior din cadrul Ministerului Lucrărilor Publice.

Și problemele spirituale au reținut atenția. Astfel au fost declanșate lucrările menite a înzestra orașul cu două monumentale catedrale pentru cultul Ortodox și cel Greco Catolic.

Pentru Catedrala Ortodoxă, s-a acționat încă din 1907, procedându-se la strângerea de fonduri. După Primul Război Mondial, problema s-a acutizat, impunând declanșarea etapelor care să aibă finalitate prin darea în folosință a noului lăcaș. Au concurat pentru proiectarea lăcașului arhitecții: Victor Vlad⁶⁴,

anii Diktatului de la Viena, în: „Angvstia”, Sfântu Gheorghe, Muzeul Spiritualității românești, vol. I, 1996, p. 231-239.

⁵⁹ *Catalogul Pinacotecii municipiului Târgu Mureș*, întocmit de pictorul Aurel Ciupe, custode al muzeului, în anul 1934; Primăria orașului Târgu Mureș – Palatul Culturii, *Catalogul Pinacotecii, a doua ediție*, 1939, Târgu Mureș.

⁶⁰ A.N.-D.A.N.I.C., *fond M.L.P., Consiliul Tehnic Superior*, inv. 1354, dosar 1449/1937, proiect pentru construcția Palatului Administrativ al județului Mureș, Jurnal 27. Concurs 1935, premiul I lucrarea cu moto „Unirea” = arhitectul Eugen I. Grossu. Proiectul inițial a fost completat conform cerințelor prefecturii.

⁶¹ Vezi *Tabloul arhitecților ...*, 1937, p. 6.

⁶² *Ghid pentru vizitatorii municipiului Târgu Mureș, cu un scurt istoric*, 1936.

⁶³ A.N.-D.A.I.C., *fond M.L.P., Consiliul Tehnic Superior*, inv. 1354, dosarele 1453; 1454; 1455; 1456/1937, proiect pentru alimentarea cu apă a orașului Târgu Mureș, jurnal nr. 38 vol. I-IV.

⁶⁴ Pentru viața și activitatea lui Victor I. Vlad, vezi: Paul Constantin, *Dicționarul universal al arhitecților*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986; A.N.-D.A.I.C., *fond M.C.A., D.A.*, inv. 819, dosarele

Toma T. Socolescu⁶⁵ și Ioan D. Traianescu⁶⁶ Misiunea proiectării și coordonării lucrărilor de construcție a revenit⁶⁷ unei ilustre personalități a plaiurilor bănățene, profesor inginer arhitect Victor Vlad. Construcția a fost începută la 10 mai 1925, din inițiativa și sprijinul consecvent al primarului Emil A. Dandea. Lucrarea s-a finalizat⁶⁸ la 2 decembrie 1934. Având ca plan crucea greacă, biserica de mari proporții adăpostește o adevărată capodoperă a picturii ortodoxe române, pictarea cupolei fiind opera maestrului Aurel Ciupe⁶⁹. Între anii 1974-1986, pereții interiori au fost acoperiți în întregime cu fresce, realizate de către un colectiv coordonat de maestrul Nicolae Stoica, sfințirea noii picturi oficiindu-se la 11 noiembrie 1990.

Catedrala Greco-catolică (Catedrala Mică) a fost construită între anii 1926-1936, fiind sfințită⁷⁰ la 8 septembrie 1936. Din punct de vedere arhitectonic, Catedrala s-a dorit a fi o reproducere la scară a Catedralei Sfântul Petru din Roma. Biserica are hramul "Buna vestire". Până în anul 1948 a aparținut cultului greco-catolic, fiind preluată apoi de cultul ortodox. După revitalizarea Bisericii Greco – Catolică, la finalul anului 1989, au fost purtate tratative pentru retrocedarea clădirii cultului căruia i-a aparținut. În fața Catedralei se află un părculeț în care este amplasată statuia Primarului Emil A. Dandea.

Ghidul întocmit în 1936 pentru vizitatorii municipiului Târgu Mureș, cuprinzând Programul solemnităților din Luna Târgu Mureșului, 15 august-15 septembrie 1936, a inclus ca obiective și solemnitățile prilejuite de inaugurarea unor monumente de for public. Astfel, chiar în ziua inaugurării manifestărilor, a avut loc inaugurarea,⁷¹ pe peretele turnului Primăriei, a plăcii comemorative evocatoare a întemnițărilor din 1916. Același spațiu al Palatului Primăriei găzduia⁷² și placa comemorativă evocând ziua de 2 decembrie 1918, când armata României a pătruns la Târgu-Mureș sub comanda colonelului Anton L. Gherescu, precum și vitrourele, tabloul alegoric Pacea.

90/1938, f. 31; A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 105/1939, f. 141-147; A.N.-D.A.I.C., fond Dudu Velicu, dosar 866: arhitectul Victor Vlad.

⁶⁵ Pentru viața și activitatea arhitectului Toma T. Socolescu (20 iulie 1883, Ploiești – 16 octombrie 1960, București, vezi Virgiliu Z. Teodorescu, „The Dynasty” of Socolescu architects, în: „Downtown magazine”, București nr. 38, septembrie 2005.

⁶⁶ Vezi amănunte la: Paul Constantin, *Dicționarul Universal al arhitecților*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986; Virgiliu Z. Teodorescu, *Contribuția arhitectului Ion D. Traianescu la restaurarea ctitoriilor lui Constantin Brâncoveanu, Mănăstirea Hurezi – (File de jurnal)*, în: „Biserica Ortodoxă Română”, București, anul CXXI, nr. 7-12, iulie-decembrie 2003, p. 411-439.

⁶⁷ A.N.-D.A.I.C., fond Dudu Velicu, dosar 866: arhitectul Victor Vlad; A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 90/1938, f. 31. Atât la punerea pietrei de fundație la Catedrala B.O.R. din Târgu Mureș în luna mai 1925, cât și la sfințirea bisericii, în ziua de 2 decembrie 1934, a participat Alexandru Lapedatu, avându-i alături și pe: N.D. Chirculescu, Constantin Angelescu, generalul N. Condeescu, episcopul Nicolae Bran. Construcția a fost proiectată de arhitectul Victor Vlad și a costat 17.000.000 lei.

⁶⁸ Ghid... p. 7.

⁶⁹ Aurel Ciupe (16 mai 1900, Lugoj, azi jud. Timiș – 18 iulie 1988, Cluj-Napoca). Studii libere de artă plastică, continuată la Școala de Belle Arte din Iași, concomitent studiind și dreptul și licențiat al Institutului Superior de Belle Arte din Roma, specializare în pictură și la Paris. Animator cultural, cadru universitar, muzeograf (vezi mai multe amănunte la: A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 87/1937, f. 60; Raoul Șorban, *Aurel Ciupe*, Editura Meridiane, București, 1967; Negoită Lăptoiu, *Aurel Ciupe – premiul Academiei*, în: „Steaua, Cluj, anul XXXII, nr. 11 (414), noiembrie 1981; p. 38.

⁷⁰ Ghid ... includea în ziua de 8 septembrie: solemnitatea sfințirii Catedralei Greco-catolice.

⁷¹ *Ibidem*, textul la p. 19-20.

⁷² *Ibidem*, p. 28.

La 13 septembrie a avut loc solemnitatea dezvelirii⁷³ plăcii comemorative Mihail Eminescu. Este evocat⁷⁴ faptul că Mihail Eminescu venea pe jos de la Cernăuți la Târgu Mureș, plecând de aici la Blaj, cu căruța unor colegi de acolo. La 14 septembrie, a avut loc dezvelirea⁷⁵ monumentului Constantin Romanu Vivu, conform planului arhitectului Cornel Șildan (distrus în 1940).

Programul a inclus⁷⁶ și o succintă prezentare a monumentului dedicat cinstirii memoriei lui Vasile Pop. Simbolul a fost amplasat spre comuna Mureșeni și inaugurat la 1 decembrie 1935, având înscrise cuvintele: „În amintirea martirului Vasile Pop din Nasna, născut 1827, jertfit pe aceste locuri pentru cauza națională la 1848”. A fost realizat de societatea „Cultul Eroilor” din București, conform proiectului arhitectului Cornel Șildan. Era o Cruce cu inscripția de mai sus. Se mai afla⁷⁷ atașată și o mai veche inscripție (? de la un monument anterior ?) cu textul distrus de trecerea timpului. Cel din 1935 a fost distrus în 1940.

A fost prilejul de a aminti și de prezența⁷⁸ plăcii comemorative în amintirea lui Avram Iancu, amplasată în interiorul clădirii Curții de Apel, unde acesta efectua practica judiciară.

La 29 iunie 1938 s-a constituit⁷⁹ Comitetului de inițiativă pentru realizarea, la Târgu Mureș, a unui monument Octavian Goga. Președinte a fost ales generalul Ioan Georgescu-Pion, vice președinte dr. A. Baci, membri protopop Ștefan Rusu, Iosif Pop, dr. E. Nicoară. Se dorea⁸⁰ un monument turnat în bronz.

La 6 noiembrie 1938, la Târgu Mureș a avut loc comemorarea lui Petru Rareș. Cu acest prilej, a fost dezvelită o placă amplasată⁸¹ la piciorul turnului Primăriei din Târgu Mureș. La solemnitate a cuvântat⁸² generalul Ioan Georgescu-Pion, comandantul Garnizoanei.

Atât la Cluj cât și la Târgu Mureș, perioada interbelică a fost prilej de exprimare a respectului pentru moștenirea foștilor edili, noile instituții românești căutând a integra în forul public edificii, simboluri care să releve o prezență multimilenară. A cunoaște istoria acestora este o necesitate pentru a învăța din greșelile trecutului.

⁷³ *Ibidem*, p. 19, 20, 39.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 8, 39, 40; monumentul Constantin Romanu-Vivu, având 10 m., a costat circa 250.000 lei; macheta monumentului foto p. 34; A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 68/1937: f.40: la Târgu Mureș erau în forul public monumentele: Constantin Romanu-Vivu; Virgiliu Z. Teodorescu, *Monumente – Simbol/uri/ al/e/ cinstirii – distruse prin intoleranță*, în: „Marisia”, Târgu Mureș, vol. XXV, 1996, p. 435-443.

⁷⁶ Ghid..., p. 9, 36, 42. Foto, p. 24.

⁷⁷ A.N.-D.A.I.C., fond M.C.A., D.A., inv. 819, dosar 68/1937, f.42: la Târgu Mureș erau în forul public monumentele: În amintirea martirului Vasile Pop din Nasna.

⁷⁸ Ghid ..., p. 39.

⁷⁹ „Universul”, București, anul 55, nr. 181, 4 iulie 1938, p. 13.

⁸⁰ Procesul verbal care a sintetizat concluziile călăuzitoare pentru cei care se alăturau inițiativei comitetului preciza faptul că inițiativa a pornit de la mobilizatoarele cuvinte exprimate de Octavian Goga cu bune decenii în urmă: „Dacă ne-a rămas acest trecut cu atâtea moșteniri, noi n-avem dreptul să-l știrbim, ci mai vărtos să-l întărim totdeauna, căci numai prin aceasta prindem puteri, rădăcina vieții noastre”.

⁸¹ „Universul”, București, anul 55, nr. 308, 12 noiembrie 1938, p. 5.

⁸² *Ibidem*, nr. 309, 12 noiembrie 1938, p. 12.

Viața economică a Municipiului Târgu-Mureș. Fabrica de Mobilă Ardeleană „Székely și Réti” S.A. în perioada interbelică

Vasile ȘANDOR, KOVÁCS Barna

**From the economic life of Targu Mures.
Furniture Factory Transylvanian 'Székely and Reti 'in the interwar**

Abstract

The Transylvanian Furniture Factory „Székely și Réti” S.A. was developed between 1917-1940 from a modest enterprise of local interest to a strong company of national importance. Apart from the initial headquarters in Tg.-Mureș, other branches were set up in Sibiu, Brașov and Bucharest. The evolution of economic conditions led to the transfer of the headquarters to Bucharest, where, by 1940, it has reached market leadership in Romania.

The majority of the social capital, which grew from 250.000 krone = 125,000 lei to 5,000,000 lei, as well as the effective leadership in the company were always held by Székely and Réti family members. Whenever possible, borrowing was avoided, to not hinder the company's financial situation with interest payments.

The management has consistently followed a policy of social capital investment, including in times of severe financial difficulties, as well as promoting modern technical and commercial production practices, with the purpose of obtaining and maintaining market leadership.

The company has expressed an ongoing concern for protecting the employees, through paid wages, the amount of which was increased to offset the effects of inflation, as well as by managing their pension fund. Collective redundancies have been confined to the extremely rare circumstances in which, due to major economic difficulties, the sale and, therefore, the production stagnated.

În Tg.-Mureș au existat câteva societăți comerciale care, în decursul evoluției lor, au marcat existența comunității și au fost puncte de reper, prin amploarea lor convertită în cifra de afaceri, semnificația lor în peisajul economic local, regional și național, prin angajarea forței de muncă locale și impactul asupra mentalului colectiv, prin personalitatea conducătorilor lor exprimată prin recunoașterea lor în comunitate și pe plan național și, după caz, internațional.

Una dintre aceste societăți reprezentative ale orașului a fost Fabrica de Mobilă Ardeleană „Székely și Réti” S.A., înființată în iunie 1917.

Evoluția societății în perioada interbelică prezintă un interes particular. Înființată într-o zonă marginală a Austro-Ungariei, cu o piață inițială limitată, a trecut prin transformările impuse de dezmembrarea Imperiului și formarea României Mari, s-a dezvoltat cu succes în noile condiții, supraviețuind Marii Crize, transferându-se și devenind un actor economic de primă mărime în București, pentru a părăsi Capitala, restabilindu-se la Tg.-Mureș după al doilea Dictat de la Viena, adaptându-se și devenind o societate de succes în condițiile specifice ale economiei Ungariei din prima parte a anilor '40.

Contextul economic din perioada interbelică în care a evoluat societatea poate fi schițat prin câteva elemente semnificative, privind comparativ punctul de vedere oficial cu cel al unui actor economic privat:

1. Schimbările economice consecutive desprinderii Transilvaniei de Austro-Ungaria și unirea cu România, cu precizarea că relațiile cu partenerii tradiționali și piața tradițională s-au menținut o bună perioadă, extinderea pieței în România și orientarea spre București, inclusiv mutarea sediului central, având loc abia la începutul anilor '30.

2. Prima decadă de după Primul Război Mondial, caracterizată prin mari dificultăți, datorate procesului de refacere și restructurare a economiei, la care s-au adăugat sechestrarea tezaurului României la Moscova și amânarea reglementării problemei despăgubirilor de război.

A doua decadă caracterizată printr-o politică intervenționistă din partea Statului Român, prin introducerea de restricții la import - controlul valutei, taxe vamale ridicate, contingentarea importului¹, mai ales la sfârșitul perioadei dar, pe de altă parte, și scutirea de taxe pentru utilaje strict necesare economiei naționale.

3. Variații ale valorii leului, pe fondul devalorizării continue pe termen lung a acestuia - față de etalonul din 1913 =1, în 1920-1/10,6, 1926-1/42,5, 1927-1/32,3, 1929-1/32,3, pentru ca în 1938 să mai aibă loc o devalorizare cu 38%, cu consecințe negative asupra eficienței economice².

4. Un ritm al evoluției societății „Székely și Réti”, potrivit aprecierilor Consiliului de Administrație, diferit de evoluția generală a economiei românești:

Tabel nr. 1

<i>Evoluția economică generală³</i>		<i>Evoluția societății „Székely și Réti”</i>	
Perioada	Caracteristici	Perioada	Caracteristici
1919-1924	Dificultăți datorită refacerii (și restructurării) economiei	1917-1920	Evoluție pozitivă, înaintea schimbării coroanei cu leul
1924-1929	Avânt economic	1921-1933	Preponderent dificultăți, instabilitate, criză
1929-1933	Marea Criză		Preponderent dificultăți, instabilitate, criză
1934-1938	Redresare și nou avânt economic	1934-1936	Avânt al afacerilor
		1937-1938	
1939-1940	Declin economic	1939-1940	Criză, din primăvara 1939

Sediul inițial al societății era în Piața Deák Ferenc nr 67-69, în locuința personală Székely, (ulterior Piața Albina nr. 17, în prezent Piața Victoriei), demolat în cursul anilor 1960-1970, cu localul de prezentare și vânzare în Piața Széchenyi (ulterior Piața Regele Ferdinand, în prezent Piața Trandafirilor) nr. 47, în palatul Farkas⁴, de unde a fost transferat în Palatul Culturii.

Brevetul inițial, pentru exercitarea industriei ținerii unui magazin (=depozit) de mobile și pentru o prăvălie pentru vânzarea mobilei, a fost obținut cu nr. 8.512 din 1907 de la Primăria Tg.-Mureș, pe baza Legii XVII din

¹ *Istoria Românilor*, Editura Enciclopedică, București, 2003, vol. VIII, pp. 85-86.

² Idem, p. 89.

³ *Istoria Românilor*, 2003, vol. VIII, p. 77 (pentru evoluția societății, de urmărit aprecierile conducerii menționate pe parcursul studiului).

⁴ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, Dosar nr. 30, fila 384.

1884, fiind plătită o taxă de 10 coroane, destinată învățământului comercial. Brevetul a fost eliberat după ce petenta „Székely și Réti” a arătat că respectă prevederile legii XVII din 1884 și după obținerea aprobării prealabile de la Căpitănia Poliției Tg.-Mureș⁵. Brevetul a fost reînnoit cu nr. 798 din 1908, nr. 10.972 și nr. 16.975 din 1913, nr. 5.919 din 1922, nr. 12.227 din 1930.

La 7 ianuarie 1908, Orașul Liber Regal Tg.-Mureș ca primă autoritate industrială, la solicitarea lui Székely Ferencz și Réti Ernő, care au anunțat că doresc să continue practicarea industriei de depozit de mobilă, vânzare de mobilă, tâmplărie și tapițerie pe teritoriul orașului Tg.-Mureș, afirmând că își însușesc cerințele impuse de Legea XVII din 1884, le-a cordat brevetul de industrie, firma fiind înregistrată cu nr. E - I - 4 - 1908 în lista întreprinderilor industriale⁶. În ce privește producția, conform unei observații ulterioare a Camerei de Comerț și Industrie, partea cea mai bună a mobilelor era încă adusă din străinătate⁷.

Câteva zile mai târziu, la 27 ianuarie 1908, urmare a solicitării lui Székely Fülöp și Réti Ernő, autorizația de depozit și comerț, înregistrată în lista firmelor sociale cu nr. E - I - 21 - 1907, le-a fost retrasă printr-o decizie a Căpităniei Poliției, ca instanță comercială, numele radiindu-se de pe lista întreprinderilor industriale⁸.

Din conținuturile celor două documente rezultă, foarte probabil, încetarea existenței unei societăți care a avut ca parteneri pe Székely Fülöp și Réti Ernő, și crearea altei societăți, în care Székely Ferencz a devenit partenerul lui Réti Ernő și al cărei obiect de activitate era extins, de la depozit și comerț, și la tâmplărie și tapițerie.

Societatea „Székely și Réti” Fabrica de Mobile Ardeleană S.A. a fost constituită la 12 iunie 1917, durata fiind stabilită la 10 ani. Fondatorii firmei au fost Bodor Pál, Fekete Manó, Székely Ferencz și Réti Ernő.

Székely és Réti
butorgyárosok. ➡

Széchenyi-tér 47. :: Gyártelep Deák F.-u. 67.

Telefon szám 2—14. ➡ ➡

A legolcsóbb és legjobb bevásárlási forrás.

Reclamă „Székely și Réti” din „Marosvásárhelyi Lexikon”
 (Traducere: „Székely și Réti fabricanți de mobilă.
 Cea mai ieftină și bună sursă de cumpărături”)

Primii acționari ai societății au fost Bodor Pál directorul Băncii „Agrár” și director general la „Székely și Réti” cu 247 de acțiuni ca director și 1 ca acționar în nume propriu, Fekete Manó director de bancă, posesorul 1 acțiuni, Réti Ernő, producător de mobilă, cu 124 de acțiuni, Székely Ferencz, producător

⁵ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, Dosar nr. 28, fila 326.

⁶ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș (În continuare A.N.D.J.M.), Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, filele 68, 428.

⁷ Kádár Zsombor, Pál-Antal Sándor, „A székelyföldi erdőszet és faipar” („Silvicultura și industria lemnului în ținutul secuiesc”), Ed. Mentor, Tg.-Mureș, 2002, p. 146.

⁸ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 429.

de mobilă, cu 124 de acțiuni, membri ai Consiliului de Administrație, și Gárdos József, director de societate anonimă, Schwartz Zsigmond, director de societate anonimă, Dr. Czitrom Oszkár director de fabrică, toți din Tg.-Mureș și Dr. Vértess Andor din Békescsaba cu câte 1 acțiune. Termenul de subscriere a acțiunilor a fost 9 iunie 1917⁹.

Primul Consiliu de Administrație, conform prevederilor Statutelor, a fost numit de fondatorii societății la 12 iunie 1917 și a fost alcătuit, pe baza Codului Comercial Maghiar, art. 183, din Bodor Pál, Fekete Manó, Székely Francisc (!) și Réti Ernő pe 3 ani¹⁰.

Cenzori au fost aleși Schwartz Zsigmond, Dr. Czitrom Oszkár, Dr. Vértess Andor și Gárdos József pe 1 an¹¹.

Obiectul de activitate consta inițial în fabricarea și confecționarea de mobile, manual și cu mașina, vânzarea, cumpărarea și producerea materialelor necesare pentru aceasta en gros și en détail, achiziționarea de mobile și alte obiecte de aranjament de locuințe, vânzarea produselor en gros și en détail precum și a fabricațiilor, în final producerea lemnăriei pentru construcții¹². În completare, conform reclamei din Almanahul Orașului Municipal Tg.-Mureș din 1924, societatea, furnizoare a Curții Regale (eroare, brevetul a fost obținut în 1925, a se vedea infra), avea și secție de „lemn de placaj, cu plăci exotice din țară și din străinătate, mare depozit de pian de primă calitate (în localul din Palatul Culturii). Din aceeași sursă, pagina 309, obiectul de activitate se completează cu „singurul depozit de imobile (sic!) de fier și alamă”.

Capitalul social fundamental consta în 250.000 de coroane, respectiv 500 de acțiuni a câte 500 de coroane, deplin vărsat la Banca „Agrár” (actualmente sucursala B.C.R. Tg.-Mureș), situată la intersecția Pieței Széchenyi (în prezent Piața Trandafirilor), cu str. Baross Gábor (în prezent str. Horia), din Tg.-Mureș.

Evoluția societății, în contextul împrejurărilor economice generale, influența acestora asupra desfășurării afacerilor și explicarea rezultatelor economice ale societății le cunoaștem aproape exclusiv din documentele societății. Prezentate în cadru intern - Consiliul de Administrație, Adunarea Generală -, admițând subiectivismul intereselor proprii, acestea reflectă, totuși, un grad ridicat de onestitate și corectitudine în aprecierile formulate.

În primii ani de activitate, cu toate dificultățile datorate desfășurării de evenimente istorice majore - Primul Război Mondial, destrămarea Austro-Ungariei și crearea României Mari -, evoluția societății a fost pozitivă, potrivit rapoartelor anuale ale Consiliului de Administrație.

Prima Adunare Generală ordinară, din 26 ianuarie 1918, a avut loc în localul Băncii „Agrár”, în prezența acționarilor Bodor Pál, Székely Ferencz, Réti Ernő, Fekete Manó, Dr. Czitrom Oszkár, Schwartz Zsigmond, Gárdos József, Dr. Vértess Andor, Melczer Mór, Podlussany Zsigmond.

⁹ A.N.D.J.M., Fond Camera de Comerț și Industrie (C.C.I.), dosar nr. 282 „Székely și Réti”, filele 14-15; Fond „Székely și Réti”, Dosar nr. 30, fila 314 (vezi și Anexa I, Acționarii societății „Székely și Réti” în perioada interbelică).

¹⁰ Anexa II (Membrii Consiliului de Administrație al societății „Székely și Réti” în perioada interbelică).

¹¹ Anexa III (Membrii Comitetului de cenzori ai societății „Székely și Réti” în perioada interbelică).

¹² A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, fila 314.

Rezultatul activității economice în 1917, respectiv profitul de 16.730,50 de coroane a fost repartizat în 12.500 de coroane dividende de 5% din capitalul social, 1.700 de coroane (rotunjit de la 1.687,02 coroane) respectiv 10% din profit pentru fondul de rezervă, 2.024,40 de coroane respectiv 12% pentru Consiliul de Administrație, 506,10 coroane respectiv 3% din profit pentru președintele Consiliului (toate procente au fost stabilite prin Statutele societății), 139,72 de coroane în cont nou, respectiv în contul anului următor. La acestea s-au adăugat și capitole din buget pentru binefaceri și fondul de pensii¹³.

Tot cu profit s-a încheiat și anul 1918, beneficiul net fiind de 18.313,16 de coroane, la care s-a adăugat reportul din 1917 de 139,72 de coroane, în total 18.452,88 de coroane.

Pentru anul următor, 1919, din raportul Consiliului de Administrație prezentat în ședința din 20 februarie 1920 aflăm că rezultatele comerciale din anul precedent au fost „mulțumitoare dar fără mare influență”, pentru că toate cheltuielile au crescut iar nivelul de trai s-a deteriorat. Cheltuielile au fost de aproximativ 260.000 de coroane, iar profitul brut de 28.500 de coroane.

Cheltuielile cu creșterea salariilor angajaților, pentru menținerea puterii de cumpărare, a fost o constantă a politicii societății, o constantă generală a epocii, inclusiv în cele mai dificile perioade - Marea Criză, anii 1945-1947 -, sacrificându-se chiar interese ale acționarilor și conducerii societății, respectiv neacordarea de dividende și renunțarea la indemnizațiile de conducere ale membrilor Consiliului de Administrație.

Profitul net din 1919, la care s-a adăugat reportul din 1918, a fost în valoare totală de 41.953,75 de coroane¹⁴.

Rezultatele economice ale anului 1920 au fost mulțumitoare. Cifra de afaceri a fost tot timpul crescătoare. Rezultatele au fost afectate însă de creșterea prețurilor materiilor prime, taxelor și impozitelor. Creșterea cheltuielilor s-a datorat creșterii salariilor personalului, a costurilor de transport. Din bilanțul pe anul 1920 rezultă un venit net de 33.582,94 de lei¹⁵ (Raportul de schimb coroană-leu, conform modului de transformare a capitalului social al firmei, a fost de 2-1).

Din 1921, conform raportului Consiliului de Administrație, rezultă că situația s-a schimbat profund, anul fiind unul cu rezultate „foarte rele”, incomparabil cu 1920, respectiv cu perioada dinainte de schimbarea coroanei cu leul, când a fost „cu mult mai bine”.

Cauze ale situației nefavorabile au fost identificate în lipsa de locuințe (având în vedere aspectul aranjării locuințelor din obiectul de activitate al firmei), criza de bani, greutatea în circulație (comercială) și situația economică rea, care „au luat oamenilor voia de a cumpăra mobile”. Față de 1920, succesul a fost la 50%, cheltuielile, sporite cu 50%, ridicându-se la 50.000 de lei.

În consecință, pentru 1921 previziunile și realizările au fost mult mai slabe decât în 1920.

Dobânzile pe 1921 și comisionul au atins suma de 185.000 de lei, respectiv 14%, raportul apreciind că „așa procent mare nu se poate plăti”. S-au mărit și cheltuielile pentru asigurări la aproape 15.000 de lei, cele pentru avo-

¹³ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 386-387.

¹⁴ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, fila 384.

¹⁵ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar 30, filele 380, 383.

cați au fost de 4.000 de lei, cheltuielile generale fiind de 50.000 de lei. Expozițiile din Cluj și București (cu intenția de extindere a pieței) au costat mult, având numai rezultat moral, sperându-se pentru viitor și în rezultate materiale.

Printr-un ordin al Poliției, firma a fost obligată să repare mașina pompierilor, ceea ce a mărit cheltuielile cu încă 17.000 de lei. Nutrețul pentru cai a costat 20.000 de lei. Totalitatea cheltuielilor firmei pe 1921 au fost de 858.805 de lei.

La acestea s-a adăugat o grevă de 3 luni a muncitorilor, cu reducerea în consecință a producției.

Veniturile din mobile au fost de 363.289 de lei, altele (neprecizate) de 145.000 de lei, pe lângă altele (neprecizate de asemenea), în total 1.508.289 de lei.

Situația cerea o replică imediată și energică. Prin urmare, pentru anul următor era avută în vedere străduința pentru o producție mai mare, îndeosebi de „mobilă de comerț”, respectiv mobilă de serie (ideea va reveni în prima parte a anilor '30 și la începutul anilor '40), din care câștigul era mai bun.

La îmbunătățirea producției era urma să contribuie și o investiție vizând modernizarea și eficientizarea, chiar parțială, a producției, respectiv punerea în funcțiune a localului de lustruit, construit în 6 săptămâni cu cheltuieli puține. Cu același scop, Consiliul de Administrație a proiectat și construirea unui local pentru uscat materialul lemnos¹⁶.

Anul 1923 a început bine potrivit aprecierii Consiliului de Administrație din 7 aprilie 1924, dar avântul afacerilor a slăbit, pentru a înceta cu totul la sfârșitul anului.

Cifra de afaceri a fost, comparativ cu aceea din 1922 (neprecizată), mai mare cu aproape 3.000.000 de lei iar beneficiul a fost de 67.236,88 de lei, față de 31.653,68 de lei în 1922. Beneficiul ar fi putut fi mai mare în cazul unui capital social mai mare, cu atât mai mult cu cât capitalul existent nu era proporțional nici cu cifra de afaceri nici cu creditele întrebuințate (înțelegând că era proporțional mai redus). Prin urmare, Consiliul de Administrație a propus mărirea capitalului de la 125.000 la 1.000.000 de lei.

Eficiența activității firmei a fost grevată de dobânzi. Din creditul complexiv de 5.114.000 de lei, pentru 3.500.000 de lei se plăteau dobânzi, care, în 1923, au ajuns la 612.256 de lei. Suma reprezenta 10% din cifra de afaceri.

Taxele pe cifra de afaceri și impozitele reprezentau o sumă, considerată de conducerea societății ca exagerată, de 343.488 de lei.

Cheltuielile de personal, chirii, utilități, asigurări, publicații au fost de 952.454,96 de lei, cu 379.460,04 de lei mai mult decât în 1922, estimându-se că nu exista nicio speranță de a se reduce, avându-se în vedere că nivelul de trai nu s-a îmbunătățit și scumpetea continua, fiind obligatorie (!) majorarea salariilor corespunzătoare nivelului de trai.

Cu aceeași ocazie, s-a apreciat că fluctuația schimbului (valutar) determina prosperitatea societății, la urcarea cursului leului având loc reducerea prosperității în timp ce, imediat după scăderea cursului, se constata o mișcare

¹⁶ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 377-378.

comercială mai vivace. Concluzia era limpede: până la stabilizarea (cursului) monedei nu se puteau face proiecte și programe pentru viitor.

În opinia Consiliului de Administrație privind evoluția producției, majorarea producției, în condițiile date de salarizare și scumpete a materiilor prime, ar fi putut avea loc numai prin credite importante, în acest caz, însă, firma expunându-se la situația de a nu se putea vinde marfa nici la preț de cost, estimându-se chiar posibilitatea prăbușirii materiale. Pentru a se evita costurile creditelor, Consiliul recomanda abținerea de la investiții, cu toate că, din perspectiva celor de mai sus acestea ar fi fost necesare, datorită nesiguranței viitoare.

Adunarea Generală a votat modificări în Statutele societății: precizarea transformării capitalului social din 250.000 de coroane (500 de acțiuni a câte 500 de coroane) în 1.000.000 de lei (1.000 de acțiuni a câte 1.000 de lei). Numărul membrilor Consiliului de Administrație a fost mărit de la 4 la 6, aleși pe 1 an (anterior erau aleși pe 2 ani). În loc de 12% pentru membrii Consiliului de Administrație, urma să se acorde 15%¹⁷.

Reclamă a societății „Székely și Réti” în 1924 (din Almanahul Orașului Municipal Tg.-Mureș, p. 199)

În anul 1924 „Székely și Réti” face demersurile pentru obținerea brevetului de furnizor al Curții Regale. Formalitățile par să nu fi fost complicate. Era suficient un schimb de adrese, cu stabilirea condițiilor de îndeplinit, având, aparent, ca punct central efectuarea unei donații umanitare.

De la Directorul Mareșalatlui Casei Regale provine, la 29 ianuarie 1925, o scrisoare care anunța că, pe baza notelor înaintate de „Székely și Réti” S.A., cererea de obținere a brevetului de furnizor al Curții Regale i-a fost ad-

¹⁷ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 372, 375.

misă. Societății i se solicita, în vederea obținerea brevetului, să trimită suma de 5.000 de lei donație filialei celei mai apropiate a Societății Ocrotirii Orfanilor de Război sau la Administrația Financiară locală, în contul respectivei societăți umanitare. În schimbul chitanței, urma să i se expedieze brevetul.

La 14 februarie 1925 societatea confirmă efectuarea donației, cu anexarea chitanței¹⁸.

Situația economică a societății a continuat să se deterioreze în anii următori.

Raportul Consiliului de Administrație, prezentat Adunării Generale la 25 aprilie 1925 de directorul girant¹⁹ Réti Ernő, aprecia că gravele probleme economice și financiare din ultimele luni au devenit o adevărată criză financiară și au paralizat atât exploatarea cât și comerțul cu mobilă.

Ca o soluție de avarie față de rezervarea publicului cumpărător pe toate liniile societatea a fost obligată să facă, pentru asigurarea plasamentelor ei, vânzări pe credite, mai scurte sau mai lungi, „care întrec cu mult creditele de până atunci”.

Circulația a rămas cu aproximativ 1.000.000 de lei mai scăzută decât în anul precedent. Cheltuielile au fost agravate de sarcinile dobânzilor de aproximativ 750.000 de lei, de obligația (!) de a crește salariile și plățile funcționarilor din cauza „depravării permanente a traiului”. Impozitele și taxele de 350.000 de lei pe 1924, la care s-au adăugat 150.000 de lei pe 1925, au agravat în plus situația firmei.

Având în vedere deprecierea valutei românești și silința pentru reducerea, chiar eliminarea totală a sarcinilor de dobânzi care agravează tot mai mult situația firmei, Consiliul de Administrație a propus Adunării Generale soluția măririi capitalului social de la 1.000.000 la 4.000.000 de lei.

Profitul de 207.029,72 de lei, nominal mai mare decât în 1923, fapt datorat dobânzilor la capitalul mărit la începutul anului 1924 de la 125.000 la 1.000.000 de lei, a fost de fapt, raportat la creșterea de capital social, proporțional mai redus²⁰.

La ședința Adunării Generale ordinare din 17 mai 1926, au luat parte acționarii Székely Ferencz cu 500 de acțiuni, Réti Ernő cu 500, Dr. Tischler Márton cu 995, Halász József, Székely József, Turi Zoltán, Kovács Áron, Gergely József cu câte 1, în total 2.000 de acțiuni.

Profitul înregistrat de societate în anul 1925, cu toate problemele acuzate în anii anteriori, a fost de 306.581,50 de lei²¹.

În bilanțul anului economic 1926, prezentat Adunării Generale ordinare din 1 aprilie 1927 de către Consiliul de Administrație, se aprecia că împrejurările economice au fost grele, agravate de lipsa de numerar și devenite catastrofale. Criza de numerar a influențat (se subînțelege negativ) dezvoltarea atelierelor, mai ales a celui de tâmplărie.

„Publicul cumpărător s-a abținut de la achiziționarea de mobilă pe toată linia”, ceea ce a dus la reducerea producției la aproape 50% la sfârșitul anului și eliberarea (concedierea), din acest motiv, a unui grup de muncitori - fapt

¹⁸ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 29, filele 443, 351-352.

¹⁹ Anexa IV (Alte funcții de conducere în societatea „Székely și Réti” în perioada interbelică).

²⁰ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, Dosar nr. 30, filele 368, 371.

²¹ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, Dosar nr. 30, fila 364.

repetat în istoria societății numai după distrugerea fabricii de incendii din ianuarie 1942 și de distrugerea fabricii de armata germană în retragere, în septembrie 1944 -, sistarea cumpărării de materii prime precum și reducerea producției la minim.

Condițiile de trai tot mai grele, salariile și plata personalului trebuind (!) ridicate, impozitele și taxele către stat și cele comunale de 500.000 de lei care au pus societatea în situație insuportabilă, la care s-au adăugat dobânzile de aproape 500.000 de lei, au determinat Adunarea Generală din 25 aprilie 1926 să decidă soluționarea problemei financiare prin majorarea capitalului social de la 1.000.000 la 4.000.000 de lei.

Din majorarea de capital, 1.000.000 de lei au fost avansați de acționari în 1925 iar alți 2.000.000 de lei au fost avansați de un grup financiar puternic - Banca „Agrár” -, care a preluat acțiunile firmei, în valoare nominală de 1.000 de lei/acțiune, cu 1.250 de lei, fiind apreciată contribuția directorului Băncii „Agrár”, Turi Zoltán, în plasarea acțiunilor și creșterea capitalului de bază în acele împrejurări economice grele. Sumele au fost depuse în termen, 28 martie și 5 aprilie, la casieria firmei. Din suma astfel rezultată, la decizia Consiliului de Administrație, sub rezerva aprobării de către Adunarea Generală, 2.000.000 de lei au fost adăugați capitalului de bază iar 500.000 de lei fondului de rezervă. Din sumele încasate au fost achitate unele datorii, cu speranța ca anul financiar 1927 să fie terminat mai bine.

Deși circulația a fost cu aproape 3.000.000 de lei mai mică decât în 1925, s-a putut asigura interesul de 10% al capitalului (dividende după capitalul investit).

Profitul societății în 1926 a fost de 216.010 lei.

Un fapt particular, care a avut loc în 1926, dezvăluie o stare de lucruri mai puțin cunoscută. Datorită împrejurărilor economice și condițiilor de trai apreciate ca fiind grele - într-o perioadă apreciată ca fiind de dezvoltare economică generală -, funcționarii îndreptățiți au solicitat restituirea sumelor depuse în fondul de pensii. Întrucât membrii Consiliului de Administrație au decis la 15 mai 1927, datorită aceluiași împrejurări economice, neridicarea onorariului, au existat disponibilități pentru plata acestor drepturi, Adunarea Generală fiind solicitată să aprobe plata sumelor cu dobânzile aferente. Ca argument în favoarea sacrificiului membrilor Consiliului de Administrație, s-a avut în vedere și faptul că, prin aceasta, respectivii funcționari au renunțat la pensii, deci societatea nu va mai avea problema gestionării respectivului fond²².

Raportul Consiliului de Administrație prezentat Adunării Generale din 21 aprilie 1928 a caracterizat anul 1927 prin relații financiare grele, marea criză de bani îngreunând activitatea pe ultimii ani (sic!), cu efect deprimant asupra firmei.

Dispozițiile Legii chiriilor, care prevedeau prelungirea vechilor contracte - favorizând, astfel, pe chiriași -, nepermițând eliberarea locuințelor, au avut un efect considerat negativ asupra circulației firmei. Stagnarea edificărilor și alte cauze (neprecizate) au oprit producția firmei, care a trebuit redusă pentru a se putea înviora din nou.

²² A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 360, 363.

Capitalul social, majorat în anul precedent, a permis să se lucreze pentru un rezultat favorabil cu sarcini încărcate cu mai puține procente.

Capitalul investit, în 1927, a fost de 17.085 de lei-aur, fabrica de mobilă dispunând de 5 mașini cu putere instalată de 36 CP, având 60 de angajați și o producție de 1.000 bucăți de mobilă de lux²³.

Gestiunea societății a fost considerată nemulțumitoare, însă Consiliul de Administrație încredința Adunarea Generală că se lucra în continuare cu credință și perseverență, pentru ca, la îmbunătățirea vieții economice și începerea edificărilor, să se poată crește circulația și rezultatul să fie mai bun, pe anul în cauză acesta fiind de 9% din capitalul social.

Venitul net a fost de 421.193 de lei, la care se adăuga reportul din anul precedent de 11.011 lei, în total 432.204 lei²⁴.

Se constată o redistribuire a acțiunilor, principalii acționari rămânând în temeiul societății, Székely Ferencz și Réti Ernő, dar restul acțiunilor s-au redistribuit în tranșe mai substanțiale celorlalți acționari, din rândul cărora lipsește Banca „Agrár”.

Este util de urmărit în extrasul din raportul Consiliului de Administrație prezentat de directorul girant Réti Ernő, repartizarea profitului de 432.204 de lei în: 200.000 de lei dividende (50 de lei/acțiune, minus 18% impozit pe dobânzi, respectiv 41 de lei/acțiune), 35.000 de lei pentru Consiliul de Administrație, 6.000 de lei pentru președintele Consiliului, 3.000 de lei pentru cenzori, 150.000 de lei în fondul de rezervă, 10.000 de lei pentru binefaceri, 28.204 în cont nou (report pe anul următor)²⁵.

Criza începută în 1929, dar ale cărei simptome au debutat încă în 1928, a sporit dificultățile societății, cu atât mai mult cu cât fabrica de mobilă producea în bună parte mobilă de lux. Pentru societate, criza era deja în desfășurare de câțiva ani, căutându-se, și identificându-se, în permanență soluții pentru menținerea și obținerea unei mai bune prezențe pe piață.

Consiliul de Administrație a apreciat, în darea de seamă prezentată Adunării Generale din 1929, că marea criză economică și financiară care a îngreunat gestiunea pe 1927, s-a potențat pe 1928. Lipsa de bani și fluctuațiile leului pe piața mondială au îngreunat criza internă.

Comercianții mai ales, au suferit „repetate înfrângeri”, devenind insolabili 4-5 comercianți de mobile. Căderea lor a atins și „Székely și Réti” într-o anumită măsură, pentru că erau dintre cele mai mari fabrici de mobile, care au fost pierdute ca și clienți.

Au devenit insolvente firme producătoare de textile, precum și firme industriale cu bun renume pe piață și importante. Întrucât în asemenea cazuri creditorii primeau foarte rar și foarte puțin din creanțele lor, firmele străine aveau rețineri de a se cointeresa în întreprinderilor românești.

„Lâncezirea” spiritului de întreprindere avea, din punctul de vedere al Consiliului, și alte cauze: Legea chirilor, respectiv menținerea în vigoare a practicii rechizițiilor de locuințe, activitatea (înțelegându-se slabă) de construcție, dobânzile foarte ridicate care anulau orice spirit de întreprindere.

²³ Kádár Zsombor, Pál-Antal Sándor, *op. cit.*, p. 173.

²⁴ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, fila 358.

²⁵ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 354, 359.

Prețurile (de vânzare) au scăzut față de prețurile materialelor brute atât de mult încât este problematic dacă în anul următor s-ar fi putut obține unele mărfuri la preț de inventar, de unde și necesitatea de a direcționa o sumă importantă din profit în fondul de rezervă.

Cu o „muncă uriașă” s-a reușit un profit ceva mai mare decât în 1927.

Cu toate problemele financiare, au fost făcute investiții. În 1927 fabrica de mobilă a fost mărită cu o clădire nouă, care urma să-și arate importanța la reluarea normală a activității economice. În plus, a fost amenajată o uscătorie, prin care „s-a adaptat produselor firmei o cale mai modernă”. Pentru aceste investiții firma a recurs la capital străin (=credite) iar pentru scutirea de dobânzi mari și de datorii s-a decis majorarea capitalului social de la 4.000.000 la 5.000.000 de lei în cursul următorilor 1-2 ani.

Profitul net a fost de 490.272 de lei, la care s-a adăugat reportul din anul precedent de 28.204 lei, în total 518.476 de lei²⁶.

Anul 1929 a fost mai bun decât 1928. Efectul a fost redus însă de majorarea de capital de la 4.000.000 la 5.000.000 de lei.

Lunile de vară și de început de toamnă au avut o circulație bună, întreruptă de criză, în lunile octombrie, noiembrie, decembrie.

Circulația, îmbunătățită față de 1928, respectiv 16.931.000 de lei față de 14.780.000 de lei, a fost influențată (negativ) de creșterea cheltuielilor, 847.000 față de 593.000 de lei, datorită creșterii cu 153.000 de lei a taxelor de timbru, telefon, telegraf, anunțuri, etc. Datoria bancară a urcat, dobânzile crescând cu 148.000 de lei.

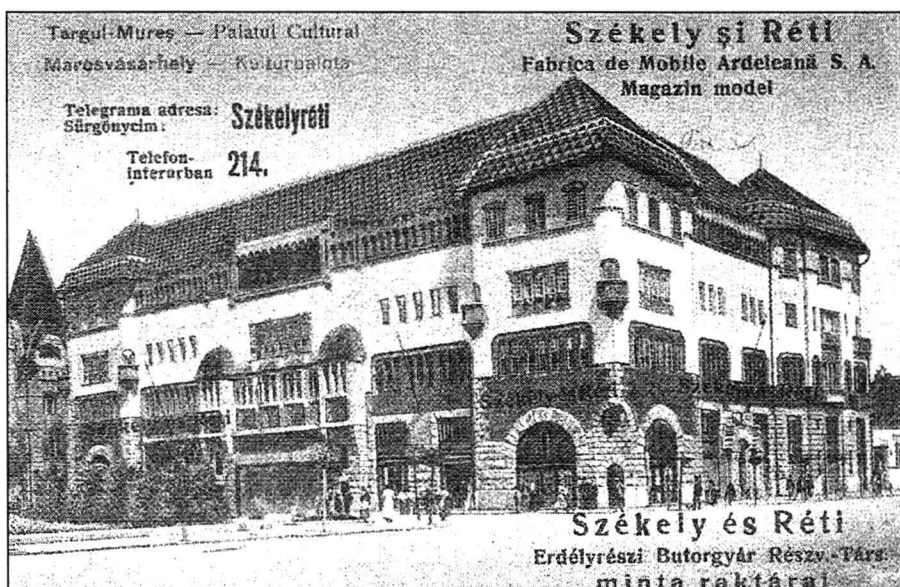
Profitul a fost de 562.240 de lei, la care s-a adăugat reportul de 64.476 de lei din 1928.

Din raportul Consiliului de Administrație prezentat Adunării Generale la 26 aprilie 1931, rezultă că activitatea pe 1930, în urma crizei economice n-a ajuns nici la nivelul anului 1928 nici al anului 1929. Beneficiul a fost realizat numai cu „muncă multiplă și înființare de alte piețe”.

La Sibiu a fost înființat, pe lângă firma Breckner M., „un magazin de comisioane pentru plasarea mai intensivă a produselor firmei”, pe bază de consignație, și urma să se înființeze o filială la Brașov, sub conducerea lui Leo Welczer, în str. Principele Carol nr. 33²⁷. Filialele au fost înființate cu scopul creării de noi piețe pentru mărfurile societății, necesare datorită „scăderii enorme a pieței din Tg.-Mureș și scăderea considerabilă a piețelor din Vechiul Regat”.

²⁶ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 352-353.

²⁷ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 350-351.

Reclama a magazinului firmei „Székely și Réti”²⁸

Prețurile au avut o tendință de scădere în întreaga lume, relativ mai mare decât în cazul cheltuielilor de producție și al materiilor prime, cauza fiind în criza economică grea, respectiv lipsa de bani.

Circulația totală (cifra de afaceri) a fost de 12.508.442 de lei, cu peste 5.000.000 de lei mai puțin decât în 1929. La filiala din Brașov a fost de 4.050.566 de lei iar la Sibiu de 875.935 de lei la magazinul în comision (contabilitatea înregistrând 2.076.774 de lei).

Cifra de afaceri a egalat-o aproape pe aceea din 1928, dar trebuie luat în considerare că „repartiția produselor prin înființarea filialelor a fost în legătură cu investiții și regie cu mult mai mare”. Filiala din Sibiu a încheiat anul cu deficit de 104.009 de lei iar aceea din Brașov cu deficit de 254.837 de lei.

Rezultatul a fost totuși apreciat ca frumos, deși influențat grav de cheltuielile cu impozitele, taxele, dobânzile, publicațiile, față de reportul de 81.166 de lei obținându-se un beneficiu de 319.327 de lei.

Având în vedere bilanțul anului 1930, membrii Consiliului de Administrație au renunțat la suma de 32.000 de lei alocată lor din profit.

Cu aceeași ocazie, Adunarea Generală decide înființarea unei noi filiale, la București, care va fi situată în Calea Victoriei nr. 64, pentru plasarea produselor, precum și o unitate de producție în Bd. Take Ionescu nr. 1-3, Capitala fiind considerată cea mai mare și mai serioasă piață din țară. Pe baza argumentului directorului Székely József, că în Capitală erau mijloace mai potrivite pentru funcționarea centrală a unei întreprinderi care are filiale și în alte puncte ale țării, era normal ca sediul să fie acolo unde se dezvoltă întreprinderea comercială propriu-zisă. Opinia conducerii societății era că prin solida calitate a produselor și prețurilor firmei se va putea realiza o „emulație reușită față de concurență”²⁹.

²⁸ Csepregy András, Csepregy Henrik, „Üdvözet Marosvásárhelyről”, („Salutări din Tg.-Mureș”), Ed Mentor, 2002. Imaginile de epocă provin din această lucrare.

²⁹ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 348-349; Fond C.C.I., dosar nr. 282 „Székely și Réti”, filele 31-32.

În 1931, la înființarea Registrului Comerțului din cadrul Oficiului Comerțului de pe lângă Camera de Comerț și Industrie, a fost obligatorie reînscrisirea societății, fapt concretizat prin certificatul de înmatriculare a firmei cu nr. 2.583 din 22 octombrie 1931.

Din raportul Consiliului de Administrație privind gestiunea anului 1931, prezentat la Adunarea Generală din 23 aprilie 1932, rezulta că profitul net realizat a fost de 338.700 de lei.

La 31 octombrie 1932, Adunarea Generală extraordinară a ales ca directori giranți pe Székely Ferencz și Réti Ernő, cu un salariu lunar de 15.000 de lei (cuantumul salariului a evoluat de la 10.000 de lei în 1925 la 15.000 până în 1929, 20.000 în 1929, scăzut la 18.000 până în 1931 din cauza crizei, și la 16.000 în martie 1931).

În anul următor, Adunarea Generală ordinară din 29 aprilie 1933 constată, din raportul Consiliului de Administrație că în 1932 au existat greutăți majorate din cauza crizei. Salariile funcționarilor fiind reduse din nou (este vorba de a doua curbă de sacrificiu), situație la care se adaugă Legea conversiunii (datoriilor agricole), au majorat criza de numerar. Scăderea prețurilor (de vânzare) a fost neproportională (înțelegându-se că a fost mai accentuată) cu cheltuielile de fabricație. Mobilele sculptate și fabricate în trecut au fost vândute sub prețul zilei. Datorită existenței pe piață a mobilei de stil nou, vechile mobile s-au vândut cu greutate. Din când în când, la București au mers numai mobilele moderne, în timp ce la Brașov și Tg.-Mureș au mers o parte din cele sculptate.

Adunarea Generală constată că piața din Tg.-Mureș „este aproape lipsită de importanță pentru firmă”, Brașovul pierde clienți în favoarea Bucureștilor. Nici filiala din Sibiu nu dădea satisfacție.

În schimb, prăvălia din București a devenit una din cele mai bine cunoscute. Modelele erau „conducătoare” pe piață. Datorită conducerii abile de către Dr. Réti György, prăvălia a ajuns să se bucure de apreciere, inclusiv de către concurență. Rezultatele frumoase obținute în numai 18 luni alimentau speranțele într-un viitor mai favorabil. Chiria, considerată prea mare, și altele asemenea (nenominalizate), au făcut ca, totuși, rezultatele să nu fie prea mulțumitoare.

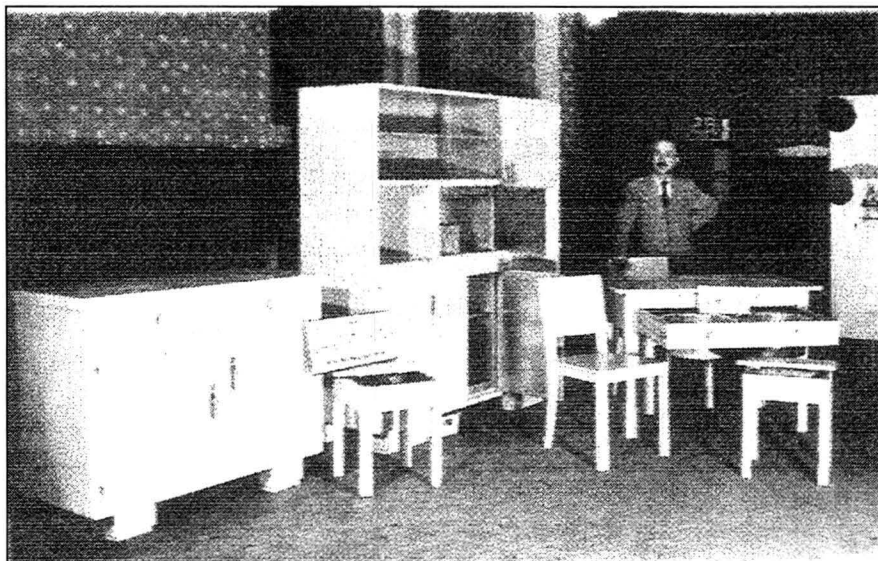
Circulația (cifra de afaceri) totală cu producția proprie (la care se adăuga comerțul cu produsele altor societăți comerciale) a fost în anul fiscal 1932 de 11.817.248 de lei în filiala din București. Circulația comercială din Brașov a fost de numai 3.912.674 de lei, fiind considerată decăzută considerabil datorită situației economice grele și atracției spre filiala București. La prăvălia din Tg.-Mureș scăderea a fost și mai mare datorită prăvăliilor din Brașov și București, spre care se aprecia că s-au deplasat clienții, astfel încât piața din Tg.-Mureș și-a pierdut importanța pentru firmă. Având în vedere însă specificul vânzărilor, respectiv mobilă de lux, mai probabilă era scăderea generală a puterii de cumpărare.

Circulația din Tg.-Mureș a fost de 2.655.818 de lei. În total, circulația a fost de 18.385.740 de lei.

Venitul brut al firmei a fost de 2.273.977 de lei, iar câștigul net de 260.300 de lei, la care se adaugă reportul de 45.700 de lei din anul precedent, în total 306.000 de lei.

Având în vedere situația economică grea, Adunarea Generală decide a nu se plăti dividende.

Directorii giranți au fost menținuți Réti Ernő și Székely József cu salarii de câte 15.000 de lei, și a fost ales Dr. Réti György cu un salariu de 8.000 de lei³⁰.

Magazinul firmei „Székely și Réti” din incinta Palatului Culturii

Obiectul de activitate, având în vedere „stadiul actual al cerințelor privitoare la industria lemnului și prelucrarea acestuia”, a fost extins și la ridicarea de construcții, ceea ce, în mod necesar cerea dreptul societății de a cumpăra și vinde terenuri, imobile în general. Prin urmare, obiectul de activitate al societății a fost lărgit și cu aceste activități³¹.

Anul financiar 1933 a fost încheiat cu un profit de 485.524 de lei, iar 1934 cu 484.000 de lei.

La conducerea filialei din București, a fost înregistrată la 30 octombrie 1935 înscrierea lui Weiss Valentin. Cu aceeași ocazie, Réti Tibor a fost numit conducător al secțiunii administrative iar Ringler Géza conducător al secțiunii de construcții la centrala din București. Székely József, Réti Ernő și Dr. Réti György au primit delegare de la societate pentru vânzarea-cumpărarea de imobile, constituirea de sarcini reale asupra imobilelor societății, angajamente cambiale, primul fiind în același timp și administrator delegat iar ceilalți și administratori generali (sic!)³².

O lună mai târziu, la 20 mai, Réti Ernő a fost ales președinte al Consiliului de Administrație; Székely József și Réti Ernő au fost numiți administratori delegați iar Dr. Réti György director girant, cu toate puterile de a conduce și a reprezenta singur firma³³.

³⁰ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, Dosar nr. 30, fila 345, Fond C. C. I., dosar „Székely și Réti”, fila 61.

³¹ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, filele 74-75.

³² A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 362.

³³ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 363.

Datorită rezultatelor economice nesatisfăcătoare ale filialei de la Brașov, s-a decis, în ședința Consiliului de Administrație din 1 august 1936, desființarea acesteia. Nu există nici o referire la evoluția filialei din Sibiu.

Imagini din Fabrica de Mobilă „Székely și Réti”

În raportul Consiliului de Administrație pe anul 1936, prezentat în fața Adunării Generale din 29 aprilie 1937, a fost evidențiată scumpirea activității de producție, imposibilitatea de a se ridica în mod proporțional din cauza concurenței. Consiliul de Administrație era de părere să nu se distribuie dividende, subliniind necesitatea fondului pentru acoperirea de sarcini noi, necesitatea măririi rezistenței și lichidităților societății.

Activitatea societății în 1937 a fost apreciată de Adunarea Generală din 21 mai 1938 ca intensă atât în producția fabricii cât și în comercializarea produselor de aranjament interior prin sucursala din București.

Volumul de afaceri a fost sporit cu 31% față de 1936, prin mărirea aparatului de vânzare, implicit prin mărirea cheltuielilor generale. Beneficiul net a fost de 679.178 de lei.

Progresul a fost simțitor în domeniul fabricației cantitative și calitative. A fost făcută mecanizarea și raționalizarea producției, reorganizarea secției de dulapuri pentru aparate de radio, cu livrarea de cantități importante fabricilor de aparate. Au fost făcute investiții semnificative: a fost instalată o presă hidraulică pentru furniruit, ceea ce a dus la obținerea unui avantaj calitativ asupra celorlalte fabrici de mobile din țară, nedispunând niciuna de asemenea aparat, au fost perfecționate uscătoarele, obținându-se reducerea umezelii lemnului la un minim care nu este atins de nicio fabrică din țară, iar lustruirea a fost executată exclusiv prin sistemul de stropire cu nitroceluloză, care asigură o vădită superioritate a producției firmei.

Prin filiala din București s-au făcut progrese în mobilarea apartamentelor de lux.

Secția de stofe pentru mobile, perdele și covoare a societății era pe calea normală de dezvoltare.

Cu toate acestea, perspectivele societății nu puteau fi liniștitoare. La cea mai sumară consultare a oricărei statistici de profil, se poate constata că numărul societăților producătoare de mobilă era foarte mare³⁴, iar concurența pe măsură.

Este firească, deci, constatarea conducerii societății că vânzarea mobilelor de serie a regresat datorită concurenței puternice pe piața locală, datorită invaziei de produse de proastă calitate, cu prețuri derizorii, de unde și îngreunarea în perspectivă a afacerilor cu mobilă gata. La aceste provocări, societatea răspunde cu soluții: pentru viitor era preconizată lămurirea consumatorilor (neprecizat, probabil prin reclamă) asupra avantajelor mobilelor de calitate și intensificarea vânzării mobilelor de serie bine executate, dezvoltarea comerțului de mobilă gata, care trebuia să devină cea mai importantă ramură a activității industriale a firmei. Progresul firmei este legat de investiții importante de capital în (producția de) serii de mărfuri gata.

Pentru viitor se preconiza menținerea înțaietății prin adaptarea în producție a tuturor inovațiilor tehnice pentru ameliorarea calității și ieftinirea prețurilor de vânzare.

Adunarea Generală a decis ca, pentru a face față necesităților, să nu se plătească dividende. Pe de altă parte, membrilor Consiliului de Administrație li s-au fixat salarii de 15.000 de lei lunar pe următorii 2 ani.

Dr. Réti György și Réti Ernő au fost aleși administratori delegați iar Székely József director girant³⁵.

La Adunarea Generală ordinară și totodată ședință a Consiliului de Administrație din 19 iunie 1939, în cadrul căreia a fost prezentat bilanțul pe anul 1938, au fost prezenți, direct sau prin procuri, toți cei 17 acționari ai firmei.

Profitul societății pe 1938 a fost de 824.050 de lei.

A fost decisă reducerea sumei alocate Consiliului de Administrație la 4%, respectiv 200.000 de lei, din cauza crizei economice provenite din primăvară - în legătură directă cu evenimentele politice din Europa Centrală, respectiv noua agresiune nazistă împotriva Cehoslovaciei și dezmembrarea acestui stat, cu consecințe negative inevitabile și asupra evoluțiilor economice din regiune -, respectiv alocarea a 500.000 de lei, din același motiv, pentru fondul de rezervă.

Adunarea Generală ordinară din 22 iunie 1940, în cadrul căreia a fost prezentat bilanțul pe anul 1939, a numit pe Réti Ernő director comercial, Székely József director administrator, Dr. Réti György director tehnic pe 5 ani, cu salariu fix lunar de 25.000 de lei.

Réti Ernő declină însărcinarea de membru al Consiliului de Administrație, arătându-se disponibil să continue exercitarea funcției de director comercial (fiind ulterior invocate motive de boală), fiind înlocuit de Dr. Nánássy János.

Este adoptată numirea pe 5 ani a lui Réti Ernő în funcția de director comercial, a lui Székely József în funcția de director administrativ și a Dr. Réti György în funcția de director tehnic, cu un salariu lunar de 25.000 de lei. În situația în care nu ar fi posibilă menținerea acestora în funcțiile menționate, a

³⁴ *Indicatorul Industriei Românești*, București, 1932, capitolul referitor la industria lemnului.

³⁵ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, filele 332, 337.

foșt decisă, datorită meritelor celor trei în întemeierea și dezvoltarea societății, acordarea unei rente viagere de 20.000 de lei pentru Réti Ernő, cu 33 de ani în serviciul societății, 17.000 de lei pentru Székely József, cu 17 ani în serviciul societății, și 10.000 de lei pentru Dr. Réti György, cu 9 ani în serviciul societății.

Câștigul pe anul 1939 a fost de 847.172 de lei³⁶.

Câteva zile mai târziu, la 1 iulie 1940, a avut loc ședința Consiliului de Administrație, în cadrul căruia s-a hotărât cooptarea în Consiliu a lui Mihail Daia și Hajós Károly; a fost retrasă procura dată lui Mihail Daia la 22 iunie ca director al sucursalei din București, acordându-i-se procură ca administrator-delegat.

Réti Ernő anunță Consiliul că, din motive de boală, nu mai poate continua exercitarea atribuțiilor de director comercial al societății, își prezintă demisia și, având în vedere activitatea prodigioasă desfășurată pe seama societății, solicită o pensie viageră, pentru a-și putea vedea de sănătate. I se aduc elogii și i se acordă pensia solicitată, de 20.000 de lei lunar³⁷.

Corelată cu aprecierile conducerii societății din perioada 1919-1940, în contextul evoluției valutei românești și a inflației, este util de a urmări evoluția profitului în anii 1919-1940, raportată la cuantumul capitalului social, după cum urmează:

Tabel nr. 1

Nr. crt.	Anul	Profitul	Capitalul	Valoarea acțiunilor
1	1917	16.730,50 de coroane	250.000 de coroane	500 de coroane
2	1918	18.452,88 de coroane	"	"
3	1919	41.953,75 de coroane	"	"
4	1920	33.582,94 de lei	125.000 de lei	250 de lei
5	1921	18.950,65 de lei	"	"
6	1922	31.653,68 de lei	"	"
7	1923	67.236,88 de lei	"	"
8	1924	207.029,72 de lei	1.000.000 de lei	1.000 de lei
9	1925	306.581,50 de lei	2.000.000 de lei	"
10	1926	216.011 de lei	4.000.000 de lei	"
11	1927	432.204 de lei	"	"
12	1928	448.476 de lei	"	"
13	1929	626.716 de lei	5.000.000 de lei	"
14	1930	319.327 de lei	"	"
15	1931	338.700 de lei	"	"
16	1932	306.000 de lei	"	"
17	1933	485.524 de lei	"	"
18	1934	484.000 de lei	"	"
19	1935	253.860 de lei	"	"
20	1936	294.000 de lei	"	"
21	1937	679.178 de lei	"	"

³⁶ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 30, fila 326; dosar nr. 28, filele 231-232.

³⁷ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, filele 210, 220.

22	1938	824.050 de lei	"	"
23	1939	847.172 de lei	"	"
24	1940	14.127,41 de pengő	166.666,67 de pengő (la o paritate de 30 lei/ pengő)	33,34 de pengő
25	1941	15.463,38 de pengő	120.000 de pengő	24 de pengő

Conform modificările produse în urma Dictatului de la Viena din 30 august 1940, orașul Tg.-Mureș a fost inclus în teritoriul statului maghiar.

Conducerea societății „Székely și Réti” a întreprins demersurile transferării sediului de la București la Tg.-Mureș (deși în 1932 piața din Tg.-Mureș, în general din Transilvania, era „aproape lipsită de importanță pentru societate”), abandonând o piață cucerită printr-o muncă asiduă și dificilă de 20 de ani.

Pentru prima dată după 30 august 1940, Adunarea Generală (extraordinară) s-a desfășurat la Tg.-Mureș, la 18 septembrie 1940, în prezența posesorilor întregului capital social și a membrilor Consiliului de Administrație Hajos Károly, Dr. Nánássy János, Székely József, Dr. Réti György.

Președintele Consiliului de Administrație Székely József, a prezentat noua situație, survenită în urma arbitrajului de la Viena, în care sediul, fabrica și cea mai mare parte a activității, „slavă Providenței”, au revenit în Patrie (Ungaria), numai sediul societății și o filială rămânând în străinătate (București), în Ungaria fiind sediul restabilit și fabrica de la Tg.-Mureș.

În continuare, același propune retragerea delegării membrilor Consiliului de Administrație din București, general Ion Trăileanu, general Alexandru Eliad, Nicolae Ioanid, Alexandru Grigoriu, Mihail Daia dar menținerea lui Hajos Károly, ceea ce se și aprobă în unanimitate.

Au rămas membri ai Consiliului de Administrație Dr. Biró József, Hajos Károly, Dr. Nánássy János, Dr. Ioan Harșia (formal, până în 1941), Székely József, Dr. Réti György.

Tot Székely József propune delegarea lui Mihail Daia și a lui Réti Tibor pentru lichidarea filialei din București³⁸.

Se pare că proprietatea asupra imobilului din Bd. Take Ionescu 1-3 a fost păstrată, întrucât câteva luni mai târziu, la 26 februarie 1941, la solicitarea de evacuare din partea Ministerului Aerului și Marinei, pentru crearea unui adăpost (antiaerian), sediul (sic!) se mută în str. Nicolae Golescu nr. 15³⁹.

În aceste condiții, conform hotărârii Adunării Generale extraordinare din 29 octombrie 1940, sediul societății a fost reamplasat la Tg.-Mureș. Pentru aceasta, conducerea avea nevoie de aprobarea Comandamentului Militar Tg.-Mureș, pe care a și obținut-o. Camera de Comerț și Industrie a Ținutului Secuiesc a confirmat la 9 noiembrie 1940 mutarea⁴⁰.

La 5 noiembrie societatea a solicitat Camerei de Comerț și Industrie a Ținutului Secuiesc înscrierea noii conduceri interimare, din care făceau parte Dr. Nánássy János, Hajos Károly, Székely József, Dr. Réti György, Gocsman

³⁸ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 225.

³⁹ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 365.

⁴⁰ A.N.D.J.M., Fond C.C.I., dosar nr. 282 „Székely și Réti”, fila 94.

József membri ai Consiliului de Administrație, Dr. Ziegler László și Dr. Metz István cenzori.

Tribunalul Regal Tg.-Mureș, ca instanță comercială, a constatat, prin încheierea nr. Ct. 495/3/1941 din 22 aprilie 1941, că sediul societății se afla în Tg.-Mureș și că a funcționat înainte de 30 august 1940 pe teritoriul cedat⁴¹.

Dr. Réti György făcea observația că deși majoritatea acționarilor sunt din Tg.-Mureș, sediul se afla în străinătate, respectiv la București. În Tg.-Mureș erau înscrise sediul fabricii, depozitul și filiala (sediul inițial). Propune, pe baza art. 3 din statute, revenirea sediului în Tg.-Mureș⁴².

Ulterior, la o dată neprecizată, firma a solicitat Tribunalului Regal Tg.-Mureș înregistrarea în evidențele (Registrul) societăților comerciale, apreciind că se găsea sub incidența Hotărârii de Guvern (M.E.), art. 1, cu anexarea de înscrisuri din care să rezulte că societatea a fost în activitate (în Tg.-Mureș) înainte de 30 august 1940, că filiala din București s-a închis din oficiu, precum și alte înscrisuri cuprinzând procese verbale ale Adunărilor Generale și ședințelor Consiliului de Administrație de dinainte și de după 30 august 1940, lista (de atunci) a directorilor societății și specimenele lor de semnătură.

Acționarii societății erau Székely József cu 2.000 de acțiuni, Székely Irma cu 500, Dr. Réti György cu 500, prin procură Réti Ernő cu 1.800, soția Dr. Réti György cu 100, soția lui Réti Ernő cu 100⁴³.

Au fost aleși în Consiliul de Administrație Dr. Biró József și Dr. Biró István, Hajos Károly, Székely József și Dr. Réti György iar în calitate de cenzori Dr. Metz István, Dr. Ziegler László și Gocsman József.

A fost întărită numirea lui Vigh István ca director de uzină cu un salariu de 840 de pengő și a lui Jeddy Sándor ca director de firmă cu un salariu lunar de 470 de pengő, precum și a lui Dr. Réti György ca director tehnic cu un salariu de 940 de pengő, Székely József ca director juridic cu un salariu lunar de 1.040 de pengő și Réti Tibor ca director de firmă cu un salariu de 500 de pengő.

Din câștigul obținut în 1940, de 14.127,41 de pengő, a fost alocat fondului de rezervă 1.200 de pengő, pentru dividende de 6% acționarilor 10.000 de pengő, pentru retribuirea membrilor Consiliului de Administrație 2.300 și în cont nou 627,41 de pengő⁴⁴.

Recuperarea proprietăților din București ale societății s-a dovedit a fi deosebit de dificilă. În cadrul Adunării Generale din 27 iunie 1941, din darea de seamă a Consiliului de Administrație pe anul 1940 rezulta că eforturile lui Réti Tibor în acest sens s-au soldat numai cu succes parțial, autoritățile financiare românești fiind acuzate, ca și comisiile de românizare, că au făcut totul să împiedice și să prelungească lichidarea societății cât mai mult timp posibil⁴⁵.

Asupra evoluția societății „Székely și Réti” în perioada interbelică, în urma analizării documentelor, în contextul epocii, se pot formula câteva observații:

⁴¹ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 201.

⁴² A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 207.

⁴³ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 179.

⁴⁴ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 179.

⁴⁵ A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, fila 167.

1. Evoluția, nu foarte rapidă dar constantă și sigură, de la un modest magazin de comercializare a mobilei și o unitate de producție cu posibilități restrânse, la o firmă de importanță națională în România, lider de piață la nivel național la sfârșitul perioadei interbelice.

2. Existența unui sprijin substanțial din partea grupului financiar, apreciat de conducerea societății ca puternic, principalul acționar în prima parte a anilor '20, Banca „Agrár” (care dispunea de un capital social de 12.000.000 de lei și capital de rezervă de 10.200.000 de lei în 1924).

3. Menținerea în permanență a un „nucleu dur” la conducerea efectivă a societății, cu putere decizională deplină, compus din membri ai familiilor Székely (Ferencz și József iar la finalul intervalului și Irma) și Réti (Ernö, György și Tibor), incluzând în primii ani interbelici și directorii Băncii „Agrár” (Bodor Pál și Turi Zoltán). Acest nucleu a deținut în permanență controlul asupra societății.

4. Mărirea periodică a capitalului social, pentru a dezvolta afacerile, existând o preocupare majoră și pentru mărirea fondurilor de rezervă. „Székely și Réti” nu a apelat niciodată, în perioada interbelică, la reducerea capitalului social ca măsură de limitare a pierderilor.

5. Adaptarea permanentă la cerințele pieței prin orientarea spre producția cea mai solicitată ca modele și preț și prin distribuirea ei geografică optimă, explorarea și ocuparea celor mai bune segmente de piață.

6. O politică de investiții rațională, inclusiv în perioadele de criză, creșterea capitalului social prin emitere de acțiuni, utilizare cât mai redusă posibil a „capitalului străin” (=credit), dezvoltarea cantitativă și calitativă a capacităților de producție

7. Aprecierea de către conducerea societății a perioadei interbelice, cu excepția începutului (1919-1920) și finalului intervalului (1936-1938), ca fiind una dificilă din punct de vedere economic, termenii „împrejurări economice grele”, „scumpiri”, „inflație”, „criză” fiind utilizați frecvent.

8. Eforturile depuse de conducerea societății pentru menținerea nivelului veniturilor angajaților. Nu s-a pus niciodată problema reducerilor veniturilor, acestea, în formularea conducerii societății, trebuind (!) mărite pentru a-și menține valoarea reală. Disponibilități individuale au avut loc în situația în care randamentul lucrătorilor nu era satisfăcător iar concedieri colective numai în situații extreme, când, cu toate eforturile conducerii societății, nivelul vânzărilor s-a prăbușit.

9. Remarcabila flexibilitate demonstrată de conducătorii societății, care nu au avut niciun fel de probleme în a se adapta pieței românești și a colabora, inclusiv la vârf, atât cu firme cât și cu autoritățile românești, apreciind pozitiv piața oferită de București și stabilindu-și sediul societății în Capitală unde societatea a și devenit lider de piață, cât și de a schimba orientarea cu 180° în 1940,

(re)stabilindu-se în Ungaria, adaptându-se pieței din Ungaria, colaborând cu autoritățile maghiare în prima parte a anilor '40 și întrerupând legăturile cu România. Au adus, în toamna anului 1940 omagiu Patriei maghiare - societatea fiind, practic, proprietatea a două familii evreiești -, și acuzând regimul la care a fost supusă în România, cu toate că pe teritoriul României, așa cum era în 1940-1944, se pregătea în perioada interbelică peste 50% din producție și societatea vindea peste 75% din produse, aducătoare de profituri mai mult decât respectabile.

A acionarii Societății „Székely și Réti” (1917-1940)

Nr. crt.	Numele	Nr. acțiuni	Interval de timp
1	Banca „Agrár”, prin directorii Bodor Pál, apoi Turi Zoltán (Tg.-Mureș)	247	1917-1918
		240	1918-1922
		244	1922-1926
		2.000	1926-1928
2	Székely Ferencz (Tg.-Mureș)	124	1917-1918
		125	1918-1926
		500	1926-1928
		1.100	1928-1931
3	Réti Ernő (Tg.-Mureș)	124	1917-1918
		125	1918-1926
		500	1926-1928
		1.100	1928-1931
		700	1931
		1.300	1932-1933
		1.800	1933-1934
		1.000	1934-1940
4	Bodor Pál (Tg.-Mureș)	1	1917-1926
5	Fekete Manó (Tg.-Mureș)	1	1917-1924
6	Dr. Czitrom Oszkár (Tg.-Mureș)	1	1917-1925
7	Schwartz Zsigmond (Tg.-Mureș)	1	1917-1928
		100	1928-1931
		200	1931
		100	1932
8	Gárdos József (Tg.-Mureș)	1	1917-1928
		500	1928-1931
		200	1931
		100	1932
		300	1932-1933
9	Dr. Av. Vértes Andor (Békescsaba)	1	1917-1928 (?)
		400	1928-1931 (?)
		200	1931
10	Melczer Mór (Tg.-Mureș)	1	1917-1925
11	Podlussany Zsigmond (Tg.-Mureș)	1	1917-1918
12	Riemer Ferencz (Tg.-Mureș)	1	1920-1921
13	Horváth Tibor (Tg.-Mureș)	1	1921-1925
14	Turi Zoltán (Tg.-Mureș)	1	1922-1924
15	Dr. Tischler Márton (Tg.-Mureș)	955	1926
16	Halász József (Tg.-Mureș)	1	1926
17	Székely József (Tg.-Mureș)	1	1926-1928

		210	1928-1931
		700	1931
		1.400	1932
		1.500	1932-1933
		1.800	1933-1934
		2.000	1934-1941
18	Kovács Áron (Tg.-Mureș)	1	1926
19	Gergely József (Tg.-Mureș)	1	1926
20	Bühler Ed. Carlo	300	1928-1931
		500	1931
21	Dr. Iustin Nestor (Tg.-Mureș)	100	1928-1933
22	Farkas Sámuel (Tg.-Mureș)	100	1928-1932 (?)
		200	1932
		100	1933
23	Dr. Réti György (Tg.-Mureș)	400	1931
		500	1932-1940
24	Riemer Károly (Tg.-Mureș)	300	1932
		100	1933-1934
		40	1934
25	Molter Károly (Tg.-Mureș)	200	1931
		100	1932
26	Dr. Ioan Harșia (Reghin)	300	1931
		100	1932-1934
		40	1934
27	Dr. Lázár Henrik (Tg.-Mureș)	100	1932-1934
		40	1934
28	Sen. Alexandru Gussi (București)	100	1932
29	Dr. Aurel Baciú (Tg.-Mureș)	300	1931
		4	1933-1934
		100	1934
30	Rosenfeld Jenő (Tg.-Mureș)	100	1934
31	Székely Jenő (Budapesta)	500	1934
32	Dr. Farkas Robert (Tg.-Mureș)	30	1934
33	Réti Tibor (Tg.-Mureș)	500	1934-1940
34	Révész Béla (Tg.-Mureș)	100	1934
35	Kiss László (Budapesta)	1.000	1941
36	Székely Irma (Tg.-Mureș)	1.000	1941
37	D-na Réti György	100	1941
38	D-na Réti Ernő	100	1941

A.N.D.J.M., *Fond „Székely și Réti”*, Dosar nr. 28, Dosar 30; *Fond Camera de Comerț și Industrie* Dosar nr. 282 „Székely și Réti”.

ANEXA II

**Membrii Consiliului de Administrație al societății „Székely și Réti”
(1917-1940)**

Nr. crt.	Numele	Perioada
1	Bodor Pál	1917-1928
2	Fekete Manó	1917-1924
3	Székely Francisc (Ferencz)	1917-1931
4	Réti Ernő	1917-1940
5	Bühler Ed. Carlo	1924-1927
6	Senator Alexandru Gussi (București)	1924-1936
7	Prefect Victor Maior	1925-1928
8	Balla Hugo	1925-1928
9	Tischler Márton	1925-1928
10	Dr. Ioan Harșia (Reghin)	1928-1940
11	Dr. Aurel Baci	1927-1931, 1933-1936
12	Székely József	1926-1944
13	Dr. Réti György	1926-1944
14	Székely Jenő	1931-1940
15	Av. Alexandru Grigoriu (București)	1934-1940
16	Weiss Aurel (București)	1936-1937
17	Vasile M. Ioachim (București)	1935 (?)
18	Av. Paul Rătescu (București)	1937-1940
19	Gen. Ion Trăilescu (București)	1937-1940
20	Dr. Av. Iustin Nestor	1937-1940
21	Prof. Dr. Ioan Bozdog	1937-1938, 1940
22	Gen. Alexandru Eliad (București)	1938-1940
23	Nicolae N. Ioanid (București)	1938-1940
24	Mihail Daia (București)	1940
25	Gocsman József	1940
26	Dr. Biró József	1940-1944
27	Dr. Nánassy János	1940-1941
28	Kiss László (Budapesta)	1940-1944
29	Hajós Károly	1940-1944
30	Dr. Biró István	1940-1944
31	Dr. Biró József	1940-1944

A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, Dosar 30;
Fond Camera de Comerț și Industrie, dosar nr. 282 „Székely și Réti”.

ANEXA III

**Membrii Comitetului de Cenzori al Societății „Székely și Réti”
(1917-1940)**

Nr. crt.	Numele	Perioada
1	Schwartz Zsigmond - titular	1917-1933
2	Dr. Czitrom Oszár - titular	1917-1925, 1932-1933
3	Gárdos József - titular	1917-1933
4	Dr. Vértés Andor (András?) - titular	1917-1933
	- supleant	1934-1935
5	Turi Zoltán (directorul Băncii „Agrár”)	1925-1928
6	Farkas Sámuel - titular	1928-1936
	- supleant	1936-1937
7	Fekete Manó - titular	1931
8	Bühler Ed. Carlo - titular	1934-1935
9	Weiss Aurel (București) - titular	1934-1936
10	Vasile M. Ioachim (București) - titular	1934-1940
11	Dr. Iustin Nestor - titular	1933-1935, 1937-1939
	- supleant	1935-1937
12	Av. S. Schnersohn - supleant	1934-1936
13	Av. Ettinger - supleant	1934-1935
14	Av. Constantin Ionescu (București) - supleant	1936-1938
	- titular	1938-1940
15	Farkas Sámuel - titular	1934-1936
	- supleant	1936-1937
16	Dr. Lázár Henrik - titular	1933-1934, 1936-1938
	- supleant	1935-1936, 1938-1940
17	Arh. Gheorghe Trifu (București) - supleant	1937-1938
18	Arh. Tiberiu Niga (București) - supleant	1937-1938
19	Ernest Nițescu (București) - supleant	1938-1940
	- titular	1936-1938
20	Ștefan Niculescu (București) - supleant	1938-1939
21	Sotir Georgescu (București) - titular	1939-1940
22	arh. Stere Niculescu (București) - supleant	1938-1940
23	Dr. Nánássy János - supleant	1939-1940
24	Alexandru Chiru - supleant	1940
25	Dr. Ziegler László	1940-1944
26	Dr. Metz István	1940-1944
27	Gocsman József	1941-1944

A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, Dosar 30,
Fond Camera de Comerț și Industrie, dosar nr. 282 „Székely și Réti”.

ANEXA IV

**Alte funcții de conducere în Societatea „Székely și Réti”
(1917-1940)**

Nr. crt.	Numele	Funcția	Perioada
1	Bodor Pál	Director general	1917-1926
2	Székely Ferencz	Director girant	1925-1931
3	Székely József	Administrator delegat	1935-1940
		Director girant	1931-1940
		Director administrativ	1939-1940
4	Réti Ernő	Director girant	1925-1935
		Administrator delegat	1935-1940
		Director comercial	1939-1940
5	Leo Welczer	Conducător filiala Brașov	1931-1936
		Procurist	1931-1936
6	Dr. Réti György	Administrator delegat	1935-1940
		Director girant	1931-1940
		Director tehnic	1939-1940
7	Weiss Valentin	Conducător filiala București	1935-1940
8	Réti Tibor	Conducător secțiunea administrativă București	1935-1940 (?)
		Lichidator filiala București	1940
9	Ringler Géza	Conducător secția de construcții București	1935-1940 (?)
		Procurist	1934-1938 (?)
10	Székely Jenő	Administrator general	1939-1940
11	Mihai Daia	Administrator delegat	1940
		Lichidator filiala București	1940
12	Hajos Károly	Administrator delegat	1940

A.N.D.J.M., Fond „Székely și Réti”, dosar nr. 28, dosar 30; Fond *Camera de Comerț și Industrie*, dosar nr. 282 „Székely și Réti” (Caracterul posibil incomplet al conținutului anexelor se datorează lacunelor din sursele documentare. Unde nu apare explicit, este probabil ca repartizarea acțiunilor să fi avut și alte faze tranzitorii, iar membrii conducerii să fi îndeplinit funcțiile între anii extremi menționați).

Evoluția economică și social-politică a orașului Târnăveni în perioada interbelică

Nicolae Victor FOLA

Socio-political and economic developments in the interwar period the city Târnăveni

Abstract

Throughout the time, the present town Târnăveni has been an administrative centre of Târnăvei Mică area. Initially, it was the chief town of medieval country Târnava, and in the modern age it was the chief town of Târnava Mică county (during the austro – hungarian two – tier system); the period when, after the building of some public edifices, the urban aspect starts to take shape. But, even then, as during the inter – war period, it remained the centre of a modest territorial – administrative territorial unit as area and having an agrarian economical profile. Târnăveni, an industrial town, was an exception after 1918.

The beginning of the industrial development of the town, took place between 1916 – 1918, but the financing, the building and the extending of the industrial units, by profile, took place in the days of “The Big Romania”, when the specific infrastructure developed. The main industries were those of chemical and metallurgical profile – “Nitrogen” and “Mică”. Târnăveni was the only producer of carbide in Romania's history, unfortunately, referring to part after it worked for more than a century.

Besides these industries there was a company which produced a lot of assortments of glass and small enterprises, one of them being in a progress since the pre – war period.

The industrial development took place in the third decade of the last century, being interrupted by the crisis from the period 1929 – 1933 and, subsequently, influenced by the political flusters in the fourth decade, ended up with the institution of the authoritarianism of King Carol al II-lea and then of “the military authoritarianism” of Ion Antonescu.

The translation to the war economy, the material and financial efforts, the human loss interrupted/fractured the initial course of the evolution of the Romanian parliamentary democracy and the institution of the communist regime under the trusteeship of the Soviet Union, misappropriated this positive evolution. Economically, Târnăveni town would occupy a rather important role in the economy of the new social – political system, by enlargement and diversification of the production in conditions of industrializations and centralized planning.

Of course, it was not important its administrative position (after war), it lost its importance, in the Stalinist reorganization system, and from 1968, it has belonged, administratively, Mureș country. If during the inter – war period, the population increased due to the advancement of staff's industrialization and specialization, after war the stable population of town increased progressive, but, because of the communist policy, the phenomenon of “commuting” amplified. This phenomenon was a lot shortened in the same time with the big institutions decline, in the last years.

Așezarea urbană cea mai importantă de pe cursul Târnavi Mici, actualul municipiu Târnăveni a beneficiat, în perioada modernă și mai ales în cea contemporană de unele condiții favorizante (parțial datorită rolului său administrativ), dezvoltarea economică și cea de ansamblu fiind dependentă de dezvoltarea economică a Transilvaniei și a țării. Mult timp a fost reședință a comitatului medieval al Târnavi, iar din anul 1879 a devenit reședința comitatului Târnavi Mici, reunind și unele enclave ale fostului Scaun al Mediașului. Activitatea administrativ-politică se desfășoară și pe valea Târnavi Mici veii Mici conform legilor din anul 1870 și 1889, organul suprem

fiind comitetul municipal. Sistemul era destul de restrictiv, pentru situația de alegător (se alegea un reprezentant la 500 de electori admiși, în funcție de situația economică și starea civilă), iar funcționarii publici se alegeau periodic, din șase în șase ani. La începutul secolului al XX-lea era un târg mai mare, cu 2451 locuitori, însă oraș cu consiliu, ajunge, ca și Dumbrăveniul, abia în anul 1912. Ca centru municipal avea pretură, judecătorie cercuală, perceptorat și era reședința plasei cu același nume¹ Și până la primul război mondial, dar, în parte și după Marea Unire, întinderea relativ modestă a comitatului (respectiv județului), prezența parțială a resurselor și în special evoluțiile economice și politice naționale nu au permis dezvoltarea economică la parametri vizati în cursul deceniului al treilea al secolului trecut.

Resursele locale au permis dezvoltarea unor ocupații tradiționale, de economie casnică, meșteșuguri și comerț local, unitățile existente până la primul război erau de mici dimensiuni și satisfăceau necesitățile locale, exploatând produsele agricole, cheresteaua, etc., în condițiile când o parte a forței de muncă își găsea de lucru în afara zonei. Calea ferată îngustă s-a realizat, pe traseul Blaj-Praid, între anii 1895-1905, pe 113 km. Scopul construirii ei a fost aprovizionarea cu combustibil (mangal) și lemn de foc, cherestea și bușteni, valorificarea sării extrase la Praid, comunicarea cu stațiunea balneară Sovata (turism sezonier) și pentru transportul salariaților navetiști.²

Unul dintre cei care au cercetat cu acribie evoluția economiei Transilvaniei, inclusiv în perioada care ne interesează aici³ a remarcat cu justețe, faptul că în perioada dualismului, industria s-a dezvoltat relativ puțin, din mai multe motive: populația era mai redusă față de celelalte provincii (deci erau dificultăți în recrutarea mâinii de lucru și găsirea unui debușeu local suficient); rețeaua de căi ferate era convergentă spre Budapesta și înlesnea transportul avantajos al produselor industriale, însă lipsea în multe părți ale provinciei, deci nu se puteau exploata materiile prime, deci se frâna industrializarea. Volumul producției casnice țărănești era mai ridicat în Transilvania ca în celelalte provincii, care se puteau dispensa de o parte a producției manufacturate și industriale. Lipseau muncitorii calificați în provincie, se adaugă aici și emigrația transoceanică (la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, ajungând să fie chiar o veritabilă epidemie.

Unitatea industrială care a smuls Târnăveniul din anonimat a fost prima întreprindere de profil chimic și nucleul platformei industriale de mai târziu. În mai 1916, s-a luat decizia (economică și politico-militară, totodată), de înființare a fabricii „Nitrogen,” construcția s-a demarat cu ajutorul militarilor concentrați. Se urmărea, pe prim plan, producerea unor componente pentru substanțe explozibile, necesare armatelor Puterilor Centrale, dar și a unor produse necesare în viața civilă. Un factor favorizant important a fost exploatarea gazului metan la Deleni (Șaroș), în vecinătatea localității,

¹ *Enciclopedia română*, -dr. C. Diaconovici, volum III, Sibiu, 1904, p. 156; V. Grama, *Prefectura județului Târnava Mică*, în „Îndrumătorul în arhivele statului,” Mureș, volum I (19), 1984, p. 12 și 62-63, 87-89; I. A. Damian, *Monografia orașului Târnăveni*, Cluj-Napoca, 1996, p. 313.

² Șt. Covrig, *Economia orașului Târnăveni*, în „Târnăveni-cercetare monografică”(coordonator N. V. Fola), Mediaprint, Tg. Mureș, 2003, p. 27-33 și 53.

³ Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Ediția a II-a Brașov, 1995, p. 543.

folosirea căii ferate pentru transportul sării (materie primă) și forța de muncă, care s-a pregătit în acest scop. Gazul metan se exploata în Transilvania din anul 1908, iar în anii 1917-1918 erau 21 de sonde în actualele județe Mureș și Sibiu. Două sonde de la Bazna (Sibiu) și alte patru din Deleni și Șincai (Mureș) erau concesionate Societății Ungarische-Erdgas Gesselschaft, înființată în 26 noiembrie 1915 de Ministerul de Finanțe Ungar (avea 4000 de acțiuni), Deutsche Bank (deținea 12250 de acțiuni), plus participarea austriacă de 2300 de acțiuni. Capitalul U.E.G. era de 27 milioane de coroane aur (statul deținea patru) și s-au emis încă 20000 bonuri de uzufruct (din care statul a preluat 8000). Se furniza gaz metan pentru întreprindere și consumul casnic, la un debit de 800000 m.c. În anul 1924, pentru întreprinderile Diciosânmărtinului (numele localității până în 1941) se livrau 55787696 m.c. de gaz. În anul 1900, pe lângă cota de participare a statului maghiar, importantă este participarea germană de 25 de milioane coroane, diferența fiind participări a unor bănci maghiare și austriece⁴.

Încă din anul 1912, parlamentul Ungariei a votat legi, care au permis militarizarea economiei. Guvernul era împuternicit să ia măsuri excepționale în caz de „lezare a intereselor statului” și „pericol amenințător”. În timpul războiului au funcționat detașamente de „insurgenți”, salariați mobilizați pe loc (între vârsta de 18 și 50 de ani)⁵

Nu întâmplător cea mai mare parte a terenului fabricii era proprietatea lui Șandor Janos, lider al Partidului Muncii, de guvernământ „Nitrogenul” avea convenție cu Ministerul de Război, ca urmare a primit credite pe termen lung, cu regim preferențial. Inițial se produceau explozibili, clor (gaz de luptă), cianamidă de calciu, ca îngrășământ agricol, iar pentru fabricarea carbidului funcționau două cuptoare electrice. Între constructori erau firmele străine: Nicholson, Gantz, Eppet, Fekete, firmele austriece Hilfenstein și Propfe Hilfenstein, Frații Schiell, Brașov, etc. Instalația de electroliză a clorurii de sodiu (folosită și pentru cea de potasiu) a fost terminată abia în anul 1923, însă fiind nevoie de multă energie electrică s-a construit o centrală de forță, în anul 1917, cu 12 cazane de aburi și putere instalată de 30000 C. P. (în anul 1942 avea 16320 C. P.)⁶

Producția de substanțe chimice a cunoscut următoarea evoluție: clorură de calciu (în anul 1925), acidul clorhidric sintetic (1937), clorură de amoniu (1938), amoniac (1935), faianță (1936 și 1938), clor lichefiat (1939), feromangan (1941), acid sulfuric (725 tone în 1938 și 2360 t. În 1948), cupru electrolitic (1940), sulfat de aluminiu și alaun (1942), sulfat de cupru (1943), bicromat de potasiu (1945). Uzina „Mica” a funcționat din 1937 și a prelucrat minereu de aur, argint, plumb și cupru.

După încheierea primei conflagrații mondiale, „Nitrogenul” s-a profilat pe obținerea cianamidei de calciu, produs căutat în decursul deceniului al treilea.

⁴ *Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1922, p. 22 Gh. Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1920)*; Cluj-Napoca, 1985, p. 203; dr. L. Turdeanu, *Situația economică a Ardealului după Unire*, în „*Transilvania*” nr. 2, Sibiu, 1944, p. 434.

⁵ Iosif I. Adam, *Economia Transilvaniei în timpul primului război mondial*, în „*Revista de istorie*”, nr. 1/1981, p. 2012-2013, 2016, 2022.

⁶ *Carbidul românesc în pragul mileniului al III-lea. Târnăveni cetatea chimiei românești*, dr. ing. Vasile Cerghizan, N. V. Fola, A. Nistor, M. Bali, R. Deleanu, Tg. Mureș, 1996, p. 10-18.

În 1925 se producea în 5 cuptoare și se exporta în Grecia, Turcia, Egipt, Palestina, Indonezia (publicația locală „Târnava”, nr. 51-52, din 25 decembrie 1925). Funcționau instalații pentru producerea azotului și oxigenului, preparați halogenați ai metanului, dar și substanțe brizante, necesare apărării naționale. Alimenta piața internă, iar disponibilul mergea la export. Alături de uzinele de cocs de la Lupeni și Anina (produceau și sulfat de aluminiu), uzinele chimice „Mărășești” (produceau superfosfați), „Nitrogenul” era unul dintre marii producători de îngrășăminte artificiale și, pe ansamblu, constituia unul dintre suporturile agriculturii românești⁷. Producția de amoniac era contractată de Societatea „Nitramonia” Făgăraș și era subordonată necesităților de apărare națională.

După încheierea primei conflagrații mondiale, „Nitrogenul” s-a profilat pe obținerea cianamidei de calciu, produs căutat în cursul deceniului al treilea. În anul 1925 se producea în 5 cuptoare și se exporta în: Grecia, Turcia, Egipt, Palestina, Indonezia (publicația locală „Târnava”, nr. 51-52, din 25 decembrie 1925). Funcționau instalații pentru producerea azotului și oxigenului, preparați halogenați ai metanului, dar și substanțe brizante, necesare apărării naționale. Alimenta piața internă, iar disponibilul mergea la export. Alături de uzinele de cocs de la Lupeni și Anina (produceau și sulfat de aluminiu), uzinele chimice „Mărășești” (produceau superfosfați), „Nitrogenul” era unul dintre marii producători de îngrășăminte artificiale și, pe ansamblu, constituia unul dintre suporturile agriculturii românești⁸. Producția de amoniac era contractată de Societatea – „Nitramonia” Făgăraș și era subordonată necesităților de apărare națională.

Societatea U. E. G., anterior menționată, conform prevederilor tratatului de la Paris – Versailles, în iunie 1919 a fost pusă sub sechestru de Consiliul Dirigent (administrator de sechestru fiind inginerul dr. C. I. Moțaș), fiind într-o situație critică. Pentru eficientizare s-a redimensionat personalul, iar statul român a înființat o regie mixtă, „Sonametan”. Din capitalul inițial, de 160 de milioane, statul deținea 125 milioane lei. Capitalul se majora în anul 1929, când regia fuziona U. E. G., capitalul fiind achiziționat în rate (se exploata doar a 12-a parte din resurse)⁸. Situația se modifică în anii crizei economice. Virgil Madgearu aduce în fața legislativului două legi privind sursele energetice: cea a energiei și cea a Regiei monopolului de gaz.⁹

După cum s-a apreciat ca o caracteristică a acestor ani în industrie domina ca formă juridică de acțiune societatea anonimă, foarte răspândită, deși exista o lege de nominalizare a acțiunilor. În industria transilvăneană se mențineau puternice aporturile de capital străin (inclusiv german și maghiar), dar erau și un număr considerabil de consilieri, cenzori și procuriști minoritari, comparativ cu cei români (lucru valabil la nivelul celor 111 societăți urmărite la nivelul Transilvaniei de autorul menționat, respectiv pentru cele 12 care funcționau în Târnava Mică).

⁷ *Industria și bogățiile naturale...*, p. 82.

⁸ Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 203-205 și L. Turdean, *Situația economică a Ardealului...*, p. 434.

⁹ Virgil Pană, *Minoritari și majoritari în Transilvania interbelică*, Ediția a II-a, Edit. Ardealul, Tg. Mureș, 2007, p. 146.

Prezența consistentă a capitalului străin se remarcă și în cazul institutelor de credit transilvane al perioadei, în număr de 197 în 20 de județe. Nevoia de lichidități, datorată diversificării activităților economice s-a amplificat considerabil. Pentru a-și mări fondurile, inclusiv prin reescont, băncile ardelenice s-au orientat spre Banca Națională a României și spre alte bănci mari din București. Băncile germane și maghiare și-au mărit patrimoniul și prin reescont din străinătate, respectiv din Germania și Ungaria. Dar dacă băncile maghiare nu au fost preocupate de nevoile de credit ale clasei țărănești, cele germane au sprijinit financiar toate segmentele populației săsești și sârbești¹⁰.

Autorul citat menționează că industria și comerțul, în special, au fost, aproape, în totalitate în mâinile minorităților. După Unire, numai libera concurență putea nivela, cu timpul, marele decalaj economic dintre români și minoritari. Noua situație economică presupunea, pentru români, după expresia unui publicist al timpului, acțiunea pe frontul interior și cel exterior. Pe frontul interior conflictul era de ordin sufletesc, dar și de educație. Românii, anterior anilor primei conflagrații mondiale (dar și după aceea), se orientau puțin spre comerț și industrie. În schimb, era prezentă atracția către carierele academice, cu scopul accederii spre posturi (și statusuri) politice și administrative. Pentru schimbarea situației, era necesar un travaliu bine precizat și susținut, realizat cu tact și mijloace serioase, care nu s-a resimțit în realitatea social-economică (excepție în discursurile parlamentare). Frontul exterior îl forma rezistența opusă de minoritățile stăpâne pe comerț și industrie, factor real al vieții interbelice. Sașii au fost pe plan industrial o forță redutabilă, lucru dovedit de evoluția Mediașului, dar și cea a Sibiului și Brașovului. Statul, pe de altă parte, nu a sprijinit elementul românesc din orașele maghiare și germane, menținând starea de lucruri din vechiul regim¹¹.

În cazul firmei „Nitrogen”, în luna martie 1931, în cele două camere ale Parlamentului României s-a votat proiectul de lege al naționalizării. Ministerul industriilor a fost autorizat să înființeze o societate anonimă pentru fabricarea materialelor explozibile, ca regie mixtă, cu un capital de 230 milioane lei (statul contribuia cu 180 milioane), iar un grup financiar elvețian prelua acțiuni în valoare de 50 milioane lei. Statul împrumuta 6 milioane de franci elvețieni de la „Union Banque Suisse” pe 7 ani, dar Ministerul Apărării urma să contracteze o furnitură de 3000 de vagoane de acid azotic. Declarația ministrului Mihail Manoilescu arată că noua fabrică de exploziv va lua locul fabricii de îngrășăminte chimice, cheltuielile urmând să se amortizeze prin activitățile desfășurate. A crescut însă producția de carbid progresiv, acesta fiind folosit pentru obținerea acetilenei, necesar tăierii și sudurii oxiacetilenice¹².

În anul 1936, Societatea Anonimă „Mica” a cumpărat de la Societatea Anonimă Ungară – „Nitrogen” – firma din Târnăveni. Preluarea a fost marcată de festivități în localitate, prezentate de publicația locală („Târnava”, an XIII, nr.15. 4 – decembrie 1937). La 9 martie 1938 sediul direcțiunii se mută la București, iar numele oficial devine – „Nitrogen. Societate anonimă română

¹⁰ *Ibidem*, p. 149-150 și 155.

¹¹ *Ibidem*, Ediția a I-a, 2005, p. 215-216.

¹² *Carbidul românesc...*, p. 19.

pentru produse chimice, metalurgice și îngrășăminte agricole SAR". „Mica” noul stăpân al firmei se ocupa de exploatarea minereurilor de aur, argint și cupru, dar și de producerea bioxidului de sulf¹³. Întreprinderea „Mica” produce efectiv în anul 1936, funcționând cu două secții: metalurgică și chimică. Împreună cu „Minaur” din Zlatna erau singurele unități de prelucrare a metalelor nobile din țară. În anul 1940, „Mica” prelucra 9869 tone de concentrate auro-argentifere, din ca-re s-au extras 4511573 kg. aur fin, 20565653 de argint, 42,94 tone cupru și 227,49 tone plumb. Secția chimică producea în anul 1941 603,9 tone acid sulfuric.¹⁴

Întreprindere industrială cu tradiție a fost și întreprinderea de geamuri, „Ardeleana”, fondată la 30 septembrie 1918, ca societate anonimă, cu un capital inițial de 1 milion de lei aur, care, în anul 1938 ajunge la 70 milioane, datorită asocierii firmei Saint – Gabin, dar și unor aporturi olandeze, spaniole și germane de capital. Produsele sale au fost geamul simplu, apoi cel turnat, ulterior ornament și armat. În ședința din 29 iulie 1925, Consiliul de Miniștri i-a acordat înlesniri și foloase, pentru stimularea activității. S-a amplificat dotarea tehnică, crescând și consumul de gaz metan. Se căuta mărirea rentabilității producției și desfacerii, fapt explicabil datorită concurenței (în Europa funcționau atunci 56 fabrici de sticlă). În 1930, este societate pe acțiuni și produce sticlă turnată, în sistem Foucault. În cursul deceniului al treilea, avea angajați aproape 1000 de specialiști străini (cehi, austrieci și unguri), cărora firma le-a construit 80 de apartamente. În anul 1937, datorită depresiunii economice se înregistra o scădere de producție și, în același an, se începe producerea vatei de sticlă. În anii 1939 și 1940 a crescut producția de geam ornament și armat¹⁵.

Altă întreprindere cu vechime, de importanță mai mică (singura care mai funcționează din cele trei) este producătoare de produse ceramice (azi „CARS S. A.”), producătoare de țigle, cărămizi și teracote (mai târziu), care avea patroni pe R. Koch și S. Pekri. Ca societate mixtă, a trecut de la folosirea lemnului, ca și combustibil, la gazul metan, ridică treptat nivelul dotării tehnice. O perioadă, la sfârșitul războiului, alte două fabrici de profil, (una din Sighișoara), erau închiriate de patronul Richard Koch¹⁶.

Au funcționat mai multe întreprinderi mici, unele de profil metalurgic, o unitate de negru de fum, mori modernizate etc. Localitatea, ca reședință de județ, a fost sediul unor filiale de bănci, sau mici bănci autonome: „Banca comercială și industrială din Valea Târnavei” (colabora cu „Dacia”, Societatea cea mai importantă de asigurări din România de atunci), „Banca economică”, „Banca Comercială”, „Vulturul” și „Albina” (ultimele două au funcționat și înainte de anul 1918), dar și o filială a Băncii bucureștene „Marmorosch Blank”, care a falimentat în anul 1932¹⁷. După conversiunea datoriilor, s-au redresat „Albina” și „Banca Generală”, cu unele restricții impuse de legile privind cambia și bilanțul, respectiv legea privind CEC-ul, din mai 1934 și, mai

¹³AL. Pal Antal, *Combinatul chimic Târnăveni*, în *„Îndrumător în arhivele de stat”*, Mureș (19), 1984, p. 144.

¹⁴*Indicatorul industriei României*, la I. A. Damian, *op. cit.*, p. 316.

¹⁵N. V. Fola, *op. cit.*, p. 152-154;

¹⁶*Ibidem*, p. 154.

¹⁷*Ibidem*, p. 155-156.

ales, Legea de organizare și reglementare a comerțului de bancă, din 8 mai 1934, cu modificările ulterioare¹⁸.

Urmărind retrospectiv situația economică a orașului, la nivelul producției industriale, raportăm unii indicatori economici la cei naționali, din acest an de referință (cifrele pentru producția locală le-am cuprins în „Anexă”). În anul 1938, România avea resurse materiale, naturale și umane, de 3 – 4 ori mai slab valorificate decât țările industriale europene. Industria prelucrătoare acoperea necesitățile pieței interne, în proporție de 80% cu bunuri de consum, rămânând însă deficitară în ramurile cardinale ale construcției de mașini și utilaje, importate în proporție de 85%. Consumul de energie electrică pe locuitor era în anul 1935 de 22 kwh, de 10 – 30 ori mai mic ca în statele dezvoltate, producția de oțel era de numai 14 kg/locuitor, cimentul produs în anul 1938 era doar 27 kg/locuitor, acidul sulfuric (baza industriei chimice) era de doar 2,3 kg/locuitor. Productivitatea era de numai 120 de dolari, cea mai mică în Europa, iar condiții de trai, sensibil mai bune, erau asigurate doar pentru o zecime din populația României¹⁹.

Populația Târnăveniului, în anii interbelici, a cunoscut, desigur, creștere și diversificare socio-profesională, în paralel cu urbanizarea. Recensământul din 1930 consemnează 9027 de locuitori, în ordinea mărimii: români, maghiari, germani, evrei, țigani, alții. Din punct de vedere socio-profesional, datorită industrializării crește numărul de muncitori calificați, tehnicieni, ingineri, funcționari publici, medici, cadre didactice. Ca și religie/confesiune, în anul 1942-1943 în Târnăveni erau: 833 ortodocși, 3597 greco-catolici (folosim datele acestui an deoarece după Dictatul de la Viena populația românească provenită din refugiați a crescut). Recensământul din 1930 consemna 827 unitarieni, 1679 reformați calvini, 1021 romano-catolici, luterani 181, dar și un număr redus de bapțiști, creștini după Evanghelie etc. și 530 de evrei. Numărul refugiaților din teritoriile crotropite de Ungaria horthistă, dar și din Basarabia²⁰, respectiv Bucovina ocupată de Uniunea Sovietică atinge 3291 persoane. Unele fluctuații de populație, puțin semnificative ca număr de persoane, se leagă de reforma administrativă din anul 1925. În 1926 Blajul este declarat oraș și pe motive politicianiste (locale – n. n.), reședința județului se preconizează a fi mutată la confluența Târnavelor. Însă prefectura se mută din Târnăveni abia în anul 1933, administrația financiară se mută la Blaj abia în aprilie 1939, iar tribunalul (judecătoria de ocol) se afla, în anul 1943 la Dumbrăveni.

Pe plan juridic și al consemnării drepturilor democratice, concret în domeniul administrației, Legea unificării administrative, din 14 iulie 1925, menționa în mod special libertatea minorităților de a-și folosi limba maternă în raporturile cu administrația locală. Legea administrației din 27 martie 1936, la rândul ei, prevedea ca în comunele rurale, consilierii care nu cunoșteau limba statului puteau folosi în dezbateri propria limbă. Legea administrației din 14 august 1938, extindea dreptul de folosire al limbilor minoritare în adunările comunale urbane, respectiv rurale, unde majoritatea populației aparținea unei

¹⁸ I. A. Damian, *op. cit.*, p. 229.

¹⁹ *Starea națiunii 1918 – 1996*, Fundația „România de Măine”, 1996, p. 22, 24 – 25, 30 – 31, 33, 35.

²⁰ Coriolan Suciu, *Județul Târnava Mică – schiță monografică*, Blaj, 1943, p. 27 și 55.

minorități. În domeniul legii fundamentale, Constituția din 1923 conferea democrație tuturor cetățenilor țării, indiferent de originea etnică, limbă sau religie, posibilități identice în obținerea și exercitarea drepturilor civile și politice, libertății conștiinței, învățământului, comunicării și publicării ideilor. Constituția din anul 1938 menține drepturile și libertățile din Constituția din anul 1923, cu asigurarea unui adaus, cel privind îndatoririle pe care le aveau cetățenii față de stat, în virtutea acestor drepturi. Legi speciale, în afara celor administrative anterior menționate, preconizau drepturi în justiție (Regulamentul din decembrie 1925 de organizare a corpului traducătorilor și interpretărilor de pe lângă instanțele judecătorești), Codul de procedură civilă transilvănean, în legătură cu formularea actelor în limba maternă, Legea de accelerare a judecătorilor (1 iulie 1929), fără să existe vreun fel de restricții în presa, învățământ, relații private. Mai mult, în 3 mai 1938 s-a creat un Comisariat General pentru minorități, iar textele juridice au fost incluse în așa-numitul „Statut pentru minorități”, ale cărui dispoziții depășeau cadrul de principii din Tratatul pentru minorități²¹.

Rețeaua școlară a avut un rol distinct în dezvoltarea interbelică a Târnăveniului. Înaintea primului război mondial, în oraș funcționa, pe lângă gimnaziul maghiar și școala primară publică, o școală profesională, cu limba de predare maghiară, care pregătea ucenici, în domeniile solicitate de micile unități de producție și servicii. Din anul școlar 1919 – 1920 a funcționat o școală de ucenici industriali pe lângă firma „Nitrogen”, ulterior și-a înființat școala profesională și societatea „Mica”, cele două școli fuzionând în anul 1938 și pregăteau personal calificat pentru profesiile de: sudor, lăcătuș mecanic, electrician, operator chimist. În perioada dintre cele două războaie se dezvoltă și învățământul primar și cel gimnazial public (ultimul cu o școală de fete și una de băieți), crescând corpul didactic simțitor. Un rol deosebit, pe planul activității instructive și educative l-a avut activul profesor și director Ioan Vulcuțiu, sibian de origine (în anii 1931 și 1932 și primar al orașului). Destul de târziu, în 16 aprilie 1937, începea aplicarea în țară a „Legii învățământului industrial”, care a înviorat și activitatea școlii de profil industrial din Târnăveni. Directori ai acestei școli au fost, între anii 1919 – 1941: Nicolae Moldovan, Nicolae Mărginean, iar din anul 1941 profesorul Ioan Aron Cotuțiu. În anul 1941, școala avea un număr de 114 cursanți²². Desigur, mergând în timp până în zilele noastre, constatăm continuarea acestei tradiții, prin cursuri de școala profesională, de tehnicieni (școala medie), școala postliceală și apoi cursuri de maiștri, mult timp. Și actualul Colegiu Tehnic din Târnăveni mai păstrează unele profile, deși la nivel modest, datorită declinului industrial al localității. Pentru anii comunismului, Târnăveniul a rămas ca pepiniera de cadre pentru industria de profil, pe diferite platforme industriale din țară, însă cadre din domeniul chimiei au lucrat și în cadrul cooperării economice cu străinătatea (în Europa, Asia și Africa de Nord).

Prezintă semnificații și evoluția administrației locale și viața politică din zonă, în conexiune cu cea națională. Între primarii perioadei interbelice se

²¹ *Istoria României. Transilvania*, volumul II (1867 – 1914), Cluj – Napoca, 1999 (capitolul „Integrarea minorităților naționale din Transilvania în organismul statal românesc (1918 – 1940)”).

²² N. V. Fola, *op. cit.*, p. 171 și 270 – 271.

numără: Demetriu Kövary, avocatul țărănist Dănilă Boilă (în 1929 și 1932), menționatul profesor Ioan Vulcuțiu, în anul 1933 liberalul Ioan Varga, directorul filialei locale a Băncii „Mureșana”, în anul 1937 învățătorul Nicolae Moldovan, în 1938 avocatul dr. Aurel Todoran, din partea partidului lui Octavian Goga, apoi Vasile Pop, profesorul Emil Miron, Dumitru Pop și din nou Aurel Todoran.

Pe planul activității publice, prima generație după Unire a cuprins reprezentanți ai elitei locale, membrii ai Partidului Național Român (ulterior Partidul Național Țărănesc). Dintre ei se detașează dr. Romul Boilă (după 1918 se mută la Cluj), membru în Consiliul Dirigent al Transilvaniei, un timp primar al Clujului, senator, profesor universitar de drept constituțional și decan, în câteva rânduri a Facultății de Drept din Cluj. În pregătirea delegațiilor pentru Adunarea de la Alba – Iulia din 1 decembrie 1918 s-a remarcat și fratele său, Zaharia Boilă, alți membrii ai familiei, ca și fruntași locali ai „Astrei”, intelectuali laici și clerici. Între prefecții perioadei menționăm pe dr. Emil Folea, istoricul Ștefan Metes (doar propus), Gh. Cipăianu, Zaharia Boilă, etc.

În octombrie 1922, în contextul punerii în aplicare a reformei agrare din anul 1921, în județ a avut loc vizita prim-ministrului liberal Ioan I. C. Brătianu, care s-a deplasat în câteva localități vecine Târnăveniului. În februarie 1926 au fost organizate alegeri comunale și județene. Pentru alegerile comunale, pe plan local s-au încheiat acorduri electorale: pe o listă, Partidul Liberal cu Partidul Maghiar (menționăm că în cadrul acestuia din urmă a activat avocatul dr. Gyarfas Elemer, originar din Târnăveni, ultimul prefect ungur de Târnava Mică), iar pe lista a doua, a opoziției, se aflau Partidul Poporului, Partidul Național Țărănesc și social-democrații²³. Ajungând la guvernare, Alexandru Averescu numește prefect pe Ioan Arieșan, în locul avocatului Emil Folea. Pe primul loc, în urma alegerilor parlamentare, în Târnava Mică s-a situat Partidul Poporului, urmat de Partidul Național Țărănesc și Partidul Național Liberal, fiind aleși deputați I. Grigore Păucescu, dr. Romul Moldovan (Partidul Poporului), sasul dr. Hans Hedrich din Mediaș (Partidul German) și dr. Ioan Coltor din Blaj, din partea Partidului Național Țărănesc, consemna ziarul liberal local²⁴.

În anul 1927, după demisia guvernului Averescu, s-au organizat noi alegeri și au câștigat liberalii. A survenit decesul regelui Ferdinand și al premierului liberal, fiind instituită Regența. Vintilă Brătianu, desemnat să conducă guvernul, a fost confruntat cu „campania de răsturnare” a național-țărăniștilor, care a atins punctul culminant în mai 1928. În noiembrie 1928 se forma guvernul Iuliu Maniu, iar în 13 noiembrie a depus jurământul noul prefect de Târnava Mică, Zaharie Boilă, înlocuindu-l pe liberalul Gheorghe Cipăianu²⁵. În urma alegerilor pentru Camera Deputaților și Senat, din decembrie 1928, au fost aleși deputați: canonicul mitropolitan dr. Ioan Coltor, avocatul dr. Ilarie Holom din Dumbrăveni, avocatul dr. Hans Hedrich din Mediaș, la Senat: dr. Romul Boilă, iar la colegiul consiliilor canonicul dr. Victor Macavei.

²³ „Târnava”, Diciosanmartin, nr. 9/28 februarie 1926, p. 1.

²⁴ „Târnava”, an VI/30 mai 1926, p. 1.

²⁵ „Românul târnăvean”(Blaj), an VII/29 noiembrie 1928, p. 1 – 2.

A urmat perioada dezbaterilor în jurul Legii de organizare administrativă, una dintre cele mai controversate inițiative ale guvernului Maniu. Partidele de opoziție, dar și o parte a țărăniștilor au apreciat ca proiectul prezentat de Constantin Stere alimentează tendințele regionaliste și periclita unitatea de stat.²⁶ În Consiliul județean, liberalii au protestat contra proiectului de lege, deoarece „...s-a inspirat în ceea ce privește viața comunală din legislația Rusiei țariste, iar în ceea ce privește viața județeană din conceptele perimate ale Monarhiei habsburgice”, arată declarația semnată de dr. Emil Folea, Teodor Stoia și preotul Augustin Folea²⁷.

A survenit apoi căderea guvernului național-țărănist, asasinarea liderului liberal I. Gh. Duca și, după un scurt interimat Constantin Angelescu, în 3 ianuarie 1934 se institui guvernul liberal Gheorghe Tătărescu, cu acord parlamentar și regal. În Târnava Mică au avut loc consfăturile județene din anii 1934, 1935 și 1936 ale național-țărăniștilor, iar de-legați locali au participat la marea demonstrație din mai 1936 din Capitală. Condițiile politice, premegătoare instaurării dictaturii carliste sunt însă tot mai defavorabile democrației românești, regimul parlamentar se erodează premeditat, după cum se știe. Alegerile din decembrie 1937 s-au consumat într-o atmosferă de confuzie și s-a accentuat neîncrederea în capacitatea partidelor politice de a conduce țara. Și-a spus cuvântul și nivelul de cultură a populației, starea materială precară a țăranimii (majoritatea covârșitoare a electoratului), dificultățile existențiale ale altor categorii socio-profesionale. Statul era, ca urmare receptat ca opresor financiar, extremiștii câștigă teren iar regele apărea ca un „salvator” a națiunii. După răpirea Basarabiei și nordului Bucovinei, situația se agravă, ca și după Dictatul al doilea de la Viena. În Târnăveni s-au stabilit o parte din refugiați, alții au tranzitat spre Capitală și diferite localități, în zilele când se pregătea ofensiva germană în Balcani și campania din Răsărit, iar trupele germane „protejau” perimetrele petrolifere și realizau mișcările preconizate de conducerea nazistă.

²⁶ „Târnava”, nr. 30/19 iulie 1929, p. 1.

²⁷ „Târnava”, an X, nr. 8/23 februarie 1930.

ANEXĂ

Date statistice privind întreprinderile „Nitrogen” și „Mica”

Anul 1938

Producția marfă – 274999000 lei

Produse:

- carbid 5498 tone
- sodă caustică 980 tone
- amoniac comprimat 787 tone
(instalația de amoniac sintetic funcționează din 1936 și este prima de acest fel din Europa)
- clorură de calciu 379 tone
- acid clorhidric 70 tone
- clor gazos 1754 metri cubi
- clorat de potasiu 80,37 tone
- amoniac soluție 193,73 tone
- superfosfați – plăci de faianță 974000 m²

„Nitrogen” avea în 1941/1942 :

- capital social de 500 milioane lei
- personal: 1586 muncitori și funcționari.

„Mica” avea:

- capital social de 500 milioane lei
- personal: 460 muncitori și funcționari

În anul 1942, la Târnăveni s-a prelucrat și primul aluminiu românesc, lucru menționat de o medalie bătută la „Nitrogen” (prof. Dorel Man)²⁸

Anul 1943

Produse:

- sodă caustică 6327, 5 tone
- hidrogen 166000 metri³
- acid clorhidric 238, 8 tone
- clor lichid 269, 9 tone
- ciment aluminos 1140 tone
- sulf 130, 9 tone
- eter 3877 metri³
- feromangan 4974, 7 tone

Producția maximă de carbid – 324000 tone (anul 1974), din care 53, 4% s-a exportat în 38 de țări (din Europa, Asia, Africa, America)

În producția de carbid, România avea locul al IV – lea în Europa și locul VI în lume (înainte de anul 1989 - 1990)²⁹

²⁸ G. Buzdugan și Gh. Nicolită, *Medalii și plachete românești*, București, 1971, p. 276;

²⁹ „Carbidul Românesc în pragul mileniului al treilea...”

Date privitoare la Fabrica de Geamuri Târnăveni

„Ardeleana” producea:

în anul 1938

- geam tras - 40 000 metri pătrați
- geam tras și laminat- 358,5 mii metri pătrați
- temporar a produs și butelii, vată de sticlă

în anul 1945

- geam ornament și armat

„Ardeleana” avea:

- în 1938, 1500 muncitori și funcționari
- în 1990, 1373 angajați

În 1990 exporta 60% din producție (dar numai prin intermediari)³¹

³¹„*Monografia orașului Târnăveni*” (1996) și „*Târnăveni - cercetare monografică*” (2003), pentru amoniac în „*Istoria României. Transilvania*”, vol. I – coordonator dr. Anton Drăgoescu, Cluj – Napoca, 1997, p. 49.

Monument și spațiu public românesc în Clujul interbelic. Cazul Catedralei Ortodoxe

Liliana IUGA

Shaping the Romanian Public Space in Interwar Cluj. The Case of the Orthodox Cathedral

Abstract

Using theories on the symbolic meaning of public monuments, the article analyzes the politics of nationalization of the urban public space in interwar Cluj. My case study is the Orthodox Cathedral, built between 1923 and 1933. Initiated by the local Orthodox elite, the project was part of an ambitious agenda of imposing a Romanian identification on the city center and thus counterbalance the „Hungarian” appearance of the city. Although acknowledging the importance of Bucharest in the succesful achievement of this project as part of the centralization process, I argue that the symbolical meaning of this monument was shaped at local level. Also, its achievement was possible due to the efforts of the Romanian Orthodox elite groups in the city, that aimed to create a dominant discourse and impose control over the urban space.

1. Repere teoretice și istoriografice

Monumentele constituie importante repere urbane, fiind de obicei amplasate în spații publice importante, cum ar fi piețele centrale ale orașelor. Investite cu o anumită semnificație simbolică, monumentele funcționează în același timp ca elemente de design urban. Unele monumente pot avea o funcție practică, ca obiecte de utilitate publică (de exemplu fântânile), în timp ce altele sunt catalogate drept adevărate opere de artă, fiind investite mai degrabă cu un mesaj simbolic. Cazul monumentelor arhitectonice este puțin diferit, deoarece, în calitatea lor de edificii publice, sunt construite în primul rând cu scopul de a îndeplini o funcție practică. Cu toate acestea, stilul lor arhitectonic este adesea purtătorul unui mesaj specific.

În acest articol îmi propun să analizez cazul unui asemenea monument, și anume cel al Catedralei Ortodoxe din Cluj, construite între 1923 și 1933. La nivel teoretic, doresc să abordez acest subiect din perspectiva simbolisticii asociate monumentelor de for public, interpretându-le ca forme de propagandă și legitimare.¹ Studiul acestor imagini „retorice” relevă o serie de metafore care exprimă în mod vizibil puterea, constituind nucleul unui „spațiu ceremonial”.² În consecință, deși acest spațiu public este la nivel teoretic accesibil tuturor, designul său poate genera coeziune sau divergențe între membri unei comunități urbane, alienând anumite grupuri, în timp ce pentru altele reprezintă o confirmare a exercițiului puterii.³

Mai precis, în cadrul acestui demers urmăresc să arăt modul în care Catedrala Ortodoxă a fost concepută ca expresie a ideii naționale, observând negocierile care au avut loc între actorii capabili să-i influențeze designul și

¹ Allan Ellenius, *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Clarendon Press, Oxford, 1998, p. 3.

² *ibidem*

³ Edelman, Murray, „Space and the Social Order”, în *JAE*, 32, nr. 2, noiembrie 1978, p. 6.

simbolistica. Pornind de la afirmația lui George Mosse, care a analizat proiecte similare, menite să „*ancoreze miturile și simbolurile naționale în conștiința poporului*”⁴, îmi propun să analizez cazul Catedralei Ortodoxe din Cluj ca expresie a unei viziuni asupra identității colective.

Demersul meu este bazat pe perspectiva critică asupra perioadei interbelice propusă de Irina Livezeanu⁵, precum și pe observațiile referitoare la retorică naționalistă din spatele monumentelor religioase aparținând unor specialiști în istoria arhitecturii, precum Carmen Popescu⁶ și Augustin Ioan⁷. Nu în ultimul rând, voi utiliza lucrarea recentă a Mariei Bucur referitoare la practicile comemorative după cele două războaie mondiale, care demonstrează lipsa unei politici coerente a statului în ceea ce privește construcția monumentelor în perioada interbelică, inițiativa aparținând de cele mai multe ori comunităților locale.⁸

Discutând impresionanta activitate de zidire de biserici ortodoxe în Transilvania interbelică, Carmen Popescu consideră că prin aceste „catedrale”⁹, statul român a urmărit să sublinieze „recucerirea” simbolică a teritoriului, dar și să contrabalanseze înfățișarea „străină” (de exemplu maghiară) a orașelor transilvănene.¹⁰ Deoarece ortodoxia a jucat un rol major în istoria românilor transilvăneni, ca unul dintre cele mai clare simboluri ale identității naționale, construcția unor catedrale de dimensiuni impozante a reprezentat echivalentul naționalizării teritoriului.¹¹ Mai mult, arhitecții care au proiectat aceste catedrale au făcut apel la resursele oferite de moștenirea bizantină, care demonstrează atașamentul românilor la creștinătatea răsăriteană.¹² Potrivit lui Augustin Ioan, bisericile construite în timpul perioadei interbelice în noile provincii au fost investite cu puternice conotații politice. Stilul acestor clădiri religioase nu trebuia numai să reprezinte spiritul românesc, ci să promoveze de asemenea un discurs specific despre identitatea națională în orașele în care prezența românească era slabă. Problema monumentalității a devenit de o importanță majoră pentru arhitecți, deoarece aceste catedrale menite să „românizeze” spațiul urban au fost desemnate să marcheze într-o manieră foarte vizibilă teritoriul.¹³

⁴ George Mosse, *The Nationalization of the Masses*, Cornell University Press, Ithaca, 1991, p. 8.

⁵ Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1995.

⁶ Carmen Popescu, *Le style national roumain. Construire une nation a travers l'architecture. 1881-1945*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes și Simetria, București, 2004.

⁷ Augustin Ioan, *Power, play and national identity*, Bucharest: The Romanian Cultural Foundation Publishing House, 1999.

⁸ Maria Bucur, *War and Victims*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2009.

⁹ Multe din aceste biserici sunt percepute ca și catedrale datorită dimensiunilor monumentale, deși practic nu se pot încadra în această categorie.

¹⁰ În acest caz, Carmen Popescu face referire la impactul stilului național maghiar, reprezentat de noua generație de arhitecți condusă de Kós Károly. Această afirmație nu este valabilă însă în cazul Clujului. Potrivit lui Gheorghe Vais, stilulu arhitectonic dominant ales de către statul maghiar pentru majoritatea clădirilor construite în Cluj în perioada austro-ungară a fost istoricismul. Influența grupului „Tinerilor” condus de Kós a fost una extrem de limitată.

¹¹ Carmen Popescu, *Le style national roumain*, p. 211.

¹² *Ibidem*, p. 255.

¹³ Augustin Ioan, *Power, Play and National Identity*, pp. 23-24.

Pornind de la observațiile de mai sus, consider totuși că acești autori nu au adresat un aspect important, și anume faptul că construcția acestor biserici nu a fost inițiată de către stat, ci de către personalități sau grupuri de interese locale, care au exercitat ulterior presiuni la centru. Atât dinastia, cât și guvernul de la București au dorit să își demonstreze atașamentul față de „valorile românești” prin asocierea imaginii lor publice cu edificarea unor edificii de cult ortodoxe. Ceremoniile organizate pentru sfințirea acestor biserici a adunat largi mase populare, oferind oportunități pentru afișarea oficială a puterii în provinciile devenite recent parte a României Mari. Pe de altă parte, în orașele dominate de „minorități etnice”, noile elite românești au urmărit să stabilească o prezență consistentă în spațiul public al orașului și să controleze instituțiile locale. Ca atare, construcția unui astfel de monument reprezenta o oportunitate pentru rezolvarea propriei agende, atât pentru autoritățile centrale, cât și pentru cele locale.

2. Contextul: *Clujul în primele decenii ale secolului XX*

Noua Catedrala a fost plasată însă într-un oraș cu un profil arhitectonic deja conturat în timpul perioadei dualiste. Potrivit lui Gheorghe Vais, aceste schimbări s-au datorat în mare măsură unei campanii susținute sponsorizate de stat, care a reușit să schimbe fața orașului în aproximativ 35 de ani.¹⁴ Dat fiind faptul că noile clădiri publice erau menite să simbolizeze autoritatea și prestigiul statului, lista de cerințe formulate de guvernul de la Budapesta includea monumentalitate, formule arhitectonice dominate de istoricism și un limbaj decorativ eclectic. Numeroase clădiri administrative, de învățământ, comerciale și instituții de cultură au fost construite între 1880 și 1915, fiind aproape în exclusivitate opera unor arhitecți budapeșteni: Palatul Comitatului Cluj, Universitatea Franz Joseph, Clinicile Universitare și Biblioteca, Palatul de Justiție, Camera de Comerț și Industrie etc.

Unul dintre aspectele esențiale ale modernizării orașului l-a constituit și transformarea fostelor piețe centrale din zone comerciale în spații publice reprezentative din punct de vedere al agendei politice. Ținta principală a programului de naționalizare a spațiului public a constituit-o piața centrală a orașului, reamenajată în contextul serbărilor Mileniului. Micile magazine și casele care înconjurau biserica Sfântul Mihail au fost demolate, iar un monument reprezentându-l pe Matei Corvin, regele maghiar născut la Cluj, a fost dezvelit în 1902 în cadrul unor festivități care au căpătat proporțiile unei sărbători naționale.¹⁵

Discutând politicile de naționalizare a spațiului public implementate de către guvernul maghiar în această perioadă, Rogers Brubaker a subliniat existența unei puternice sfere publice maghiare, în timp ce comunitatea românească, semnificativ mai redusă din punct de vedere numeric, beneficia doar de sprijinul celor două biserici „românești”, cea ortodoxă și cea greco-catolică.¹⁶ Pe lângă relativa inferioritate demografică (doar 12,3% dintre locuitori

¹⁴ Gheorghe Vais, *Clujul eclectic*, UT Press, Cluj-Napoca, 2009, p. 5.

¹⁵ Rogers Brubaker (ed.), *National Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006, p. 96.

¹⁶ *Ibidem*, p. 91.

se declarau români la 1900¹⁷), românii aveau un impact redus în viața publică a orașului, neavând nici un muzeu, nici o bibliotecă, ci doar o societate culturală, Casina română. Primul ziar românesc a fost publicat abia în 1903.¹⁸ Majoritatea românilor care locuiau în Cluj la acea dată erau fie servitori, fie muncitori zilieri provenind din satele învecinate, iar numărul celor ce lucrau în sectorul public era destul de redus.¹⁹ Mai mult, politicile asimilaționiste promovate de guvernul de la Budapesta au încurajat integrarea românilor din oraș în spațiul public maghiar. Ca atare, spre deosebire de alte centre urbane din spațiul central-european, ca și Praga, Pressburg sau Lemberg, în Clujul secolului al XIX-lea nu s-au înregistrat dispute inter-etnice pentru controlul spațiului public sau a instituțiilor locale.²⁰ Conflicte cu caracter naționalist au apărut însă la sfârșitul secolului, odată cu procesul Memorandumului, intensificându-se în contextul pregătirilor pentru serbările Mileniului.

La sfârșitul primului război mondial, trupele române au ocupat orașul Cluj, la 24 decembrie 1918.²¹ În ciuda protestelor populației orașului și a refuzului primarului Gustav Haller de a demisiona²², o nouă administrație românească a fost instaurată în oraș, în ianuarie 1919.²³ O nouă elită românească, provenind atât din Transilvania, cât și din Regat, s-a transferat la Cluj, ca urmare a preluării puterii de către administrația românească. Optimismul acestora cu privire la transformarea orașului într-un centru de viață românească a fost exprimat într-un articol adresat „concetățenilor maghiari din Cluj” de către profesorul universitar Gheorghe Bogdan-Duică. Aceștia era sfătuiți să nu se simtă amenințați de noul context politic, ci să colaboreze mai degrabă cu noile autorități și să „facă loc” reprezentanților statului român, studenților și profesorilor.²⁴

Cu toate acestea, sarcina „românizării” orașului era mult mai complicată. Deși controlau instituțiile publice, impactul românilor în viața economică a orașului a rămas unul limitat.²⁵ Sfera publică era în continuare dominată de presa în limba maghiară. Mai mult, chiar românii transilvăneni preferau ziarele maghiare celor din Vechiul Regat.²⁶ În consecință, unele voci subliniau necesitatea de a „româniza românii”²⁷ ca un prim pas în procesul de naționalizare a orașului.

Cum profilul arhitectural al orașului fusese deja trasat la începutul secolului XX, centrul Clujului oferea posibilități reduse pentru inserția unor noi clădiri reprezentative în peisajul urban.²⁸ Ca atare, mărcile naționalizării

¹⁷ Traian Rotaru (coord.), *Recensământul din Transilvania*, Editura Staff, 1999, p. 255.

¹⁸ *Patria*, 13 iunie 1928.

¹⁹ Idem.

²⁰ Rogers Brubaker (ed.), *op. cit.*, 95.

²¹ Gheorghe Iancu, *The Ruling Council*, The Romanian Cultural Foundation, Cluj-Napoca, 1995, pp. 102-103.

²² *Administrația românească în județul Cluj*, Cluj, 1937, p. 33.

²³ *Ibidem*, p. 32.

²⁴ *Patria*, 7 septembrie 1919.

²⁵ Octavian Buzea, *Clujul: 1919-1939*, Ardealul, Cluj, 1939, p. 219.

²⁶ *Clujul*, 6 ianuarie 1924.

²⁷ Corneliu Codarcea, „Kolozsvár-Cluj”: *Problema românizării orașelor din Ardeal* „în Țara Noastră”, an VII, nr. 26, 27 iunie 1926, pp. 736-738.

²⁸ La fel ca în perioada austro-ungară, cele mai importante proiecte au fost încredințate unor arhitecți proveniți din capitală, de această dată din București: sediul Societății de Asigurări

spațiului au fost mai ales schimbarea numelor de străzi și amplasarea unor monumente românești. În primul caz, sunt de remarcat chiar piețele principale, care au fost redenumite după momentele Unirii: Piața Mihai Viteazul, Cuza-Vodă și Piața Unirii.²⁹ Printre monumentele care să marcheze noua identitate românească a orașului a fost statuia Lupoaiței, adusă de o delegație de studenți italieni la 30 august 1921 și instalată în fața statuii lui Matei Corvin.³⁰

3. Două catedrale românești pentru Clujul interbelic

Clădirea menită să producă cu adevărat un impact puternic asupra peisajului urban al Clujului interbelic a fost Catedrala Ortodoxă. Clădirea urma să renegocieze controlului asupra spațiului public și să constituie nucleul unei piețe autentic românești care să contrabalanseze aspectul "maghiar" al pieței principale, constituite în jurul statuii lui Matei Corvin și a bisericii gotice Sfântul Mihail.

În contextul Transilvaniei, identitatea dintre naționalitate și religie specifică Vechiului Regat era "complicată" de existența greco-catolicilor. În cazul Clujului, chiar și în 1930, când orașul atinsese cifra de 100.000 de locuitori, numai 11% dintre aceștia erau ortodocși, în timp ce greco-catolicii atinseseră 22 de procente.³¹ Deși ortodoxia era considerată ca fiind unul din ingredientele esențiale ale identității românești,³² diviziunea confesională între ortodocși și greco-catolici a constituit totuși o problemă. Puteau ambele confesiuni să fie considerate a reprezenta în egală măsură specificul național? Sau poporul român, fie el și din Transilvania, trebuia prezentat ca ortodox prin definiție?

Deloc întâmplător, la începutul anilor '20, liderii ambelor Biserici au adresat cereri Primăriei în vederea obținerii unui teren în centrul Clujului în vederea construirii unei Catedrale.³³ Considerând că ambele confesiuni reprezentau în egală măsură națiunea română, unele voci naționaliste au argumentat că orașul trebuia cu necesitate să aibă două catedrale, nu doar pentru ca credincioșii acestora să beneficieze de spații de cult mai încăpătoare, ci și pentru a fi locul în care se vor organiza ceremoniile oficiale. Așadar,

„Generală”, construită în stilul neo-românesc, Colegiului Academic din apropierea Universității și Casa de Asigurări Sociale (arh. George Cristiniel), precum și clădirea modernistă a Bursei, finalizată în 1930 după planurile lui Ion Anton Popescu.

²⁹ Paul Mihnea, *Tabloul locuitorilor orașului Cluj*, Tipografia Bernat, Cluj, 1923, pp. 6-8.

³⁰ Vasile Lechințan, „Primăria clujeană în perioada interbelică”, în Dan Brudașcu (coord.), *80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca*, Vol.1, Redacția publicațiilor Primăriei Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 1999, p. 31.

³¹ *Recensământul general al populației României 1930*, vol.II, *Neam, limbă maternă, religie*, (București: 1930), XCIV.

³² Keith Hitchins, „Orthodoxism: Polemics Over Ethnicity and Religion in Interwar Romania”, în Ivo Banac and Katherine Verdery (ed.) *National character and national ideology in the interwar Eastern Europe*, New Heaven, Yale Center for International and Area Studies, 1995.

³³ Pentru cererea lui Nicolae Ivan din 1920, vezi Arhivele Naționale-Direcția Județeană Cluj (în continuare ANDJ-Cluj) Fond *Primăria Municipiului Cluj-Napoca*, Registre intrare-ieșire, I/253, fila 31. Cererea Bisericii Greco-catolice este înregistrată doi ani mai târziu, în 1922. Vezi ANDJ-Cluj, Fond *Primăria Municipiului Cluj-Napoca*, Registre intrare-ieșire, I/ 262, filele 115-124. Greco-catolicii aveau în vedere Piața Mihai Viteazul ca loc de zidire al catedralei.

construirea acestor catedrale răspundea și unei agende politice.³⁴ În aprilie 1923, fonduri speciale destinate zidirii Catedralei Ortodoxe erau deja incluse în bugetul de stat. Urmărind o agendă similară, se spera că „*construcția unei catedrale greco-catolice va începe în curând, iar ambele catedrale vor deveni nu numai locuri de unde credința strămoșilor noștri va fi sărbătorită, dar vor fi și mărturii ale prezenței noastre dominante în această capitală provincială dominată încă de maghiari și evrei.*”³⁵

Cum construcția unei catedrale presupunea timp și fonduri substanțiale, reprezentanții ambelor biserici au căutat soluții temporare, solicitând cedarea uneia dintre bisericile existente în Cluj. Greco-catolicii au fost mai eficienți în acest sens, și, ținând cont de legăturile lor cu Vaticanul,³⁶ au obținut în 1924 clădirea fostei Mănăstiri Franciscane de pe Bulevardul Regina Maria.³⁷ În 8 noiembrie 1926, biserica a fost ocupată în mod oficial de către greco-catolici, care au declarat că astfel vor contribui la întărirea vieții românești și a credinței creștine în oraș.³⁸

Încercări similare au fost făcute și de Episcopia Ortodoxă din Cluj, care a revendicat Biserica Universității, construită în secolul al XVIII-lea de către Ordinul lezuit. Începând cu 1920, Onifisor Ghibu³⁹ a fost însărcinat de către Consiliul Diocezan Ortodox cu cercetarea trecutului Bisericii Universității, în încercarea de a demonstra că clădirea se afla în proprietatea statului maghiar, și ca atare administrația românească, dacă dorea, era îndreptățită să o ofere Bisericii Ortodoxe.⁴⁰ În ciuda numeroaselor cereri formulate de reprezentanții Bisericii Ortodoxe, autoritățile centrale au adoptat o atitudine prudentă în acest caz, considerând clădirea o proprietate a Bisericii Catolice.

³⁴ „*Patria*”, an II, nr. 10, 1920.

³⁵ „*Clujul*”, 23 aprilie 1923.

³⁶ Biserica Franciscană era doar una din bisericile de rit catolic din Cluj. La începutul anilor 1920, ordinul mai era reprezentat doar de un călugăr, părintele Leonard Szikra. Deoarece continuitatea acestui ordin la Cluj era pusă sub semnul întrebării, Szikra a fost de acord să doneze Vaticanului biserica mănăstirii și corpurile anexe. În acest context, mitropolitul greco-catolic Vasile Suciș a formulat o cerere la adresa papei, solicitând Biserica Minorităților. Ziarele locale au scris despre procesul de negociere, semnalând succesul greco-catolicilor, care au obținut atât biserica propriu-zisă, cât și celelalte clădiri care constituiseră proprietatea Minorităților. Întreaga procedură a constituit de fapt o afacere internă a Bisericii Catolice, în care nici statul român, nici autoritățile locale nu erau îndreptățite să intervină. Vezi de exemplu articolele din „*Clujul*”, 15 iunie 1924, „*Patria*”, 12 noiembrie 1926 și 24 noiembrie 1928.

³⁷ „*Patria*”, 26 iunie 1926.

³⁸ „*Patria*”, 8 noiembrie 1926.

³⁹ Născut lângă Sibiu, Ghibu lucra în 1920 pentru Departamentul de Educație Publică și Religie al Consiliului Dirigent. Un naționalist convins, Ghibu a fost însărcinat cu naționalizarea școlilor din Transilvania. În Cluj, a fost protagonistul preluării Universității în calitate de reprezentant al statului român. Pentru activitatea sa la începutul anilor 1920, vezi Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania*, pp. 133, 155-161, 219-227.

⁴⁰ Sebastian Stanca, *Episcopia ortodoxă română a Vadului, Feleacului și Clujului (1919-1929)*, Tiparul Tipografiei Eparhiei Ortodoxe Române, Cluj, 1930, pp. 100-103. Vezi de asemenea documentele care fac referire la acest aspect din Arhivele Mitropoliei Ortodoxe a Clujului, Fond II-21-920, doc. 1509-923 (concluziile investigațiilor efectuate de Alexandru Dragomir și Valer Moldovan privind istoricul fostei Mănăstiri lezuite), doc. 1711-924 (scrisoare adresată de Nicolae Ivan Ministerului Cultelor și Artelor), doc. 3856-924 (dezbateri în Sinodul Bisericesc pe această temă), doc. 7948-924 (scrisoare din partea Ministerului Cultelor și Artelor). Dezbaterile a culminat cu o scrisoare adresată Regelui de către Nicolae Ivan, în 1930-doc. 7355-930).

În timp ce Catedrala Ortodoxă construită în stilul național a devenit o marcă a identității românești în centrul Clujului, biserica greco-catolică din clădirea fostei mănăstiri a Minorităților nu purta asemenea conotații simbolice. Adoptând o soluție mai practică, greco-catolicii au pierdut din vedere aspectul reprezentativ, astfel că catedrala lor, nefăcând trimitere la un set de valori „românești”, nu va avea același impact asupra spațiului public ca și cea ortodoxă.

4. Un loc „în inima Clujului” pentru Catedrala Ortodoxă

Înainte de primul război mondial, Sinodul Bisericii Ortodoxe din Transilvania discutasese, din motive pur administrative, necesitatea înființării unei episcopii pentru zona de nord a Transilvaniei, în baza testamentului episcopului Andrei Șaguna.⁴¹ După 1918, cerințele administrative au fost dublate de nevoia de reprezentativitate. În primul rând, cererea se întemeia pe tradiția istorică din jurul celor două biserici din apropierea Clujului ctitorite de Ștefan cel Mare, din satele Vad și Feleac,⁴² în care era atestată prezența unor episcopi ortodocși în secolele XV și XVI. Apoi, în cazul particular al Clujului, a fost subliniată „misiunea națională a Bisericii noastre de a contribui la cucerirea și transformarea (...) unui oraș puternic din Transilvania noastră, care este și astăzi înstrăinat.”⁴³

Când Nicolae Ivan a ajuns la Cluj în octombrie 1919, cu misiunea de a înființa o episcopie ortodoxă pentru Ardealul de Nord, acesta avea deja 64 de ani și parcursese drumul de la un simplu învățător sătesc la Săliște până la cel de consilier al Mitropoliei sibiene⁴⁴. La sosirea sa la Cluj, Biserica Ortodoxă nu deținea proprietăți importante în oraș. Slujbele se desfășurau în „biserița din deal”, construită la sfârșitul secolului al XVIII-lea de un grup de negustori.⁴⁵ Ca atare, Ivan și-a început activitatea la Cluj prin a închiria etajul al doilea al unei clădiri situate în Piața centrală a orașului.⁴⁶

Construcția Catedralei din Cluj fusese decisă de asemenea la Sibiu, pe 20 iulie 1919. Comparându-și misiunea cu cea a profetului Neemia, care a

⁴¹ Sebastian Stanca, *Episcopia Ortodoxă Română*, pp. 22-29.

⁴² Pentru istoricul acestor biserici, vezi Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004.

⁴³ Citat în Sebastian Stanca, *Episcopia Ortodoxă Română*, pp. 27-28.

⁴⁴ Născut într-un mic sat din jurul Sibiului în 1855, Ivan a devenit preot la vârsta de 25 de ani și și-a început cariera ca învățător la școala din Săliște. În 1890, a fost angajat de către Mitropolia Ortodoxă din Sibiu, mai întâi ca redactor al „Telegrafului Român”, iar mai apoi ca și consilier. A fost implicat în lucrările de construcție ale Catedralei din Sibiu, a fost membru al Consiliului Orășenesc și din 1898 a fost membru al Comitetului Central al ASTRA. Convins că emanciparea economică era la fel de importantă ca și cea spirituală, a fondat bănci în cele mai importante orașe transilvănene: Iulia în Alba-Iulia, Vatra în Cluj (1907) și Lumina în Sibiu (1910), pentru amănunte vezi și Sebastian Stanca, *Episcopia Ortodoxă Română*, pp. 51-53. Pentru o biografie a lui Nicolae Ivan, vezi Nicolae Vasiliu, Ion Bunea, *Episcopul Nicolae Ivan 1855-1936. Ctitorul reînviatului Episcopii a Vadului, Feleacului și Clujului. Studii și documente*, Episcopia Ortodoxă a Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca, 1985, pp. 25-198.

⁴⁵ Mircea Țoca, *Clujul baroc*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, pp. 52-57

⁴⁶ Sebastian Stanca, *Episcopia Ortodoxă Română*, p. 33.

reconstruit zidurile Ierusalimului după robia babiloniană⁴⁷, Ivan și-a început munca prin căutarea unui amplasament potrivit pentru catedrală. În 26 ianuarie 1920, el a adresat două scrisori: una Consiliului Dirigent, iar cealaltă municipalității locale.⁴⁸ Ivan a ales ca motto un verset din Evanghelia după Luca, legându-l de ordinea politică contemporană: „*A răsturnat pe cei puternici de pe scaunele de domnie, și i-a înălțat pe cei smeriți.*”⁴⁹ În opinia sa, topografia orașului era ilustrativă pentru relațiile de putere existente între grupurile etnice și confesiunile religioase. Mai precis, amplasarea bisericeții ortodoxe, ce „sta ascunsă” la periferia orașului, era un semn al umilinței. Chiar dacă maghiarii pierduseră monopolul asupra instituțiilor locale, observa Ivan, „bisericele lor” își păstrasera majoritatea posesiunilor. În consecință, episcopul a solicitat sprijin financiar din partea Consiliului Dirigent și cedarea gratuită a unui teren din partea municipalității. Ciornele celor două scrisori reflectă frământările lui Ivan în legătură cu terenul pe care să fie amplasată Catedrala. Ivan se gândise fie la parcul din fața Teatrului Național, fie la spațiul de lângă biserica Sfântul Mihail din Piața Unirii.⁵⁰ În final, Ivan s-a oprit asupra primei variante. Chiar dacă dorea să plaseze Catedrala Ortodoxă într-un dialog vizual cu biserica catolică⁵¹, era improbabil ca autoritățile locale să permită amplasarea a două biserici monumentale într-un spațiu relativ restrâns, care trebuia folosit de asemenea pentru diverse festivități publice.

Așadar, noua piață Cuza Vodă, aflată la câteva sute de metri de piața centrală, a fost considerată potrivită pentru această sarcină. Sistematizată la sfârșitul secolului al XIX-lea pe locul unui fost târg de vite, fosta Piața Bokcsay aspira la a constitui un potențial centru administrativ al orașului, adăpostind Palatul de Justiție, Camera de Comerț și Teatrul Național.⁵²

În scrisorile adresate diferitelor instituții⁵³, Ivan a afișat o retorică naționalistă menită să atragă sprijinul statului. Episcopul a făcut referință la importanța simbolică a Clujului în Transilvania și a insistat ca orașul trebuie să devină un centru de viață românească. Mai mult decât o instituție religioasă, argumenta Ivan, Biserica Ortodoxă reprezenta statul în noile provincii și de aceea catedrala trebuia să fie o clădire reprezentativă din punct de vedere arhitectonic, care să concureze cu succes bisericile impozante ale celorlalte confesiuni. Pentru locuitorii ne-români ai orașului, imaginea familiei regale și a guvernului român vor fi asociate cu această clădire. De asemenea, monumentul va comemora Unirea din 1918 deoarece construcția sa a fost posibilă datorită acestui eveniment. Argumentele vehiculate de Ivan referitor la însemnătatea

⁴⁷ Potrivit lui Nicolae Vasiu în *Episcopul Nicolae Ivan*, p. 82, această referință a fost inclusă de Nicolae Ivan în discursul ocazionat de instalarea sa ca episcop.

⁴⁸ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond V-11-919, doc. 47-920.

⁴⁹ Verset din Evanghelia după Luca, capitolul 1, versetul 52.

⁵⁰ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond V-11-919, doc. 47-920, fila 5.

⁵¹ În mod asemănător s-a procedat la Alba-Iulia, unde Biserica Încoronării a fost amplasată paralel cu Catedrala Catolică (vezi Carmen Popescu, *Le style national roumain*, pp. 212-213)

⁵² Gheorghe Vais, *Clujul eclectic*, p. 85.

⁵³ Vezi, de exemplu, scrisoarea adresată Ministerului Agriculturii și Domeniilor, la 20 septembrie 1920, în Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond V-11-919, doc. Ministerului Agriculturii și Domeniilor, nr. 40348-1920.

națională a Catedralei au devenit parte a unui discurs bine articulat, creat la nivel local, și adoptat apoi la nivel central.⁵⁴

Construirea Catedralei nu a fost lipsită de dificultăți. Pentru început, municipalitatea a acceptat cu dificultate cedarea parcului în favoarea Consistoriului Ortodox, acordând după numeroase insistențe o parte din parcul din Piața Cuza Vodă „pentru construcția bisericii greco-ortodoxe”⁵⁵ în speranța că va aduce „un beneficiu moral tuturor locuitorilor din Cluj” și că va contribui la „înfrumusețarea spațiului public prin construcția unei clădiri monumentale”⁵⁶. Deși decizia a fost confirmată de prefect, două organisme asociate Primăriei, Secretariatul Sănătății Publice și comisiile de ingineri, s-au opus.⁵⁷ Ziarul local *Înfrățirea* și-a exprimat îndoiala cu privire la motivele reale din spatele acestei decizii: „Acest parc nu reprezintă nici un interes pentru sănătatea publică, fiind vizitat doar seara de niște pierde-vară și servitoare.”⁵⁸ Mai mult, ziarul considera că nu există nici un motiv care să justifice interdicția de a construi un monument al națiunii române în centrul orașului.⁵⁹

Numai intervenția autorităților centrale a obligat administrația locală să dea curs cererii formulate de Ivan. Scrisoarea sosită din partea Ministerului de Interne desconsidera orice opoziție locală: *”Clădirea noii Catedrale Ortodoxe române din Cluj se impune ca o necesitate culturală, bisericească și națională și de aceea credem că ea trebuie să se ridice în inima orașului.”*⁶⁰ La 10 octombrie 1920, municipalitatea s-a conformat ordinelor venite de la centru și a donat spațiul din fața Teatrului Național pentru construcția unei catedrale.⁶¹

Cu toate acestea, decizia nu a reprezentat punctul final al dezbaterilor privitoare la locul potrivit pentru construcția catedralei. Sextil Pușcariu, profesor universitar și membru al Consiliului Diecezan, a considerat Cetățuia un loc mai potrivit pentru acest „monument al mândriei naționale”, argumentând că Piața Cuza Vodă era prea aglomerată cu clădiri monumentale, iar Catedrala nu va putea fi orientată spre est, conform tradiției bisericii răsăritene.⁶² Chiar dacă Cetățuia ar fi oferit o mai mare vizibilitate, Ivan s-a opus, amintind de eforturile făcute pentru obținerea terenului din centrul orașului. Mai mult, amplasarea pe Cetățuia ar fi presupus o clădire de dimensiuni mai mari, deci și costuri suplimentare pentru achiziționarea și transportul materialelor de construcție.

Episcopia a cerut în cele din urmă părerea unor experți din București, în persoana inginerului Dumitru Marcu și a arhitectului Nicolae Ghika-Budești, membri în juriul care urma să desemneze planul câștigător.⁶³ După analizarea celor două opțiuni, experții au decis să sacrifice vizibilitatea în favoarea

⁵⁴ Vezi ultimul punct al acestui articol.

⁵⁵ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond V-11-919, doc. Primăriei 1487-1920.

⁵⁶ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, copia documentului - nedatat

⁵⁷ Documentele din Episcopiei Ortodoxe nu justifică această decizie. Se poate presupune că membrii acestor comisii au considerat că numărului redus al comunității ortodoxe nu justifică un edificiu monumental care să îi servească ca și lăcaș de cult. Altfel, este greu de explicat de ce construcția unei catedrale ar dăuna sănătății publice.

⁵⁸ *”Înfrățirea”*, 26 septembrie 1920.

⁵⁹ Idem.

⁶⁰ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, Copie după ordinul Ministerului de Interne nr. 5340-10070/ 1920.

⁶¹ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 2650.

⁶² Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 2039-1922.

⁶³ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 2230-1922.

accesibilității și centralității. Din moment ce clădirea trebuia să se înscrie într-un prestigios ansamblu arhitectonic, Catedrala urma să se remarcă prin monumentalitate și o înălțime de cel puțin 50 de metri.

În final, municipalitatea a numit o nouă comisie care a negociat cu reprezentanții Episcopiei în vederea delimitării unui „teritoriu potrivit (a se citi limitat) pentru construcția unei biserici greco-ortodoxe”.⁶⁴ Autoritățile locale au cerut episcopului să întocmească un plan exact al catedralei, pentru demarcarea spațiului care va fi cedat Episcopiei. În plus, au insistat ca nici o altă clădire să nu se construiască în acest spațiu. La 1 iulie 1922, guvernul a aprobat construcția Catedralei în baza raportului trimis de Ministerul Cultelor și Artelor, oferind prima contribuție financiară în valoare de 1,6 milioane lei.⁶⁵

5. Concursul de proiecte

Concursul de proiecte pentru construcția Catedralei a fost deschis în 1921. Primul termen de concurs a fost stabilit pentru 1 iulie, fiind apoi amânat până la 1 noiembrie 1921. Consistoriul a publicat anunțul oficial în trei ziare: „Argus” din București, „Telegraful Român” din Sibiu și „Înfrățirea”⁶⁶ din Cluj.⁶⁷

Concursul a atras atenția a numeroși arhitecți din Transilvania și București- români, maghiari, evrei și germani. Proiectele primite au venit din partea lui Victor Vlad (Timișoara), Nicolae Simtion (Sibiu), Buemes și Strenzel (Sibiu), Károly Kós (Cluj), Constantin Pomponiu și George Cristinel (București), Ioan Pamfilie (Sibiu), Ioan Alexy și Zoltan Lothariu (Cluj) și Sterie Becu (București)⁶⁸. În paragrafele următoare voi discuta patru asemenea proiecte, pe care le consider reprezentative pentru modul în care arhitecți provenind din diferite școli de arhitectură au perceput Catedrala Ortodoxă din Cluj.⁶⁹

Inspirat de mănăstirile din Moldova și Valahia secolelor XV și XVI, Ioan Pamfilie din Sibiu a propus un stil eclectic ce amintea de pavilioanele românești de la expozițiile internaționale în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, construite în tradiția istoricistă de factură romantică.⁷⁰ Hibridul arhitectonic combina turnurile răsucite ale bisericii mănăstirii de la Curtea de Argeș cu

⁶⁴ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 4242-1922, doc. Primăriei Orașului Cluj nr. 6064-1922. Din nou, cuvântul „biserică” poate fi subliniat. Chiar dacă ortodocșii și-au descris întotdeauna clădirea pe care se pregăteau să o construiască drept „catedrală” sau „biserică-catedrală”, în documentele municipalității de la începutul anilor 1920, aceasta apare ca „biserică”. Acesta ar putea fi un semn al tensiunilor existente între grupurile greco-catolice și ortodoxe din oraș.

⁶⁵ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, Copie după Jurnalul Consiliului de Miniștri înregistrat la Ministerul Cultelor și Artelor sub nr. 34670-922.

⁶⁶ Ziarul Partidului Național Liberal din Cluj

⁶⁷ Nicolae Vasile, *Episcopul Nicolae Ivan*, p. 102.

⁶⁸ Plicurile nu sunt înregistrate în dosar, fiind păstrate într-un plic mai mare cu mențiunea „Autorii planurilor înaintate pentru zidirea Catedralei”.

⁶⁹ Doar o parte din planurile care au participat la concurs s-au păstrat în Arhivele Episcopiei. Unii arhitecți au făcut o cerere specială către Episcopie, cerând returnarea proiectelor.

⁷⁰ Pentru participarea românească la expozițiile internaționale de la Paris, vezi Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale*, Editura Institutului European, Iași, 2007. Pavilionul românesc la expoziția din 1867 este poate expresia cea mai caracteristică a tendinței de a construi o reprezentare a identității naționale prin combinarea unor elemente și structuri arhitectonice aparținând celor mai importante biserici și mănăstiri românești.

exonartexul orientalizant al bisericii Stravopoleos, în timp ce planul era o combinație între crucea grecească și basilica romană cu dezvoltare longitudinală. Ca atare, arhitectul declara cu mândrie că stilul și caracterul proiectului erau autentic românești, fără influențe străine.⁷¹

Una dintre cele mai surprinzătoare prezențe în competiție a fost cea a lui Kós Károly, un arhitect transilvănean de origine maghiară, promotor al unui stil arhitectonic de inspirație folclorică. Pentru proiectul său, intitulat „Byzantion”⁷², Kós a ales planul unei biserici bizantine din antichitatea târzie, pe care l-a dezvoltat într-un plan în cruce greacă. Potrivit cuvintelor lui Kós, sursa de inspirație a fost „cea mai mare catedrală din lume, Hagia Sophia”.⁷³ Structura arhitectonică compactă a clădirii era acoperită de o concă și de o succesiune de semi-sfere care aminteau de exemple bizantine. Spre deosebire de alți arhitecți care preferau betonul armat, Kós și-a propus să utilizeze materiale tradiționale, precum piatra și cărămida pentru exterior și marmura și mozaicul pentru interior, „cum se poate observa și la bisericile grecești din Bizanț.”⁷⁴ Considerând că biserica ar trebui plasată „în dialog” cu clădirea Teatrului Național, Kós a poziționat clădirea chiar lângă stradă. Această variantă nu se potrivea însă cu planurile episcopului, care dorea ca amplasarea catedralei să sugereze un dialog vizual cu biserica catolică situată în piața paralelă. Așadar, „ținta” simbolică a fost în mod intenționat sau nu evitată în propunerea lui Kós.

Victor Vlad din Timișoara a ales modelul ambițios al unei mănăstiri precedentă de „colonade, asemeni Sfântului Petru din Roma”.⁷⁵ Stilul bizantin al clădirii urma să fie păstrat, în ciuda folosirii betonului armat ca și material de construcție.⁷⁶ Asemenea multor arhitecți, Vlad a asociat ortodoxia cu planul în cruce greacă și cu cupola. Deși a sugerat că aceasta din urmă ar trebui plasată în axa străzii Iuliu Maniu⁷⁷, deschizând astfel perspectiva către piața paralelă, arhitectul nu a speculat stabilirea unei „relații simbolice” cu clădirea bisericii catolice.

Autorii proiectului intitulat INRI⁷⁸, arhitecții George Cristinel și Constantin Pomponiu din București, au abordat în mod deschis o retorică naționalistă, declarând că s-au înscris în concurs „animați de sentimente patriotice”. Anticipând probabil competiția unor arhitecți ne-români, aceștia notau că un monument național precum catedrala nu putea fi încredințat decât unor specialiști români. Punctul forte al proiectului, în opinia arhitecților, era cupola, pe care intenționau să o plaseze în axa străzii Iuliu Maniu, care lega Piața Cuza Vodă de Piața Unirii. Planul lui Cristinel și Pomponiu utiliza tot crucea greacă, cu o ușoară evidențiere a axei longitudinale, în timp ce absidele laterale, deși cu

⁷¹ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3529-921. Proiect pentru biserica catedrală ortodoxă română din Cluj, doc. 3529/921.

⁷² Planurile lui Kós Károly se păstrează în Muzeul Catedralei.

⁷³ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3002-921- “Descriere tehnică a planurilor de concurs pentru edificarea unei catedrale ortodoxe în Cluj. Motto: Byzantion, fila 1.

⁷⁴ Idem, fila 2.

⁷⁵ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3010-921. Memoriu tehnic cuprinzând descrierea proiectelor de concurență pentru zidirea catedralei Greco-ortodoxe romane din Cluj și înaintate sub mottoul “En tuto nika”, filele 1-6.

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3589-921.

⁷⁸ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3588-921.

dimensiuni diminuate, trimiteau la tradiționalul triconc specific bisericilor medievale românești. Elementul „străin” de contextul bizantin era tocmai cupola, deoarece, așa cum arată Carmen Popescu⁷⁹ și Augustin Ioan⁸⁰, galeria pe colonete a domului trimite mai mult la modelele occidentale precum Pantheonul din Paris sau Catedrala Sfântul Paul din Londra decât la o biserică tradițională bizantină.

Juriul care a evaluat proiectele a fost constituit din arhitecții bucureșteni Petre Antonescu și Nicolae Ghika-Budești, doi dintre cei ai renumiți reprezentanți ai stilului neo-românesc, și inginerul Dumitru Marcu, un colaborator apropiat al lui Ivan.⁸¹ Potrivit acestora, nici unul dintre proiectele prezentate nu întrunea în totalitate cerințele. Majoritatea proiectelor au fost respinse pentru că le lipsea fie „caracterul românesc”, fie pentru că nu dădeau dovadă de unitate și monumentalitate.⁸² Proiectul propus de Kós a fost apreciat ca unul valoros, însă mult prea diferit de bisericile românești ortodoxe „autentice”. Propunerea lui Pomponiu și Cristinel a fost în cele din urmă aleasă, deoarece întrunea cerințele de monumentalitate și stil. Juriul a sugerat necesitatea unor modificări, în special în privința simplificării motivelor decorative. Proiectul a primit premiul al doilea, în timp ce „Byzantion” și „In tuto nika” au primit mențiuni.⁸³

În concluzie, deși toți arhitecții au asociat ortodoxia cu arhitectura bizantină, proiectul câștigător a trebuit să sugereze ceva mai mult decât o întoarcere la origini. Pe lângă calitățile artistice ale proiectului lor, Cristinel și Pomponiu au înțeles nu numai că noul edificiu trebuia să fie o expresie a spiritului național, dar și faptul că trebuia plasat în dialog cu biserica din Piața Unirii. Elementul de „competiție” pentru dominarea peisajului urban evidențiat de episcop a fost cu abilitate speculat de cei doi arhitecți.

6. Construcția Catedralei Ortodoxe (1923-1933)

În martie 1923, o delegație alcătuită din episcopul Ivan, Ioan Lupaș, Vasile Duma și generalul Petală a mers la București cu scopul de a pleda pentru necesitatea alocării unor fonduri substanțiale pentru construirea Catedralei în cel mai scurt timp. Delegația a fost primită la Palatul Regal, purtând apoi discuții cu primul ministru, membri ai guvernului și cu guvernatorul Băncii Naționale.⁸⁴

Deși Episcopia a prevăzut inițial costuri de 12 milioane de lei pentru finalizarea construcției, proiectul câștigător solicita un buget de 36 de milioane.⁸⁵ Campania de strângere a fondurilor a început cu o donație inițială a Consiliului Dirigent din 1920, în valoare de 2 milioane de coroane.⁸⁶ Deși

⁷⁹ Carmen Popescu, *Le style national roumain*, p. 255.

⁸⁰ Augustin Ioan, *Power, Play and National Identity*, p. 30. Deși ambii autori discută în lucrările lor arhitectura religioasă ortodoxă românească din perioada interbelică, aceștia alocă un număr redus de pagini acestui subiect. Oricum, ambii menționează importanța Catedralei din Cluj.

⁸¹ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3613-921.

⁸² Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 868-922

⁸³ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 868-922.

⁸⁴ Sebastian Stanca, *Episcopia ortodoxă română*, p.77.

⁸⁵ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 868-922.

⁸⁶ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 1458-1921.

guvernul a răspuns de obicei pozitiv cererilor episcopului, fondurile care puteau fi alocate erau oricum limitate.⁸⁷ Contribuția financiară a municipalității clujene a fost și mai modestă, deși o sumă de bani era alocată anual în acest scop.⁸⁸ Documentele Episcopiei oferă o imagine concludentă asupra contribuțiilor oferite de autoritățile locale și centrale. De exemplu, în 1929, fondurile alocate pentru construcția Catedralei se ridicau la valoarea de 9 milioane lei, din care 8 milioane au reprezentat contribuția guvernului, 500,000 de lei au provenit de la bugetul local, restul rezultând din diverse colecte ale Episcopiei.⁸⁹ Cifrele sunt cu atât mai semnificative cu cât în 1929 puterea se afla în mâinile reprezentanților PNȚ, la nivel local și central. În ciuda faptului că în acea perioadă ortodocșii au acuzat guvernul că ar favoriza cultele ne-ortodoxe, inclusiv pe greco-catolici⁹⁰, cifrele arată că aceste afirmații erau cel puțin exagerate.

Pe lângă contribuția semnificativă a autorităților, restul banilor au provenit din inițiative ale Episcopiei, donații ale credincioșilor, și inițiative ale unor asociații. De exemplu, în 1920, Ministerul Finanțelor a aprobat cererea lui Ivan în vederea emiterii unui timbru special care urma să fie aplicat pe biletele de intrare în instituții de cultură, precum teatrele, opera, muzee, și cinematografe pe tot teritoriul Transilvaniei. Deși costul timbrului era de doar 50 de bani⁹¹, măsura nu s-a aplicat din cauza protestelor unor grupuri percepute ca „dușmani ai Bisericii noastre (ortodoxe)”⁹². În consecință, Ministerul a decis să abandoneze această inițiativă și a recomandat folosirea timbrului doar la evenimentele organizate de Episcopia Clujului.⁹³ În plus, Ministerul a oferit o compensație financiară de 2 milioane de lei.⁹⁴

Societatea Femeilor Ortodoxe⁹⁵ a susținut construcția Catedralei prin organizarea unor campanii de strângere de fonduri și a unor evenimente culturale, precum concerte, piese de teatru și conferințe.⁹⁶ La cererea episcopului, Societatea a acceptat să achiziționeze unul dintre clopotele Catedralei.⁹⁷ În 1929, cu sprijinul municipalității locale și al Prefecturii, s-a

⁸⁷ Numeroase scrisori din partea Ministerului Artelor și Cultelor atestă sprijinul financiar oferit de diferite guverne.

⁸⁸ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 8037-927.

⁸⁹ *Actele Adunării Eparhiale pe anul 1929*, Cluj, 1929, p. 63.

⁹⁰ „*Renașterea*”, 24 februarie 1929.

⁹¹ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, Regulament relativ la timbrul cultural pentru clădirea Catedralei Ortodoxe din Cluj, fila 1; publicat în *Gazeta Oficiala a Comisiunii Regionale de Unificare din Cluj*, 23 iunie 1921.

⁹² Sebastian Stanca, *Episcopia ortodoxă română*, p. 75. Cel mai probabil, ardelenii de alte confesiuni au refuzat să plătească un timbru ale cărui încasări erau destinate exclusiv Bisericii Ortodoxe. Acest exemplu dovedește în ce măsură statul era de fapt capabil să influențeze politicile locale și să impună o decizie care a generat nemulțumiri și tensiuni.

⁹³ Sebastian Stanca, *Episcopia ortodoxă română*, p. 75.

⁹⁴ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, neînregistrat.

⁹⁵ Societatea Femeilor Ortodoxe din Cluj a fost înființată în 1921 de către soția Generalului Nicolae Petală, doamna Rosete Petală. Reunind soțiile celor mai importanți membri ai elitei ortodoxe românești din Cluj, asociația s-a implicat în acțiuni de caritate și a susținut prin toate mijloacele opera de construcție a Catedralei. Potrivit lui Sebastian Stanca, *Episcopia ortodoxă română*, p. 72.

⁹⁶ *Renașterea*, 6 ianuarie 1924.

⁹⁷ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 6628-925.

organizat o loterie, al cărei mare premiu era un autoturism.⁹⁸ Alte evenimente au fost organizate de persoane private. De exemplu, în 1922 câțiva ziariști au organizat o serie de serbări populare în parcul orașului⁹⁹. Colecte speciale au fost organizate în parohii¹⁰⁰, în timp ce mai multe bănci au făcut donații semnificative¹⁰¹.

În 1929, când lucrările au început să stagneze, Ivan se plângea de lipsa interesului public față de proiect, acuzând autoritățile centrale și locale, care „ne-au obligat (pe românii ortodocși) să stăm zece ani în bisericuța care cu greu poate adăposti 300 de credincioși.”¹⁰² Ziarele au încercat să influențeze atât opinia publică, cât și guvernul, invocând chestiuni delicate, precum memoria războiului. „*Opera monumentală [...] construită în memoria celor care au murit pe câmpurile de luptă în războiul mondial [...] nu aparține unei parohii sau unei eparhii, ci Transilvaniei eliberate*”¹⁰³, scris ziarul *Patria* în această perioadă.

Cum construcția Catedralei s-a prelungit în mod neașteptat, până și cei mai apropiați colaboratori ai episcopului, ca Patriarhul Miron Cristea, au devenit neliniștiți în legătură cu cererile repetate ale episcopului. În 1933, când lucrările se apropiau de final, Cristea i-a scris lui Ivan: „*În ciuda bunăvoinței mele față de Episcopia Clujului, de care aparține și satul meu natal, Toplița, mi se pare că Patriarhia a devenit un soi de ramură, deoarece trebuie să ofere mereu ajutor Clujului. (...) Deși am încercat să mă emancipez de iobăgia în care m-am născut, voi face tot ce îmi stă în putință să ajut Clujul.*” Scrisoarea era semnată în același registru: „Miron, executor al poruncilor clujene”.¹⁰⁴

În afara dificultăților financiare, construcția Catedralei a fost însoțită de un număr de alte probleme. Una dintre cele mai importante a fost separarea dintre Pomponiu și Cristinel¹⁰⁵, cei doi arhitecți care semnasera contractul inițial. Din 1924, numai Cristinel a rămas să continue proiectul.¹⁰⁶ În al doilea rând, alegerea companiei care să realizeze construcția s-a dovedit problematică. Șapte companii din România Mare și-au prezentat ofertele.¹⁰⁷ Decizia Episcopiei de a alege societatea din Cernăuți a cauzat reacții negative în presă.

⁹⁸ *Renașterea*, 26 mai 1929.

⁹⁹ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 2901-1922.

¹⁰⁰ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 13-920, 231-921, 74-921, 470-921.

¹⁰¹ De exemplu, Banca Marmorosch-Blank din București a făcut o donație de 50,000 lei. Vezi Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond V-11-919, doc. 2398-1920, în timp ce Banca Națională a României a oferit 1 milion de lei. Vezi *Renașterea*, 31 august 1924.

¹⁰² *Patria*, 1 mai 1929. Chiar dacă o biserică cu 300 de credincioși nu este neapărat mică, probabil episcopul a formulat aceste cereri având în minte întreaga populație ortodoxă a orașului. Potrivit recensământului din 1930, în Cluj erau aproximativ 12,000 de credincioși ortodocși. Vezi *Recensământul General al Populației României, 1930*. Vol. II- Neam, limbă maternă, religie, București, 1930, xciv.

¹⁰³ *Patria*, 8 iunie 1928.

¹⁰⁴ Scrisoarea lui Miron Cristea datată București, 8 iulie 1933, publicată de Nicolae Vasiu, *Episcopul Nicolae Ivan*, pp. 247-248.

¹⁰⁵ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 3252-922.

¹⁰⁶ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 2951-924.

¹⁰⁷ Aceste companii erau: Edilitatea din București, Biroul Tehnic a lui I. Bohățel și F. Koncz din Cluj, inginerul F. Negruțiu din Cluj, Întreprinderile Generale Tehnice Tiberiu Eremia din București, Societatea pentru construcții și lucrări subterane Cernăuți, inginerii Bozsik și Szömörkényi din Arad, și Societatea Română de Întreprinderi din București. Potrivit lui Sebastian Stanca, *Episcopia ortodoxă română*, pp. 77-78. Ofertele detaliate pot fi găsite și în Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 1712, 1713, 1714,

Câteva voci au pretins că un asemenea proiect nu putea fi acordat unor „ne-români”, or această companie era deținută de doi germani și un evreu.¹⁰⁸ Când Episcopia a reevaluat opțiunile, probabil după negocieri ulterioare, și a ales oferta companiei bucureștene care a construit și Biserica Încoronării de la Alba-Iulia¹⁰⁹, aspecte politice au fost aduse în discuție. *Patria*, ziarul PNȚ, a scris că această decizie era instrumentată politic, deoarece compania câștigătoare, deținută de inginerul liberal Ieremia, a fost susținută de prefectul Clujului, Petru Meteș, membru în același partid, mânat de „un puternic devotament creștin”.¹¹⁰

Tensiunile inter-etnice par a fi încetat după începerea construcției. În ciuda discursului naționalist utilizat de episcop și de presa românească, specialiști de toate naționalitățile și-au adus contribuția la construcția lăcașului de cult. Ivan a ales personal compania care a realizat cele patru clopote ale Catedralei, și anume Atelierul Seltenhofer din Sopron, Ungaria.¹¹¹ Alți specialiști locali au realizat diferite comenzi: Theodor Orban și Vasile Roșca au realizat instalația electrică¹¹², Bauer și Nagy au realizat decorațiile sculptate în piatră, conform tradiției bizantine¹¹³, în timp ce lista cu numele muncitorilor includea un număr aproximativ egal de nume românești și maghiare.¹¹⁴

Episcopul a făcut eforturi de a reduce costurile, solicitând reduceri pentru achiziționarea materiilor prime și transport de la diferite ministere.¹¹⁵ Retorica naționalistă asociată cu catedrala a fost uneori utilă, dar în multe cazuri motivațiile practice au prevalat și cererea lui Ivan respinsă. În 1933, Patriarhul Miron Cristea l-a convins pe regele Carol al II-lea să doneze candelabrul principal al Catedralei, argumentând că acest gest va simboliza faptul că „lumina vine de la București”¹¹⁶. Cu altă ocazie, când Ivan a cerut Comisiei de Încoronare să doneze scheletul de lemn folosit pentru construcția bisericii din Alba-Iulia¹¹⁷, a fost refuzat și materialele trimise la Galați, un oraș afectat de inundații.¹¹⁸

7. Ceremonii oficiale și importanța Catedralei Ortodoxe

¹⁰⁸ *Clujul*, 17 iunie 1923.

¹⁰⁹ *Clujul*, 8 iulie 1923

¹¹⁰ *Patria*, 20 iunie 1923.

¹¹¹ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 5454-1925. Corespondența cu această companie, dar și cu altele care au lucrat pentru Catedrală, era purtată în limba folosită de expeditor. Pe spatele fiecărei scrisori, episcopul a răspuns folosind aceeași limbă. Chiar dacă majoritatea companiilor maghiare sau evreiești au utilizat româna, unele au scris și în maghiară sau germană.

¹¹² Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 4496-1933.

¹¹³ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 6741-1933.

¹¹⁴ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 7598-1928. Numele muncitorilor apar la sfârșitul unei petiții în care se plâng de reducerea salariilor, motivând că în calitate de muncitori sezonieri, trebuie să își întrețină familiile exclusiv din acești bani.

¹¹⁵ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-8-923, doc. 1503-924. Vezi de exemplu cererea adresată Companiei Naționale a Căilor Ferate, solicitând o reducere cu 20% din costurile de transport pentru materii prime.

¹¹⁶ Scrisoare datată București, 8 iulie 1933, publicată în Nicolae Vasiu, *Episcopul Nicolae Ivan*, p. 248

¹¹⁷ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 874-923.

¹¹⁸ Arhivele Mitropoliei Clujului, Fond II-23-920, doc. 1260-923. În consecință, orice posibilă legătură simbolică între biserica unde Ferdinand și Maria au fost încoronați ca Rege și Regină a României Mari și Catedrala din Cluj a devenit imposibilă.

Catedrala Ortodoxă din Cluj a fost sfințită la 5 noiembrie 1933, în prezența regelui Carol al II-lea și a primului ministru Alexandru Vaida-Voevod. Ceremonia din fața Catedralei a fost atent orchestrată prin folosirea tehnologiei moderne; megafoanele au făcut-o auzită în întreg orașul. Studenți și elevi în costume naționale au umplut piața, iar ceremonia religioasă s-a încheiat printr-o paradă militară și o cină organizată de municipalitate în clădirea Redutei, locul de desfășurare al Procesului Memorandumului.¹¹⁹

Ceremonia sfințirii Catedralei a fost ultima dintr-un șir de evenimente similare, care au debutat în 1923 prin depunerea pietrei de temelie.¹²⁰ Aceste momente au fost folosite de Nicolae Ivan ca mijloace de a atrage atenția publică asupra Catedralei, subliniind însemnătatea acesteia și solicitând noi fonduri pentru continuarea lucrărilor. Elitele ortodoxe locale¹²¹ s-au implicat în acest proiect, percependu-l ca o „afacere ardeleană”, menită să „repare” nedreptățile trecutului. Semnificația monumentului a fost imediat conectată cu istoria Transilvaniei, și mai ales cu istoricul orașului. Cu ocazia acestor ceremonii, prezența românească în oraș putea fi evidențiată, subliniind încercarea elitelor românești de a stabili o prezență semnificativă în spațiul public clujean.

Discursurile vehiculate cu ocazia acestor ceremonii au subliniat legătura dintre ortodoxie și identitatea națională¹²², în timp ce Carol s-a plasat în linia marilor voievozi români din Evul Mediu, declarându-se patronul unui edificiu de cult menit să comemoreze victoria românească în războiul mondial.¹²³ Hramul Catedralei a fost ales Adormirea Maicii Domnului, sărbătorită pe 15 august, zi în care, în 1916, „armatele patriei-mamă au început marele război de eliberare al fraților lor de sub stăpânirea străină.”¹²⁴ În opinia lui Ivan, zidirea Catedralei echivala cu o purificare a trecutului „anti-românesc” al orașului: „Azi, Clujul a încetat a mai fi Golgota suferințelor noastre, căci Clujul a devenit centru de cultură românească, centru de lumină și soare strălucitor.”¹²⁵ Pentru Ivan și elitele ortodoxe locale, acesta era într-adevăr momentul victoriei. Determinarea episcopului a făcut ca visul unei Catedrale Ortodoxe la Cluj să devină realitate, în ciuda faptului că ortodocșii reprezentau o minoritate religioasă în oraș.

¹¹⁹ *Zile memorabile (4, 5 și 6 Noiembrie)*. Sfințirea Catedralei Ortodoxe Române din Cluj, Tiparul Eparhiei Ortodoxe Române, Cluj, 1933.

¹²⁰ Pentru relatarea evenimentului, vezi *Patria*, 5 și 9 octombrie 1923 și *Renașterea*, 21 octombrie 1923.

¹²¹ Finalizarea cu succes a proiectului a fost în mare parte datorată activității miniștrilor cu rădăcini transilvănene, precum Alexandru Lapedatu, Octavian Goga sau Alexandru Vaida-Voevod. Un alt grup care a influențat finalizarea cu succes a proiectului a fost cel alcătuit din membrii Consiliului Diecezan- laici care s-au mutat la Cluj pentru a preda la Universitate (de exemplu Vasile Bogrea, Ioan Lupaș, Marin Ștefănescu, Silviu Dragomir, Sextil Pușcariu) sau pentru a lucra pentru administrația locală (de exemplu Petru Meteș), conform lui Sebastian Stanca, *Episcopia Ortodoxă Română*, p. 36.

¹²² *Patria*, 9 octombrie 1923. Este de remarcat că acest articol, intitulat „Chemarea ortodoxiei” și scris de R. Dragnea, în care românitatea era definită ca identică cu ortodoxia, era publicat pe prima pagină a ziarului oficial al PNT, al cărui redactor-șef era un greco-catolic.

¹²³ *Renașterea*, 21 octombrie 1923.

¹²⁴ Pentru o copie a Actului de ctitorie, vezi Alexandru Moraru, *Catedrala Arhiepiscopiei Ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului*, Editura Arhiepiscopiei, Cluj-Napoca, 1996, p. 253.

¹²⁵ *Renașterea*, 14 octombrie 1923.

Situația social-politică din Oradea imediat după eliberare (12 octombrie 1944) și problemele reîntoarcerii refugiaților, văzută de un martor ocular

Alexandru PORȚEANU

Situation socio-politique à Oradea immédiatement après la libération (12 Octobre 1944) et les problèmes de retour des réfugiés, observée par un témoin oculaire

Résumé

L'auteur présente le témoignage d'un témoin oculaires et sa biographie, il s'agit de Nicolae Turla, aux événements d'Octobre 1944, lorsque la ville Oradea a été libéré de sous l'administration allemande- horthystes et les réfugiés roumains pouvaient retourner à leurs maisons.

Cu câțva timp în urmă am găsit în Biblioteca Academiei Române un text de real interes istoric, redactat de un meritos martor ocular, asupra situației social-politice din Oradea de la începutul toamnei anului 1944, imediat după eliberarea marelui oraș de pe Crișul Repede, de la 12 octombrie 1944.

Mărturisesc că am avut unele ezitări de a încerca aducerea lui în atenția specialiștilor domeniului, îndeosebi datorită necesității unei aprofundări a acestui text, pe care împrejurările nu mi-au permis-o. Adaug însă și faptul că am semnalat această temă unor factori de resort, cu prilejul unor aniversări ale zilei de 12 octombrie. Consider acum utilă prezentarea temei, cu toată ezitarea susmenționată, ca o contribuție la actuala Sesiune Științifică a Comisiei de Istorie a Orașelor (Secțiunea a 3-a) de sub egida Academiei Române.

Fiind vorba despre o “depoziție” a unui martor ocular asupra unor fapte, aspecte, evenimente și probleme sesizate într-un moment de interes specific, devenit imediat de interes mai larg și apoi de interes efectiv istoric, prima chestiune care se pune este aceia referitoare chiar la autorul ei. Cine era acesta și care sunt motivele interesului mărturiei sale? Autorul în cauză era un jurist apreciat în Oradea și Bihor, care în acel moment avea vârsta de 62 de ani, refugiat în perioada ocupației ungare din 1940-1944 și care a decis să se reîntoarcă grabnic din refugiu, la 16 octombrie 1944, având astfel posibilitatea de a constata “pe viu” efectele imediate ale evenimentelor recente ale eliberării orașului Oradea și situația din perioada proximă.

Dr.Nicolae Turla, născut în 1882 în localitatea bihoreană Husasău de Tinca, a urmat studiile liceale la Salonta și Bratislava (bacalaureat în 1902), pe cele universitare la Facultatea de Drept din Presov, luându-și doctoratul la Budapesta, unde a efectuat și practica de avocat stagiar. Apoi a activat ca avocat în Oravița. A participat în primul război mondial la luptele de lângă Belgrad. În toamna anului 1918, împreună cu Petru Corneanu și alții, a organizat Garda Națională Română din

Oravița. În 1919 intră în serviciul Consiliului Dirigent, ca judecător la Dumbrăveni, apoi la Tribunalul din Oradea. Din 1921 s-a consacrat aproape

în întregime avocaturii, la Oradea. A publicat lucrări despre legea matrimonială ungară, despre situația juridică a femeii în dreptul civil român, despre dreptul familial ardelenesc, despre responsabilitatea civilă, procedura accelerată ș.a., colaborând la mai multe ziare și reviste cu lucrări de specialitate.¹

A făcut parte din grupul celor 285 de intelectuali români din Oradea expulzați de regimul ungar de ocupație la 4 octombrie 1940².

A rămas în refugiu până la 16 octombrie 1944 când, imediat după eliberarea orașului Oradea (12 octombrie 1944) s-a reîntors destul de precipitat, fiind unul dintre primii refugiați orădeni, dacă nu chiar primul, revenit acasă. Din datele cunoscute până în prezent nu se poate preciza încă localitatea în care dr. Nicolae Turla s-a stabilit în refugiu. Sperăm ca cercetarea acestei chestiuni aflată în desfășurare în arhivă o va clarifica, inclusiv cu privire la activitatea pe care el a desfășurat-o în timpul refugiului și eventual la motivele speciale ale deciziei grabnicei sale reveniri la Oradea, cu un automobil de ocazie. Chiar și acest detaliu merită atenția cercetării, date fiind împrejurările excepționale ale acelor zile, când majoritatea deplasărilor mijloacelor de transport era supusă regulilor militare și expusă riscurilor de rigoare.

Nu ne propunem să facem aici o prezentare a situației generale din zona municipiului Oradea în primele zile și săptămâni după evenimentul istoric al eliberării de la 12 octombrie 1944 din regimul ocupației străne al Ungariei horthyiste, de către Armata Română în strânsă cooperare cu Armata Sovietică. Frontul luptelor grele împotriva inamicului a cărui înfrângere finală se apropia în mod implacabil, depășise în cea mai mare parte zona de la limita frontierei de vest, orașul de reședință al Bihorului românesc. Despre eroismul acelor grele lupte, cu sacrificiile lor de neuitat și distrugerile materiale considerabile impuse, există o consistentă bibliografie istorică de specialitate, îndeosebi militară. Apreciem ca fiind insuficient cunoscută în ansamblul ei situația social-politică și economică din Oradea și sudul Bihorului, în acea perioadă destul de complexă din toamna anului 1944.

¹ *Monografia almanah a Crisanei, Judetul Bihor*, redactata de Aurel Tripon, Tip. Diecezana Oradea, 1936, p. 448 (fotografie. Cao. Albumul intelectualilor din Bihor). Vezi și: Bihor-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad Kulturtörténete és őregdiákjainak Emlékkönyve A szerkesztőbizottság megbízásából szerkesztette Fehér Dezső. Szervezte Honig Sándor 1933-1937 Sonnenfeld Adolf Részvénytársaság Oradea, p. 405.

² *Istoria orașului Oradea*. Coordonatori Liviu Borcea și Gheorghe Gorun. Editura Cogito, Oradea, 1995, p. 396, (p. 397 foto)

Lista autorilor

- Balint Nicolae**, profesor, Sângeorgiu de Mureș, județul Mureș
Bejan Ligia, muzeograf, Muzeul Județean Mureș
Dobozi Milandolina Beatrice, referent, Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale
Fola Nicolae Victor, profesor doctor, Colegiul Tehnic Târnăveni
Hancu Ana, doctor în istorie, cercetător științific III, Muzeul Județean Mureș
Herban Adela, cercetător științific dr., Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva
Ilie Cornel Constantin, drd., muzeograf I, Muzeul Național de Istorie a României
Iuga Liliana, doctorand, Central European University, Budapest
Juan Gabriela Ana - profesor, Școala „Pamfil Șeicaru” Orșova
Juan-Petroi Constantin, profesor, Orșova
Kovács Barna, profesor, Colegiul Național „Alexandru Papiu Ilarian”, Târgu-Mureș
Kovács Mária-Márta, doctor în istorie, muzeograf, Muzeul Județean Mureș
Lazăr Ioachim, cercetător științific dr., Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva
Lăcătușu Ioan, doctor în sociologie, director al Centrului European de Studii Covasna-Harghita
Man Ioan Eugen, tehnician arhitect, Târgu-Mureș
Marc Dorel, cercetător științific dr., Muzeul Județean Mureș
Mircea Ionela Simona, muzeograf, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Nistor Ioan Silviu, profesor universitar dr., Universitatea Tehnică Cluj-Napoca
Orbán János, muzeograf drd., Muzeul Județean Mureș
Pană Virgil, cercetător științific dr., Muzeul Județean Mureș
Plosca Cristina Maria, muzeograf drd., Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva
Pop Marin, cercetător științific dr., Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău
Porțeanu Alexandru, doctor în istorie, București
Suciu Felician, profesor, Târgu-Mureș
Șandor Vasile, profesor, Colegiul Național „Alexandru Papiu Ilarian”, Târgu-Mureș
Teodorescu Z. Virgiliu, profesor, București, membru în Comitetul de coordonare a Comisiei de Istoria Orașelor din România din cadrul Academiei Române

Editura Ardealul

ISSN 1016-9652